

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

150. ÉVFOLYAM 2016. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES GYÖRGY, FRANK TIBOR (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GERMUSKA PÁL, KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Erős Vilmos:* A második „Száműzött Rákóczi” vita. (Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása) 3
- Pásztory Levente:* A „Kreuger Birodalom” Magyarországon. A magyarországi svéd gyufamonopólium 47
- Ujváry Gábor:* „A külföld még mindig alig tud rólunk” Magyar-német tankönyvvita a második világháború idején 85

KÖZLEMÉNYEK

- Sipos József:* Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselővé választása 1922-ben 117
- Tengely Adrienn:* Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok 133
- Miklós Péter:* A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása? Csanád vármegyei németek a népbíróság előtt 169

MŰHELY

- Pritz Pál:* Hory András varsói évei 179
- Udvarvölgyi Zsolt:* Germanus Gyula és az 1956-os forradalom: az indiai kapcsolatok. (Források, visszaemlékezések) 197

VITA

Válasz egy válaszra (Papp István) 209

TÖRTÉNETI IRODALOM

Szeged (Ism.: <i>Ruszoly József</i>)	211
<i>Tamás Ágnes</i> : Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon (Ism.: <i>Tarafás Imre</i>)	216
Besatzungskinder. Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland (Ism.: <i>Fiziker Róbert</i>)	219
<i>Szita Szabolcs</i> : A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945. A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején (Ism.: <i>Szécsényi András</i>)	221
Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine. Zbornik radova. Serbs and War in Yugoslavia 1941 (Ism.: <i>A. Sajti Enikő</i>)	225
<i>Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária</i> : Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956 (Ism.: <i>Petrás Éva</i>)	229
<i>Vörös Boldizsár</i> : Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról (Ism.: <i>Standeisky Éva</i>)	231
<i>Somorjai Adám OSB</i> : Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban (Ism.: <i>Marchut Réka</i>)	233
A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között (Ism.: <i>Gianone András</i>)	236
Történetírói dilemmák, személyes történetek és kihívások (Ism.: <i>Főcze János</i>)	237
<i>Apor Péter</i> : Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete. 1945–1989 (Ism.: <i>Tóth Eszter Zsófia</i>)	241
VERITAS Évkönyv 2014 (Ism.: <i>Erdős Kristóf</i>)	243
<i>Jobst Ágnes</i> : A Stasi működése Magyarországon. A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989 (Ism.: <i>Ungváry Krisztián</i>)	246
A magyar külpolitika kronológiája 1990 – 2010 (Ism.: <i>Szakály Sándor</i>)	248
Kemenesaljai Életrajzi Lexikon (Ism.: <i>Gecsényi Lajos</i>)	249

KRÓNIKA

Beszámoló a *Szabad választás – szabad a választás?* című konferenciáról. (Ligeti Dávid) 251

E számunk megjelenését támogatta a

Szerencsejáték Zrt

a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia

Erős Vilmos

A MÁSODIK „SZÁMÚZÖTT RÁKÓCZI” VITA

(Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének korabeli fogadtatása)¹

„Lényegében teljesen
azonos lelki összetétellel.”

Az alábbi tanulmány témája Szekfű Gyula híres, nagy port felvert könyvének az 1929-ben, az erdélyi fejedelem halálának 300. évfordulójára megjelent „Bethlen Gábor” című monográfiájának korabeli visszhangja². A tanulmány egy rövidebb változata megjelent a „Bethlen Gábor képmása” című kötetben³. Ezt az írást — a további kutatások hatására — időközben jelentősen kibővítettem, s egy alapvetően forrásközlő függelékkel is kiegészítettem. 2013-as tanulmányomat azzal a megjegyzéssel kezdtem, hogy „A vizsgálat legitimitását az adja, hogy (jóllehet az itteni körülményekre sokan hivatkoznak) az ez ügyben kibontakozott széleskörű vitát még senki sem dolgozta fel, sőt ez alapján bibliográfiai/filológiai szempontból is sok vonatkozásban feltáratlan. Bizonyítja mindezt, hogy Gyurgyák János 2007-es könyve („Ezzé lett magyar hazátok”)⁴, amely az eddigi legteljesebb Szekfű műveinek visszhangját rögzítő bibliográfiát tartalmazza, csak a széleskörű vita néhány elemét (Móricz Zs., R. Kiss István, Hajnal István, Krenner Miklós⁵) sorolja fel. (Pedig Hernádi László 1981-es bibliográfiája⁶ ennél már lényegesen többet megjelöl, de — amint a következőkből ez kiderül — messzemenően ez sem mindet.)” Időközben megjelent Dénes Iván Zoltán tollából az első magyar nyelvű Szekfű-monográfia⁷, amely jelentős teret

¹ A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatja. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Itt szeretnék köszönetet mondani tanítványomnak, Gyimesi Pálmának is a tanulmány forrásanyagának összegyűjtésében nyújtott segítségével.

² Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.

³ Vö. Bethlen Gábor képmása. Szerkesztette: Papp Klára és Balogh Judit. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen. 2013. A kötet a 2012 májusában, a Miskolci Egyetemen szervezett konferencia előadásait tartalmazza. Tanulmányom szövegére vö. Uo. 25–42.

⁴ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Budapest, Osiris, 2007.

⁵ Vö. pl. Krenner Miklós: A Toll, 1929, 1930. 1. sz. 20–25. A többi cikk részletes bibliográfiai adataira vö. a későbbiek.

⁶ Vö. Hernádi László: Bethlen Gábor bibliográfia 1613–1980. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Budapest, 1980. 73–174. Különnyomat is.

⁷ Vö. Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Kalligram, Pozsony, 2015.

szentel a szóban forgó problémának. Ugyanakkor, amint ez az alábbiakból kiderül, jelen tanulmány lényegileg más, szélesebb forrásbázisra épít (különösen a függelékben, de az alapszövegben is), végső értelmezésem pedig egyértelműen különbözik a monográfiában kifejtettektől, ezért legitimnek tűnik az itteni megjelentetés⁸.

Elöljáróban meg kell jegyezni, nincs külön adatunk arra nézve, mi motíválta pontosan Szekfűt a monográfia megírására. Nincs itt tér annak elemzésére sem, hogy maga a könyv miként illeszkedik általában is a Szekfű-i életműbe. Elég lehet itt azt megjegyezni, hogy Szekfű természetesen nem ekkor foglalkozott először a Bethlen-kérdéssel. Hiszen, eltekintve attól, hogy történetírói pályája kezdetétől középpontban álltak az Erdély történetével összefüggő problémák (ezek során nyilván szüntelen beleütközött a Bethlen-problematikába)⁹, első nagyobb, szintetikus összefoglalásában, „A magyar állam életrajza”-ban (magyarul 1918)¹⁰ is foglalkozott az erdélyi fejedelemmel. A műben általában is a rendiséget, Erdélyt s így a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat a későbbieknél lényegesen pozitívabban értékeli, s ebben kap alapvetően pozitív értékelést maga az erdélyi fejedelem is. A későbbiekben jelentősen módosul Szekfű interpretációja, s pl. a „Magyar Történet”-ben¹¹ (illetve az ebből kinőt, szóban forgó monográfiában) Szekfű álláspontja jelentősen módosul: a 16–18. századi fejlődésben a rendek szerepét, s ebből következően a rendi függetlenségi harcokat, illetve Erdélyt lényegesen negatívabban, kritikusanabban ábrázolja, sőt, a török mellett, őket teszi meg a magyar fejlődés elakadásának, az Európától való elmaradásnak az egyik fő tényezőjévé¹². Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a harmincas évek második felében, az erősödő jobbratolóadás, illetve Hitler idején (pl. a „Mi a magyar?” című kötetben megjelent tanulmányában¹³) Szekfű immár ismét lényegesen megértőbbben ítéli meg a rendi/nemzeti függetlenségi harcok, illetve az alkotmányos szabadságért folytatott küzdelem fő ikonjait, így Bethlent (vagy Kossuthot) is. (Nyilván azért, mert ennek németellenes tartalma saját kora számára is alapvető, demokratikus üzeneteket hordozott¹⁴.)

⁸ Hozzátennem, hogy Dénes 2013-as tanulmányomra a Bethlen-recepció feldolgozásában nem hivatkozik, ami egyrészt szakmai szempontból kérdéses, másrészt mivel könyvében számos más szerző egyéb Szekfűvel kapcsolatos munkája is hiányzik, logikusan következik a Szekfű-kutatás eredményeinek szelektált (viszont így alapvető szakmai szempontokat negligáló) voltából. Első tanulmányom 2013-as megjelenésének rögzítése azért is fontos, mert bizonyítja, jelen tanulmány eredeti szándékában nem polemikus céllal készült, s csupán az azóta megjelent szakirodalom (részben annak hiányosságai) tette szükségessé az ezzel való szembeesülést. Amint az alábbiakból látható kritikai megjegyzéseim legalább annyira szólnak pl. R. Kiss István Szekfű ellenes polémiáinak az Attraktor Kiadó általi újbóli, szakmailag alig vállalható megjelentetésének.

⁹ Vö. *Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Budapest, 1904.

¹⁰ Vö. *Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza*. Történelmi tanulmány. Budapest, 1918.

¹¹ Vö. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet I–V*. Budapest, 1928–1934.

¹² Számos utalás található minderre Szekfűnek az Angyal Dávidhoz írott leveleiben, például még az 1930-as évek elején is. Vö. *Erős Vilmos: A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. Passim.

¹³ Vö. *Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben*. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 489–556.

¹⁴ Meg lehet említeni még ebből a szempontból Szekfűnek a Magyar Nemzetben, a háború alatt megjelent cikkeit is. Vö. pl. *Szekfű Gyula: Tündérország*. Magyar Nemzet, 1940. 194.7.; *Uő: Erdélyi szellem, múlt és jelen*. Magyar Nemzet, 1941. 187.5.

Rátérve a jelenleg szóban forgó műre, nyomban leszögezhető, hogy óriási, sok vonatkozásban „A számúzótt Rákóczi”-hoz hasonló (bár méreteiben persze annál lényegesen kisebb) visszhangot váltott ki.¹⁵ A Szekfűt bírálók leginkább a protestáns folyóiratokban, főként a Kálvinista Szemlében, a Református Figyelőben, részben a Protestáns Szemlében, de erdélyi folyóiratokban, így a Keleti Újságban, a Pásztortűzben, az Erdélyi Múzeumban és az Erdélyi Helikonban publikálták bírálataikat¹⁶. A leghevesebb támadásokat *Rugonfalvi Kis István*, *Alvinczi Péter*, *Varga Sándor*, *Eöry Szabó Dezső*, részben *Nagy Géza*¹⁷, később pedig *Zoványi Jenő*, *Karácsony Sándor*, *Polónyi Dezső*, *Csuday Jenő*, részben *Makkai Sándor*, *Asztalos Miklós*¹⁸ fogalmazták meg. (Rögtön érdemes megjegyezni, hogy Szekfűt nem csak protestáns, hanem katolikus oldalról is támadták, amit bizonyítanak *Polónyi Dezső* vagy például *Pompéry Aurél* kritikái¹⁹.) Mindezek felül a református egyház vezetői, így pl. *Ravasz László* vagy a debreceni püspök *Balthazar Dezső* is felszólaltak az ügyben (utóbbi nyilvános beszédben, prédikációban²⁰), s a Szekfű nézeteivel való szembeszállásra, egyenesen harcra buzdítottak.²¹ Hozzá kell nyomban azt is fűzni, hogy Szekfűnek nem csak támadói, hanem védői is voltak, s pártfogói közül különösen *Móricz Zsigmond*nak a Nyugatban, *Hajnal Istvánnak* a Napkeletben, *Kós Károlynak* az Erdélyi Helikonban, *Török Pálnak* a Budapesti Szemlében, *Meszlényi Antalnak* a Katolikus Szemlében, *Ifjabb Révész Imrének* a Protestáns Szemlében (illetve

¹⁵ Tanulmányom címében ezért használok „A második számúzótt Rákóczi vita” kifejezést, amit Révész Imre is így aposztrofál egyik Szekfűhöz írott levelében, Vö. a későbbiek. Hozzáfűzném mindehhez, hogy Szekfű külön levelet ír Hóman Bálintnak a húszas évek végén, igaz csak a közösen írott szintézisük ügyében. A levélben Szekfű arról tájékoztatja szerzőtársát, hogy a protestánsok részéről felvetődött egy egységfront felállításának terve a katolikus szemszögből túlzottan is elfogult „Hóman–Szekfű” ellen. Szekfű azonban ódzkodik a felekezeti harctól, lokalizálná a problémát s ezért javasolja a kormányzati tényezők megkeresését. Vö. Szekfű levele Hómanhoz 1929. III.19. OSZKK Hóman-hagyaték. A Hóman–Szekfű viszonyra vö. például *Ujváry Gábor*: A végtelenben újra találkozónak (Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája) In: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. (Szerk. Paksa Rudolf) Argumentum-Eötvös József Kiadó, Budapest, 2007. 43–78.

¹⁶ Vö. mindezekhez *Gyimesi Pálma*: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest: Ráció Kiadó, 2011. 122–135.

¹⁷ Vö. *Alvinczi Péter*: Bethlen Gábor új megvilágításban I. Kálvinista Szemle, 1929/5. 39–40; *Alvinczi Péter*: Bethlen Gábor új megvilágításban II. Kálvinista Szemle, 1929/6. 47–48. Illetve *Dr. Nagy Géza*: A Bethlen-rejtély. (Szekfű!!!) Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.) Pásztortűz 1929. 15. évf. 6. sz. 140–141. A további szerzők munkáinak adataira vö. a következők.

¹⁸ Vö. Asztalos Miklós ismertetése a Hóman–Szekfű V. kötetéről. Protestáns Szemle, 1931. 553–563. Polónyi Dezsőhöz: „Modern képrombolók”. (A Memento rovatban, Publius aláírással) Kálvinista Szemle, 1931. május 23. 171–172. *Zoványi Jenő*: Történelmi átértékelés. In: *Uő*: Szekfű és társai történetírása. Budapest, 1938. 11–21. (eredetileg=Századunk, 1928. 265–271.) *Uő*: Tájékoztató. Uo. 21–22. (Eredetileg Századunk, 1930. 360.) *Uő*: Néhány szó a Szekfű(sic!!!)-kérdéshez. Uo. 26–30. (Eredetileg Protestáns Szemle, 1931.) *Uő*: Válasz Révész Imrének és Asztalos Miklósnak. Uo. 30–31. (Eredetileg Protestáns Szemle, 1932. 52.)

¹⁹ Vö. a következők. Illetve *Pompéry Aurél*: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás. I. Budapest, 1930.

²⁰ Vö. *Gyimesi P.*: Debreceni színek. i. m.

²¹ Beszélhetünk persze egyfajta „szürke”, átmeneti zónáról is, amelybe inkább Angyal Dávid, Nagy Géza, Krenner Miklós, Kós Károly, kerülhetnének (azaz utóbbiakat eképpen rektifikálnám.)

egyéb folyóiratokban, pl. a Református Figyelőben) megjelent cikkeit emelhetjük ki²².

Melyek voltak a legfontosabb kifogások Szekfű művével szemben?

Természetesen nincs itt tér valamennyi vitakérdés taglalására. A legfontosabb, leginkább vehemens támadást *R. Kiss István* intézte Szekfű könyve ellen, aki először a Protestáns Szemlében közölt recenziót a műről²³. Erre Szekfű a Magyar Kultúra című katolikus folyóiratban válaszolt, szintén meglehetősen szenvedélyes hangnemben, a „Kritika és terror” című írásában²⁴. *R. Kiss István* erre újra tollat ragadott s megírta a nemrégiben az Attraktor Kiadónál mindenféle kommentár és értelmezés nélkül újból közzétett „Az átértékelt Bethlen Gábor” című, nem egy helyen majdhogynem útszéli hangvételi vitairatát²⁵, amelynek végén egy zsüri felállítását javasolja (Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Takáts Sándor, Lukinich Imre, Angyal Dávid, Szádeczky Kardos Lajos részvételével), annak eldöntésére, ki a jobb történész, Szekfű vagy ő²⁶!!!

Leszögezhető, hogy *R. Kiss István* és a protestáns, illetve az erdélyi folyóiratok (Kálvinista Szemle, Keleti Újság²⁷) mindenekelőtt felekezeti megközelítésből bírálták Szekfűt. Sok tekintetben „A száműzött Rákóczi” argumentumait előrángatva (sokszor tudatosan is utalva a vitára – vö. *R. Kiss*, *Alvinczi*, *Polónyi*, *Zoványi*²⁸) a fő vád az volt, hogy Szekfű katolikus szempontból elfogult, alapvetően rosszhiszeműen és negatívan, többször denunciálva festi meg

²² Vö. *Gyimesi P.*: Debreceni színek. i. m. 133.

²³ Ehhez vö. *Rugonfalvi Kiss István*: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Protestáns Szemle, XXXVI-II, 1929/2. sz., 123–132., illetve *uő.*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. 1929. október (magánkiadás). Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is, Vö. *R. Kiss István*: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. In: *uő.* Bethlen Gábor. Máriabesenyő-Gödöllő, 2008. 65–180. (A továbbiakban *R. Kiss*, 2008.) Vö. mindezekhez *Gyimesi P.*: Debreceni színek. i. m., illetve *Gyimesi Pálma*: Szekfű Gyula és Debrecen. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, 2009. (kézirat)

²⁴ Vö. *Szekfű Gyula*: Kritika és terror I. Magyar Kultúra, 1929/6. 251–256; *Szekfű Gyula*: Kritika és terror II. Magyar Kultúra, 1929/7. 300–305.

²⁵ Vö. *Rugonfalvi I.*: Az átértékelt Bethlen Gábor. i. m. 276. Itt is szeretném megismételni azt a már több helyen kifejtett véleményemet, miszerint elfogadhatatlannak és félrevezetőnek (és a tudományos normákkal összeegyeztethetetlennek) tartom az Attraktor Kiadó gyakorlatát, miszerint korábbi szerzők/történészek műveit mindenféle kommentár, bevezető, értelmezés nélkül adják ki, gyakran megtévesztve a tájékozatlan szélesebb közönséget. Ebbe a sorba tartozik *R. Kiss István* kötetének az újbóli edíciója is. A korábbi véleményemhez vö. pl. *Erős Vilmos*: Hóman Bálint és a historiográfia. Korunk, 2010/9. szeptember 62–70.

²⁶ Amint ez már közismert, *R. Kiss* 1923-ban már maga is megjelentetett egy rövidebb könyvet Bethlen Gáborról. Ez egy meglehetősen primitív, hungaro- és politkatörténet centrikus, egyoldalúan protestáns szemszöveget érvényesítő hagiográfia. Vö. *Rugonfalvi Kis István*: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Debrecen, 1923. (Ez a kötet jelent meg újból az Attraktor Kiadónál, kiegészítve a Szekfű elleni kötetrel vö. *R. Kiss*, 2008.) Szekfűnek még a kérdéskörhöz megjelent írása vö. *Szekfű Gyula*: Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. Erdélyi Helikon, 1929. 771–778.

²⁷ Vö. még mindehhez a Kálvinista Szemle számos cikke, kommentárja a lap „Memento” rovatában, amelyek mind a Szekfűvel szembeni harcra tüzelnek. Például Kálvinista Szemle 1929. március 16. 83; november 9. 365; december 14. 405. Ezek a cikkek mind névtelenül, aláírás nélkül jelentek meg, de nem kétséges, hogy a lap szerkesztőinek álláspontját tükrözik, tőlük származhatnak.

²⁸ Ua.

Bethlent, akit — Szekfű ábrázolásában — nem hazafias és nemzeti, azaz ideális motívumok, hanem az egyéni önzés, hatalmi-hasznoszerzési vágy, legfeljebb a „ragione di stato” machiavellisztikus elvei, az abszolút uralmi rendszer kiépítésének szándéka vezetett²⁹. (Ezzel szemben pl. R. Kiss István demokrata és „jámbor” fejedelemnek aposztrofálta az erdélyi uralkodót³⁰.) Nem fogadták el Szekfűnek azt a tézist sem, miszerint Bethlen (és általában Erdély) igazából nem törekedett a vallási türelem elveinek a megvalósítására, bírálták Szekfű keleti és nyugati magyar megosztásának tézist (amelyben a magyarság igazi érdekeit a nyugati fél és országrész, így Pázmány Péter vagy Eszterházy Miklós képviselték), túlzottnak tekintették Bethlennek a törökhöz húzó, általában is megbízhatatlan, csalfa és cselszövő, intrikus uralkodóként való beállítását, valamint pl. gazdaságpolitikájának a merkantilista rendszer bevezetésére irányuló minősítését is. R. Kiss István (és pl. Zoványi Jenő³¹) összességében elutasítja Szekfű szellemtörténeti fogalomrendszerét, „bűvészmutatványait” (az egész európai háttér bemutatása, illetve a „ragione di stato”, az államrezon körüli eszmetörténeti elmélkedés ennek minősül³²) s a szellemtörténet „átértékelő” szemponjait pusztán a magyar történelem katolikus szempontból történő — Zoványinál reakciós és ultramontán — nemzetellenes, a nemzeti múltat leértékelő, a nemzet hőseit sárbatipró, „sárbarángató” meghamisításának tekintik. (Ezért R. Kiss művének címe is: az így „átértékelt” Bethlen Gábor³³).

Részlet R. Kiss könyvének befejezéséből, amelyben összegzi kritikáját és az említett zsűri összeállítását kéri.

„Vádolom Szekfű Gyulát azzal, hogy történelmi irodalmunkban tudomásom szerint soha elő nem fordult páratlan könnyelműséggel és lelkiismeretlenséggel Bethlen Gábor emlékével szemben durva kegyeletsértést követett el, fontos történelmi események elhallgatása, adatok elferdítése, a kötelező kritika mellőzése árán a történelmi igazsággal ellenkező, hamis képet adott róla és ezzel a nemzeti kegyeletet megsértette, nemzeti érdekeknek, a közérdeknek ártott. Vádolom Szekfű Gyulát közérdekből azért, hogy e káros működéséről a közvéleményt felvilágosítsam és őt hasonló működésének folytatásáról leszoktassam.

Felszólítom, hogy miután a jury előtt lefolytatjuk a valódiság bizonyítását, ezen vádjaim alapján sajtó útján elkövetett rágalmozás miatt vonjon felelősségre rendes bíróság előtt is.”³⁴

²⁹ Vö. *Gyimesi P.*: Debreceni színek. i. m. 129.

³⁰ Vö. *R. Kiss I.*: Az átértékelt Bethlen Gábor. i. m.

³¹ Vö. *Zoványi J.*: Történelmi átértékelés. i. m.

³² Szekfű több alkalommal utal Bethlen-könyvében Friedrich Meineckére, illetve az ő államrezonnal kapcsolatos felfogására. Meineckéhez vö. pl. *Klueting, Hans*: ‘Vernunftrepublikanismus’ und ‘Vertrauensdiktatur’. (Friedrich Meinecke in der Weimarer Republik.) *Historische Zeitschrift*, Band 242. 1986. 69–98.

³³ A nemzeti romantikus iskoláról vö. *Vardy, Steven Béla*: *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976.

³⁴ Vö. *R. Kiss I.*: Az átértékelt Bethlen Gábor. i. m. 122. Kiemelések az eredetiben.

Mielőtt részletesebben ismertetném az inkább Szekfűt támogató írásokat, szeretném megjegyezni (erre már korábban persze utaltam), hogy a két tábor között volt egy átmeneti, lehetne mondani „szürke zóna” is, amely részint R. Kiss Istvánnak, illetve Szekfű protestáns támadóinak, részint viszont Szekfűnek adtak igazat s elismerték pl. Szekfű könyvének tudományos mivoltát. Inkább ehhez az átmeneti, „szürke” zónához tartozónak gondolnám *Angyal Dávid*nak a Századok hasábjain megjelent, terjedelmes, 4 részes tanulmányát³⁵, amely — tekintve, hogy a Századok szerkesztését 1931-től kezdve Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István veszik át³⁶ — részben magának a folyóiratnak a véleményét is kifejezi. Angyal Dávid persze szinte minden kérdésben alapvetően ellentmond Szekfűnek – azaz szerinte pl. nem hatalmi vágy és egyéni motívumok, hanem inkább a rendi és vallásszabadság igénye, illetve ideális megfontolások mozgatták Bethlent; a transzszilvanizmus nem az ő találmánya, s Erdély egyébként is a nemzeti szabadság letéteményese; ha érdekei úgy kívánták a bécsi udvar is szövetkezett a törökkel. Bethlen valáspolitikája alapvetően türelmes volt, hiszen az erdélyi hagyományok is erre predesztinálták; összességében Bethlen a rendi alkotmányos szabadság védelmezője, ami a modern liberális alkotmány előfutáraként tekinthető. Angyalt mégsem sorolnám a Szekfűt legvehemensebben támadó protestáns táborba, mert véleménye alapvetően nem személyeskedő, a vitát sokkal inkább szakmai alapon folytatja, s mint a Szekfűvel folytatott levelezése is tanúsítja, a két történész között életük végéig jó viszony volt, s pl. a Szekfű–Németh László vitában is Szekfű oldalára állt Angyal a későbbiekben.³⁷

Hasonlóképpen inkább a „szürke zóna”-hoz tartozónak gondolnám az erdélyi Nagy Géza (2 cikket is írt) és Kós Károly vélekedéseit³⁸, amelyek az Erdélyi Helikonban és a Páztortűz-ben jelentek meg. (Lehet, hogy erdélyi helyzetük is inkább a kiegyenlítésre ösztökélte őket, bár Erdélyből is hangzottak igen éles Szekfű-ellenes hangok pl. a Keleti Újságban, nem beszélve „A száműzött Rákóczi” időszakáról – mondjuk Apáti István részéről.³⁹)

Nagy Géza elismeri Szekfű stílusát, széleskörű forrásbázisát, beleérző képességét. Szintén nagyra becsülő szavakkal ír arról, hogy Szekfű a modern történettudomány (Ranke–Lamprecht–Meinecke követőjeként) eredményeit felhasználva, szintetikus európai horizontból faragja ki a fejedelem egyéniségét.

³⁵ Vö. *Angyal Dávid*: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Századok, 1929 (63) 353–364; 1930 (64). 576–606; 465–485. Angyal francia monográfiája Bethlenről ebből az időszakból vö. *D. Angyal*: Gabriel Bethlen. Extrait de la Revue Historique, Paris. 1928.

³⁶ Vö. mindezekhez *Erős Vilmos*: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. Valóság, 2009/2. 48–69. Domanovszky már persze 1913-tól a Századok szerkesztője volt.

³⁷ Angyalhoz legújabban vö. Egy konzervatív történész. (Tanulmányok Angyal Dávidról). (Szerk. Császtvay Tünde–Halász Ferenc–Ujváry Gábor.) Budapest: Argumentum. 2009. Valamint *Schweitzer Gábor*: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplófeljegyzései. Századok, 135. évf. 2001. 3. sz. 697–754. Angyal és Szekfű viszonyához legújabban, több eddig kevésbé ismert forrással vö. *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m.

³⁸ Vö. *Dr. Nagy Géza*: A legújabb Bethlen irodalom. Páztortűz, 1929. 98–109. *Kós Károly*: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Erdélyi Helikon, 1929. 3.sz. 231–235.

³⁹ Vö. *Dénes Iván Zoltán*: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

Utal az R. Kiss–Szekfű vitára is, itt R. Kisst túlságosan személyeskedőnek tartja, ugyanakkor szerinte a debreceni történész állításait okmányszerűen igazolja s kérdéses Szekfű nyugati és keleti magyar szembeállítására is. További feladatként jelöli meg pl. annak vizsgálatát, mit tett Bethlen az Erdélyben élő nemzetiségek kölcsönös megértése érdekében.⁴⁰ *Kós Károly* az Erdélyi Helikonban publikált recenziójában szintén elismerően szól Szekfű írói kvalitásairól. Bírálja ugyanakkor nyugati magyar és Habsburg-párti beállítottságát, bár szerinte Szekfűnek a saját szempontjából akár igaza is lehet s nem vonja kétségbe „teljes, sőt jóhiszemű őszinteségét”.⁴¹

Tekintsük át végül röviden a Szekfűt alapvetően támogatók/alkalmanként védők megnyilatkozásait is. Itt — amint erről korábban esett szó — a névsor *Móricz Zsigmondtól* és *Hajnal Istvántól Török Pálig, Meszlényi Antalig* és *Ifjabb Révész Imrétig* terjed.⁴² Közülük a leginkább meglepő talán *Móricz Zsigmond*⁴³, aki annak idején a Három nemzedéket (s pl. Szekfű Ady értelmezését) teljesen elutasította⁴⁴. Esetében tehát egyenesen egyfajta pálfordulásról beszélhetünk, ráadásul ő ebben az időszakban írja nevezetes Erdély trilógiáját, amelynek kulcsszereplője Bethlen⁴⁵. A Nyugatban megjelent recenziójában *Móricz Szekfűt* egyáltalán nem tartja képrombolónak, szerinte az általa ábrázolt Bethlen a magyar, a nemzeti értékek reprezentánsa, akinek hármas célja: Erdély gazdasági és kulturális felemelkedése, a Nyugat és Kelet közötti egyensúly megteremtése, valamint a hódító külpolitika. Szintén némileg meglepőnek tekinthető az egyébként szintén katolikus (de inkább a Szekfűvel vitakozó ún. Századok köréhez tartozó) *Hajnal István* véleménye,⁴⁶ akinek cikke a jobboldali, keresztény konzervatív Napkelet hasábjain látott napvilágot (ezt viszont a közeli Szekfű barát Horváth János szerkesztette⁴⁷). Hajnal minden lényeges kérdésében egyetért Szekfűvel: szerinte valóban az államérdek Bethlen tetteinek igazi mozgatórugója (tehát nem ideális megfontolások); a Horváth Mihályig visszanyúló liberális- „szabadságigézetes” felfogással szemben Szekfű jogosan emeli ki Bethlen mögött az egyéniség, a tetterő és a hatalomszerzés vágyának motívumát; őszintének tartja Bethlen törökhöz való közeledését, s szerinte is anakronisztikus a vallásszabadság hőseként tisztelni az erdélyi fejedelmet. Egyetlen kifogása: Szekfű nem ábrázolja a Bethlenben valószínűleg lejátszódó

⁴⁰ Nagy Géza fontos egyháztörténeti összefoglalása nemrégiben jelent meg az Attraktor Kiadónál. Vö. *Nagy Géza: A református egyház története 1608–1715* Attraktor Kiadó, Máriabesenyő–Gödöllő, 2008.

⁴¹ Kós Károly egyéb munkája Erdélyről, vö. *Kós Károly: Erdély*. Kolozsvár, 1929. Amint korábban említettem a szürke zónához tartozik még pl. Krenner Miklós is. Ismertetéséről vö. *Gyurgyák*, 2007. 608. Itt ő inkább Gyurgyák értelmezésében „a könyv által gerjesztett vitáról”, valamint „a történészi mesterségről” értekeznek.

⁴² Vö. *Dr. Meszlényi Antal: Bethlen Gábor*. Katolikus Szemle, 1929. 409–422.

⁴³ Vö. *Nyugat*, 1929. 2. köt. 381–384. Kötetben In. Erkölcsei sarkantyú. Tanulmányok. 2. köt. Budapest, 1982. 72–75.

⁴⁴ Vö. *Dénes I. Z.: A realitás illúziója*. i. m.

⁴⁵ Legújabb kiadására vö. *Móricz Zsigmond: Erdély I–III*. Budapest, 2002.

⁴⁶ Vö. *Napkelet*, 1929. 4. sz. 299–301.

⁴⁷ Vö. ehhez *Erős Vilmos: Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával*. Néprajzi Látóhatár, 2011/3. 83–103.

belső lelki vívódást és konfliktust (ami pl. ideák és a valóság tragikus összeütközéséből eredhetett).⁴⁸

Nemigen tekinthető meglepőnek a régi barát, a protestáns *Török Pál* értékelése, akinek ismertetése a Budapesti Szemlében jelent meg.⁴⁹ *Török Pál* majdhogynem Szekfű belső baráti köréhez tartozott, már „A száműzött Rákóczi” idején is mellette állt, életük végéig levelező viszonyban álltak egymással, a Magyar Történetről is elismerően nyilatkozott⁵⁰. Szóban forgó írásában együtt ismerteti Angyal Dávid, R. Kiss István, Makkai Sándor, és Szekfű műveit⁵¹, persze Szekfűt a legnagyobb terjedelemben. Megítélése szerint Szekfű a sajátos abszolutizmust megteremtő Bethlent ábrázolja, aki ezzel európai kortársaival egyenrangú, sőt azokat felülmúló teljesítményt hajtott végre. Megvédi Szekfűt az erdélyi gondolat/a transzszilvanizmus és a vallási szabadság kérdésében, a vallási türelem ügyében pedig azt állítja (Bíró Vencelre hivatkozva⁵²), hogy bár Bethlen nem volt a vallási türelem híve, a korviszonyokhoz képest egyházpolitikája mégis ideálisnak tekinthető. *Török Pál* utal Szekfűnek az R. Kiss Istvánnal való vitájára is, amelyben teljesen Szekfűnek ad igazat. Például Szekfű irattal tudja bizonyítani, hogy Bethlen „megválasztása” török kényszerből jött létre, s nem degradáló annak felidézése sem, hogy II. Jakab (akit Szekfű csekély tehetségű uralkodóként jellemzett) válaszra sem méltatta. Írásának végén utal a „jury” kérdésre is, itt R. Kiss István harsány hangnemű a két történész tudományos jelentőségével fordítottan arányban állónak minősíti⁵³.

Külön pontként szeretném kiemelni végül Szekfű támogatói sorában az R. Kiss Istvánhoz hasonlóan szintén debreceni történész és református püspök *Ifjabb Révész Imre* véleményét, akinek az idevágó nézetei, illetőleg ezzel az egész kérdéskörrel kapcsolatos problematika szinte tökéletesen ismeretlen a vonatkozó irodalomban⁵⁴. A Szekfű–Révész viszonyhoz meg kell jegyezni, hogy Révész már „A száműzött Rákóczi” idején is támogatja Szekfűt⁵⁵. Együttműkö-

⁴⁸ Szekfű–Hajnal viszonyra számos adattal, levelezésükre is hivatkozva vö. *Erős V.*: A Szekfű–Mályusz vita. i. m.

⁴⁹ *Török Pál*: Újabb könyvek Bethlen Gáborról. Budapesti Szemle, 1930. 218. köt. 634. sz. 465–478. Kétségtelen persze, hogy *Török Pál* nem tartozott az időszak történészeinek élvonalába.

⁵⁰ Ua.

⁵¹ Vö. az említetteken kívül *Makkai Sándor*: Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca.(1929). In. Uő: Egyedül. (Tanulmányok), Kolozsvár, 1934. 1–75.

⁵² Vö. *Bíró Vencel*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929. *Török P.*: Újabb könyvek Bethlen Gáborról. i. m. 471.

⁵³ Vö. *Török P.*: Újabb könyvek. i. m.

⁵⁴ Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In. „A historiográfia műhelyében”. Történeti Tanulmányok, XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen. 2010. november 25.) [Szerkesztette Erős Vilmos és Velkey Ferenc.] Debrecen, 2011(2012). 77–94. Ifjabb Révész Imréhez vö. *Bucsay Mihály*: Révész Imre (1889–1967). Theologiai Szemle X, 1967/ 3–4. sz., 83–86., *Dr. Barcza József*: Révész Imre az egyháztörténész. Református Egyház, 1989/9. sz., 210–213., *Dr. Kathona Géza*: Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténésztudósra. Református Egyház, 1967/ 7–8. sz., 165–166., *Kocsis Elemér*: Révész Imre, az egyházkormányzó. Confessio 13, 1989/ 3. sz., 11–17., *Czeglédy Sándor*: Révész Imre, az igehirdető. Confessio 13, 1989/ 3. sz., 17–25., *Barcza József*: Révész Imre az egyháztörténész. Confessio 13, 1989/ 3. sz., 25–31., *Barcza József*: Révész Imre életműve. Theologiai Szemle XXXII, 1989/ 4. sz., 193–197., *Juhász Géza*: Révész Imre pályája. Alföld XVIII, 1967/ 5. sz., 99–100., *Balogh István*: Dr. Révész Imre (1889–1967). Alföld XVIII, 1967/ 4. sz. 93–94., *Szabó István*: Révész Imre (1889–1967). Magyar Tudomány, 1967/ LXXIV köt. 1. sz., 784–786.

désük további bizonyítéka pl., hogy Révész cikket ír „A magyar történetírás új útjai”-ba, a Magyar Szemle Kincsestárában jelenteti meg a reformáció történetéről írott összefoglalását, számtalan alkalommal hivatkoznak egyetértőleg egymás megállapításaira (pl. Szekfű a Magyar Történet-nek a magyarországi reformációt tárgyaló fejezeteiben), Révész számos cikket/tanulmányt közöl a Magyar Szemlében a harmincas években, amelyekben főként a német protestantizmus és a faji eszmék, illetve a Hitler közötti konfliktust kíséri figyelemmel s megírja Szekfű nekrológiát is 1955-ben⁵⁶.

A Bethlen-könyv kapcsán kifejtett tevékenységének/megnyilatkozásainak több rétege és szakasza van, amelyet csak röviden lehet itt összegezni. Elég annak felidézése, hogy Szekfűhöz írott leveleinek tanúsága szerint (ezeket a közelmúltban publikáltuk tanítványommal, Gyimesi Pálmával a Lymbus-ban⁵⁷) már a Bethlen-könyv megjelenése után közvetlenül, a kirobbant protestáns hajsza idején, megírja Szekfűnek, hogy nem ért egyet hitsorsos felekezeti társával, sőt kimondottan, illetve „kimondhatatlanul” fájlalja a Szekfű ellen intézett támadásokat.

Részlet Debrecen, 1929, V. 2. keltezésű leveléből:

„Ki sem mondható fájdalommal és aggodalommal kísérem azt a méltatlan zajgást,⁵⁸ amely Professzor úr rendkívüli értékű működését protestáns berkeinkben fogadja és kommentálja. – olvashatjuk Révész levelében – Beteg állapot az, amikor a tudományos kérdések eldöntésébe érzelmi és egyéb elfogultságok szólnak bele. Én legalább valósággal betege vagyok ennek, szinte még fizikai értelemben is. ... Régi élan-om⁵⁹ nagyon alábbhagyott, de még érzem, hogy tudásom – mióta kolozsvári tanári katedrát 1920-ban kénytelen valék elhagyni⁶⁰ – sok hézagban szenved, az állandó tanulás és tanulmányozás hiánya folytán, és nincs meg az a (mondjuk) bátorságom és önbizalmam, ami megvan azokban, akik most Bethlen,⁶¹ 16 évvel ezelőtt Rákóczi⁶² miatt vették puszkavégre pro-

⁵⁵ Vö. Révész Imre : A százműzött Rákóczi. Protestáns Szemle XXVI, 1914, 301–304.

⁵⁶ Vö. Gyimesi P.: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. i. m.

⁵⁷ Vö. Erős Vilmos–Gyimesi Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. Lymbus, 2009. 233–257. Újból megjelent In. Erős Vilmos: A szellemtörténettől a népiségtörténetig. (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.) (2., javított, bővített, átdolgozott kiadás.) Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. (Mivel a Lymbus-ban megjelent változat internetes formában érhető csak el, a következőkben az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)

⁵⁸ Vö. Erős V.–Gyimesi P.: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. i. m. Bevezetés. Természetesen a korábbiakban tárgyalt Szekfű-ellenes hadjáratról van szó, a Protestáns Szemlében, Kálvinista Szemlében és egyéb protestáns folyóiratokban.

⁵⁹ Lendület-francia.

⁶⁰ Révész Imre 1912-ben, mint helyettes egyháztörténész került Kolozsvárra, 1914-től pedig rendes tanárként dolgozott egészen 1920-ig, amikor is az erdélyi impériumváltás következtében kénytelen volt elhagyni posztját, ugyanis ezzel a fordulattal együtt járt az „erdélyi szellem” megerősödése, s ő idegenül érezte magát ebben a környezetben, így elfogadta debreceni egyház által felkínált lelkesítő állást.

⁶¹ Vö. Szekfű Gy.: Bethlen Gábor. i. m.

⁶² Vö. Szekfű Gyula : A százműzött Rákóczi, 1715–1735. Budapest, 1913.

fesszor urat, lényegében teljesen azonos lelki összetétellel!”⁶³ (Kiemelések az eredetiben – E.V.)

Révész azonban nem csak magánleveleiben, hanem nyilvánosan is kiáll Szekfű mellett. Bizonyíték erre „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent ismertetése a kötetről a Protestáns Szemlében⁶⁴, amelynek — amint erről már esett szó — maga is egyik szerzője volt, s amely eredetileg a Református Teológiai Akadémián előadásként hangzott el⁶⁵. Ebben az előadásban Révész megvédi Szekfűt és a szellemtörténetet, ami a protestáns táborban óriási felzúdulást vált ki s a Kálvinista Szemlében hónapokon keresztül Révész és Szekfű-ellenes cikkek (alkalmanként egyenesen vezércikkek, mint „A száműzött Rákóczi”-vita idején) jelennek meg 1931-ben, a korábban már említett Varga Sándor, a dombóvári lelkész Eöry Szabó Dezső, vagy Polonyi Dezső és Zoványi Jenő tollából⁶⁶. (Ennek során a Kálvinista Szemle 1931. május 30-i számában közzéteszi a Gömör megyei református egyházmegeye papságának a nyilatkozatát, amely követeli, hogy Szekfű Gyulát tegyék át más tanszékre. Egészen, mint „A száműzött Rákóczi” idején!!!⁶⁷).

⁶³ Erős V.-Gyimesi P.: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. i. m. Illetve Erős V.: A szellemtörténetről a népiségtörténetig. i. m. 297–299. A Révész Imre által írott levelek között még több más is utal a Szekfű-(és a szellemtörténet)ellenes protestáns hajszára. Vö. pl. Debrecen, 1931. május 13-i keltezésű levelet, amelyben a következőket írja Szekfűnek: „Amióta Bethlen-könyved, meg a Magyar Történetbeli köteteid megjelentek, folyton növekvő, erkölcsileg is rettenetesen nyomasztó súllyal nehezült rám annak a látása, hogy református atyámfiai táborában egyre erősödik egy olyan irányzat, amely Téged, Hóman Bálinttal és még jó egynehány komoly emberrel együtt, egyszerűen ultramontán bérencnek állít be s becületes és értékes, nehéz munkákat útszéli pamfletirodalomként értékeli. Egyszer talán meg is irtam volna annak idején Neked, mily szörnyen bántott, hogy én akkori helyzetemben meg lévén fosztva a rendszeres tanulmányozás lehetőségétől s másfelől, mint gyakorló lelképásztor, másféle melléktekintettől függően – nem emelhettem szót melletted. Amire pedig kötelezett volna benső tudományos és erkölcsi meggyőződésemen kívül az a körülmény is, hogy már mint egész gyerekeMBER, a Rákóczi-hajsza idején is föl mertem melletted szólalni (Prot Szemle 1914) – sőt kötelezett volna annak a megfontolása is, hogy tulajdonképp a magyar protestantizmus prestige-ének teszek (nem kívánt, de annál szükségesebb) szolgálatot, amikor mégis belevegyítek egy disszonáns hangot az ellened s a szellemtörténeti iskola ellen unisono hangzó kálvinista bömbölésbe.” Vö. Erős V.: A szellemtörténetről a népiségtörténetig. i. m. 301. Az idézetek részleteinek értelmezéséhez vö. még Erős V.-Gyimesi P.: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. i. m.

⁶⁴ Vö. Révész Imre: A történettudomány új útjai és a protestantizmus. Protestáns Szemle XL, 1931, 507.

⁶⁵ Révész előadása 1931. május 5-én hangzott el a budapesti Református Teológiai Akadémia dísztermében. Az eseményt a Református Figyelő előadásorozatának keretében tartották. Az előadás kapcsán egy polémia bontakozott ki a Kálvinista Szemle és a Révészt védő Református Figyelő hasábjain. Ehhez vö. Varga Sándor: Egy szomorú előadás. Kálvinista Szemle XII. (1931. május 9.) 19. sz. vezércikk, Eöri Szabó Dezső: Révész Imre és Szekfű Gyula. – Reflexiók Varga Sándor cikkéhez. Kálvinista Szemle XII. (1931. május 16.) 20. sz. 165., Révész Imre: „Egy szomorú előadás.” – Dr. Révész Imre nyilatkozata. Kálvinista Szemle XII. (1931. május 16.) 20. sz. 166–167., ugyanez megjelent a Református Figyelőben is Révész Imre: Nyilatkozat. Református Figyelő IV. (1931. május 16.) 20. sz. 231–232., Varga Sándor: Nyilatkozatok címszó alatt. Kálvinista Szemle XII. (1931. május 23.) 21. sz. 172., Dr. Victor János: Rosszból is jön ki jó. Református Figyelő IV. (1931. június 13.) 24. sz. 283–284.

⁶⁶ Érdemes még megemlíteni, hogy a viták során Karácsony Sándor is megszólalt, R. Kiss védelmében s Szekfűt (nem először bukkan fel a vád, mint „A száműzött Rákóczi” idején is) „történelmi materialista”-nak nevezi. Vö. Karácsony Sándor: Szekfű Gyula és R. Kiss István könyve. In. *Úó: Magyar világnézet*. Budapest, 1941. 115. (A cikk először 1929-ben jelent meg.)

⁶⁷ Vö. Dénes I.: A realitás illúziója. i. m. Illetve *Úó: A történelmi Magyarország eszménye*. i. m. Passim.

A Szekfű és immár a Révész ellenes vádak a régiiek: a magyar nemzeti hősök „sárba rángatása”, Erdély, de főleg a protestantizmus szerepének leértékelése, Habsburg és katolikus elfogultság, a vallásszabadság, illetve a vallási türelem eszméinek a megtagadása stb. stb. és mindezzel a magyar ifjúság szellemének a megrontása.⁶⁸

Nincs itt tér az egész polémia felidezésére, amelyet „duellum a duellumban”-nak is aposztrofálhatnánk, pusztán az ún. *Pompéry*-ügyet említeném fel ezzel összefüggésben (Révész Szekfű melletti kiállításának bizonyítására)⁶⁹. A katolikus(!) Pompéry Aurél ugyanis 1930-ban egy egész, alapjában Szekfű-ellenes kötetet tesz közzé, amelyben — némiképp meglepő módon — a protestáns támadók érvrendszerét veszi át, jóllehet elismeri Szekfű történetírásának európai színvonalát, stílusát pedig egyenesen Nietzsche-ével rokonítja. (Vö. „Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás?”⁷⁰) Ifjabb Révész Imre a Protestáns Szemlében, szintén 1931-ben megjelent bírálatában, alapvetően ironikus hangnemben sorra cáfolja Pompéry fő tételeit⁷¹. Eszerint Erdélyben nem beszélhetünk modern értelemben vett vallásszabadságról, a protestáns lelkesek a török hódítás alatt lévő területeken nem hogy türelmesebbek/mérsékeltébbek lettek volna a katolikusoknál, hanem a leginkább radikális (tehát vallási szempontból türelmetlen) irányzatok (Kálvin, Zwingli–Bullingeri) épp e területeken hódítottak stb. Befejezőként leszögezi: csak tudományos történetírás létezik (amin ő egyébként a szellemtörténetet érti), nem pedig felekezeti s Szekfű az előzőnek a reprezentánusa.

„A valódi tudományban — írja Révész — nincsen is meg ez a ‘két oldal’, nincsen ‘magyar protestáns történetírás’ és nincsen ‘magyar katolikus történetírás’, hanem van a komoly tudományos igazság keresése mind az egyházi, mind a nem egyházi történetek mezején, és volna ez a tudományos igazságkeresés az emberi lélek véges gyarlósága miatt mindig, kivétel nélkül világnézetileg árnyalt és színezett, ebből nem következik az, hogy mindig, kivétel nélkül rabzolgája is tartozik lenni a saját árnyalatának és a saját színének.”⁷²

⁶⁸ Vö. még mindehhez Alvinczi Péter: Váratlan fordulat. (Zoványi a Szekfű-kérdésről.) Kálvinista Szemle, XII. évf. 46. sz. 1931. november 14. 365–366.

⁶⁹ Számos részlet még ehhez vö. *Erős V.–Gyimesi P.*: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. i. m. Illetve *Erős V.*: A szellemtörténettől a népiségtörténetig. i. m.

⁷⁰ Vö. *Pompéry Aurél*: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás. I. Budapest, 1930.

⁷¹ Vö. *Révész Imre*: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás? Protestáns Szemle XL, 1931, 307.

⁷² Uo. 310. A Bethlen Gábor kötet visszhangjához érdemes megemlíteni még két munkát, a bánási származású német F. Valjavec, illetve a román I. Lupas tollából. Valjavec az *Ungarische Jahrbücher*-ben megjelent ismertetésében igen elismerően ír Szekfű könyvről. Dicséri Szekfű szintetikus látásmódját, minden lényeges „átértékelő” szempontját aláírja, azaz Bethlen nem a nemzeti és vallásszabadság képviselője, hanem abszolutisztikus és a merkantilizmust meghonosítani kívánó szuverén volt. A legjobbnak a Bethlent a tetőpontra bemutató fejezetet minősíti, s szerinte Szekfűnek abban is igaza van R. Kiss Istvánnal szemben, hogy Bethlen győzelmes hadjáratait nem nemes lelki gesztusból, hanem megfelelő és elegendő külföldi (német) zsoldos katona hiány miatt szakítja félbe. Külön kiemeli Szekfű remek stílusát, s szerinte a szabadsághős torzképét Szekfű művével ugyan elveszítjük, helyette azonban megkapjuk a valóságos emberét. Vö. *Ungarische Jahrbücher*, 1929. 119–122.o. Megjegyzendő, hogy Valjavec később is nagyon elismerően nyilatkozott Szekfűről, külön recenziót szentelt a Magyar Történet kötetének, „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent tanulmá-

Jogosan vetődik fel a kérdés: hogyan értelmezzük mindezt, s mi a jelentősége/jelentése mindennek pl. a Szekfű-életmű interpretációja, illetve általában a Bethlen-recepció/képmás szempontjából?

Mielőtt a kérdésekre adandó válasz-kísérletemet rögzíteném, szeretném még felidézni (ennek az interpretációban alapvető jelentősége lesz), hogy Szekfűnek ebben az időben (is) még számtalan polémiája volt, amely szintén meglehetősen ismeretlen/feldolgozatlan a vele foglalkozó irodalomban.⁷³

Kiemelkedik ezek közül a néprajztudós/etnográfus *Sebestyén Gyula* elleni bírósági pere, amely Szekfűnek egy 1926-os („Álarcos könyvek” című), a Nap-

nyok közül a Szekfűt tartotta a legjobbnak, s a Südostforschungen első számába is megnyerte szerzőnek. Később azonban kapcsolatuk megromlott, Szekfűhöz közel álló történészek kifejezetten támadták Valjavecet a hitleri rendszerhez való túlzott igazodása, s völkisch nézetei miatt. Ioan Lupas recenzióját sajnos jelen sorok szerzője nem tudta fellelni, de alapvetően rekonstruálni lehet Bíró Sándornak egy 1943-as, a Lupas emlékkönyvbe írt megemlékezése alapján. Eszerint Lupas már a Három nemzedékről is írt igen méltató recenziót, bár kissé katolikus színezetűnek tartotta, s hasonlóképpen vélekedett szemináriumán a Bethlen Gáborról is, ahol még az R. Kiss Istvánnal való vitát is megemlítette. Bíró Sándor, mint a visszaemlékezésből kiderül maga is írt a könyvről az Ifjú Erdélyben, s a Szekfűvel folytatott későbbi levelezésének fényében nem lehet kétséges annak pozitív tartalma. Vö. *Bíró Sándor: Magyar diákevek Lupas tanár úrnál*. In: Omagiu lui Ioan Lupas. La implinirea varstei de 60 ani august 1940. Bucuresti 1943. 78–89. Bíró Sándor itt megemlékezik Lupas ismertetéseiről, a Három nemzedékről szerinte ezt írta a román történéssz.: „Szintetikus munka, – írta az Évkönyv három oldalas beszámolójában... Újból bizonyosságot tesz a szerző nagyszerű képességeiről, melyek már ismeretesek azok előtt, akik figyelemmel kísérték Szekfű Gyula történetíró eddigi gazdag munkásságát, különösen 'A száműzött Rákóczi' és 'A magyar állam életrajza' c. kiadványokban. Azokkal a fenntartásokkal, melyeket a mi 1848-as forradalmi mozgalmainkra való tájékozási hiányra tétünk, Szekfű úr eme könyvét úgy tekinthetjük, mint amely a háború utáni magyar történetírás legkiválóbb megnyilvánulásai közé tartozik, habár helyenkint gondolatfejtésének olyan színezetet adott, mely az olvasóban azt az érzést kelti, mintha a szerzőt bizonyos római-katolikus jellegű, reakciós egyéni előszeretet befolyásolná!” (85.)

A Bethlen Gábor kötet kapcsán pedig így nyilatkozik:

„E nagy élmény után nemsokára következett a Bethlen Gábor kérdés ismertetése, mely szintén egyik legkellemesebb emléke a Lupas tanár úr román szemináriumában eltöltött időnek. Nekem különösképpen sokat jelentett, mert kevésvel azelőtt ismerttettem volt Szekfű könyvét az 'Ifjú Erdély' c. folyóiratban. Nagy figyelemmel és lázas érdeklődéssel olvastam a Rugonfalvi Kis István válaszkönyvét, valamint Makkai Sándor pompás írását Bethlen Gábor lelki arcáról. Elképzelhető kellemes meglepetésem, amikor egyik szemináriumi órán Lupas tanár úr hozzáfogott a Bethlen Gábor munkája és értékelése körül lezajlott vita ismertetéséhez. Szinte az egész ülésen erről beszélt. Először a Szekfű Bethlen Gábor c. könyvét, keletkezési körülményeit, majd Rugonfalvi és Makkai műveit tárgyalta. Amennyire emlékszem, mindhárom könyvet elismerően és tárgyilagosan méltatta.” 86. Lupas ismertetése vö. Szekfű Gyula, Bethlen Gábor. (Gabriel Bethlen). Budapest, 1929. An. Inst. Nat. 1928–1930. V. 578–580. A Három nemzedékről uo. 1924–25. III. 727–730. Lupas egyébiránt a harmincas évek közepétől már inkább bírálta Szekfűt, különösen a középkori magyar nemzetiségi viszonyokról, a nemzetiségekkel szembeni bánásmódról vallott nézeteit. Vö. *Epoca de aur a minoritatilor*”. (Raspuns articoului lui I. Szekfű.) August, 1936. In. *Paralelism istoric*, cf. No. 611, 337–344. *Ungaria medievals si minoritatile lei*. (In legatura cu art. d-lui Iuliu Szekfű din Südostdeutsche Forschungen.) Piatra de hotar, 1936. III. No. 8–9. 23–28. Vö. még mindehhez *Orosz László: Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, Ráció Kiadó, 2014.

Lupasra legújabbán vö. *Radu Marza: Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania*. AEPRESS, Bratislava, 2014. Illetve az ott megjelölt irodalom. Lupas néhány Szekfűhöz írott levelére vö. EKK, G 628.

⁷³ A legteljesebb ezek közül, amint már korábban említettem, Gyurgyák J: *Ezzé lett magyar hazátok*. i. m. Illetve *Dénes I. Z.: A történelmi Magyarország eszménye*. i. m.

keletben megjelent recenziója miatt robbant ki⁷⁴. Ebben Szekfű — az angol író H. G. Wells-szel együtt⁷⁵ — egyenesen kigúnyolja Sebestyént, aki egyfajta turanista, Koppány-párti s így népies felfogásból kiindulva a magyar történelem hiányzó ősmondáit/őseposztát kívánja megkreálni. Ennek során pl. Emesével megálmotdatja Sebestyén az egész későbbi magyar történelmet is, amely persze alapvetően a német és szlávellenes szabadságküzdelmek dicsőséges története lesz⁷⁶. (A bírósági per anyagát, a válaszokkal, pl. Horváth János véleményével együtt nemrégiben publikáltam a Néprijzi Látóhatárban.⁷⁷) Szintén ebben az időszakban támadja nagy vehemenciával Szekfűt pl. már *Bajcsy Zsilinszky Endre*, (és az ő nyomán rövidesen Féja Géza), aki Szekfű ún. „A háborús nemzedék” című cikkét „szedi szét” több részes, az általa szerkesztett „Előörs” című lapban⁷⁸. Itt igen éles szavakkal utasítja vissza Szekfű nézetét, miszerint azért kell inkább a húszas évek generációjához fordulni a megvalósítandó reformok társadalmi bázisaként, mert a harmincasoknak/negyveneseknek a háború miatt hiányos pl. a műveltsége. (A vita persze ekkor is, később is tágabb horizontú volt, hiszen Bajcsy Zsilinszky és Féja pl. Szekfű teljes 18. századi barokk koncepcióját elutasította⁷⁹, ragaszkodván ahhoz, hogy ez inkább a hanyatlás időszaka volt, illetve Szekfűt túlzottan Habsburg-barátnak, alkalmanként

⁷⁴ Vö. *Erős V*: Szekfű Gyula Sebestyén Gyula elleni bírósági pere. i. m.

⁷⁵ Vö. *Szekfű Gyula*: Álarcos könyvek. Napkelet, 1926, 255–261.

⁷⁶ Mintha egy akkori Koltay Gábor filmet látnánk.

⁷⁷ Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfűnek a Sebestyén elleni peréről Budapesten tartottam először előadást, 2005-ben, a Szekfű halálának 50. évfordulóján rendezett konferencián. A konferencia anyaga külön is megjelent, amiről recenziót is írtam s külön, itt nem részletezendő kérdés, hogy előadásom tanulmányá átdolgozott változata milyen félreértés miatt nem jelent meg a kötetben. [Vö. *Erős Vilmos*: Szekfű: Árnyak és viták. (Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről) (Recenzió a „Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban” című kötetéről. Szerk.: Paksa Rudolf. Argumentum Kiadó, Eötvös József Collegium, Budapest. 2007. 197.) Kommentár, 2008/2. 120–127.] Recenziómat követően jelent meg a „Kurrens történelem” című internetes folyóiratban egy ismertetés ugyanerről a kötetéről, amelyben recenzius egyúttal a 2005-ös konferenciáról is beszámolt. Ebben megemlékezik az én előadásomról, amelynek minőségét szerinte elárulta, hogy a jelenlevőknek (recenzius szövegéből bizonyíthatóan nem volt jelen) többször is szóban javítani kellett az ott elhangzott, Szekfű műveire vonatkozó adatokat. Ez a megállapítás a leghatározottabban cáfolható, minden jelenlevő egyhangú tanúsága szerint, jelen sorok írójának előadása közben semmiféle „rektifikáló” megjegyzés nem hangzott el, de nem is hangozhatott, mert a Néprijzi Tanulmányok-ban megjelent írásom és forrásközlésem bizonyossága szerint is, eddig a szakemberek számára is alapjában teljesen ismeretlen kérdéssről és forrásokról tartottam beszámolót. A konferencián egyébként valóban elhangzott egy olyan előadás, amikor ilyen jellegű közbeszólásra, rektifikálásra sor került, az azonban egy másik referátum volt, amelynek aztán utólag megjelent változatát mindketten (tehát jómagam és a „Kurrens történelem” recenzius is) a konferencia anyagából megjelent kötet legjobb írásának minősített. Előadásom tanulmányá átdolgozott változatára vö. *Erős V*: Szekfű Gyula Sebestyén Gyula elleni bírósági pere. i. m.

⁷⁸ Bajcsy Zsilinszky és Szekfű vitáiról vö. *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 1959/6. 36–47; *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitáiratóból. Századok, 105.évf., 1971. 966–1002. Vö. pl. *Bajcsy Zsilinszky Endre*: A háborús nemzedék. Előörs, 1928. július 29. 2. Valamint *Uő*: Magyar nemzet, magyar állam, magyar faj. Magyarország, 1937. szeptember 11. 3.

⁷⁹ Vö. *Féja Géza*: A kurzus felszámolása. (Szekfű Gyula és a ’nemzet megújhodása’.) Előörs, 1931. november 22; *Uő*: A XVIII. század megdicsőülése. I–IV. Előörs, 1932. február 7. 4; február 14. 2–3; február 21. 2–3; február 28. 1–2; március 6. 1–2.

egyenesen bérencnek tartották s inkább Kossuth és pl. a köznemesség pozitívabb ábrázolását kérték rajta számon. És persze az egész szellemtörténetet, főleg annak művelődéstörténeti alapállását elutasították!!!⁸⁰) Ugyanebben az időben zajlott még az ún. *Gálócsy-per*, melyben a nevezett/szóban forgó lapszerkesztő Szabó Dezsőhöz közel álló érvrendszerrel támadja Szekfűnek a Szent István-i államról szóló koncepcióját⁸¹. Ez szerinte csak németek magyarországi térfoglalását segíti elő/alapozza meg ideológiailag, s mindezzel Szekfű (és Hóman) a minősített „hazaárulás” büntetést követi el. (Szerző szerint Szekfű már „A száműzött Rákóczi” idején is az volt⁸².)

Szintén nem érdektelen mindezekon felül annak felidézése, hogy részben a Bethlen Gábor monográfia elleni hadjárattal egyidejűleg folyik az *Eckhart Ferenc* elleni hajsza⁸³. Ő „A magyar történetírás új útjai” című kötetben megjelent tanulmánya ügyén azzal váltotta ki „hazafias”, de inkább „soviniszta”, pozitívabban: nemzeti romantikus bírálóinak haragját, hogy elutasította (amint

⁸⁰ Vö. ehhez *Gyurgyák J.*: Ezzé lett magyar hazátok. i. m. 612.

⁸¹ Ebben az időszakban egyébként „A száműzött Rákóczi”-vita komplett módon is felújul, kifejezetten a Rákóczi-kérdésre összpontosítva. Vö. pl. *Király Aladár*: Harc Rákóczi becsületeért(sic!). Budapest, 1931. (A könyvet részletesebben elemzem a függelékben.) Itt jegyzem meg, hogy a kérdés-körrel kapcsolatos iratokban felváltva szerepel Gálócsy és Gálócsy Árpád, azaz, hol rövid, hol hosszú o-val fordul elő a neve. A problémára jelen sorok szerzője sem tudott végleges választ adni, a továbbiakban ezért a következetlenség.

⁸² Vö. minderről még *Der Kampf gegen nicht vorhandene Feinde*. Sonntagsblatt 1930. május 25. 3–4. Valamint a részleteket is számos szempontból tisztázva Függelék I–II. a jelen közleményben.

⁸³ Vö. *Kardos József*: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. Századok, 103.évf., 1969. 1104–1118. A kérdéshez még érdemes felidézni Szekfűnek ez idő tájt Eckhart Ferenchez írott leveleit. Vö. Szekfű Eckhartnak MTA KK, Ms 5616/192. „Magy.Kult. II. cikkét küldeni fogom. Ironice már nem lehet e dolgokat tárgyalni, – ez ’verre megy’, lassabban, kisebb feltűnéssel, mint 1914-ben, de ugyanúgy, tökéletesen meg akarnak semmisíteni. Az összes protestáns folyóiratok, iskolaiak is, letárgyaltak, s az országban mindenütt a legrosszabb híreket költötték. Protestáns vezetők és tudósok, Révész K., Ravasz, Dékány Pista, stb. egyenként és titokban elítélik..., de kifelé egyik se nyilatkozik. Én még nem fordultam a legközelebb álló eszközökhöz: a prot. nyelvöltögetésre hasonlóképp válaszlattni a mi részünkről – ha azonban ez így megy tovább s a prot-ok maguk nem szerelik le a dolgot, nem fogom visszatartani a kath. organumokat. – Vetted észre, Prot. és Kath. Szemle csak képzelt okokról írnak, a felekezeti momentumokat nem akarják nyíltan kimutatni, azt várják, hogy mi mondjuk ki. – Ezért, ezt kivéendő, vettem én oly komolyan a hazafiatlanság vádját. – Egyébként képzeld el, prot. papjelöltek nekem akarnak vizsgáznni, vissza kell adnom, mert úgysis meg kellene buktatni s ezzel tanári viszonylatban is gyanús lennék. Emellett most éppen a 17. századi vallási problémát kell tárgyalnom. Egyetlen kálvinista, ki kiáll, Török Pál, Napkeletben és Bp. Szemlében is. A többi azt mondja: ’neked már az a sorod, hogy a tudomány haladásának mártírja légy.’ (szószertin így mondták!)” Ms 5614/130, 1.26, 1930. „Károlyinak Bethlen Gábor leveleiről szóló ifjúkori cikkét (Budap. Szemle) igenis idéztem, részletesen, tartalmilag is, könyvem 294. lapján, 1. sorban; mondd meg neki (erről nekem nem panaszkodott). Sok vélemény, Révész Imre (Debr.) szerint nem kifogásolható prot. szempontból, Kiss I. annál inkább össze fog szidni Zsinkáéknál; úgy hallom, szememre veti, hogy több szöveget, mik Bethlen nemz. és vallásmotívumát bizonyítják, elmellőztem (Kiss I.-nak fogalma sincs kútfőkritikáról v. ’szellemtört.’-ről, nehéz vele vitatkozni.) Kollányi szer. nagy kath. eredmény; Bangha és Czapik (Magy. Kult.) szerint elhanyagolom a kath. szempontokat, kassai vértanúkat nem emelem ki. Kellott ez nekem? Magyary Zoltán (öcsédnek): csak melléktermény, nem tetszik neki, nem derül ki, hogy milyen volt az akkori Erdély. Kornis: prot.okkal kesztyűs kézzel bánik el (hát még ő). – Úgy látom, mindenki szívesen szemlélje volna egy új emberhajszának, minő a Rák. úgy volt (!!!-E.V.), s haragszanak rá, h. nem adtam alkalmat rá. Biztosan le vagyok fizetve Be. Istvántól, vagy nem akarom elveszteni a M. Szemlét. Fene kis ország ez, nem kellemes” Szekfű-Eckhart viszonyra, illetve az Eckharttra vonatkozó irodalomra vö. függelék.

Szekfű is „A magyar állam életrajzá”-ban már 1917-ben⁸⁴) Timón Ákos téziseit, miszerint a Szent Korona-eszme (a szabadság iránti szeretet) a magyarság vele született alkotása s így a magyarság története egyenlő az alkotmányos szabadság intézményeinek szerves és fokozatos kifejlődésével, amivel ez a fejlődés még a nyugati, angol–francia parlamentáris fejlődést is megelőzte (ebben persze Erdély alapvetően pozitív, sőt kiemelkedő szerepet játszik.) Eckhart ezzel szemben (részben Mályusz Elemér ösztönzései nyomán⁸⁵) arra mutat rá, hogy a Szent Korona eszme nálunk csak a 16. században, Werbőczy idején, azaz a nyugatinál később és történetileg fogalmazódott meg, ráadásul csak a köznemesiség, tehát nem az egész nemzet számára biztosított politikai jogokat (szabadságot), így csonka s a magyar fejlődés ennek nyomán sok vonatkozásban inkább a megkésett (de nem kelet-európai) cseh és lengyel alkotmányos és társadalmi folyamatokkal mutat párhuzamot. (Eckhart mindezzel majdhogynem „A számúzott Rákóczi”-hoz hasonló hajszát zúdítt a saját fejére, a parlamentben — Szekfűhöz hasonlóan, aki persze úgyszintén régi barátja volt — az egyetemi katedrától való eltávolításáért interpelláltak – mindez azonban alapjában ismert a szakirodalomban.⁸⁶)

Ismét felvetődik a kérdés: mi a konklúzió mindebből s hogyan lehet az előzőek fényében értelmezni az egész Bethlen-vitát?⁸⁷

Meglátásom szerint az egyik fő következtetés mindenképpen az, hogy bár a vita háttérében jelentős szerepet játszottak a vallási-felekezeti motívumok (ezt persze inkább az agresszíven támadó protestáns oldal hangsúlyozta) a protestáns–katolikus ellentét mindebben csak alárendelt jelentőségű.⁸⁸ Hiszen nem feledhető (számos bizonyítékot hoztam erre a korábbiakban), hogy a katolikus Szekfűnek számos protestáns védelmezője akadt, elsősorban és mindekelőtt *Ifjabb Révész Imre*, de *Török Pál*, s részben a „szürke zóna” egyes kép-

⁸⁴ Vö. *Szekfű Gy.*: A magyar állam életrajza. i. m.

⁸⁵ Vö. *Mályusz Elemér*: Az Eckhart-vita. Századok, 65.évf. 1931. 406–419.

⁸⁶ Vö. ehhez még *Mezey Barna*: Utószó. In. Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 2000. 407–437.

⁸⁷ Itt szeretném megjegyezni, hogy Dénes Iván Zoltán említett Szekfű Gyuláról írott monográfiájában szintén részletesen elemzi a Bethlen Gábor kötet recepcióját. Dénes az itt és a függelékben felemlített szerzők nagy részével nem foglalkozik. Könyvében utal még Mályusz Elemér, Hatvany Lajos reflexióira a Bethlen-ügy kapcsán, de legfőbb forrása Angyal Dávid és Szekfű levelezése, amely szerinte a két történész álláspontja közötti lényegi különbséget tükrözi, amelyben Károlyi Árpád Angyal nézeteihez áll közel. Dénes álláspontjával az egyik alapvető problémám az, hogy (historiográfiai koncepció hiányában) végül is nem tisztázza, mi az a pozíció, amelyből Angyal (részben Károlyi Árpád) szemben áll Szekfűvel, csupán rögzíti a nézetkülönbségeket. Megjegyzem a Bethlen Gábor kötet elemzése Dénes könyvének még ahhoz a részéhez tartozik, amelyben elég sok új forrást is felhasznál (de messzemenően nem az itteni tanulmány által felvázolt szélességben), könyvének utolsó részében ugyanis egyszerűen elfogy, s a harmincas-negyvenes évek, pl. a Magyar Szemle (de a Magyar Történet, nem beszélve az Állam és nemzetről vagy a Magyar Nemzetről) Szekfűjéről egy gyenge vázlatot kapunk. Mindezt részleteiben a könyvről készülő kritikai tanulmányomban fejtem ki. Vö. *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m.

⁸⁸ Ezzel inkább ellentétes felfogást képvisel *Erdősi Péter*: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. Korall, 2006. márc. 155–186. Illetve legújabbban *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Osiris Kiadó, Budapest, 2011. (A továbbiakban *Romsics*, 2011.)

viselői (így Nagy Géza vagy persze *Móricz Zsigmond*) is ide sorolhatók⁸⁹. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Szekfű későbbi tanítványai és szellemi társai, örökösei is jelentős részben protestánsok, élükön *Kosáry Domokossal* és *Benda Kálmánnal*, illetve pl. *Joó Tibort* is megemlíthetjük itt⁹⁰.) Másrészt, amint *Pompéry Aurél* vagy *Polónyi Dezső* példája világosan alátámasztja ezt, teljesen egyértelmű, hogy Szekfűnek katolikus oldalról is jelentős bírálói voltak, így a felekezeti szempont a viták háttérének feltárásakor bár fontos, de másodlagos helyre kerül. (Ugyanez volt a helyzet a Rákóczi-vita idején is, amikor a katolikusok — pl. az „Alkotmány” című napilap — Szekfű leginkább intranzigens támadói, R. Kiss István és mások még támogatói voltak.⁹¹)

Lehet értelmezni ugyanakkor a vitát a Szekfűvel kapcsolatos diskurzus keretein belül is. Ezzel összefüggésben véleményem szerint a vita világos bizonyíték arra, hogy végképp sutba lehet dobni az olyan a tudományos objektivitás és elfogulatlanság/tárgyvilágosság szerepében tetszelgő értelmezéseket (elsősorban Dénes Iván Zoltánét, aki — Glatz Ferenc és R. Várkonyi Ágnes mellett — a legalaposabban feldolgozta „A száműzött Rákóczi” vitát⁹²), amelyek szerint „A száműzött Rákóczi” nagy port felvert polémiája után Szekfű történetírása antidemokratikus (nacionalista) és „tudományalatti”/nem tudományos, pamflet jellegűvé vált, mivel — emberi gyengesége folytán — nem sikerült meghaladnia ellenfelei szintén nacionalista és tudománytalan álláspontját. (Értelmező szerint ezért lett volna sokkal kedvezőbb a fogadtatása a Három nemzedéknek.⁹³)

⁸⁹ Vö. a korábbiak.

⁹⁰ Kosáryhoz vö. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária.) Osiris, Budapest, 2003.

Valamint *Hanák Gábor*: Kosáry Domokos pályaképéhez. In. Hommage á Kosáry Domokos. (Szerk. Ormos Mária és Ferch Magda.) Budapest, 2009. 86–110.

⁹¹ Vö. *Dénes I. Z.*: A realitás illúziója. i. m.; *Uő*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m., ill. *Gyimesi P.* Debreceni színek. i. m.

⁹² Vö. *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Akadémiai, Budapest, 1980.; *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai, Budapest, 1961. Illetve *Dénes I. Z.*: A realitás illúziója. i. m.; *Uő*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m.

⁹³ Hozzá szeretném tenni, hogy a történelmi irodalomban újabban ismét felbukkant Szekfű műveinek alapvetően pamfletként való értelmezése. Ennek buktatóira korábban több alkalommal is felhívtam a figyelmet, például arra, hogy a pamfletezők alapvetően megkerülik Szekfű legfőbb munkáinak (mondjuk a Magyar Történet-nek) az elemzését, s nem adnak választ arra a kérdésre sem, mi szerintük a tudományosság kritériuma (a szóban forgó korszakban és általában), illetve, végül is ki képviseli ezt? Ráadásul a pamfletezők ilyen inszINUÁCIÓIKAT nemeGYSZER nem kifejezetten tudományos folyóiratokban, tudományos apparátus és érvek nélkül, gyakran pusztá minősítésekkel fogalmazták meg, minek következtében a gyanútlan olvasóban felmerülhet a kérdés: végül is kinek a munkája minősíthető pamfletnek? Vö. pl. *Miskolczy Ambrus*: A történetészek és antiszemizmus. 2000, 2012. október. Illetve *Uő*: A múlt megszelídítése: eszmetörténet és historiográfia határán. Budapest: Gondolat, 2014. Valamint *Romsics I.*: Clio bűvöletében. i. m. Utóbbihoz vö. *Erős Vilmos*: Bűvölet nélkül – félúton. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről) Valóság, 2013/5. Május. 80–92. Az egész gondolatmenethez Erős Vilmos: Szekfű historiográfiai koncepciója. In: A negyedik nemzedék és ami utána következnek. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest. 2011. 101–111. Szintén hozzá szeretném fűzni mindehhez, hogy Dénes I. Zoltán idézett, újabban megjelent Szekfű-monográfiájában már némileg finomított álláspontján, nem tagadja feltétlenül és egyértelműen szakmaiságát, ugyanakkor végső soron változatlanul alapvetően negatívan, egyfajta (szerző által persze nem tisztázott) „historicista” és modernizáció-ellenes történészként értékeli. Vö. *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m.

Az itt felsoroltak (tehát a Szekfűvel, sőt a Révész Imrével összefüggő „duellum”-ok, illetve a jelzett viták Sebestyén-nel, Bajcsy Zsilinszky-vel vagy Gálócsy Árpáddal) napnál világosabb alátámasztásai annak, hogy a Szekfűvel kapcsolatos romantikus, nemzeti–nacionalista gyökerű (általa kismagyaroknak aposztrofált) polémia és teljes averzió ebben az időszakban, sőt később sem szűnt meg, mondhatni egész életútján elkíséri (legalábbis 1945-ig)⁹⁴. (Erre világos bizonyítékok a későbbi szüntelen támadások, Zoványi Jenő és Csuday Jenő részéről, illetve pl. a „Mi a magyar?” vagy az „Állam és nemzet”, illetve a Magyar Nemzetben megjelent cikkeivel kapcsolatos polémiák, – Bisztray Gyula számosat összegyűjtött ezek közül az Egyetemi Könyvtárban lévő hagyatékában.⁹⁵)

Mindezzel szemben legalábbis elgondolkodtató, hogy a mai szemmel is mértékadónak tekinthető *Hajnal István* és *Móricz Zsigmond*, és persze *Ifjabb Révész Imre* (hogy Török Pálról, Kós Károlyról, Nagy Gézáról ne is beszéljünk⁹⁶, de persze Szekfű munkáinak tudományos jellegét a tőle eltérő álláspontot képviselő Angyal Dávid sem tagadta soha⁹⁷) alapvető, sőt elsőrendű *tudományos műként* értékelte az itt tárgyalt polémiát, s éppen a pamflet jellegét hangsúlyozók írtak pamflet-szerű munkákat (leginkább R. Kiss, de Zoványiékra is ez jellemző számos tekintetben⁹⁸.)

⁹⁴ Vö. EKK Bisztray hagyaték, G 635. Benne számos összegyűjtött Szekfű-ellenes cikk a napilapokból az 1930-as, 1940-es évekből.

⁹⁵ Ua. Vö. pl. a „Berlini vállveregetés” című cikk In. Magyarok Lapja, 1937. július 25, amely Szekfűnek a „Schittenhelm Ede” című írását (és a Szent István-i állam fogalmát) támadja hevesen, teljesen Szabó Dezsői szellemben. Számos példa hozható azonban ilyen jellegű támadásokra a második világháború időszakából is, például Szekfűnek a Magyar Nemzetben megjelent cikkei kapcsán. Vö. Bisztray-hagyaték. uo. A Szekfű–Szabó Dezső viszonyhoz *Kovács Dávid*: Szabó Dezső és Szekfű Gyula magyarság szemléletünk párhuzamai az 1920-as években. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. i. m. 213–228.

⁹⁶ Itt kap jelentőséget aztán még Valjavec, Lupas és Bíró Sándor értékelése is, akik (mint láthattuk) bár nem azonos szakmai súlyal rendelkeztek, alapvetően nagybecsüléssel nyilatkoztak Szekfű könyvéről. Nem tematizáltam külön Károlyi Árpád álláspontját, mivel a függelékben számos dokumentumot közlök az ő véleményéről. Az viszont itt is leszögezhető, a felhozott dokumentumok azt tanúsítják, hogy Károlyi — kifogásaival együtt — alapvetően pozitívan, alkalmanként igen elismerően nyilatkozott a kötetről, s nem lehet kétséges, hogy komoly szakmai erényekkel rendelkező, tudományosan teljesítményként értékelte. Bővebben mindehhez vö. Függelék I.

⁹⁷ Vö. *Erős V.*: A Szekfű–Mályusz vita i. m. Passim. Meg lehet említeni még Károlyi Árpád megnyilatkozásait is ebből az időszakból, aki Angyal Dáviddal sok vonatkozásban hasonló nézeteket vallott. Károlyi ugyanis, bár például a Domanovszky Sándorhoz írott ekkori leveleiben hevesen bírálja Szekfűt és nagyon egyetért Domanovszkynak a Magyar Történettel (és a szellemtörténettel) szemben megfogalmazott bírálatával, egy 1934-es levelében arról ír, hogy az akadémiai nagyjutalmat abban az évben inkább a Hóman-Szekfűnek, vagy csak Szekfűnek kellene adni (utóbbi esetében a szin-tézis általa írt részeire, valamint a Bethlen Gáborra – !!! – hivatkozva.) Ráadásul Károlyi a Szekfűhöz írott leveleiben ekkor is alapvetően támogatásáról biztosítja mind a Gálócsy per ügyében, mind a Bethlen-könyv körüli herce-hurcában, mind pl. Csuday Jenő Szekfű-ellenes megnyilatkozásai vonatkozásában (amelyek teljesen egy tőről fakadnak R. Kiss István, illetve Zoványi Jenő támadásaival). Vö. mindezekhez Károlyi Árpád levelei Domanovszky Sándorhoz MTA KK Ms 4525/268. Bécs, 1931. febr. 13, illetve Ms 4525/395. Bécs, febr. 7. Valamint Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulának. EKK, G 628. pl. 96. Bécs, 1930. április 30. A levelek szövegeiről részletesen, illetve azok értelmezéséhez vö. függelék. Károlyi Árpád és Szekfű kapcsolatához vö. még legújabban *Fazekas István*: Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosa az I. világháború előestéjén. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. I. m. 58–75.

⁹⁸ Vö. a korábbiak.

A korábban jelzett értelmezésekkel ellentétben leszögezhető (s a Magyar Történet itt nem tárgyalható recepciójának felidézése csak ráerősít minderre⁹⁹), hogy a vitában egyszerűen inkább a régi és az új, a modernebb, európai szempontokat inkább alkalmazó, a kor tudományosságához, a szintetikus, tehát gazdasági és társadalomtörténeti szempontokat, vagy a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” rankei elveit jobban érvényesítő és az egyoldalúan esemény- és politikatörténet-centrikus, a történelemben hősokeket kereső, a nemzeti múltat idealizáló, az európai és a szociális (valamint a szociológiai) kérdések iránt érzéketlen provinciális és nacionalista szemlélet összezapásáról van szó, amelyben az előremutatót mégiscsak a Zoványi által gúnyosan „Szekfű és társai”-nak a történetírása képviseli¹⁰⁰.

Az már egy másik kérdés, hogy ezeket az európaiabb szempontokat nem csak Szekfűék (és pl. Hóman – ő is állandó célpont itt¹⁰¹) által képviselt szellem-történet reprezentálja, hanem legalább ennyire a Bethlen vitában leginkább a Hajnal István által megjelenített Századok-köre (akik ráadásul sokat merítettek a függetlenségi, sőt protestáns tradícióból is), viszont a szellem-történet egészében, sőt alapjában (Vö. a „Magyar Művelődéstörténet”¹⁰²) ők sem utasították el s mindkettőjükben közös pl. a primitív, politikai eseménytörténet („histoire événementielle”) központú, romantizáló és hősokeket kereső, a nemzeti múltat idealizáló történet-szemlélettel való oppozíció¹⁰³. (Az egyik összekötő híd

⁹⁹ A bibliográfiai adatokhoz vö. *Erős V.*: A Szekfű–Mályusz vita. i. m. *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m., illetve pl. *Gyurgyák J.*: Ezzé lett magyar hazátok. i. m. Megjegyzésem, hogy a Szekfűvel legerőteljesebben, a legnagyobb apparátussal vitatkozó Mályusz Elemér soha nem vitatta Szekfű műveinek tudományos jellegét (pamfletet bizonyosan soha nem emlegetett), csak az alapkonceptióval nem értett egyet, ami tudományos vitákban természetes. Nyilván ezért is fordított ekkora energiát az ellenérvek kifejtésére. Vö. *Erős V.*: uo.

¹⁰⁰ Vö. *Zoványi J.*: Történelmi átértékelés. i. m. Meg lehet itt jegyezni, hogy az egyik döntő kérdés jelen tanulmány szempontjából az Ifjabb Révész Imre és R. Kiss István (és például Zoványi) közötti minőségi különbség megítélése. Megítélésem szerint Révész Imre sokkal inkább képvisel európai szempontokat, például abban, hogy a magyar protestantizmus történetét nem szűk magyar (és felekezeti), hanem európai szemszögből ábrázolja. Műveiben számos utalás történik az európai történetírás eredményeire (ami R. Kiss Istvánnál csak bűvészkedés vagy szemfényvesztés), s nem véletlen, hogy számos cikkében birkózik a magyar protestáns történetírás, illetve az egyháztörténet-írás tudományos színvonalra emelésének kérdésével. Azt már csak „on top of all that” teszem hozzá, hogy mindez nála a szellem-történeti álláspontot jelenti, s nyilván ezért a kitűnő a kapcsolata (R. Kiss Istvánnal vagy Zoványival ellentétben) a korszak élvonalbeli historikusaival. Ez részben azután módosítása is a következőkben felidézendő Foucault-i (sőt Hayden White-i) gondolatoknak. Bár alapvetően fontosnak tartom a történetírás retorikus, diszkurzív elemeinek a felidézését és elemzését (jómagam is ezt teszem ebben az írásban is), ugyanakkor nem gondolnám, hogy itt pusztán diskurzusról van szó, azonos „szakmai” értékű narratívumok, „cselekményesítések” pusztán egymás mellé való helyezéséről. Révész és a tudományos egyháztörténet-írás problémáiról. Vö. *Gyimesi Pálma*: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére In: *Történeti Tanulmányok*, XVIII. Szerkesztette: Velkey Ferenc. Debrecen, 2010 (2012). 45–66. (Itt szerző felveti, hogy Révész már 1913–1914-ben a szellem-történet magyarországi meggyökereztetésével foglalkozott.) A szellem-történetről vö. *Erős Vilmos*: A szellem-történet. Valóság, 2008/5. 20–35.

¹⁰¹ Hómanra legújabban vö. *Történeti átértékelés*. Hóman Bálint, a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József) Budapest, Ráció Kiadó, 2011.

¹⁰² Vö. *Magyar Művelődéstörténet IV.* (Szerk. Wellmann Imre). Budapest, 1939. *Magyar Művelődéstörténet III.* (Szerk. Lukinich Imre) Budapest, 1938.

¹⁰³ Tudomásom szerint Szekfű legnagyobb kritikusaik közül pl. Németh Lászlónak sem volt semmi kapcsolata az R. Kiss István, Zoványi Jenő, Csuday Jenő-féle irányzattal, igaz, hogy Szabó

itt éppen a felidézett Ifjabb Révész Imre lehet, aki mindkét körrel jó kapcsolatot ápolt, csak éppen említett felekezeti társaival nem¹⁰⁴.)

Egyik utolsó megjegyzésként még azt vetném fel, hogy az itt megjelölt és felhasznált forrásaimat a Michel Foucault-i értelemben vett *monumentum*ként (azaz nem *dokumentum*ként) kívántam összefüggésbe állítani¹⁰⁵, azaz célom nem az igaz–hamis Bethlen kép bemutatása az amelletti állásfoglalás volt, hanem a két világháború közötti ezzel kapcsolatos történettudományi/történetírói diskurzus bemutatása, amelyen túl, persze önmagán is túlmutató jelentősége/jelentése van,¹⁰⁶ s amely így részben, de csak részben módosítása is Foucault elképzelésének, ennek elemzése azonban már nem ennek a tanulmány-nak a feladata.

Megjegyezném még azt is, hogy legalább ilyen mélységű elemzésre lett volna szükség R. Kiss István „Az átértékelt Bethlen Gábor” című könyvének újbóli kiadásakor is,¹⁰⁷ ugyanakkor — úgy gondolom — hogy ebben az esetben (tehát, ha ilyesmi készül) a szóban forgó kiadó nem adta volna ki a művet. Viszont ez ismét csak Foucault-t vagy legalábbis a foucault-i szempontokkal való szembeállítás szükségességét bizonyítja, amiről a kiadónak láthatólag fogalma sincsen¹⁰⁸.

Dezsővel igen, s részben Féljékkal és Bajcsy Zsilinszky Endrével is. Vö. pl. *Németh L.: Szekfű Gyula*. i. m.

¹⁰⁴ Vö. Révész Imre levelei Mályusz Elemérhez. (A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának feldolgozás alatt lévő Mályusz Elemér hagyatékában található meg).

¹⁰⁵ Vö. Foucault-hoz *Sutyák Tibor*: Michel Foucault gondolkodása. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor. 2007; valamint pl. *Takács Ádám*: Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucaultnál. In: *A történelem szerszámos ládája*. (Szerk. Szekeres András.) Budapest: L'Harmattan. 2002. 15–37.

¹⁰⁶ A korszak értelmezésével kapcsolatban vö. újabban Óze Sándor és Pálffy Géza vitája. Érdekes módon több vonatkozásban is egyfajta kontinuitás figyelhető meg, hiszen Óze inkább az R. Kiss István és a nemzeti romantikusok vonalát követő értelmezést képviseli a 16–18. századi rendi függetlenségi mozgalmakkal, valamint a Habsburgokkal kapcsolatban. Pálffy inkább Szekfű értelmezéséhez kötődik, s sokkal hangsúlyosabban veszi tekintetben az európai vonatkozásokat, illetve a Habsburgok pozitív szerepét. Persze itt sem egyszerűen a kuruc-labanc hagyomány szemből állásáról van szó, hiszen Óze már hangnemében is inkább pamflet-szerű (mint R. Kiss) és Pálffy joggal nevezi őt „áltörténelem”-nek. Vö. ehhez *Óze Sándor*: Nemzettudat és historiográfia. Budapest: Hamvas Intézet. 2009. Hasonló szempontoknak az ún. Mohács-vitában való megjelenéséről, az Óze–Pálffy vitára is utalva vö. *Erős Vilmos*: Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években. In: *Loci memoriae Hungaricae*. Szerkesztette: S. Varga Pál–Szárász Orsolya–Takács Miklós. Debrecen: Egyetemi Kiadó. 2013. 297–308.

¹⁰⁷ Vö. R. Kiss I.: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. i. m. (2008).

¹⁰⁸ Megjegyezhető, hogy a szóban forgó kiadónak számtalan ilyen újabb (hovatovább „kalózkidás”-nak is aposztrofálható) publikációja van. Ezek közül számos enyhén szólva is gyanús, de mindenképpen tisztázandó körülmények között született, enélkül az olvasó nemigen tudja értelmezni ezeket a műveket és tálcán kínálkozik a direkt aktuális, politikai vonatkozásokhoz kapcsolódó olvasási stratégia. A mulasztás oka — ahogy korábban már utaltam erre — : a szerkesztő, illetve a kiadó historiográfiai tájékozottságának teljes hiánya. Vö. pl. *Mályusz Elemér*: A magyar történettudomány, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. *Mályusz Elemér*: A vörös emigráció. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. (Eredetileg 1931.) Előbbihez vö. pl. *Erős Vilmos*: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata. In: *Történeti átértékelés*. i. m. 217–228.

FÜGGELÉK I.

Az itt következő függelék válogatás Károlyi Árpádnak a Szekfű Gyulához írott leveleiből¹⁰⁹ az 1920-as évek végéről, illetve az 1930-as évek első feléből. (Sajnos Szekfű válaszleveleit nem ismerjük, mivel Károlyi Árpád ilyen jellegű hagyatéka a második világháborúban megsemmisült.)

A leveleknek a korábbiak vonatkozásában, tehát a Bethlen Gábor monográfiával való összefüggésben, számos érdekességük van. A levelekből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Károlyi Árpád kifejezetten pozitívan, sőt (alkalmanként) egyenesen elismeréssel nyilatkozott Szekfű munkájáról, olyannyira, hogy 1933-ban (saját maga helyett) az Akadémiai Nagydíjra is Szekfűt javasolja a Bethlen Gábor című monográfiáért, illetve a Magyar Történet addig megjelent (a Bethlen Gábor uralkodásának időszakát is tartalmazó) köteteiért.

A levelek ezen kívül még számos egyéb részlettel szolgálnak a két történész viszonyát illetően. Így például a hosszasabban beszámolnak a korábban már említett, illetve bemutatott Gálócsy-ügy részleteiről, amelynek során Károlyi — természetesen — szintén „teljes mellszélességgel” Szekfű oldalán áll, s különösen figyelemreméltó pl. a Csuday Jenőre vonatkozó levél (vö. az alábbiak), aki a Gálócsy-ügyben leginkább exponált történész. Szintén elvi jelentőséggel bír az a tény is, hogy bár Károlyi Árpád nem ért egyet a „Bethlen Gábor” monográfia egyes kitételeivel s a Magyar Történet koncepciójával, vagy Szekfűnek a pozitívizmussal, közelebbről pedig Pauler Gyula nézeteivel kapcsolatos kijelentéseivel – ennek ellenére 1933-ban mégiscsak őt javasolja az Akadémiai Nagydíjra, amit nem csak nyilvánosan, hanem magánleveleiben is megerősít (vö. a Domanovszky Sándorhoz írott levél az alábbiakban), annak ellenére, hogy ezekben szintén megfogalmazza az említett kifogásokat.

Szintén a levelekből derül ki, hogy Károlyi Árpád alapvetően Eckhart Ferencet is támogatja a korábban szintügy felidézett Eckhart-vitában, amely „A magyar történetírás új útjai” kapcsán robbant ki (jóllehet itt is vannak kritikus megjegyzései, amelyek során néha — Takáts Sándorral együtt — egy kalap alá vonja Szekfű és Eckhart megközelítését, természetesen teljes joggal, mint a szellemtörténet képviselőit.)

Ugyanakkor éppen „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent tanulmányokra való reakció jelzi Károlyi Árpád és az új történész-generáció alapvető eltérését is: az ún. szellemtörténeti szempontot Károlyi Árpád (és persze Takáts Sándor, vagy Angyal Dávid) nem írja alá, s ragaszkodik a hagyományos (persze Gálócsy-val, R. Kiss Istvánnal, Csuday-val, illetve az Eckhartot támadókkal — Balla Antal, Kálnoki Bedő Sándor, Zsitvay Tibor, Nagy Miklós¹¹⁰ — semmilyen közös nevezőre nem hozható), inkább az empíriára, a forrásközeliségre és Rankére alapozó megközelítéséhez.¹¹¹

¹⁰⁹ Vö. Károlyi Árpád levelei Szekfű Gyulának, EKK, G 628.

¹¹⁰ Vö. még Nagy Miklós levelei Angyal Dávidhoz. Ms 8036/183–265. A levelekre Törő László Dávid hívta fel a figyelmet, akinek ezt ezúton köszönöm meg. A levelek egyértelműen tanúsítják a Bethlen ügy és az Eckhart-vita közötti párhuzamokat, amelyben Angyal több alkalommal (viszont nem mindig) a Szekfűt és Eckhartot nemzeti romantikus oldalról bírálókkal értett egyet.

¹¹¹ A Károlyi Árpáddal foglalkozó, őt értékelő irodalomra vö. a következő jegyzeteket.

Meg szeretném még jegyezni, a levelezés további bizonyíték arra nézve is, hogy Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula számos vonatkozásban azonos platformon álltak. Azaz nemcsak a nemzeti romantikus (vagy az annál rosszabb) irányzathoz köthető nacionalizmussal álltak szemben, hanem (bár nem ugyanolyan mértékben) vitában álltak a „régEBBI” történész generációval is¹¹², amennyiben a „forrásközelség” mellett már elemző gazdaság-, társadalom- és szellemtörténeti szempontokat, sőt egyfajta európai látókört és kontextust érvényesítettek.

Mindez alapján dementálja az újabban pl. Dénes Iván Zoltán által hangoztatott tézist, miszerint Szekfű csak az önmagáról alkotott képe szerint modernebb, európaibb, korszerűbb, aki az említett gazdasági, társadalmi és szellemtörténeti szempontokat jobban érvényesíti¹¹³. Ezzel szemben újból le lehet szögezni, hogy mindebben olyan partnerei vannak (akiknek szintén ez a képük Szekfűről és önmagukról), mint Eckhart Ferenc, Eckhardt Sándor, Hóman Bálint, Ifjabb Révész Imre, Deér József, Gerevich Tibor, de akár Mályusz Elemér¹¹⁴, vagy Hajnal István is. Remélhetőleg senki nem véli tudományosan megalapozott kijelentésnek, hogy Szekfű e történészeket mintegy hipnotizálta, azaz önképét rájuk vetítette, hiszen így az említett szerzők tudományos integritását veszélyeztetnénk, egyfajta infantilizmussal vádolnánk őket, akik képtelenek önálló vélemény és tudományos produktum létrehozására. (Mert hogy egyébként ők is úgy vélték, s ezért álltak ki alapvetően Szekfű mellett, hogy az előző nemzedéknél jobban érvényesítik a szóban forgó szempontokat, sőt itt több vonatkozásban egyenesen paradigmaváltásról beszélhetünk.¹¹⁵)

A függelékhez csatolom még Gálócsy Árpád Szekfű elleni röplapjának a szövegét, néhány ennek háttérül szolgáló, s az értelmezést így segítő dokumentummal együtt.¹¹⁶

¹¹² Például Angyal Dáviddal is!

¹¹³ Vö. Dénes I. Z.: A történelmi Magyarország eszménye. i. m. Dénes korábbi álláspontjához vö. *Erős Vilmos*: A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez. Századvég, 2000/4.135–144.

¹¹⁴ Vö. Mályusz E.: *Az Eckhart-vita*. i. m.

¹¹⁵ A két világháború közötti magyar történetírásról vö. *Erős V.*: A magyar történetírás a két világháború között. i. m., illetve az ott megadott irodalmat. Az újabban megjelent munkák közül fontos még pl. *Pál Lajos*: Egy folyóirat a történész viták keresztútjében, *Századok*, (1931–1943). *Századok*, 2015/1. 33–86. *Kincses Katalin Mária*: Szellemtörténet és hadtörténetírás. (A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013/2. 377–411.

¹¹⁶ Az elmondottakhoz hozzátartozik, hogy Szekfű 1940-ben nekrológot jelentet meg a Magyar Nemzetben Károlyi Árpádról. Vö. *Szekfű Gyula*: Egy darab régmúlt. *Magyar Nemzet*, 1940. 240.5.

KÁROLYI ÁRPÁD LEVELEI SZEKFŰ GYULÁNAK. EKK, G 628¹¹⁷

Bécs, 1929. január 15. 87.

„Kedves Jó Barátom!

Hálás köszönettel vagyok adósod az új esztendő első két vasárnapjáért. Mert e két vasárnap olvastam el nagy figyelemmel, nagy érdeklődéssel és még nagyobb élvezettel kitűnő Bethlen Gáborodat¹¹⁸. (Kiemelés az eredetiben, a következőkben is mindig – E.V.) S mikor ezért az igazi élvezetért őszinte köszönetet mondok, kérlek egyszersmind, hogy ehhez a szép és nagyszabású alkotáshoz — melynek egyes részei és fejezetei, mint pl. a Bethlen tetőpontjáról szóló¹¹⁹, valóságos kis bijouk¹²⁰ — fogadd őszinte és meleg gratulációm.

Speciális élvezettel és örömmel követtem azt, amit a 163. s köv. lapokon Bethlen leveleiről mondasz¹²¹; mert valamikor, 48–47 évvel ezelőtt, mikor Szilágyi S. kiadta a ‘Politikai leveleket’¹²², én e kötetéről Gyulai fölszólítására fiatal fővel s naiv lelkesedéssel egy igen hosszú, de naiv tanulmányfélétem¹²³ s jól esik most látnom, hogy a levelek értékelésénél utólag igazat ad nekem Bethlen kitűnő biografusa. (Fogadni mernék, hogy azokat a leveleket Rajtad kívül és rajtam kívül — aki azok legnagyobb részét Bethlen sajátkezű eredetieiről lemásoltam — alaposan soha senki át nem tanulmányozta...

Csak egyben contradicálok¹²⁴; abban, hogy beállításod szerint Bethlen kivált volna (s magával vitte természetesen Erdélyt) a középeurópai közösségből (276. s köv.)¹²⁵. Vitatkozni e fölött Veled így levélben nem lehet szándékom. Elég ha jelzem contradictiómat. Legföljebb csak arra utalhatnék egész röviden, hogy azok után amiket Bethlen politikai, szellemi és kulturái összeköttetéseiről, a nyugattal, előadsz, olvasóid nehezen lesznek meggyőzhetőek Bethlen említett kiválásáról...”¹²⁶

¹¹⁷ Károlyiról irodalom vö. pl. *Vardy, St. B.*: Modern Hungarian Historiography. i. m. *Glatz Ferenc*: 1980. Történetíró és politika. Budapest: Akadémiai; *Fazekas István*: Árpád Károlyi (1853–1940.) Direktor des Haus- Hof- und Staatsarchivs. In. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Festschrift für Lorenz Mikolitzky. Wien, 2011. 63–81. *Bittner Lajos*: Károlyi Árpád a levéltárnok. Levéltári Közlemények, 1933. (11) 174–204.

¹¹⁸ Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. i. m.

¹¹⁹ Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. i. m. 143–190.

¹²⁰ Ékkövek (francia).

¹²¹ Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. i. m. 163.

¹²² Vö. Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1879.

¹²³ Károlyi ifjúkori műveiről vö. *Fazekas I.*: Árpád Károlyi. i. m.

¹²⁴ Ellentmondok. (Latin.)

¹²⁵ Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. i. m.

¹²⁶ Eckhart Szekfűnek G 628 26. lev. 1929. jan. 24. „Öregúr őszintén dicséri Bethlenedet. (Csak azt veszi rossz néven, hogy nem ismered vagy nem említed cikkét, melyet leveleiről ő írt fiatal korában a B. Szemlébe.) De igazán magasztalta, kül. B. a tetőpontra fejezetet. Hallom a számár R. Kiss I. megtámadott. Mikor lehet nálunk európai módon írni? Mit fognak majd Illésék szólni az én eretnek tanaimhoz? Félek, hogy nem csekély nehézségeim lesznek....” A szövegben említett öregúr Károlyi Árpád.

Károlyi Szekfűnek, Bécs 1929. május 17. 88.

„Kedves jó Barátom!

Ismervén nagymértékű elfoglaltságodat, csak röviden köszönöm meg a 'Kritika és terror' szíves elküldését¹²⁷. Tán jobb lett volna a Protestáns Szemlében válaszolnod.

Mondjuk taktikai okokból is. – Balthazárékat egész bizonyos, hogy gr. Károlyi József gróf¹²⁸ ostoba nyilatkozata zavarta meg.

Most Pesten hallottam, hogy R. Kiss István terjedelmes replikára készül.

Áldatlan dolgok ezek! Még csak az hiányzik teljes boldogságomból, hogy a katolikus intelligencia és a protestáns intelligencia közt meghasonlás támadjon!¹²⁹”

Bécs, 1929. dec. 21. 90.

„Kedves Jó Barátom!

Ma vettem a 'Magyar Történet' Vdik kötetét¹³⁰, amellyel engem megtisztelni s lekötelezni szíves valál. Sietek is a kitüntető s meg nem érdemelt ajándékét igen-igen meleg köszönetet adnom – és szívesen kérlek, hogy azt jó néven légy szíves fogadni: –

De nem csak a köszönettel sietek, hanem siethetek a gratulációval is. — Mert a Tört. Intézet számára küldött példányból már egyikét fejezetet nagy gyönyörűséggel olvastam! — Ha egyebet sem írtál volna és nem írnál életeredben, mint a IV. és V. kötetet és „Bethlen” 6 vagy 8 fejezetét¹³¹: akkor is abszolút értékű volna munkásságod, mely a legjobbak közt biztosít Neked előkelő helyet a mi kis tudom. respublikánkban!

Harcias¹³² ellenfelednek is megírtam, hogy bár egyben másban nem értek egyet Bethleneddel és Bocskay-dal, hiába támad oly vehemensen; azért a Te

¹²⁷ Vö. Szekfű Gy.: Kritika és terror I-II. i. m.

¹²⁸ Károlyi Józsefről vö. Vö. Erdős Ferenc–Nyári Zsigmond: Károlyi József gróf, a politikus. In: Károlyi József: Madeirai emlék. Székesfehérvár, 1996. 71–161.

¹²⁹ Egy következő levelében egyébként Károlyi arról értesíti Szekfűt, hogy nem kíván részt venni az R. Kiss István által reklamált jury-ben.

¹³⁰ Vö. Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar Történet. i. m.

¹³¹ Érdemes még mindehhez felidézni, hogy Károlyi Árpád 1934-ben a Magyar Történet új kiadásához írott feljegyzéseiben (az itteniakkal homlokegyenest ellenkezőleg) „arczátlan felületeség”-gel vádolja Szekfűt. Dénes Iván Zoltán említett könyvében utal Károlyi Árpádnak e kijelentéseire/minősítésére a Magyar Történettel kapcsolatban. Azonban elfelejti hozzáfűzni, hogy ez nem az egész kötetre vonatkozik, hanem csupán a 17. századi résznek egyes, Károlyira vonatkozó kitételeire. Egyebekben pedig a Károlyi–Szekfű viszonyhoz vö. a korábban elmondottakat, illetve a levelezésnek egész itt közölt részét, amelyből kiderül, hogy Szekfű nagy szintéziséről alapvetően nagyon elismerően vélekedik, hiszen az akadémiai nagydíjra javasolja. Vö. Károlyi Árpád megjegyzései a Magyar Történet új kiadásához (1934). MTA KK 766/11. Valamint Dénes I. Z.: A történelmi Magyarország eszménye, i. m.

¹³² R. Kiss Istvánról van szó valószínűleg.

Bethlened igen szép, egyöntetű alkotás! Nem így támadnia kellene – írtam ugyanis, hanem megírnia neki is a maga szempontjából nyugodtan és objektíven Bethlen biográfiáját!¹³³

Bécs, 1930. febr. 11. 91.

„Kedves Barátom!

Fogadd kérlek szépen, igazán nagyon meleg köszönetemet e hó 9-dikén kelt s ma vett kedves soraidért s unokaöcsémhez való jóindulatodért! Őszinte bocsánatkérésemet pedig azért, hogy bokros teendőid közepette is háborgattalak.

A röpcédulát¹³⁴ Angyalnak is elküldötték pesti (budai) lakására, a honnan neki Bécsbe küldék.

¹³³ Mint szó esett róla, Károlyi deklarálta, hogy nem vesz részt a jury-ben.

¹³⁴ Az itt következő ú.n. Gálócsy ügy az egyik leginkább figyelemre méltó az egész Szekfű-irodalomban, s legteljesebb összefüggésben van Szekfű Bethlen-monográfiájával. Az ügy kiindulópontja Gálócsy Árpád röpcédulája volt (erre utal Károlyi levelében), aki ezen a Bethlen Gábor kötet megjelenése után azzal vádolja Szekfűt, hogy „A száműzött Rákóczi”-t egy egyetemi katedráért cserébe írta meg. A röpirat szerint Gálócsy ismert egy személyt, akinek akkor (az 1910-es évek elején?) szintén felajánlották, de ő ezt elutasította, így esett a választás Szekfűre. Szekfű a röpiratot követően bíróság elé vitte a dolgot, Károlyi Árpád következő leveleiben a bírósági eljárás különböző szakaszaira reagál. A bíróság egyébként végül (valószínűleg fellebbezés után) Szekfűnek adott igazat, mondván, hogy — bár állításai szakmai szempontból is vitathatók — tudományos meggyőződése szerint írta a könyvet, s hazaárulást nem követett el. Az egész ügyről alapvető forrásom Király Aladár 1931-ben, a Rákóczi könyvek 1. számaként megjelent „Harc Rákóczi becsületeért” (sic!) című kiadványa. Ebben a szerző részletesen leírja a bírósági per előzményeit, főként „A száműzött Rákóczi” vitát, illetve azt, hogy Szekfű a megbízást Thallóczy Lajos közvetítésével kapta, aki szintén egyfajta hazaárulást követett el Thököly Imrét gyalázó könyvével. Király mindezek után részletesen idéz a bíróság ítéletéből, pl. az alábbiakat (ez inkább kritikai megjegyzéseket foglal magában Szekfű megállapításai ellenében): „Azt sohasem ismeri el könyvében, hogy Rákóczi hazája függetlenségéért, szabadságáért küzdött és szenvedett. Emigrációba vonulásában is csak annyit lát, hogy ‘Rákóczi az ország elhagyásával megmutatta, hogy ősei trónját többre tartja az élet öröménél és minden kényelménél.’ (53.) Az ősi trón elfoglalását pedig egyszerű forradalmi ténynek mondja. (58.)” Király A. 22. Maga a szerző természetesen nem ért egyet az ítélettel, s felháborodását így fejezi ki: „A magyar bíróságnak ‘nem állott módjában’ döntenie a felett, hogy Rákóczi, ‘a vagon és hadsereg nélküli pretendens... a várak betöltésére szolgáló gyülemező nép’ volt; tehát igaz lehet Szekfűnek, hogy Rákóczi csakugyan ‘szemétnép volt’ és ‘nem állott módjában’ döntenie a felett, hogy Rákóczi hasonlatos volt a számtörvishez, melynek testén a nehéz kerek átgázolva, azon undok, fekete, piszkos sebeket ejtenek, melyeket az egykedvűen mutogat a körülötte álló boldog és sértetlen virágoknak – és Szekfűnek, ki ezt kárörömmel konstatálja. A bíróságnak ‘nem állott módjában’ döntenie a felett, hogy mint az ítélet indokolásában olvasható: ‘könyvének olvasója azt a beállítást kapja, hogy Rákóczi mindig csak Magyarország jóakarói és jöltevéi ellen küzdött’ – s miután ezt a bíróság konstatálja, megállapítja, hogy ezt Szekfű ‘jóhiszeműleg’ írta, tehát nem gyalázta Rákóczit!” Király A. 18. Megjegyzendő, hogy Király Aladár könyvének belső borítóján szerepel a “Rákóczi könyvek” következő évekre tervezett kiadványsorozata, amelyben szerzők többek között Kacziány Géza (Ballagi Aladáról írott művével!!!), R. Kiss István, valamint Csuday Jenő is. Károlyi Árpád az itt következőkben számos megjegyzést fűz az ügyszö, pl. azt is nevétségesnek találja, hogy egy bírósági eljárásnak kell ellenőrizni Szekfű kútfőkritikai eljárását. *Király Aladár: Harc Rákóczi becsületeért.* i. m.

Én Gálócsy¹³⁵ nevét soha nem hallottam. — Angyal és Miskolczy¹³⁶ azt mondják, hogy valami különc öregember, volt megyei tisztviselő. — Én már a röpcédula első bekezdése után ítélve is nem tökéletes eszű embernek tartom. Ilyet csak az írhat, akinek a fejében egy kerékkel több vagy kevesebb van. Ezt a körülményt használhatta föl Kacziányi, ha mint véled ő áll a röpcédula mögött...¹³⁷

A röpcédula tartalma több mint gyalázatos. Írója vagy szanatóriumba vagy börtönbe való.

Végtelenül sajnállak, hogy ilyen szemét emberrel gyűlt meg a bajod... Mert 'da hört sich alles auf'¹³⁸ – mint a bécsiek mondják.”

Bécs, 1930. márc. 28. 92.

„Kedves jó Barátom!

Csak ma, 28-kán, reggel vettem 26-dikán kelt szíves soraidat és így csak ma tudathatom Veled, hogy mindig tárt karokkal fogadunk Téged s így örülni fogunk, ha április 5. és 6. napjaira nálunk szállsz...-

Ha az a bizonyos ember csakugyan mondta volna valakinek, hogy Thall. 1905-ben (vagy bármikor) neki a röplap szerinti kéziratot följánlotta: akkor a 'de mortuis nil nisi bene'¹³⁹ közmondás dacára is azt kellene hinnem, hogy az a mortuus vagy örült vagy szemenszedett gazember volt...¹⁴⁰

Leveled egyik passzusa így szól: '... a Staatsarchivban szeretném majd megállapítani, hogy használta-e valaki az 1715–35. évek Turcicáit én előttem úgy, hogy annak jegyzetei Thall. kezébe kerülhettek volna. Ezt Bittner¹⁴¹ bizonyára szívesen meg fogja tenni.' Mivel a Staatsarchiv-beli témáról többet nem írsz: hát nem tudom: vajjon azt kívánod-e, hogy én szóljak kívánságodról

¹³⁵ Gálócsy Árpád (1864–1934), a Magyar Életrajzi Lexikon szerint foglalkozása szerint kohómérnök, aki főként a két világháború közötti időszakban a fajvédők mozgalmának számon tartott, harcos képviselője volt. Vö. *Bosnyák Zoltán*: A Magyar fajvédelem úttörői. Budapest: Stádium, 1942. Új kiadása Budapest, 2000, Gede testvérek. Magyar Életrajzi Lexikon: 1000–1990. Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Arcanum, 2001. <http://mek.oszk.hu/00300/00355> (letöltve 2015. július 14.). A további utalások a Magyar Életrajzi Lexikonra erre a letöltésre vonatkoznak. A fajvédőkről újabbán vö. *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Budapest, Osiris. 2012.

¹³⁶ Miskolczy Gyula, szintén Szekfű köréhez tartozó történész. Leveleire Szekfűhöz vö. EKK G 628.

¹³⁷ Kacziányi Géza (1856–1939) már „A számúzótt Rákóczi” körüli botrány kirobantásában is alapvető szerepe volt. Egyébként életrajzi adatai szerint író, középiskolai tanár, publicista, független párti politikus. Vö. még Függelék II. Kacziányról bővebben vö. *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés története I–II. Budapest, Osiris. 1994. passim

¹³⁸ Ez már mindennek a teteje/ltt már nincs tovább(német).

¹³⁹ Halottakról jót vagy semmit (latin).

¹⁴⁰ Vö. Függelék II.

¹⁴¹ Bittnerről vö. *Thomas Just*: Ludwig Bittner (1877–1945). Ein politischer Archivar. In: Karel Hruza (Hrsg.) *Österreichische Historiker 1900–1945*. Wien, Köln, Weimar, Böhlau. 2008. 283–305.

Bittnernek? Vagy Te akarsz vele Bécsben áprilisban beszélni? Én természetesen igen szívesen szólok Bittnernek. De úgy vélem, hogy talán jobb volna, ha Te beszélnél ápril 5-dikén (esetleg – 6. vasárnap lévén, ápril. 7.kén) s megállapodnál vele a konstatáló bizonyítvány kedved szerinti szövegében ...

Hát az a Gálócsy tanuja Perczel Mór, igazi Perczel? A 49diki Perczel Mór unokája?...¹⁴².”

Bécs, 1930. ápr. 10, este 96.

„Steinherz Csuday-bírálatára¹⁴³ én határozottan emlékszem, emlékszem arra is, hogy Steinherz kimutatta, hogy Csuday Fessler-Kleinnak¹⁴⁴ még a sajtóhibáit is átvette. Meg voltam győződve, hogy a bíráló az Institut Mitteilungenben¹⁴⁵ jelent meg. De mivel ott nem találod, hát meghökkentem. Azonban kiegészített Angyal. Ő a leghatározottabban emlékszik rá, hogy Steinherznek ezen bírálatát a (Hist. Vierteljahrschrift, VI (1903)91–98) Historische Zeitschrift-ben¹⁴⁶ nagy élvezettel olvasta. Hát bizonyára meg fogod találni.¹⁴⁷

Én Csudayt akkor ismertem meg amikor még csornai premontrei volt; igen világosan öltözött, világos meggyzínű kesztyűt hordott. Mosolyogtunk rajta a Staatsarchivban, noha igen udvarias ember volt. – Azóta sem láttam.¹⁴⁸

¹⁴² Az itt szereplő és a későbbiekben még felvetődő Perczel Mórról vö. Függelék II.

¹⁴³ Samuel Steinherz (1857–1942), osztrák történész, előbb az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársa, majd a Prágai Egyetem professzora.

¹⁴⁴ Vö. *Fessler Ignác Aurél*: Die Geschichte der Ungern und ihre Landsassen. Leipzig, 1815–1825. Későbbi kiadása (1867–83) Klein Erneszt kiegészítésével jelent meg.

¹⁴⁵ Itt nyilván Károlyi MIÖG-re (Mitteilungen des Instituts für die Österreichische Geschichtsforschung) gondolt. Erről vö. *Erős Vilmos*: A modern osztrák történetírás. Korunk, 2013/7. Július. 90–97. Illetve az ott megadott irodalom.

¹⁴⁶ A Hist. Vierteljahrschrift Károlyi utólagos beszúrása.

¹⁴⁷ Vö. előző jegyzetek.

¹⁴⁸ Érdemes itt felidézni, hogy Csuday Jenő 1935-ben levelet írt Angyal Dávidnak, amelyben felidézi a Gálócsy-ügy hátterét is. „Nem vagyok biztos abban, van-e tudomásod arról, hogy egy osztrák cisztercita a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban ráakadt I. Ferenc József iratára, amelyben Szekfű Gyulának a Száműzött Rákóczi megírásáért tízezer korona jutalmat utalt ki. Ezt Fery Aladár, földbirtokos fia Fery Oszkár altábornagynak... megírta boldogult Gálócsy Árpádnak, aki erre támaszkodva írta meg nevezetes röpcéduláját, mely miatt Szekfű Gyula sajtópert is indított Gálócsy ellen.” Csuday levele Angyal Dávidnak, 1935. Dec 24. G 628. (Fery Oszkár (1860–1919) csendőrtábornok, 1919-ben a kommunisták agyonverték.) Angyal Dávid a levelet eljuttatta Szekfűhöz, aki ennek alapján be kívánta perelni Csudayt. Szekfű Angyalnak, 1936. január 13. MTA Kk, Ms 805/103. „A dolgot megbeszéltem az ügyvéddel, s az azt kéri, hogy az illető urak organizált támadása (mint előbb volt a Perczel-Pázmándi ügy, Gálócsyval, ép így megszervezve) esetleg megelőzhető, ha bepörlöm Cs. urat a Tanár Úrhoz írt levél alapján.” (Perczel-Pázmándi-hoz vö. az egyéb jegyzetek.) Az „illető urak” értelmezéséhez segítség Szekfű egy további levele Angyalhoz, amelyben a Turul-hoz köthető közszereplők támadásairól tudósít: „az egyik turáni reform-hetilapban most egy ilyen találós kérdés jelent meg: vajon Szekfű a Rákóczi-pénzekből veszi a Rákóczy-bélyegeket? Ez már bejelentés a Cs. maffia részéről, amit a többi követni fog. (Szerkesztője a lapnak Bánsághy-volt Turul-vezér, képviselő.)” Ms 805/106. 1936. január 27. (Bánsághy Velcsov Györgyhöz vö.

Zsilinszky¹⁴⁹ ugyan csak száraz ágra juthatott hogy a Mai Nap szerkesztője¹⁵⁰ és Csuday a munkatársai. Remélem, hogy sem Téged sem Hómant nem nagyon bántanak ezen urak támadásai. Megszokhattad már velem együtt, hogy a Mai Nap ugyancsak goromba ‘aprópénz’-zel fizet nekünk.

Zsilinszkynek az apját¹⁵¹ egy napon promoveálták velem. Igen jóra való, szimpatikus fiatal ember volt, velem egy idős...

Makkai Sándor Egyedül-jét¹⁵² félig olvastam. Jó amit Báthory Gáborhoz való viszonyáról mond Bethlennek. Amit Bethlen gyerekkoráról mond, az retorikus ‘Düselei’¹⁵³. Azon meg mosolyogtam, hogy Bethlen levélírását olyaténképp látszik megítélni, mint a humanista levélírók episztoláris stílygyakorlatát. L’art pour l’art.¹⁵⁴”

Bécs, 1930. június 13. 97.

„Kedves jó Barátom!

Én nem értek a perrendtartáshoz (noha 1874-ben bold. Herczeg Mihálynál kitűnőre kollokváltam belőle) de józan ész és természetjog szerint furcsának kellene tartanom, hogy a törvényszék Perczel, Kacziányi és még 2 úr kihallgatásának helyet ad, ellenben Némethy, Takács, Eckhart, Traeger tanúskodását¹⁵⁵ s az én levelemet elvetette. Aztán mikor kéziratról van szó abban a röplapban, melyet bepöröltél, a tvszéki elnök a R. könyved fejezetei felolvasását rendeli el¹⁵⁶. Hogy hol itt a logika? (igazságosságról nem is szólva) nem tudom.

Vagy csakugyan az volna a magyarázata ennek a logikának, hogy az elnök ama ‘nemzetvédelmi társaságnak’¹⁵⁷ tagja?

Kerepeszky Róbert: a Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945). PhD értekezés, Debrecen, 2009. Passim. A turáni reform-hetilap az általa szerkesztett, ma már nem fellelhető Fáklya, amire Szekfű egy későbbi levelében utal is.) A leveleket szinte teljes terjedelmükben közli *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m. 272–273. Dénes azonban a könyvében mindenütt követett (szakmailag súlyos kételyeket ébresztő) módon, nem törekszik a levelekben felvetődő személyek, s egyéb pozitív adatok azonosítására és értelmezésére, amit itt és a következőkben (vö. Függelék II.) nagyrészt elvégzek. Az egész Gálócsy-ügy háttéréről vö. még a Függelék II. és főként annak jegyzetei.

¹⁴⁹ Minden bizonnyal Bajcsy Zsilinszky Endréről, illetve lapjáról, az Előörs-ről van szó, amely korábban már felvetődött.

¹⁵⁰ A Mai Nap a két világháború közötti időszakban liberális-demokratikus eszméket kifejező, kora délelőtti napilap. Vö. pl. *Sipos Péter*: Háború páholyból... Magyarország 1939/41. História, 1992/2.

¹⁵¹ Bajcsy Zsilinszky Szekfűhöz való viszonyáról vö. *Tilkovszky L.*: Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása i. m. Illetve a korábbiak.

¹⁵² Makkai Sándor művéről vö. a korábbiak.

¹⁵³ Ábrándozás, álmodozás (német).

¹⁵⁴ Önmagáért való művészet (francia).

¹⁵⁵ Bizonyára Takács Sándor és Eckhart Ferenc történészekről van szó. Valamint Traeger Ernő (1887–1971), miniszteri osztálytanácsos és gyorsírástörténész a Magyar Életrajzi Lexikon szerint.

¹⁵⁶ Vö. *Király A.*: Harc Rákóczi becsületeért. i. m.

¹⁵⁷ Nem egyértelmű milyen nemzetvédelmi társaságról van itt szó. Elképzelhető, hogy a már említett Rákóczi Szövetségről, amely Király Aladár pamfletjét is jegyezte. A Rákóczi Szövetség tagjairól, vezető tisztségviselőiről tudósít az 1935 Rákóczi éve (Rákóczi Könyvek IV. sz., Budapest,

Végül nem értem, hogy az elnök nem büntette fegyelmi-félével, a ki (sic!) oly brutálisan sértett meg Téged ő előtt, az elnök előtt, a maga plaidoyer¹⁵⁸-jében, Gálócsyt.

Daczára azonban mindezeknek és daczára Csuday és Zimmermann urak szónoklatainak¹⁵⁹, daczára az ‘Árpád bécsi tiszteletére rendezett sörözésnek’ én erősen hiszem, hogy ez a tvszék is el fogja Gálócsyt ítélni s így vízbe, locs-pocsba esik Katzianer János úr kísérlete a csúf R.-hecc fölújítására.¹⁶⁰

Azonban meg vagyok győződve, hogy fényes elégtételt fogsz ... nyerni a bíróságtól, mégis őszintén sajnállok, hogy ily komisz és másrészt félbolond elemekből álló factió¹⁶¹ miatt annyi kellemetlenséged és bosszúságod van. Nem csudálnám, ha idegessé tenne ez a sok ‘becsületfogyatkozási’ merény!...

Leveled tartalmáról senkinek nem szólok és nem szóltam kivéve Angyalt, a ki szívesen üdvözlötet s velem egy nézetben van s nagyon csodálkozik – detto – a t.szék eljárásán. Angyal azt mondja hogy 1879-ben ismert egy Bonyhády nevű kishivatalnokot, aki vele circa egykorú volt s a kinek az atyja cserélte föl a Perczel nevet a Bonyhádyval¹⁶². Nem tudja, hogy azonos-e ez a Te pörödben szereplő Perczel Mórral. De egyébként is már évtizedek óta nem tud semmit arról a Bonyhádyról.”

Bécs 1930. nov. 23. 98.

„... Teljesen igazad van az ítélet¹⁶³ ‘kecske-káposzta’ közmondásra emlékeztet s hogy az egész tárgyalás a bolondokházára emlékeztetett! Én sem vagyok az ítélettel megelégedve, mert egy magyar törvényszéktől több ítélő-képességet vártam: értékeik szerinti megítélését a Katzianer-társaságnak és ehhez képest szigorú elítélését a rágalmozónak¹⁶⁴...Szinte azt a benyomást kelti bennem, mintha a törvényszék félne a gonosz fanatikusok terrorjától!

Mindezek miatt nem tartom valószínűtlennek, hogy az enyhe ítélet hatása alatt a jeles kompánia valamelyik tagja még egyszer megpróbálkozik valami rágalommal. De ez — remélem — már nem fog izgatni Téged, különösen ha meggondolod, hogy az efféle határozatokkal, melyet kedves soraidhoz mellékeltem, végre is nevetségessé teszik magukat a ‘hazafiui kegyelet’ tüzeit őriző faun Vesta-szűzek!”

1935, Bethlen Gábor Rt.) című kiadvány. Ebben az itt felsorolt “kompánia” számos díszes tagja szerepel, úgy mint Zsitvay Tibor, Kacziány, Király A., Bajcsy Zsilinszky, Pázmándy D., Csernátony.

¹⁵⁸ Perbeszéd, védőbeszéd (francia).

¹⁵⁹ Csudayról vö. a korábbiak.

¹⁶⁰ Itt is megjelenik tehát a Rákóczi-ügy párhuzamának motívuma.

¹⁶¹ Érdekcsoport, párt (latin).

¹⁶² A Pallas Nagylexikon szerint valóban vannak Bonyhády nevű tagjai a Perczel családnak, de nem világos, hogy ezek közé tartozott-e valóban a szóban forgó személy.

¹⁶³ Az ítéletről vö. *Király A.*: Harc Rákóczi becsületeért. i. m. 19–27.

¹⁶⁴ Ua.

142. nov. 20. este (1930?)¹⁶⁵

„Kedves jó Barátom!

Most olvastam a Pester Lloydból a Gálócsy-pör tárgyalását s csak annyit mondhatok, hogy jól tetted hogy föllebbeztél a nagyon is enyhe ítélet ellen¹⁶⁶ ... Hihetetlen firmákkal volt dolgotok, az bizonyos! ... Kazianer (sic!), Pázmándy, a Barátosiak.¹⁶⁷ Gott sei bei uns!¹⁶⁸ ... S a főhazug, a ki már kimúlt az árnyékvilágból: Perczel¹⁶⁹ ...”

Bécs, 1930. dec. 19. 99.

„Tegnap már olvastam a Pesti Hírlapból¹⁷⁰ Katzianer fölmentését s nagy megbotránkozás érzetével mentem haza, a hol szíves leveled várt rám ... Úgy látszik, hogy nálunk mindenkinek, aki nagy szájjal tudja hirdetni ‘hazaffyságát’ privilégiuma van kevésbé ‘hazaffyas’ emberek becsületébe gázolni ... Képzelem, hogy a Katzianer-hadnak menyire megnőtt a taréja! Hisz ők a hazaszeretet tiszta tüzének Vesta-kasztráltjai ... De hát hadd örüljenek! Te pedig ne búsulj; minden igazán józan és tisztességes ember melletted van; ha bár tisztességes de nem józan bírák ítélete nem kedvező is Rád nézve.¹⁷¹

A két pör eddigi ítéleteiből indulva ki, félek, hogy a halottgyalázási pörben is kisiklik Gálócsy a büntetés alól ...”

Bécs 1931. márc. 2. 100.

„Kedves Jó Barátom!

Kettős köszönettel vagyok adósod. – Először azért az igaz élvezetért, melyet nekem a Magyar Történetírás Új útjaiban megjelent remek tanulmányod¹⁷²

¹⁶⁵ A levél az EKK hagyatéka szerint keltezetlen, a körülbelüli időpont megállapítását a tartalom alapján végeztem.

¹⁶⁶ Ezek szerint emiatt volt szükség egy második bírósági tárgyalásra.

¹⁶⁷ Pázmándy Dénes (1848–1936), vö. Magyar Életrajzi Lexikon. Valamint Baráthosi Balog Benedek (1870–1945), mandzsu tunguz kutató, közíró, a Horthy korszakbeli turanizmus képviselője. Vö. Magyar Életrajzi Lexikon. Turanizmusról *Gyurgyák í.*: Ezzé lett magyar hazátok. i. m. passim

¹⁶⁸ Isten legyen velünk (német).

¹⁶⁹ Vö. a korábbiak.

¹⁷⁰ Pesti Hírlaphoz vö. Arcanum Digitális Tudománytár; Pesti Hírlap, 1888–1944.

¹⁷¹ Valószínűleg az elsőfokú bírósági ítéletre vonatkozik, amelyet Szekfű megfellebezett.

¹⁷² Vö. *Szekfű Gyula*: A politikai történetírás. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. Budapest: Magyar Szemle Társaság. 1931. 397–444.

olvasása okozott. Aztán, másodsor, azért a meg nem érdemelt jóindulatért, amellyel engem a tanulmányban méltatni szíves voltál.¹⁷³

De bizonyára nem veszed tőlem rossz néven, ha őszintén megjegyzem, hogy egyöntetű, kerek, egész, sok-sok igazságot konstatáló s igen szépen megírt dolgozatod egy-egy általánosításával vagy beállításával, pl. az Erdélyre vonatkozóval, nem értek egyet s bármily ügyes és szemrevaló is a kleindeutsch-großdeutsch/kismagyar-nagymagyar párhuzam: 'ohne Bedenken'¹⁷⁴ nem írnám alá...

Balla tegnapi kirohanásán (a Pesti Hírlapban¹⁷⁵) Eckhart ellen jóízűen mosolyogtam. Remélem, hogy nem veszi el Eckhart álmát, még ha pl. Gálócsyék kisütnék is hogy a szép tanulmányt Eckhart 'Thallóczy megbízásából', a 'Tanszék kedvéért' írta. Mint Te a Rákóczidat!¹⁷⁶... Mert még ez is megtörténhetik; a hazai történetírás 'éber őrei' nem alszanak!..."¹⁷⁷

1931. III. 10. 101.

„Kedves Barátom!

Szívesen köszönöm tegnapelőtt vett szíves soraidat. – A tábla ítéletét a Gálócsy pörben olvastam a lapokból¹⁷⁸, de azért nem gratuláltam Neked, mert

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Minden további nélkül (német).

¹⁷⁵ Mindezekhez vö. *Tóth Zoltán József: Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig.* Budapest: Szent István Társulat. 2007. Illetve *Balla Antal: A Magyar történetírás új útjai.* Pesti Hírlap, 1931. március 31.

¹⁷⁶ Ez itt nyilvánvaló utalás a Gálócsy-ügyre is.

¹⁷⁷ Károlyi Eckhartnak Bécs, 1931. febr. 18. A magyar történetírás új útjairól. MTA KK Ms 5616\47. „Nem tudom, mi igaz sem abban, hogy e mű erősen támadja s becsmerli a régibb historikus generáció egész működését. Ez hiba volna. – Nekem a reklám, mely e könyvet megelőzte nem nagyon tetszik. Nagyon amerikai ízű. – Az pedig, hogy a Magyar Szemle hirdetése e 'negyvenéves'-eket külön kategóriába teszi, bizony kártékony. Nemsokára megérjük, hogy a szürke nadrágot és egy sárga cipőt viselő historikusok kategóriájával fogunk találkozni. Ezt megmondhatnád Szekfűnek, akit szívesen üdvözlök.” Bécs, 1931. május 8. Ms 5616\49. Károlyi Eckhartnak az őt ért támadásokra való válasza kapcsán. „Végre is kár volt szép és komoly, okos és megokolt válaszodat azzal a 'Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!' kiáltással végezni. Quod deus avertat! Ez lenne csak a levegőben lógó jogtörténet! Adatokat, az adatok kritikáját, összehasonlítását, magyarázatát és józan, logikus egybefoglalását kérjük... A szellemtörténet, mint Meinecke jól mondja, kezdi hitelet veszteni.” Az itt szóba került cikkekre vö. *Eckhart Ferenc: A magyar alkotmányfejlődés.* Magyar Jogi Szemle. XII.évf. 5. Budapest, 1931. május vagy *Úó: Alkotmánytörténeti illúziók és szentistváni realitások.* Nemzeti Újság, 1931. március 11. 57. sz. 4. Jellemző adalék még mindehhez Károlyi Takáts Sándornak írott levele, 1931. IV. 27. Bécs, 197. sz. levél: „Nagyon érdekes, amit Szekfűről és Eckhardról!!! írsz. Kár, hogy annyira elkapatták magukat. Értékes emberek ők, de még megjárhatják, ha oly fönnen hordják az orrukat... mi bizony E. Takáts Tyatya nem értettünk ehhez. Pupákok valánk és vagyunk mind, igen helyesen írod...” Vö. *Fazekas I.: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata.* i. m.

¹⁷⁸ Vö. *Király A.: Harc Rákóczi becsületéért.* i. m. 19–27.

bosszankodtam hogy az elmarasztalás függesztő hatállyal bír és nem *somice sine conditione*¹⁷⁹ marasztalják el csak a „Cat.”-t¹⁸⁰.

Azt a megokolást azonban, hogy a törv.széknek a Te kútfőidet kellett volna megvizsgálnia, csak a Te szíves soraidból tudtam meg s mondhatom, nevettem rajta. Kitűnő ötlet, hogy a tv.széknek kútfőkritikai szemináriummal kellett volna válnia! Kitűnő és szabadalmazni való idea!¹⁸¹

Ami Eckhartot illeti, Balla cikkénél¹⁸² nyomósabb Kálnoki Bedő Sándor kirohanása¹⁸³ a vasárnapi Bpesti Hírlapban, mert ez az ember esetleg még azt is megteszi, hogy interpellál a Képviselőházban. Annál derekabb hát hogy Eckhart hallgatói tüntetést rendeznek ő mellette¹⁸⁴. – Ne is nagyon bántsa mindez a kitűnő Eckhartot! Majd elmúlik ez a ‘vihar’ is...”

Bécs 1932. IX. 28. 102.

„Őszintén tisztelt és kedves jó Barátom!

Nagyon kedves leveled engem a legmelegebb köszönetre kötelez. Igen jól tudom és érzem, hogy abból a bőséges encomiumból¹⁸⁵, amellyel munkámat megtisztelni szíves vagy, a legeslegnagyobb részt annak a régi barátságának, mely Veled összeköt s ama szép múltidők emlékének kell tulajdonítanom, melyeket Bécsben Veled tölteni szerencsém lehetett¹⁸⁶. De az a csekély hányad, melyet belőle magamnak vindikálhatok, annál jobban esik, mennél bizonyosabb az, hogy a legkompetensebb szakember tollából származik¹⁸⁷. Fogadd hát, kérlek, úgy érette, mint kedves jó kívánságaidért hálás köszönetemet és engedd meg, hogy a köszönethez a buzgó kérést csatolhassam, hogy noha nézeteink egyben-másban el is térnek egymástól, a történeti múlt egyik jelenségét vagy korszakát más-más szemüvegen keresztül néztük is, ez ne akadályozzon Téged a jövőben sem, reám eddigi megtisztelő rokonszenvvel gondolni, irántam azzal a barátsággal érezni, amelynek eddig őszintén örülhettem.”

¹⁷⁹ Minden feltétel nélkül (latin)

¹⁸⁰ Feltételezhetően Kacziány, illetve társasága valamilyen bizalmasan használt, vagy gúnynevérről van szó.

¹⁸¹ Vö. *Király A.*: Harc Rákóczi becsületeért. i. m.

¹⁸² Vö. *Balla A.*: A magyar történetírás új útjai. i. m.

¹⁸³ Vö. *Kálnoki Bedő Sándor*: A magyar történetírás új útjai. Budapesti Hírlap. 1931. március 8. Ezek a cikkek nemzeti romantikus szempontból támadták Eckhart Ferencet, nemzetietlenséggel, hazafiatlansággal vádolva, néhol útszéli hangnemben. Vö. *Tóth Zoltán József*: Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat. i. m.

¹⁸⁴ Vö. *Tóth Zoltán József*: Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat. i. m.

¹⁸⁵ Dicséret (latin).

¹⁸⁶ Vö. mindezekre pl. *Fazekas I.*: Árpád Károlyi. i. m.

¹⁸⁷ Itt is érdemes felfigyelni Károlyi elismerő szavaira.

Bécs, 1933. III.1. 103.

„...jól tennéd, ha műved második kiadásában kihagynád azt a nézetem szerint igazságtalan ítéletet, a mellyel a 350. oldalon¹⁸⁸ Paulert sújtod, főleg művei értékelésében, melyek bár nem szellemtörténeti módszer szerint készültek, mindamelllett alapvető munkák. Igazad lehet, hogy Paulerben nem volt soha filozófiai érzék¹⁸⁹; én nem tudom megítélni, mert bennem sincs. Bizonyos ellenben az, hogy ő csak igen fiatal ügyvéd korában, mikot történettel csupán amateur-ként¹⁹⁰ foglalkozott, volt Comte-nak (és általában a franciáknak) lelkes híve. Később azonban, amint igazi historikus lőn, lassan faképnél hagyta Comtékat és a Ranke-féle józan elv, a ‘wie es eigentlich gewesen’¹⁹¹ talajára állott. A Taine-féle petit fait-k¹⁹² végnélküli kerepelő malmait pedig soha nem utánozta... Róla tartott emlékbeszédemben eleget szóltam ezekről. – Legyen szabad itt még, szíves engedelmekkel, megemlítenem, hogy Te is, Thienemann¹⁹³ is tévedtek, midőn a szellemtörténeti módszer előtti, u. nev. pozitivist történetírást Magyarországon a Comte-féle pozitívizmussal egy kalap alá vonjátok. Ha ezt Thienemann a germanista teszi: á la bonheur¹⁹⁴. De Székfű jól tudja, hogy az újabban pozitivistának elnevezett magyar historikusok egyikének sem jutott eszébe: Comte receptje szerint az exakt természettudományok törvényeihez hasonló törvényeket keresni és megállapítani a történetben¹⁹⁵. Ettől már a filozófiai érzék hiánya is visszatartá azt, aki a józan ész netán nem tartott volna vissza.”

Bpest. 1933. V. 23. 105.

„Kedves jó Barátom!

A mai Új Nemzedékben¹⁹⁶ meglepődéssel olvastam, hogy vállaidra már 5x nehezült. – Sietek ehhez a félszázadhoz, melyre büszkén és a legteljesebb meg-

¹⁸⁸ Vö. Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar történet. i. m.

¹⁸⁹ Vö. *Pauler Gyula*: A positivismus hatásáról a történettudományra. Századok, 1871 (5), 527–645.; 624–641. Valamint *uő*: Comte Ágost és a történelem. Századok, 1873 (7), 225–241. ; 391–406.; 462–481.

¹⁹⁰ Nem szakemberként, kedvtelésből (francia).

¹⁹¹ „Ahogy tulajdonképpen megtörtént”. Rankéhoz vö. *Georg G. Iggers*: A német historizmus. Budapest: Gondolat. 1988.

¹⁹² Apró tények (francia).

¹⁹³ Thienemann Tivadarhoz vö. *Ujváry, Gábor*: „A végtelenben újra találkoznak. Székfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája.” In: Székfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerkesztette: Paksa Rudolf. Budapest: Argumentum – Eötvös József Collegium. 2007. 43–78.

¹⁹⁴ *Lelke rajta* (francia)

¹⁹⁵ A pozitívizmusról immár klasszikus R. Várkonyi Ágnes, 1973: A pozitivist történetnézet a magyar történetírásban II. (A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon. 1830–1860.) Akadémiai Kiadó., Budapest

¹⁹⁶ Székfű 1883-ban született.

elégedéshez tekinthetsz vissza, a legmelegebben gratulálni. Egy további ne (mert ez tán terhes lenne), de még egy jó emberöltőt további szép sikerekkel, jókedvben és egészségben engedjen meg a Mindenható.”

Bécs 1933. október 10. 106.

„... De már ami az Emlékkönyvbe¹⁹⁷ írott tanulmányodat illeti: ennél bizony nagy zavarban vagyok.

Ha el tudnám, ha egyáltalán lehetséges volna elvonnom, kihámoznom magamat, személyemet ebből a tanulmányból s róla – kívül állva – objective ítélnem: akkor természetesen csak gratulálnom, nagy nyomatékkal gratulálnom lehetne Neked a ki e cikkedben is megmutattad, hogy a tollnak, az irálynak mestere vagy s hogy gondolataid, elgondolásod anyagából hibátlan öntetű művet tudsz teremteni¹⁹⁸.

A tanulmánytól azonban személyem nem választható el, s így tán jogomban áll minden álszerénység köntösét levetve szólni róla.

Ha pedig ezt teszem, akkor be kell ismernem, hogy Szekfű Gyula nem csupán a toll mestere, hanem finomkezű fénykép-művész is, aki a gépe elé állított egyszerű arcról minden közönséges és zavaró vonást úgy el tud recontúrozni¹⁹⁹, hogy a lefényképezett akaratlanul is fölkiálthatna, ha az önismeretnek teljes hiánya tenné boldoggá: 'sohse hittem, sohse tudtam, hogy ilyen szép vagyok!'

Mivel azonban én 80 esztendő folyamán át az önismeret elég szép számú garasait kuporgathattam össze: látom a szépítő retouch-t²⁰⁰ és tudom, hogy e retouch-nál kezdet a régi jó idők emlékében gyökerező rokonszenv, vonzalom és barátság érzelmei vezették és ezek az érzelmek varázsolták szinte megszágyenítően széppé a képet...

Meleg háláját e megfestett alaknak fogadja hát a művész meleg szívvel – s tartsa meg régi vonzalmában az igazit az immár igen kurta jövőre is...”

Bp. 1934. III. 108.

„Quantum ad Kazinczy érem²⁰¹, hangosan föl kacagtam jóízű leírásodon az irodalomtörténeti bizottság ítélete tekintetében. Hogy Ugron²⁰² időt akar, ke-

¹⁹⁷ *Szekfű Gyula*: Károlyi Árpád a történetíró. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 5–27.

¹⁹⁸ Itt is érdemes felfigyelni Károlyi Szekfűt illető dicsérő szavaira, már ifjúkorától nagyon jó véleménye volt róla. Vö. levele Szekfűhöz, 1913-ból. EKK, G 628.

¹⁹⁹ Át tud rajzolni.

²⁰⁰ Javítgatás, szépítés, retusálás (francia).

²⁰¹ Vö. Budapest Székesfőváros Kazinczy-érmei 1931–1937. Budapest, 1937. Szekfű 1933-ban Heczeg Ferencsel és Pintér Jenővel együtt kapta meg a díjat.

²⁰² Valószínűleg Ugron Gábor (1880–1960) politikusról van szó, akit Hóman Bálint 1934-ben bízott meg az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács vezetésével.

gyesen, hagyni Horváth Jánosnak²⁰³ a ‘többi megírására’ és hogy ezt a gráciát a bizottsági tagok erre csakugyan megadják: ez oly téma és oly jelenet, hogy Párizsban bizonyára egy ügyes egyfölvonásos színdarabot írnának belőle. Most aztán a mi a történeti érmet illet: itt a bizottság igen helyesen és jól járt el s ismétlem, hiba volt volna azt el nem fogadni!²⁰⁴ – Ellenben abban, amit az akadémiai jutalomról s a Klebelsberg-féle Fontes kötet jutalmazásáról írsz: teljesen igazad van. Csak azt gondolom, hogy itt Domanovszky és Hajnal ártatlanok²⁰⁵. De ezt persze Neked jobban lehet tudnod, mint nekem a ki távol voltam és vagyok e locusoktól²⁰⁶.”

Bp., 1934. V. 11. 112.

„Kedves Jó Barátom!

Ebben a percben kaptam meg a hatalmas Magyar Történet III. kötetét nagyon kedves és mélyen lekötelező dedicáló soraiddal²⁰⁷. Nem tudok szavakat találni, hogy méltóan köszönhessem meg megtisztelő ajándékodat. De tudom, hogy szívesen veszed az egyszerű, de szívből jövő köszönetet is; az enyém pedig igazán szíveimből jön, amint ebből a forrásból fakad igen-igen meleg gratulációm is a hatalmas alkotás, a nagy Magyar Történet befejezésénél...

Most röviden még egyet! Tudod, hogy az akadémiai idei nagyjutalmat nekem ítélnék.²⁰⁸ De, kérlek, ne gratulálj! Én teljesen, sőt a teljesebbben ártatlan vagyok ebben. – Domanovszky, Eckhart s a lemondott Angyal jól tudják, hogy én kézzel-lábbal tiltakoztam ez ellen s jól tudják, hogy kit szerettem volna e nagyjutalom nyerteséül²⁰⁹. De hát bizottság és akadémia a 81 éves em-

²⁰³ Horváth János végül 1937-ben, Babits Mihállyal és Károlyi Árpáddal együtt kapta meg a Kazinczy-érmet, ami Budapest jelentős elismerésének számított.

²⁰⁴ Szekfű a kitüntetést végül elfogadta, nem egészen világos a levélből, mik lehettek esetleges hezitálásának motívumai.

²⁰⁵ Vö. Akadémiai Értesítő, 1933.

²⁰⁶ Helyektől (latin).

²⁰⁷ *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar történet. i. m.

²⁰⁸ 1933-ban valóban Károlyi Árpád kapta az akadémiai nagyjutalmat.

²⁰⁹ Károlyi Mindehhez érdekes adalék Károlyi Árpád Domanovszky Sándorhoz írott 1934-es levele. Ebben megerősíti, hogy az akadémiai nagydíjat Szekfűeknek kellene ítélni. 1934. febr. 7. 395. Ms 4526. “a nagyjutalmat vagy Szekfű 4 (s Bethlen Gáborral 5) kötetének, vagy Hóman 2 kötetének vagy a Hóman-Szekfű féle egységes történeti műnek kell odaítélni. Ismétlem, nem álszerénységből mondom ezt; ennek bizonyosságául fölhozom azt, hogy ha Szekfűt és Hómant mellőznék s mást ajánlanátok helyükre (s helyettem): ez bizony nekem is rosszul esnék.” A kép teljességéhez hozzátartozik azonban, hogy egy korábbi, 1931-es, szintén Domanovszkyhoz írott levelében erőteljesen bírálja Szekfűt, s különösen gratulál a Magyar Történet bírálatához. Károlyi Domanovszkynak. Bécs, 1931. febr. 13. Ms 4525\268.

„Melegen tisztelt és kedves Barátom!

Ritkán volt oly tiszta élvezetben részem, mint tegnap és ma, midőn Szekfű két kötetéről írott bírálatodat kétszer is elolvastam.

Mindazt amit kitűnő bírálatodban mondasz, kivétel nélkül aláírom s hitem szerint minden elfogulatlan, komoly historikus, minden történetkedvelő, igazán művelt laikus is alá fogja írni. Min-

bert választották, ki pedig éppen e nagy életkor miatt hors concours²¹⁰ akart maradni, amint ez úgy is illett volna!... Jóakaraturukért hálám nekiek; de Előtted bizony restellem a dolgot...”

1934. V. 14. 113.

„Kedves Barátom!

Most vett nagybecsű soraidért sietek őszinte köszönetet mondani.

Mindazzal, amit Magadról és Hómanról (az Akadémiával összefüggésben) írsz, a legteljesebben egyetérték...

Logikusan jártam el tehát, mikor ismételve a legnagyobb nyomatékmal kértem az illetőket, hogy én rám semmikép ne reflektáljanak, hanem új Magyar Történetnek, mint igazán nagy alkotásnak javasolják a nagyjuttalmat kiadatni

den olyan témát és kérdést, amelyekben Szekfű az eddigi fölfogással szemben új álláspontra helyezkedik, minden új értékelést, melyben Szekfű átértékelte vagy átértékelni kíván, Te abban a recenzióban teljesen tárgyilagos boncolás alá vettél s kimutattad az 'új beállítás' helytelenségét, az új értékelés, azaz átértékelés ingatag voltát, szükségletelenségét. Rámutatattál aztán sok ellentmondásra, melytől Szekfű könyvei csaknem hemzsegnék, de melyek az ő beállításai és átértékelései ingatag talajából megmagyarázhatók.

Zavarba jönnék, ha ki kellene emelnem, melyek a legjobbak megállapításaid között; de mégis rámutatok arra, hogy Bocskay szerepét és Erdély szerepét különösen kitűnő okfejtéssel magyarázod meg az önkényű okoskodás, előre kitervelt theóriák és elvek nyergében ülő Szekfűnek. Ez az előre kifundált elgondolás Szekfű fő és generális hibája. Nagy tehetségű barátunk szépen, sok helyütt remekül megírt, könnyen olvasható s a hozzá nem értőt magával ragadó műve lényegében nem egyéb, mint egy deductív módszer szerint készült tudományos munka, melynél szerzője a maga elgondolásához, a lelkében elképzelt képhez keverte és rakta össze az adatokat.

Szeretném még a sok közül kiemelni találó utalásokat a Dunántúl és az Alföld protestáns voltára, az Alföld néma, tűrő hősiességére, a Felföld kultúrájára s mind arra, a mi ezekből következik.

Valóságos kis Kabinetstück bírálatod végén, a 25. és 26. lapokon, Szekfű művének általános jellemzése. Lesújtó, de igazságos az az ítéleted, hogy Szekfű 'konklúziói végzetesen elhibáztak'.

Nagyra értékelem szép recenziódban azt a körülményt, hogy Szekfű szép művének érdemeit, előnyös oldalait készséggel kiemeled és ezzel is bizonyítod azt, hogy bírálatod sine ira et studio teljesen objektív. Kellemesen lepi meg az olvasót az, hogy a recenzió a legloyálisabb hangnemben van tartva, nincs benne távolról sem sértő szó vagy gúny, noha Szekfű barátunk némely 'bogara' (mint pl. az, hogy 'a 1608-diki törvények nemzeti szempontból kétes értékűek, vagy az a mit a jezsuitákról mond – recensio 23. oldalán fölül – vagy az abszolutizmus dicsőítése és a vörösposztó – 'rendiség') bizony csaknem provokáció egy-egy gúnyos oldalbabökésre.

A recenzió tisztázni fogja a helyzetet s Szekfű sok 'megállapítása' és 'értékelése' értékét a kelendő mértékre redukálni.”

Megjegyezhető, hogy Károlyi egy Takáts Sándorhoz írott levelében megerősíti a fentieket. Ezzel egyidejűleg dicséri Szekfű akkoriban megjelent cikkét Sufflay Milánról.

1931. IV. 25. Bécs. 196. sz. levél.

„Remélem olvastad a Századok legutóbbi füzetében Domanovszky kitűnő bírálatát Szekfű két kötetéről. Ha nem olvastad volna: hát tüstént olvasd el, k. Tyatya, mert sok élvezetben lesz részed. Amily higgadt, elismerő és méltányló, annyira alapos, a hibákat annyira jól fölmutató és következtetéseket annyira jól elítélő bírálat ez. Nem gondolnám, hogy Szekfű örül neki. De nem árt, hogy a túlságos istenítés után egy kis igazat is hall Szekfű barátunk, akinek legutóbbi cikke a szegény Sufflayról igazán pompás kis cikk.” Vö. *Fazekas I.*: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata. i. m. Szekfű Sufflay cikkére vö. *Szekfű Gyula*: Sufflay Milán tragédiája. Magyar Szemle, 1931. 11. köt. 377–383.

²¹⁰ Versenyen kívül (francia).

és a mennyiben két szerzőt nem lehetséges (mint mondták) kitüntetni: hát Téged hozzanak propositióba...²¹¹

Ez lett volna az egyedül helyes és igazságos megoldás. Engem nagyon bánt, hogy kérésemet és okaimat semmibe se vették a bizottsági tagok. S ha jó-akaratomért őszinte hálával vagyok is irántuk, épp úgy mint Te irántad ma vett leveled engem illető fejtegetéséért: bizony sokkal jobb szeretném ha erre a köteles hála érzésére nem adódott volna alkalom...

Amit Neked előbbi és mostani levelemben írtam és írok, azt megírtam volna Hómannak is, ha nem volna miniszter. De ha Te neki ezeket elmondanád s ezzel könnyítenél terhemem, igaz hálára köteleznéd öreg hívedet, aki röstelve érzi hogy önhibáján kívül mentetgetni kell és illik magát....”

Bpest, 1934. V.27. 110.

„Kedves jó Barátom!

Most kaptam meg a Három Nemzedéknek a legújabb időkkal kibővített kiadását²¹² mélyen lekötelező dedicatióddal.

Nagy zavarban vagyok. Nem tudom gratulálhatok-e előbb nemcsak a műhöz magához, hanem a friss és lankadatlan szellemi erőhöz, mellyel Téged az Isten megáldott? Vagy azt közöljem-e előbb, hogy e mű egy példányával újra megtisztelted és kitüntetted aggastyán hívedet? Vagy azért az élvezetért mondjak előre köszönetet, amelyet nekem a munka olvasása szerezni fog?

De mindegy; akár a köszönetet, akár a gratulációt bocsátom előre; mert mind a kettő igaz és őszinte, annál inkább, mert most sem titkolom Előtted, a mit úgyis tudsz, hogy (mint régi conservatív-liberális) az 1867 utáni évtizedek értékelésénél nem vagyok Veled egészen egy véleményen.²¹³”

Bpest, 1934. XII. 10. 122.

„...Nem vagyok valami nagy újságolvasó, azért nem csuda, hogy csak a Te kedves soraidból értesültem arról, hogy Hindy Z.²¹⁴ gyászbeszédet mondott

²¹¹ Károlyi Takáts Sándorhoz, Bécs, 1931. jan. 11. OSZK Kt Lt Károlyi Árpád levelei Takáts Sándorhoz. „A mint Szekfünek is megírtam, hogy több részletkérdésben nem értek egyet övele (Szekfűvel) egyet s Bocskay és Bethlen politikáját is másként értekelem. ...Szekfű objektív akar lenni, de tagadhatatlan, hogy illető fejtegetéseinek bizonyos felekezeti színe van. ...Én ezt világnézetnek, meggyőződésből eredő fölfogásnak (-amihez joga van) szeretném tartani, s őszintén sajnálnám, ha az volna az oka, amit Te írsz ma vett leveledben, tehát ha célzatosság volna. Mert az nem volna helyén való dolog! Több tévedés stb. daczára meg kell azonban hagynom, hogy a három kötetben (XVI. század, XVII. század, és Bethlen) 6-8 igen szép fejezet van, melyek becsületére válnak. ...” Vö. *Fazekas I.*: Károlyi Árpád és Szekfű Gyula kapcsolata. i. m.

²¹² Vö. *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. (Harmadik kiadás.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp. 1934.

²¹³ E véleményét Károlyi Árpád Szekfünek korábbi leveleiben is kifejti.

²¹⁴ Hindy Zoltán (1880–1951), jogász, újságíró, politikus, főleg a katolikus sajtóban publikált, így Alkotmány, Új Lap, Nemzeti Újság. Vö. Magyar Életrajzi Lexikon.

Gál.²¹⁵ temetésén!... Ez épp úgy meglepett engem, mint a ‘résztvétáviratok és sürgönyök’ híre...

Persze ha tudta volna Hindy kapcsolatát Gál.-ékhoz, nem választotta volna őt suo tempore²¹⁶ védődül. A mint hogy én sem kértem volna őt föl Traeger útján! Én azt hittem, hogy mint a Thallóczy társaság tagja, ő a mi emberünk. Annál inkább hihettem ezt, mert miután Traeger útján is, hozzá intézett levelemben is háromszor kérdeztem – illő köszönetem mellett – hogy mint védő ügyvédnek honorárium fejében mivel tartozom? Ő nagysokára azt felelte, hogy mint a Thallóczy társaság tagja s véleményének, nézetének osztályosa, kedves kötelességének tartotta a társaság tagjai védelmének elvállalását...

Veled pedig miként cselekedett!!...

Igen nagyon bánt most engemet hogy ő hozzá fordultam s le vagyok neki kötelezve... És bánom hogy nem követtem első gondolatomat, midőn Bécsben az idézést (mostoha öcsém által utánam küldve) megkaptam... Hogy ti. Eckhart Ferit kérjem föl, mint egyedüli ügyvédet, akit Pesten személyesen ismerek.²¹⁷

Hindy úgy látszik Arany Török Bálintjának az eszével okoskodik. Ezzel azonban nem szeretném szegény szerencsétlen Török Bálint emlékét megbántani...

Egyszóval: furcsa világot élünk... Teljesen igazad van, hogy az ember még most is egyre tanul, mikor már annyi mindenre megtanította az élet.

Bizalmas leveledet megsemmisítettem. Légy szíves kérlek, Te is elégetni e sorokat.”

141. dec. (1934?)²¹⁸

„Kedves jó Barátom!

Bécsből való távozásom (nov. 20) előtt 1–2 nappal bemutatkozott nálam Mérei Gyula²¹⁹, a kivel elbeszélgettem s a ki jó benyomást tőn rám. Ma megküldte nekem hatalmas doktori értekezését, melyet különben már Bécsben (Paulinyi²²⁰ példányát) lapozgattam. Ha nálunk más sajtóviszonyok (napisajtót értek) volnának, az ilyen tanult s alapos képzettségű emberből lehetne jó vagyis hogy kiváló publicistája...²²¹

²¹⁵ Minden bizonnyal Gálócsy.

²¹⁶ Abban az időben (latin).

²¹⁷ Nem egyértelmű, hogy Eckhart Ferenc történésről van-e szó, közelebbi ismerői szerint ügyvédi tevékenységgel nem foglalkozott.

²¹⁸ Ez a levél is a keltezetlenek között szerepel a szóban forgó hagyatékban, ennek körülbelüli keltezését is a tartalom alapján végeztem.

²¹⁹ Mérei Gyula (1911–2002) Szekfű tanítványa, később több tanulmányt írt róla.

²²⁰ Természetesen Paulinyi Oszkár történésről van szó.

²²¹ Vö. *Mérei Gyula: Magyarországi politikai pártprogramok: 1867–1914.* Budapest, 1934.

Mit szólsz Gálócsy temetéséhez²²², illetőleg a családjához intézett meleghangú részvét sürgönyhöz? Én igazán nem tudtam, hogy G. oly nagy ember volt!...

Ezer dolgod lévén, e kérdésre és e sorokra kérlek ne felelj, majd beszélhetünk róla ha pénteken a Thallóczy-estén találkozunk²²³.”

Bp., 1935. V.1. 119.

„*Kedves jó Barátom!*

Nagy, igen nagy élvezetet és lelki gyönyörűséget merítettem annak a remek portrairtnak²²⁴ olvasásából, a melyet Széchenyi-anthológiád²²⁵ elé írtál. Valóságos 'bijou' ez; gyémántos briliáns bijou!

Tiszta örömet csak egy futó felhőske zavarta. – az a tán mértékfölötti szigor, amellyel szegény Verbőczyt és populusát elítéled. Minden hibája és vétke daczára jobb volt ez, mint akármelyik kiváltságos osztály az európai kontinensen.²²⁶”

Bpest, 1935. X. 12. 117.

„Mert élvezettel olvastam, a mit Rákóczyról a szécsényi gyűlés rendelkezésére vonatkozóan írsz²²⁷. Ezt a szécsényi toleranciát magam is hajlandó vagyok túlnyomó nagy részben Rákóczynak tulajdonítani. De azt – speciális tanulmányozás nélkül – nem merném most magam számára eldönteni, mint janzenista és pietista szabadította-e föl magát bizonyos dolgokban a katolikus tanoktól s így jutott rá a toleranciára²²⁸? Vagy családi, protestáns tradíciók s az őt körülvevő protestáns köznemesség akaratlan befolyása hatott-e rá?...Gyanítom, hogy ez utóbbi volt erősebb, sőt talán a döntő; mert janzenista s pietista gondolatokkal ezekben az években nem igen volt ideje sem foglalkozni...

²²² Vö. Gálócsy-hoz a korábbiak és a Függelék II.

²²³ A levelekben említett Thallóczy Társaságról nincsenek közelebbi ismereteink. Az biztos, hogy valamilyen formában a harmincas években is működött s Szekfű itt megemlített heves vérmérsékletű bíráló bizonyosan nem voltak tagjai. A Társaságnak önálló kiadványai is voltak, amelyek például a bécsi éveket is megörökítették. Vö. *Horánszky Lajos*: Magyarok Bécsben. Károlyi és Thallóczy köre. Budapest, 1941. A Thallóczy Lajos Társaság kiadványai 10.

²²⁴ Képmás, jellemrajz, portré (francia).

²²⁵ Vö. A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból. Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szekfű Gyula. Révai, Budapest, 1935.

²²⁶ Itt is felvetődik az alapvető téma, Szekfű kritikája a köznemességgel kapcsolatban. Vö. még *Szekfű Gyula*: Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 1912.

²²⁷ Vö. *Hóman B.–Szekfű Gy.*: Magyar történet. i. m. VI. 45–81.

²²⁸ Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatára vö. *Zolnai Béla*: A janzenista Rákóczi. Szeged, 1927. Széphalom-Kör.

Teljesen értelek, hogy örömmel forogtad, ha időd engedi a 17. századi magyar irodalmat és kissé irigyellek, hogy a toleranciára vonatkozó külföldi irodalom legújabb termékei megismerésében — mióta vazullá lettem²²⁹ — nem haladhatok előre úgy mint Te... De azt hiszem, hogy daczára ezen külföldi irodalom helyes megállapításainak s daczára a mi 17-dik századi vitairodalmunkban megnyilatkozó intoleranciának²³⁰, minálunk a tolerancia virága hamarabb kifeslett, kibontakozhatott volna, ha legfölről nem volt volna az a nyomás, ami tényleg volt...

Nem azért, mert a magyar ember lelki világa tisztultabb, humánusabb, emelkedettebb volt volna (tudod, hogy önbolondító, öndícsérő magyarságtól távol állok), hanem mert szerény nézetem szerint a magyar temperamentum nem tudott dogmákhoz (és sok másához) következetesen ragaszkodni; aztán meg bizony kissé közönyös is volt...”

Bpest, 1935. XI. 18. 118.

„Nagy figyelemmel és nagy élvezettel olvastam el a kitűnő dolgozatot²³¹, mely valóban nem polémia Mályusz igen szép cikkével, hanem fölötte értékes, tanulságos (és bizonyos föladatokat megoldásának szükségére helyesen utaló) tanulmány.²³²

²²⁹ Megvakultam/Látásom erősen megromlott. Vö. minderre *Fazekas.*: Árpád Károlyi. i. m.

²³⁰ Vö. minderre még a korabeli irodalomból: *Mályusz Elemér*: A Rákóczi kor társadalma. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. Budapest. 1935. II. 25–58.

²³¹ Vö. *Erős V.*: A Szekfű–Mályusz vita. i. m. Szekfű itt szóba jövő cikkeire vö. *Szekfű Gyula*: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. *Theologia*, 1935. 303–314. *Szekfű Gyula*: Válasz a Magyar Történet dolgában. *Budapesti Szemle*, 1936/706. 371–384.

²³² Károlyi Mályusznak ugyanakkor a következőket írja ekkoriban a polémia kapcsán. MTA KK, Mályusz–hagyaték.

1936. febr. 24.

„Hogy belőle éles polémia fog kifejlődni: az bizonyos. Csak az volna kívánatos, hogy ne személyi élességűvé fajuljon Szekfű részéről, akinek sok kitűnő tulajdonsága mellett bizony nagymértékben megvan erős szubjektivitása, türelmetlensége, csalhatatlanságába vetett erős meggyőződése és aki bántó megjegyzéseivel itt-ott túlmegy az innenszón. Értem azért, ha effélék miatt alaposan bosszankodik k. Kolléga úr, de elkieseredve azért ne legyen. Afféle hadjáratot mint Ballagi és R. Kiss István ellen ő k. Kolléga úr ellen nem folytathat. Ballagiék támadása ő ellene komisz motívumokból indult; Kiss István pedig kifejezéseiben és jelzőiben – sajnos – ultráskodott, noha őt tisztesleges bíráló szándék vezette. Érthető hát ha e két embernél Szekfű kamatostul vissza akarta adni a kölcsönt. De k. Kolléga úrnál nem így áll a dolog – és sem joga sem oka nincs Szekfűnek k. Kolléga úr ellen hajsztát indítani. Azzal pedig ne tessék törődni, hogy a dii minimorum gentium csaholnak. Ezek fölött magasan áll k. Kolléga úr!...

Teljesen és tökéletesen meggyőzött engemet k. Kolléga Úr ama két ok érdekes fölsorolásával, amelyek miatt nem tért ki mostani dolgozatában arra, hogy Szekfű XVIII. századi előadásából hiányzik a protestáns magyarság képe. A két ok másodikának, hogy t. i. a türelmi rendeletéről készülő aktakiadvány bevezetésében részletesen foglalkozik k. Kolléga Úr a magyar protestáns egyházi és világi társadalom XVIII. századi életével, bizony igen-nagyon örülök és már előre is szívemből gratulálok hozzá.”

Igazad van, hogy Tolnaiék kezdeményezésének nem volt az a hatása, amelyet neki Mályusz tulajdonít²³³...

Mályusz, mikor a linzi békére visszanyúl, hivatkozhatott volna az 1608-diki országgyűlésre is, mely másfél esztendő küzdelmei után a jobbágságnak is ('villis') megadta a szabad vallásgyakorlat jogát²³⁴; azt a jogát, melynek kihagyása miatt az 1606 decemberi kassai gyűlés a bécsi békét visszavetette²³⁵. – Szép vonás ez a józanul és békésen gondolkodó rendektől (még ha bizonyos közönyösségből eredt volna is) szemben azzal a kölcsönös türelmetlenséggel, mely nemcsak a két fél egyházi embereit, hanem erős világi elemeket is (pl. a 'pápista'-gyűlölő hajdúságot) fűtötte. – Ezért az 1608-diki szép vonást a magyar fejlődés amaz önelvűsége alá szeretném ordinálni²³⁶, amelyet Horváth János²³⁷ kedves barátunk nevez így, s melyre Te is hivatkozol.²³⁸"

FÜGGELÉK II\A. Gálócsy Árpád röpirata, 1930-ból.²³⁹

**„Én is igaz történelmet irok! (sic.)²⁴⁰
De IGAZ történeteket!**

²³³ Vö. ehhez még Károlyi Árpád 1934-es megjegyzései a Magyar Történethez MTA KK 766\11.

²³⁴ Vö. Megjegyzések. Valamint a kérdéskör társadalomtörténeti megközelítésére. *Szabó István*: A jobbágy vallásügye. In: *Uő*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948. 203–265.

²³⁵ Vö. Károlyi Árpád korábbi műve/i minderről, amelyekre utal *Fazekas I.*: Árpád Károlyi. i. m.

²³⁶ Rendelni (latin).

²³⁷ Horváth-Szekfű viszonyhoz legújabbban vö. *Korompay János*: Szekfű Gyula és Horváth János barátságának dokumentumai. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Ráció Kiadó, Budapest. 2011. 28–34.

²³⁸ Vö. *Szekfű Gy.*: Magyar Történet. i. m.

²³⁹ Vö. még (a teljes szöveget kissé az eredetitől eltérően közölve, nem az eredeti kiemelésekkel, értelmezés nélkül) *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország eszménye. I. m. 271. o. A röpirat keletkezésének körülményeihez a következőket érdemes hozzáfűzni: az Országos Széchényi Könyvtár Kacziány-hagyatékában 3 irat is található mindezzel kapcsolatban, amelyek közül különösen az első fontos számunkra (vö. Függelék II\B). Ez egy tanúsítvány Barátossy Balogh Benedek igazgatónak írt levélből, amelyet Gálócsy a korábban már vázolt per során bemutatott. Ennek tartalma szerint néhány évvel azelőtt Ballagi Aladár (!!!) mesélte a történetet Kuszko Istvánnak és Fery Aladárnak: 1904-ben Thallóczy Lajos felajánlott egy kéziratban lévő kötetet Perczel Mórnak (hírlapíró, később Komárom vármegye főispánja), hogy azzal ellensúlyozzák a Rákóczi kultuszt, kielégítsék az udvar ilyen irányú igényeit, s Perczel számára biztosítsák az előrejutást. Kuszko István ezután egy hírt közölt az általa szerkesztett „Történelmi Levelek a Magyarország újjáépítésére alakul Röneszánsz Szövetség Tájékoztató Sorai-ban (1929.2. sz.). Ballagi a megjelent cikkel egyetértett, majd Kacziány találkozott Perczel Mórral, hogy a leírtakat megerősítse. A tanúk aláírása 1929. január 10 és 12, a közjegyző hitelezése 1930. március 18-iki keltezésű az iraton. Az ügyhöz még kapcsolódik, hogy a Budapesti Hírlap 1930. november 23-i számában „Thallóczy Lajos és a száműzött Rákóczi” című cikkében Horánszky Lajos történész kárologó varjaknak nevezte Thallóczy támadóit, ezért Gálócsy feljelentést tett, s Horánszkyt becsületsértés miatt elítélték.

Az itteni adatokért részben volt tanítványomnak, Lisztes Nikolettnek mondok köszönetet, aki jelenleg PhD értekezését készítve kutat a Kacziány-hagyatékban.

²⁴⁰ Kiemelések itt is és a következőkben is az eredetiben.

Szomoru magyar történelmet!
Minden „ideális frazeológia”²⁴¹ nélkül!

Egy történelmi nevet viselő magyar úr²⁴², többeknek elbeszélte, hogy 1904-ben a **Rákóczi Ferenc** fejedelem hamvainak hazaszállítása idején Bécsben **Thallóczy Lajos** külügyi osztályfőnök²⁴³ neki Bécsben egy kéziratot adott át azzal, hogy ha annak szerzőségét a nyilvánosság előtt vállalja – egyetemi tanárrá fogják kinevezni és minden érvényesülési lehetőségre számíthat.

A kézirat a **Rákóczit** gyalázó mű volt!

Az illető magyar úr ezt az ajánlatot méltatlankodva és undorral utasította vissza.

Az illető úr nem Szekfű Gyula volt.

A Rákóczit gyalázó mű mégis megjelent.

És Szekfű Gyula egyetemi tanár lett!²⁴⁴

Az idén, pontosan **Bethlen Gábor** halálának 300 éves évfordulóján megjelent egy Bethlen Gábort gyalázó kötet²⁴⁵. És Szekfű Gyula „még mindég”, – vagy még „csak” egyetemi tanár!

És a magyar egyetemi fiatalság az ő történelmi előadásai szellemében tanulja a magyarok történelmét!

II. Rákóczi Ferenc katolikus volt, **Bethlen Gábor** református. Eggyek²⁴⁶ (!!!sic!) voltak azonban szívnemességben és magyar hazájuk iránti forró szeretetben. Egyéb bűnük nem is volt.

Budapest, 1930.január hó. Gálócsy Árpád.”²⁴⁷

²⁴¹ Vö. *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. i. m.

²⁴² A korábbiak értelmében: Perczel Mór.

²⁴³ Thallóczyról legújabban vö. Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. (Herausgeber: Dzevad Juzbasic, Imre Röss). Sarajevo, Budapest: MTA Történettudományi Intézete. 2010.

²⁴⁴ Szekfűt 1925-ben nevezték ki egyetemi tanárnak a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

²⁴⁵ Természetesen Szekfű szóban forgó művéről van szó.

²⁴⁶ Sic!

²⁴⁷ Amint korábban erről szó esett, a Gálócsy által alapított „Magyarok Lapja”-ban, 1937-ben Szekfű „Schittenhelm Ede” című cikke kapcsán jelent meg a fentiekhez sok szállal kötődő cikk, „Berlini vállveregetés” címmel. Vö. EKK, G 628, Bisztray Gyula gyűjteménye Szekfű Gyula műveinek hírlapi visszhangjáról.

FÜGGELÉK II\B

Iratok a Gálócsy-féle röpirat körülményeihez.²⁴⁸„Nagyságos Baráthosy Balogh Benedek²⁴⁹ igazgató tanár úrnak Budapest

Kedves Barátunk! Pár évvel ezelőtt Ballagi Aladár dr. történettudós²⁵⁰ professornál voltunk. Rákóczi Ferenczről lévén szó elmondotta az öreg tudós a Szegfű György (sic!) dr.²⁵¹ neve alatt Rákócziról megjelent alábbi történetet:

évben²⁵² a delegáció Bécsben tartotta gyűlését. A magyar delegátusokkal Perczel Mór akkori hírlapíró, később Komárom főispánja is felutazott. Itt találkozott Thallóczy Lajossal a történet íróval. Thallóczy egy kötet kéziratot mutatott Perczel Mórnak. A kötet Rákóczy Ferencz életét tárgyalta. Ajánlotta Perczel Mórnak, hogy olvassa el a kéziratot. S ha hajlandó e mű szerzőségét vállalni, ő gondoskodik a mű megjelenéséről. E mű révén lehetővé válnék gyors érvényesülése Perczel Mórnak, akadémián, egyetemen, stb. Perczel Mór jóhiszeműen átvette Thallóczytól e kéziratot, lakására vitte s elolvasta. Perczel Mór visszavitte elolvasás után Thallóczy Lajos kéziratát. Azzal adta vissza Thallóczynak, hogy az ő ősei mindannyian kiváló hazafiak voltak, a kik nemzetünket minig (sic!) becülettel szolgálták s készek voltak életüket is feláldozni hazájuk és nemzetük javáért. Ő ősei nyomdokain halad s ily Rákóczit gyalázó műhöz nevét oda nem adhatja.

Ballagi Aladárnak fentebb előadott felvilágosításai alapján erről nevek említése nélkül a Történelmi Levelek 2. számában egy kis hirt írtam, mint e lapnak szerkesztője. A lapot bemutattam Ballaginak, ki azt mindenben helyeselte. S ajánlotta, hogy ezt Perczel Mór urral is beszéljük meg. Kevés idő múlva Kacziány Géza miniszteri tanácsos történetíró tényleg találkozott Perczel Mór urral. Elmondotta, a Ballagi Aladártól hallottakat. Perczel Mór úr ezeket megerősítette²⁵³.

Megjegyzendő, hogy fentebbiekben csupán azt írtuk le, mit Ballagi Aladártól hallottunk. Magáról a tény miben állásáról meggyőződni alkalmunk nem volt.

Budapest, 1929. januárus 10.

Kuszkó István s.k. Fery Aladár s.k.

A fentebbiekhez azzal járulok hozzá, hogy Perczel Móricz barátommal pár hét előtt találkozván (ki egy általam is ismert úr társaságában volt) főlemlítet-

²⁴⁸ OSZKK Fond 57\135, Kacziány-hagyaték.

²⁴⁹ Róla vö. a korábbiak. A kéziratban meghagytam az eredeti helyesírást, illetve a nevek írásának különböző módját.

²⁵⁰ Ballagi Aladár köztudottan a Rákóczi-botrányban Szekfű leginkább exponált ellenfele volt. Vö. Dénes I. Z.: A realitás illúziója. i. m. *Uő*: A történelmi Magyarország eszménye. i. m.

²⁵¹ Alias Szekfű Gyula.

²⁵² Sic! Az eredeti iraton is év nélkül. A következőkből egyértelműen kiderül, hogy 1904-ről van szó.

²⁵³ Szekfűnek a korábbiakban jelzett sejtése helyes volt tehát, a Bethlen-hajsza, illetve az ezzel a legszorosabb összefüggésben lévő Gálócsy-ügy háttérében Kacziány Géza húzódott meg.

tem előtte az ügyet, mire ő azt teljesen megerősíté, s előttem úgy adta elő, mint ahogy fennebb olvasható.

Budapest, 1929. jan. 12. Dr. Kacziány Géza.”

„Az 1904-es delegációk alkalmából mint politikai újságíró négy hetet Bécsben töltöttem. Itt nagyrabecsült, de sajnos már akkor súlyos beteg barátom, Kemechey Jenő, a B.H.²⁵⁴ munkatársa rossz érzései miatt megkért, hogy állandóan mellette tartózkodjak. Így azután az ő előkelő összeköttetései révén magam is értékes ismeretségekre tettem szert. Egy alkalommal egy olasz vendéglőbe kísértem el vacsorára a hol akkor már Láng Lajos br. és Thallóczy Lajos külügyi osztályfőnök tartózkodtak. Vacsora alatt Thallóczy felhívott, hogy látogassam meg a lakásán, a hol nagyon érdekes dolgokat fogok megtudni tőle. Meghívásának pár nap múlva eleget tettem. Szívesen fogadott, majd egy szép érvényesülési jövő képét festette ki előttem, az esetre, ha rá hallgatok. Kérdésemre, hogy milyen hivatás várna rám, csaknem szóról szóra így felelt: „Tudod öcsém nem minden úgy van ám, mint a hogy Ti azt odahaza látjátok. Rákóczi-ból is Istent faragtok, pedig a mint Thalyinak²⁵⁵ az adatok gyűjtésénél az udvari Levéltárban segítségére voltam, olyan hiteles jelentéseket is olvastam, a melyek más színben állítják elibénk Rákóczyt, mint Thally (sic!) és társai. A király, hogy Tisza István erőskezű politikáját nemzeti engedménnyel támogassa, hozzájárult ugyan Rákóczi hamvainak hivatalos hazahozatalához, de az udvarnál viszont igen jó néven vennék, hogy ha a kultusz ellensúlyozásául, egy olyan munka megjelenne, a mely a Levéltár titkos adatait ismerteti²⁵⁶. Ha ezt megteszed, úgy Öcsém mindenre számíthatsz, a mi érvényesülést jelent, mert tudod az udvar nem hálátlan. „

Röviden, de annál határozottabban kijelentettem, hogy Rákóczi gyalázására semmi körülmények között nem vagyok hajlandó! Thallóczy erre cinikusan megjegyezte, hogy én is olyan vagyok, mint igen sok magyar ember, a kik nem vállalkoznak okos dolgokra, inkább összetörik a fejüket a falban, a melynek botorul neki mennek. Ezután elbocsájtott.

Ezt a jelenetet én annak idején több barátomnak elmondottam, és tudomására hoztam Thally (sic!) Kálmánnak is, a ki annyit válaszolt, hogy neki is mondotta Thallóczy, hogy a Levéltárban Rákóczy ellenes adatokra bukkant, a melyek azonban — mint saját maga is mondotta — könnyen meg is cáfolhatók.

Perczel Mór s.k.”

(A közjegyzői hitelesítés dátuma 1930. március 8.)

²⁵⁴ Valószínűleg Budapesti Hírlap.

²⁵⁵ Természetesen Thaly Kálmánról van szó. Róla immár klasszikus *R. Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai, Budapest, 1961.

²⁵⁶ Látható, hogy jelentős különbség van itt az előző iratban (illetve a Gálócsy-féle röpiratban) kifejtett narratívához képest. Perczel ugyanis nem beszél már elkészült kéziratról, hanem csak a Levéltárban található, Rákóczit nem éppen kedvező színben feltüntetető aktákról, aminek még akár valóságos alapja is lehetett.

A levéltári jelzetek/rövidítések feloldása

MTA KK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár
EKK Egyetemi Könyvtár Kézirattára
OSZKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

THE SECOND „RÁKÓCZI IN EXILE” DEBATE

(The Contemporary Reception of Gyula Szekfű's „Bethlen Gábor”)

by Erős Vilmos
(Summary)

The paper analyses the reception of Gyula Szekfű's book about Gábor Bethlen in the late 1920s and early 1930s. The author ranged into three major categories the contemporary reactions. The school of national romantics, headed by István R. Kiss, basically rejected the book and even persecuted it. Secondly, there was a transitional zone, where critical and approving opinions were mixed. Finally, the author presents those positive reviews which came from within the „craft”, and prove that Szekfű's work can indeed be regarded as a professional achievement. Moreover, it has been demonstrated that the group which rejected the book altogether, and their arguments, remained basically unaltered since the debate over Szekfű's previous work on the exiled Rákóczi. The paper is complemented by a long source publication, which contains the letters addressed to Szekfű by Árpád Károlyi with regard to the Bethlen book and the so-called Gálócsy-affair. These letters (together with the critical remarks) are a clear indication of the fact that, as in the case of the scandal caused by the book on Rákóczi, Károlyi basically stood by Szekfű's side in the debate unleashed by the latter's work about Bethlen.

Pásztory Levente

A „KREUGER BIRODALOM” MAGYARORSZÁGON

A magyarországi svéd gyufamonopólium

Eredménytelen tárgyalások

Az első világháború után Ivar Kreuger — aki addigra már a gyufagyártás és forgalmazás tekintetében monopolhelyzetbe került Svédországban — egy olyan ötlettel állt elő, és elképzelését jelentős részben meg is valósította, ami révén az 1920-as évek gazdasági, pénzügyi világának egyik legjelentősebb személyiségévé tette.¹ Ugyanis megragadta azt a kínáló alkalmat, hogy a Nagy Háború után rengeteg — elsősorban európai — állam küzdött tőkehiánnyal, miközben az Egyesült Államokban az 1920-as években kibontakozott befektetői láz pedig kiapadhatatlan pénzforrást jelentett. Ezt a két elemet kapcsolta össze közvetítőként 1924-ben, amikor megállapodott a Lee, Higginson & Co. bankházzal, létrehozva az International Match Company-t,² melyen keresztül az amerikai befektetők pénzét kölcsönözte az egyes országoknak gyufamonopóliumért cserébe. Így a világ számos országával folytatott — ha nem is személyesen, de képviselői révén — tárgyalásokat.³ Az 1920-as évek végére hozzávetőleg 400 vállalat tartozott az érdekeltségébe, s erre a hatalmas vállalatkonglomerátumra utalok a szövegben, amikor a „*Kreuger birodalom*” kifejezést használom.⁴

1923 végén és 1924 elején Ivar Kreuger Párizsban tárgyalta a francia állami gyufamonopólium kibérléséről.⁵ Ez alkalommal került kapcsolatba a Stockholms Enskilda Bank egyik vezetőjével, Marcus Wallenberggel is. Egyez-

¹ Életrajzát lásd: *Allen Churchill: The Incredible Ivar Kreuger.* Weidenfeld und Nicolson, London, 1957.; *Torsten Kreuger: The truth about Ivar Kreuger. Eye-witness accounts, secret files, documents.* (Transl.: Mussey, Barrows) Seewald Verlag, Stuttgart, 1968.; *Frank Partnoy: The match King. Ivar Kreuger and the financial scandal of the century.* Second edition, Profile Books, London, 2010. (2009.) *William H. Stoneman: The life and death of Ivar Kreuger.* Bobbs-Merill Company, Indianapolis, 1932.

² A továbbiakban IMCO.

³ Ezek számos esetben eredményesek voltak, hiszen 1930-ra már 15 európai és latin-amerikai országgal sikerült megállapodnia, azonban számos alkalommal a tárgyalások megkezdését követően — esetenként azokat felfüggesztve — csak évek múltán valósult meg a kezdeményezése.

⁴ Ivar Kreuger gyufamonopóliumairól bővebben lásd: *Ulla Wikander: Kreuger's match monopolies, 1925–1930. Case Studies in Market Control through Public monopolies.* (Transl. by Julie Sundquist) LiberFörlag, Stockholm, 1980.

⁵ Végül a gyufamonopóliumról Franciaországgal nem tudott Ivar Kreuger megállapodni, azonban egy 93,5%-on kibocsátott 75 millió dolláros kölcsönről kötött szerződést a Poincaré vezette kormánnyal. *Partnoy, F.: The match King* i. m. 27., 41–44., 105–111.

tetések során merült fel először lehetőségként, hogy Magyarországon is megvalósítsák a gyufatermelés és kereskedelem feletti kizárólagos kontrollt.⁶ 1924 márciusában Wallenberg számára kifejezetten jó alkalmat kínált a puhatolózásra, hogy 1924 márciusában, mint a Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottságának tagja, részt vett, a Henry Strakosch vezette népszövetségi küldöttség munkájában, amelynek az volt a feladata, hogy felmérje az ország pénzügyi és gazdasági helyzetét.⁷

Budapesti tartózkodása alatt lépett kapcsolatba Wallenberg Weiss Fülöppel, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatójával, hogy tájékozódjon a magyarországi gyufaipar tulajdonosi összetételéről és a termelés nagyságáról,⁸ és egy esetleges „kölcson-monopóliumért” üzlet esélyeiről. Mivel a magyar vezető pénzügyi körök érdeklődést tanúsítottak a kérdés iránt, Kreuger megbízta Ernst Fürthöt,⁹ hogy hivatalosan vegye fel a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Ernst Fürth és testvére Bernard Fürth¹⁰ ideálisnak tartották az időpontot a magyar gyufamonopólium megvalósításához, azonban ők már felhívták a Svenska Tändsticks Aktiebolaget¹¹ vezetőségének figyelmét több problémára is. Egyrészt az éppen kritikus szakaszban lévő népszövetségi kölcson¹² kérdésére, valamint a gyufákat terhelő, aránytalanul nagyinak talált állami adóterhekre.¹³

A fent említett tárgyalások során kapta meg a magyar kormány az 1924. május 18-ra dátumozott, első hivatalos ajánlatot a STAB és a Kreuger & Toll érdekeltségébe tartozó International Match Company-tól, amely szerint 1925. január 1-jétől kapná bérbe 25 évre a gyufamonopóliumot egy 80%-on kibocsátott, 3,75 millió dolláros, 7,5%-os kamatozású kölcson fejében. Továbbá az IMCO-nak joga lett volna a termékek árát 10%-kal emelni, míg a későbbi ár-emelésekre a magyar kormány megbízottjával egyeztetve, csak gazdaságilag indokolt mértékben lett volna lehetősége a vállalatnak.¹⁴ Ezek az egyeztetések végül eredménytelenül zárultak. Ebben szerepet játszhatott, hogy ezen időszak alatt került az európai pénzpiacra a népszövetségi kölcson,¹⁵ valamint hogy

⁶ Wikander, U.: Kreuger's match monopolies i. m. 219.

⁷ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Series I. Volume XXVI. Central Europe and the Balkans 1924. German affairs 1924. Edited by W. N. Medlicott, Douglas Dakin and Gillian Bennett, HMSO, London, 1985. 140. Hohler jelentése McDonald brit miniszterelnöknek 1924. márc. 10.; Landsarkivet i Vadstena, Svergie Svenska Svenska Tändsticks AB's arkiv (a továbbiakban: SE/VALA/02854) E. A. Hoffman: Korrespondens (a továbbiakban: E XXV j) Tyskland, Ungern, Uruguay, USA 1922–1929 (a továbbiakban: 6/1922–1929.) Die Finanzielle wideraufbau Ungarns. Erster Bericht des Generalkommissärs des Völkerbundes für Ungarn. 1924.

⁸ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Information über die ungarische Zündholzindustrie, 1924. 03. 26.

⁹ A „Solo” Bécsi Gyufagyár vezérigazgatója, „Szikra” Magyar Gyújtógyárak Rt. alelnöke volt.

¹⁰ Az „Ignis” Gyufa kereskedelmi Vállalat igazgatója, aki szintén jelentős érdekeltségekkel bírt a „Szikra” Magyar Gyújtógyárak Rt.-ban.

¹¹ Svéd Gyufa Részvénytársaság, a továbbiakban STAB.

¹² Lásd bővebben: Péteri György: Montagu Norman és a magyar “szanálási mű”: az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Századok 119. (1985) 1. sz. 121–151. 134–135.

¹³ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Bernard Fürth für Ahlström, 1924. 04. 23.

¹⁴ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. International Match Corporation, New York, unterbreitet hiermit der Königlich Ungarischen Regierung folgende Offerte, 1924. 05. 18.

¹⁵ Wikander, U.: Kreuger's match monopolies i. m. 223.

Dr. Hjalmar Schacht, a német Reichsbank kormányzója konkrét ajánlatot kért Ivar Kreugertől a német gyufamonopóliumra, s emiatt a magyar kérdés átmenetileg háttérbe került.¹⁶

Mindemellett Wallenberg sem mondott le a közreműködésével megvalósítandó üzletről, és 1924 júliusában egyik fiókvállalata — a Hernesands Enskilda Bank — útján hivatalos ajánlatot tett a Bethlen kabinetnek.¹⁷ Egy 2.5 millió dolláros, 90%-on kibocsátott, 9%-ot kamatozó kölcsönért cserébe kívánta bérbe venni a gyufamonopóliumot. Továbbá 150 ezer dolláros évi adót garantált a magyar állam számára, valamint a tiszta nyereség felét.¹⁸ Az a forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy Kreuger valamelyik vállalata révén érdekelt volt-e ebben a javaslatban is, mindenesetre a magyar pénzügyminisztérium illetékesei ezt az ajánlatot is elutasították, mivel számításaik szerint az állam számára a gyufa gyártásából és kereskedelméből származó jövedelem lényegesen nagyobb bevételeket jelentett.¹⁹

Mindazonáltal a magyar kormány és a „*Kreuger-birodalom*” közötti kapcsolat augusztus végén újra élénkülni kezdett, amiben jelentős szerepe volt Bud Jánosnak, a későbbi pénzügyminiszternek. Először levélváltások útján kezdett tájékozódni a svéd gyufavállalatnál a lehetőségekről. Az Ernst August Hoffman²⁰ és Ivar Kreuger által kidolgozott javaslat egy 3 millió dolláros kölcsönt tartalmazott, de 40 éves futamidővel.²¹

A 40 évet a magyar kormány képviselői túlzottnak találták, továbbra is 25 évre kívánták csak bérbe adni a gyufamonopóliumot, amire az IMCO képviselői — Walter Ahlström és Ernst August Hoffman — hajlottak, azonban a további kérdésekben nem sikerült egyezsége jutniuk, így a tárgyalások ezúttal is megrekedtek,²² amiben feltehetően jelentős szerepe volt Pollermannak, aki a magyar pénzügyminisztérium a kérdésért felelős tisztviselője volt, s aki végig ellemezte a megállapodást.²³

A magyar kormány részéről újabb megkeresés érkezett 1924 szeptember végén, amikor is a magyar pénzügyminiszter, Korányi Frigyes megbízásából Weiss Fülöp meghívta Budapestre Walter Ahlströmet, hogy folytassák a tárgyalásokat.²⁴ Azonban a magyar kormányzat még a tárgyalások megkezdése előtt emelni akarta a gyufaipari termékek adóját, ami befolyásolta a svéd elképzeléseket, ugyanis Kreuger munkatársai a számításaikat az addigi fogyasztás alapján számolták,²⁵

¹⁶ *Partnoy, F.*: The match King i. m. 71.

¹⁷ *Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Akadémia Kiadó, Budapest, 1966. 178.

¹⁸ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Die Hernesands Enskilda Bank, Stockholm, unterbreitet der Königlich Ungarischen Regierung folgende Offerte, 1924. 06.

¹⁹ *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i. m. 222.

²⁰ Ivar Kreuger egyik bizalmi embere, a lichtensteini bejegyzésű, Continental Investment Co. igazgatója. Lásd bővebben *Partnoy, F.*: The match King i. m. 47–49.

²¹ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Hoffman för Ahlström, 1924. 08. 16.; uo. Ahlström för Kreuger, 1924. 08. 26.

²² *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i. m. 223.

²³ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Ahlström för Kreuger, 1924. 08. 27.

²⁴ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Ahlström för Hoffman, 1924. 09. 29.

²⁵ Éves szinten nagyjából 55 ezer láda gyufa eladásával számoltak. SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Ahlström för Hoffman, 1924. 10. 08.

így a várható nyereségkalkulációik — amennyiben a parlament elfogadta volna a javaslatot — túlzottak lettek volna, mivel úgy vélték, hogy az adóemelés a fogyasztás nagymértékű visszaesésével járt volna.²⁶ Mindemellett október elején a jelentősen megemelkedett magyar igények is — 5 millió dolláros kölcsön, továbbá jelentős összegű éves díj a monopóliumért — akadályozták a megállapodást,²⁷ majd a hónap közepén a magyar kormányon belüli személyi változás okozta átmeneti fennakadást követően a tárgyalások²⁸ Ahlström és a magyar pénzügyi tárca illetékesei — Bud János, az új pénzügyminiszter és Szabóky Alajos — között folytatódtak. Ahlström november 1-jei találkozáson felvázolt javaslatára már közelített a korábban említett magyar elképzelésekhez. A tárgyalási alap egy 4 millió dolláros kölcsön, továbbá 200 ezer dolláros éves díj volt, viszont a gyufa árának szabályozásában teljes szabadságot szerettek volna.²⁹ Abban, hogy az álláspontok ezt követően nem közeledtek tovább, egyrészt jelentős szerepe volt annak, hogy Bud János megváltoztatva korábban képviselt véleményét, a monopólium éves díját a fogyasztáshoz kötötte volna, vagyis ez — az általa dobozonként kért 2 fillér — az eddigi kötött összegű 200 ezer dollár helyett nagyjából 1 millió dollárt jelentett volna, amit már önmagában is elfogadhatatlan ajánlatnak tartott Ahlström.³⁰ Emellett a tárgyalások megszakításában jelentős szerepe volt annak, hogy Torsten Kreuger³¹ kedvezőbb feltételek mellett folytatott sikeres tárgyalásokat a lengyel kormány képviselőivel,³² melyek később eredményre is vezettek, s ez a „*Kreuger-birodalom*” első „*monopólium-kölcsönért*” üzlete lett.³³

Mindezek miatt 1924. november 6-án Ivar Kreuger arra szólította fel Ahlströmet, hogy fejezze be a tárgyalásokat a magyar kormánnyal és hagyja el Budapestet.³⁴ Ezzel a magyar gyufamonopólium kérdése a fennmaradt források tanúsága szerint néhány évre háttérbe került.

A gyufamonopólium megalósulása

A tárgyalások fonalának újbóli felvételét az jelentette, amikor 1928 elején Eric Hellen — a finn hadsereg nyugalmazott ezredese — felkereste a Kreuger érdekeltségébe tartozó párizsi *France-Afrique* iroda vezetőjét, Gunnar Cederschiöldöt azzal, hogy jó kapcsolatot ápol Khuen-Héderváry Károllyal, aki megbízta azzal a kéréssel, hogy a STAB küldene-e egy képviselőt Bécsbe tárgyalni a magyar gyufamonopóliumról. Sem Cederschiöld, sem a STAB illetékes

²⁶ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Kreuger to Ahlström, 1924. 10. 08.

²⁷ Ivar Kreuger az 5 millió dolláros kölcsönbe beleyezett volna, azonban ezért cserébe jelentős engedményeket akart kapni, többek között az éves díj, és az adó tekintetében. SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Kreuger to Fürth, 1924. 11. 04.

²⁸ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Ahlström för Hoffman, 1924. 10. 18.

²⁹ Uo. Ahlström för Hoffman, 1924. 11. 01.

³⁰ Uo. Ahlström för Hoffman, 1924. 11. 06.

³¹ Ivar Kreuger testvére, STAB vezető tisztségviselője. Partnoy: 2010. 44.

³² SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Kreuger to Ahlström, 1924. 11. 04.

³³ 1925-ben valósult meg. Partnoy, F.: The match King i. m. 73–74.

³⁴ SE/VALA/02854/E XXV j/6/1922–1929. Kreuger to Ahlström, 1924. 11. 06.

vezetői — Stellan Carlberg és Walter Ahlström — nem bíztak a „szerencselovagban”, mivel szerintük Hellennek a legfőbb célja az volt, hogy közvetítőként érdekelt legyen a magyar gyufamonopólium megszerzésében. Ezért Cederschiöld — a Carlberggel történt egyeztetés után — azt válaszolta Hellennek, hogy jelenleg senki sem ér rá a STAB képviselői közül, és majd akkor válik aktuálissá a kérdés, ha „a törvényről megtörtént a szavazás”.³⁵ Cederschiöld az 1927 júniusában a magyar parlament elé terjesztett törvényjavaslatra gondolt, amely — elfogadása esetén — kimondta volna, hogy a meglévő gyufagyárakat kibővíteni, eladni, átruházni, máshová áthelyezni, alapítani³⁶ csak a pénzügyminiszter és a kereskedelemügyi miniszter egyetértően adott engedélyével lehetséges. Továbbá ennek a két tárcának a vezetője a magyarországi fogyasztás várható szükségleteit figyelembe véve megállapíthatta volna minden évre a keretmennyiséget, és ebből az egyes gyárakra jutó termelési kvótát. Ezenfelül a pénzügyminiszter, a kereskedelemügyi miniszter, valamint a népjóléti és munkaügyi miniszter időről időre meghatározhatta volna a kereskedelmi forgalomban követelt legmagasabb árat.³⁷ Ezért jelentősen befolyásolta volna a svéd vállalat szándékait, ha a törvényjavaslatot a magyar országgyűlés megszavazza.

Ezt követően Andreas von Schmemannt³⁸ kérte fel Khuen-Héderváry, hogy puhatolozzon a „svéd tröszt” szándékait illetően. Schmemann emellett megemlítette Cederschiöldnek a STAB-ról Magyarországon terjedő rosszindulatú híreszteléseket is, miszerint, ha megkapja a svéd vállalat az országban a gyufamonopóliumot, akkor vagy bezárja az összes magyar gyárat és importált áruval elégíti ki a magyar igényeket, vagy néhány gyárat ugyan meghagy, azonban azokban külföldi munkaerőt fog alkalmazni, és a gyufa előállításához használt nyárfát fogja külföldről behozni.³⁹ Schmemann sikeresebb volt Eric Hellenél, habár Stellan Carlberg továbbra sem akart Bécsbe küldeni senkit, hogy megkezdje a tárgyalásokat, azonban felajánlotta Khuen-Hédervárynak, hogy ha át kívánja adni a Bethlen-kormány javaslatát, akkor azt Berlinben, a STAB ott tartózkodó munkatársánál, Torsten Hallströmnél megetheti.⁴⁰

Március elején Khuen-Héderváry Párizsba utazott — elvileg egyéb teendői miatt —, és Cederschiöldöt is felkereste, akinek átnyújtotta a magyar kormány javaslatát. Ebben egy 36 millió dolláros 94,5%-on kibocsátott 5%-os kamatozású kölcsön fejében 50 évre kapta volna meg a STAB a magyar gyufamonopóliumot. Az állami adó 1,36 fillér lett volna minden dobozon. A termelésnek

³⁵ SE/VALA/02854 Fritz Ljungberg: Korrespondens (a továbbiakban: E XXV n) 6. Ungern 1928–1951 (a továbbiakban:6/1928–1951.) Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 16. 1–5. 2.

³⁶ Utóbbi már az 1921. évi XI. tc. is tartalmazta.

³⁷ SE/VALA/02854/E XXV n 4. Ungern 1928–1929 (a továbbiakban:4/1928–1929.) Gesetzvorlage über die modifikationen des Gesetz-Artikels XI/1921 über die Zündholzsteuer bezw. Deren Ergänzungen, 1927. 06. 08.

³⁸ A magyar állam tanácsadója. SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 16. 1–5. 2.

³⁹ Azért tartottam fontosnak kiemelni ezt a momentumot, mert ezáltal árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy a magyar kormány — az egyébként egyértelmű okon kívül — miért hangsúlyozza a tárgyalások során a hazai ipar és a magyar munkavállalók érdekeinek védelmét.

⁴⁰ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 16. 1–5. 2–3.

csak a hazai igényeket lett volna szükséges kielégítenie,⁴¹ de amikor csak lehetséges a magyar nyersanyagokat és fűrészárut kellett volna használniuk, valamint az iparágban alkalmazott magyar munkavállalók létszámát csupán minimális mértékkel lehetett volna csökkenteni.⁴² Továbbá a hagyományos gyufa⁴³ kiskereskedelmi árát kizárólag a pénzügyminiszterrel egyetértésben határozhatták volna meg, a többi fajta gyufa esetében a svéd vállalat szabadon dönthetett volna az árról. Mindemellett Khuen-Héderváry kifejtette, hogy a kölcsön összege tekintetében nyitottak az alkudozásra, valamint a luxus gyufa importot hajlandóak egy átmeneti időszakra engedélyezni.⁴⁴

Cederschiöld egyből továbbította Stockholmba a magyar elképzeléseket, amire négy nappal később meg is érkezett Ivar Kreuger válasza, hogy érdeklí egy Magyarországgal kötendő üzlet, valamint az ellenjavaslatát is elküldte. Ebben 15 millió dolláros kölcsönt ajánlott 90%-on kibocsátva 6%-os kamatra.⁴⁵ Khuen-Héderváry és Korányi Frigyes párizsi magyar követ vette át az ajánlatot, amit anélkül, hogy a magyar kormánnyal egyeztettek volna, egyből elutasítottak, mondván ehhez hasonló másol is kapnának, hivatkozva a londoni Rothschild bankház egy ajánlatára, amely esetén lényegében ugyanilyen feltételek mellett kapnának kölcsönt, úgy hogy a gyufamonopóliumot nem kéri cserébe. Továbbá kifejtették, hogy amennyiben nem hajlandóak jobb javaslattal előállni, akkor a magyar kormány részéről ez a tárgyalások végét jelenti.⁴⁶

Ennek hatására Kreuger új ajánlattal állt elő, amelyben már 20 millió dollár szerepelt 87,5%-on kibocsátva évi 5% kamatra. Ez a javaslat már lényegesen közelebb volt a magyar elképzelésekhez, így az egyeztetések folytatódtak, viszont újra Eric Hellen közvetítésével, aki ekkor már egyenesen Walter Ahlströmnek küldte a magyar fél elképzeléseit, amelyeket, ha a STAB vezetősége elfogad, akkor gyakorlatilag sikerült megállapodni a szerződés feltételeiről.⁴⁷

A magyar kormány igényei pedig a következők voltak. Egy 24 millió dolláros kölcsön 92%-on kibocsátva — ami nagyjából 22 millió dollárt jelentett volna — 5,5%-os éves kamatra. A tényleges kibocsátás 91,16%-on történt volna, a különbözetet — nagyjából 200 ezer dollárt — pedig Schmemann kapta volna meg „*títkos hálapénzként*”. Továbbá vállalnia kellett volna, hogy vásárol 50 ezer UDELAG részvényt.⁴⁸ Mindezekért viszonzásul a STAB 50 éven át gyakorol-

⁴¹ Uo. Cederschiöld för Carlberg, 1928. 03. 12. Ez a STAB számára azért volt lényeges elem, mert a világ gyufapiaca jelentős túltermeléssel küszködött az 1920-as évek végén, és így az exportra termelő svéd gyufagyártás számára nem kellett növelni a konkurenciát a világpiacon. *Wikander, U.: Kreuger's match monopolies* i. m. 229.

⁴² SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 16. 1–5. 4.

⁴³ A hagyományos gyufafajták — mint például a *Turul* — mellett is forgalmaztak különböző ún. „*luxusgyufákat*” — Magyarországon a két világháború közötti időben a *Rózsa Szalon* volt a legismertebb —, amelyek méretükben, kiszerezésükben, minőségükben eltértek a többitől. SE/VALA/02854 S.Y. Euren: Korrespondens (a továbbiakban: E IX) 7. Kroatien, Polen, Rumänien, Ungern 1941–1946 (a továbbiakban: 7/1941–1946.) Prilista för Ungern, 1940. 05. 01.

⁴⁴ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Cederschiöld för Carlberg, 1928. 03. 12.

⁴⁵ Uo. Kreuger to Cederschiöld, 1928. 03. 16.

⁴⁶ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 17. 1–3. 1.

⁴⁷ Uo. Hellen för Ahlström, 1928. 03. 19. 1–3. 1.

⁴⁸ Ungarisch-Deutsche Landwirtschaft Aktiengesellschaft. Lásd bővebben a *Panamázás vádjá* című alfejezetben.

hatta Magyarországon a kizárólagos jogot a gyufagyártás, valamint forgalmazás tekintetében.⁴⁹

Ezt követően kisebb kényszerszünet szakította meg az egyezkedést, ugyanis Ahlström megbetegedése miatt a svéd gyufatröszt nem tudott megfelelő képviselőt küldeni a budapesti tárgyalásokra április közepe előtt.⁵⁰ Ezzel kapcsolatban 1928. március 23-án Carlberg Eric Hellen közvetítésével meghívta Stockholmba Khuen-Héderváryt, hogy folytathassák, valamint befejezhesék az előzetes tárgyalásokat.⁵¹ Április legelején a magyar gróf meg is érkezett Stockholmba, ahol megmutatta Bethlen István miniszterelnök⁵² és Bud János pénzügyminiszter⁵³ leveleit, hogy bizonyítsa Carlbergnek, a magyar királyi kormány felhatalmazásával folytatta eddig is a tárgyalásokat. Április 3-án hozták Khuen-Héderváry tudomására a svéd vállalat munkatársai a részletesen kidolgozott új javaslatukat, amely főbb elemeiben csak minimális eltérést mutatott a korábbi magyar ajánlattól – 24 millió dolláros kölcsön, 88%-on kibocsátva, 5,5%-os éves kamatra; cserébe 50 évre kizárólagos jogot kap a STAB Magyarországon a gyufagyártásra és értékesítésre; valamint 1,36 fillért fizetnek a magyar államnak dobozonként. Emellett elfogadtak több pontot az eddigi magyar javaslatokból, többek között vállalták, hogy a gyári alkalmazottak számát csak gazdaságossági okokból fakadóan csökkenthetik, és a foglalkoztatottak legalább 90%-a magyar állampolgár lesz; valamint lehetőség szerint magyar nyersanyagokat és faipari termékeket használnak fel. Továbbá beleegyeztek, hogy a gyufa árát a pénzügyminisztérium illetékeseivel egyetértésben határozzák meg, de ezzel kapcsolatban kikötötték, hogy ennek az árnak olyan magasnak kell lennie, hogy megfelelő jövedelmet biztosítson. Mindemellett rögzítették, hogy amennyiben a Magyarországon gyártott termékeket exportálnák, abban az esetben ezt adómentesen tehetik meg.⁵⁴

Khuen-Héderváry ezt követően hazautazott, és eljuttatta az ajánlatot a magyar kormány illetékeseinek. Ahlström és Fritz Ljungberg április 23-án érkeztek Budapestre, s ezzel kezdetét vette a tárgyalások végső szakasza.⁵⁵ A személyes megbeszélések során Bud János a kezdetektől világhosszú tette tárgyalópartnerei számára, hogy ragaszkodnak az első magyar javaslatban megjelölt 36 millió dolláros kölcsönhöz,⁵⁶ hogy az 1921-ben végrehajtott földreform során a földjeik egy részétől megfosztott nagybirtokosok kárpótlását befejezhesék. Ugyanakkor felajánlotta a magyar pénzügyminiszter, hogy a kölcsönt három 12 millió dolláros éves részletben is bocsáthatja a magyar kormány rendelkezésére a STAB, a magyar fél emellett, azt kívánta, hogy a svédek által javasolt 88% he-

⁴⁹ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Hellen för Ahlström, 1928. 03. 19. 1–3. 2–3.

⁵⁰ Uo. Matchco für Khuen-Héderváry, 1928. 03. 20.

⁵¹ Uo. Carlberg to Hellen, 1928. 03. 23.

⁵² Uo. Bethlen für Khuen-Héderváry, 1928. 03. 07.

⁵³ Uo. Bud für Khuen-Héderváry, 1928. 03. 07.

⁵⁴ Uo. Für Khuen-Héderváry, 1928. 04. 03.

⁵⁵ Uo. Matchco to Khuen-Héderváry, 1928. 04. 12.

⁵⁶ A korábban ismertetett, 1928. 03. 16-án Khuen-Héderváry Károly által Párizsban Cederschiöldnek átadott magyar javaslat SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Cederschiöld to Ahlström, 1928. 03. 16. 1–5. 4.

lyett a kibocsátási ráta 90–92% között legyen. Ezen feltételek fejében engedélyezték volna a STAB számára, hogy az addigi 4 fillér helyett 5–8 fillér közé emeljék a gyufa dobozonkénti árát, ami már 6 filléres ár esetén is jelentős nyereséget jelentett volna.⁵⁷ Mindemellett a magyar kormány új elemként, hogy a svéd vállalat számára elfogadhatóbbá tegye a megemelkedett magyar igényeket, felajánlotta, hogy a nyereség bizonyos százalékát — dobozonként 0,7 fillért⁵⁸ — adómentesen kivihesse a STAB az országból.⁵⁹

Kreuger az ajánlat legtöbb elemét elfogadhatónak találta, annyi kiegészítéssel, hogy a kölcsön első részlete a szerződés aláírásától számított fél év múltán kerül kifizetésre, a kibocsátási rátát illetően pedig 90 százalékot javasolt. Emellett a legfontosabb feltétele az volt, hogy a kölcsönt a magyar kormány legkorábban 10 évvel a kölcsön kibocsátását követően fizetheti vissza, és ebben az esetben is a gyufamonopólium a kölcsön letörlesztését követően még 25 évig fennmarad.⁶⁰

Kreuger javasolt módosításai közül egy kivételével — a kibocsátási ráta — mindent elfogadott a magyar tárgyaló fél. A két álláspont között még meglévő különbséget pedig úgy hidalták át, hogy a kölcsön kibocsátását illetően 92%-ot — tehát a magyar szempontból kedvezőbbet — fogadtak el, ennek fejében viszont a STAB által adómentesen az országból a dobozonkénti 0,7 fillér helyett 1 fillért vihetett ki.⁶¹

A szerződés végleges szövegének megfogalmazását követően⁶² 1928. május 16-án a svéd vállalat részéről Walter Ahlström, a magyar kormány részéről pedig Bud János aláírásával szentesítették a megállapodást.

A szerződés kimondta, hogy a STAB fél éven belül az addigi egy gyára — a Pesterzsébeti Gyufagyár Rt. — mellé megvásárolja azt a hat gyárat — a Hangyát, a Szikrát, a kecskeméti, a tokaji, a kiskunfélegyházai⁶³ és a szombathelyi vállalatot —, amit még nem birtokol.⁶⁴

Továbbá rögzítették a megállapodásban, hogy a magyar kormány 50 éven keresztül nem adhat más cégek számára gyufagyártásra engedélyt, ezenkívül a gyufa kis- és nagykereskedelemmel bárki szabadon foglalkozhat.⁶⁵

⁵⁷ Wikander: 1980. 229.

⁵⁸ SE/VALA/02854 Finansavdelningen: Korrespondens med mera (a továbbiakban: E XXV ta) 11. Ungern 1928–1942 (a továbbiakban: 11/1928–1942.) Ljungberg to Carlberg, 1934. 11. 18.

⁵⁹ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Meddelande genom Khuen, 1928. 04. 28.

⁶⁰ Wikander, U.: Kreuger's match monopolies i. m. 230.

⁶¹ SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Ljungberg to Carlberg, 1934. 11. 18.

⁶² Május 10-e és 16-a között élénk egyeztetések folytak az egyes paragrafusok végleges szövegével kapcsolatban. SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Vertrag zwischen der (...), 1928. május 10.; U.o. Zusatz zu § 3.; Zusatz zu § 4., Zusatz zu § 6., Zusatz zu § 7., (stb.), d.n.

⁶³ Erről a gyufagyárról a szerződésen kívül a forrásokban sehol nem esik szó, még az 1924-es, a magyar gyufatermelést tárgyaló jelentésekben sem, azonban a Magyar Gyufa című honlapon (www.magaryufa.hu) elérhető információk szerint 1888 és 1929 között működött Kiskunfélegyházán gyufagyár.

⁶⁴ Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. XI. kötet, Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1928. 564. szám. Törvényjavaslat a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről. 2. melléklet az 564. számú irományhoz. Szerződés a magyar királyi kormány és a Svenska Tändsticks Aktiebolaget között, 1928. 05. 16. 354–361. (Továbbiakban: Szerződés 1928.) 354.

⁶⁵ Uo. 354–355.

Mindemellett a STAB kötelezte magát, hogy — a rendkívüli esetektől eltekintve — a magyar szükségleteket kielégítő mennyiségű gyufát állít elő az országban, amennyiben lehetséges magyar alapanyagokból.⁶⁶

Ezenfelül a különböző, korlátozó erejű munkásvédelmi rendelkezések mellett a szerződésben szabályozták a dobozonkénti gyufa árát az első két évben — 4 fillérről 1929-ben 5 fillére, 1930-ban 6 fillérre emelhettké az árakat —, valamint részletekbe menően megadták, hogy a pénzügyminiszter és a svéd vállalat — egyetértőleg — mely esetekben módosíthatják a gyufák árát.⁶⁷

A kölcsön kibocsátásának tekintetében arról állapodtak meg a szerződő felek, hogy négy ún. altruista intézet — az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, valamint a Magyar Földhitelintézet — létrehoznak egy szervezetet, amelynek útján egy 36 millió dollár⁶⁸ névértékű közös kötvényt bocsátanak ki, amelyet a földreform finanszírozására fordítanak. A kölcsön kamat- és tőketörlesztéséért a kötvényt kibocsátó intézetek teljes felelősséget viselnek, továbbá — a nagybirtokosoktól kisajátított, és a kisbirtokosok között szétoztott — 450 ezer kataszteri hold nagyságú földterületet szolgált az egész üzlet fedezetéül. Ezt a 36 millió névértékű kölcsönt 92%-os árfolyamon 5,5%-os kamattal veszi át a STAB három időpontban — 1929, 1930 és 1931 januárja —, egyenként 12 millió dolláros részletben. Ezenkívül a megállapodás rögzítette, hogy a kölcsön törlesztésének futamideje 50 év, és lehetősége előtörlesztésére a magyar kormányban ugyan volt, azonban ezt csak 10 évvel azután tehetette meg, hogy a kötvényeket a svéd vállalat átvette, és amennyiben korábban fizetné vissza a kölcsön teljes összegét, úgy további 25 évvel — ha ez nem lépi túl az 50 évet — a törlesztés után vált lehetővé a szerződés felmondása magyar részről.⁶⁹

Mindemellett rögzítették a STAB által a magyar államnak fizetendő éves díjat — amely dobozonként 1,36 fillér volt —; valamint azt, hogy amennyiben a gyufa dobozonkénti ára meghaladja az 5 fillért, abban az esetben dobozonként 1 fillért adómentesen kivihet a svéd vállalat az országból.⁷⁰

A szerződés megkötését egy hónapig teljes titokban tartották, hogy a STAB képviselőinek legyen idejük elkezdni a magyarországi gyufagyárak felvásárlását. Elsőként a Pester Lloyd június 15-i száma tudósított a megállapodás tényéről.⁷¹ A szerződés tartalmát pedig egészen a „*földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről*” törvényjavaslat parlamenti vitájáig nem hozták nyilvánosságra, amely a gyújtószwadóról szóló törvénnyel együtt a törvényi kereteket és a felhatalmazást hivatottak biztosítani a magyar kormány számára, hogy a megállapodást életbe léptethessék.

⁶⁶ Uo. 356.

⁶⁷ Uo. 356–357.

⁶⁸ Nagyjából 200 millió pengő.

⁶⁹ Uo. 358–359.

⁷⁰ A továbbiakban „*STAB-fillér*”-ként is szerepel. Uo. 358.

⁷¹ *Pintér István*: Botrányok a XX. században. Gondolat, Budapest, 1969. 247.; *Wikander*; *U. Kreuger's match monopolies* i. m. 232.

A kérdés a magyar parlamentben

1928. június 16-án Görgy István előadó ismertette a képviselőház előtt a Bud János pénzügyminiszter által benyújtott, „a gyújtószeradóról szóló 1921. évi XI. t-c. egyes rendelkezéseinek módosításáról, illetve kiegészítéséről” című törvényjavaslatot. Ezt követően Bud János szólalt fel, aki az országgyűlés előtt a tervezet elfogadása mellett sorakoztatta fel érveit. Argumentumai között kiindulópontja az volt, hogy a „svéd-amerikai gyufatröszt” célja az, hogy felvásárolja a magyar üzemeket, majd bezáratja, és a saját gyárainak a termékeit importálja Magyarországra. Ebből fakadóan azért van szükség a törvényjavaslat elfogadására, mert ez megfelelő jogkörökkel ruházza fel a kormányt, ezáltal védve a magyar gyufatermelést, és az ott dolgozó munkásokat. Ezen gondolatainak részletes kifejtése után tért át a pénzügyminiszter a STAB-tól érkezett ajánlatra, valamint a tárgyalásokon képviselt álláspontjának bemutatására. Ennek lényege, hogy a velük kötött szerződés egyrészt alkalmat nyújtott a hazai termelés biztosítására, s így a munkahelyek megővésére is, másrészt a kedvező kölcsön, amit a monopóliumért cserébe egyfajta ellenértékként nyújtanak a svédek, lehetőséget teremtett a földbirtokreform finanszírozására.⁷²

A helyzet Bud János beszéde alatt fokozatosan — főképpen amíg a szerződés tartalmát ismertette — egyre feszültebbé vált az ellenzéki képviselők közbeszólásai, kérdései miatt. Elsősorban azt nehezményezték, hogy magát a szerződést nemhogy a tárgyalások ideje alatt, de a törvényjavaslat vitája során sem mutatták be a parlamentben. Az indulatok olyannyira elszabadultak az országgyűlésben, hogy annak elnöke, Zsitvay Tibor felfüggesztette az ülést. A kényyszerű szünet után a pénzügyminiszter bejelentette, hogy az „OFB⁷³-ról” szóló törvényjavaslathoz lett mellékelve a szerződés teljes szövege, azonban ez nem csillapította a kedélyeket,⁷⁴ a feszültség végig érezhető volt a két törvényjavaslat vitája alatt.

A szerződéssel szemben az ellenzéki képviselők a — földreform finanszírozásáról,⁷⁵ valamint a gyújtószeradóról szóló — törvényjavaslatok vitái során sorban hozták fel ellenérveiket. Többek között a felszólalók egyrészt a szerződésnek az országra nézve hátrányos voltát hangsúlyozták a legkülönbélebb szempontokból. A negatívumok között említették a jelentős áremelkedést — amely továbbá 2,4 majd 4,8 millió pengő extra haszonhoz juttatja évente a STAB-ot⁷⁶ —, valamint arra is rámutattak, hogy a kormány más módokon is rendezhette volna a földbirtokreform fedezését, például „földtehermentesítési-kötvényekkel”,⁷⁷ vagy a költségvetésből is ki lehetne gazdálkodni ezt az össze-

⁷² Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. kötet, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Könyvnyomdája, Budapest, 1928. (Továbbiakban: KN XIV.) 188. ülés 1928. június 16-án, Görgy István előadó ismerteti a törvényjavaslatot. 125–128.

⁷³ Országos Földbirtokrendező Bíróság

⁷⁴ KN XIV. 188. ülés 1928. június 16-án, Bud János pénzügyminiszter felszólalása. 129–131.

⁷⁵ „A földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről” címmel nyújtotta be 1928. június 21-én, és ekkor ismerkedhetett meg a képviselőház a szerződés teljes szövegével. KN XIV. 191. ülés június 21-én. 199.

⁷⁶ KN XIV. 189. ülés 1928. június 19-én, Sándor Pál felszólalása. 166.

⁷⁷ Uo. 190. ülés 1928. június 20-án, Bródy Ernő felszólalása. 182.

get.⁷⁸ Továbbá, hogy az egész üzlet elsősorban a nagybirtokos réteg érdekeit szolgálja,⁷⁹ és hogy a szerződés felmondására vonatkozó paragrafusok következtében a kölcsön teljes letörlesztése után további 25 évig kell az országnak viselnie ezeket a terheket.⁸⁰ Mindemellett a baloldali politikusok legtöbbször morális alapon is elítélte, hogy a kormány elzálogosított egy iparágat, valamint, hogy a magyar kormány jövőbeni, külföldi kölcsönigényléseinél ezen példa alapján a hitelező majd megint valami „államjavadat” kíván zálogba kapni.⁸¹

Emellett először Malasits Gyula felszólalásában került elő név szerint, hogy elsősorban a kormányközeli elemek — leggyakrabban Khuen-Héderváry Károlyt említik, mint a svéd tröszt legnagyobb híve⁸² — érdekében állt a szerződés megkötése. Mint Gaal Gaston megfogalmazta: „Az a hír van elterjedve, az röpköd mindenütt és nyíltan beszélnek az utcán, hogy ennek a részvénytársaságnak⁸³ részvényeiből 50.000 részvényt fog átvenni a tröszt, amennyiben ennek a gyufatörvény-javaslatnak megszavaztatása sikerülne. Nem tudom így van-e vagy nincs-e így, denikve azonban erről beszélnek és ha én azt nézem, hogy tulajdonképpen miért kell nekünk ezt a monopóliumot odaadni, azért a kölcsönért-e, egy 6,2%-os kölcsönért, amelyhez még azután kezelési járulékok is jönnek, önkéntelenül felmerül a kérdés, nincs-e itt még valami a háttérben? [...] és méltóztatassanak tudomásul venni azt, hogy ma már nyíltan beszélnek a társaságokban nemcsak ennek a részvénytársaságnak kapcsolatait, hanem beszélnek azt is, hogy itt pártkassza-kombinációk is közrejátszanak.”⁸⁴ Egy másik ellenzéki képviselő pedig arra a „felfedezésére” hívta fel a parlament figyelmét, hogy a Magyar-Német Mezőgazdasági Részvénytársaságnál február 26-án — tehát amikor már a tárgyalások előmunkálatai zajlottak — új igazgatósági tagok lettek bejegyezve, úgymint gróf Khuen-Héderváry Károly,⁸⁵ gróf Teleki Pál, báró Prónay Gábor és dr. Fekete Ödön.⁸⁶

A panamázás vádjára először Bethlen István miniszterelnök reagált, aki arra, hogy „pártkassza-gazdagodás történt volna és ezenfelül províziók burkolt, vagy nyílt formában fizetettek volna, vagy lennének fizetendőek” azt mondta, hogy: „én a legkategorikusabban kijelentem, hogy minden ilyen hír egyszerű hazugság.”⁸⁷

A felhozott ellenvetésekre, felvetésekre részletesen Bud János tért ki a gyujtószera-dóról szóló országgyűlési vita záróbeszédében. A pénzügyminiszter a közgazdasági jellegű kérdések — például gyufa árának emelkedése, kamatterhek, alternatív megoldások a kisajátított földek tulajdonosainak kártalanításá-

⁷⁸ Uo.190. ülés 1928. június 20-án, Berki Gyula felszólalása. 188.

⁷⁹ Uo. 189. ülés 1928. június 19-én, Farkas István felszólalása. 148. Uo. 191. ülés június 21-én Várnai Dániel felszólalása. 223–224.

⁸⁰ Uo. 191. ülés június 21-én, Kabók Lajos felszólalása. 233.

⁸¹ Uo. 191. ülés június 21-én, Gaal Gaston felszólalása. 208.

⁸² Uo. 188. ülés 1928. június 16-án, Malasits Géza felszólalása. 137.

⁸³ A Magyar-Német Mezőgazdasági Rt-re utal, bár nem nevezi meg.

⁸⁴ KN XIV. 191. ülés 1928. június 21-én, Gaal Gaston felszólalása. 208.

⁸⁵ Valójában Khuen-Héderváry már évek óta a Magyar-Német Mezőgazdasági Részvénytársaság elnöke volt.

⁸⁶ KN XIV. 191. ülés 1928. június 21-én, Gál Jenő felszólalása. 214.

⁸⁷ Uo. 191. ülés 1928. június 21-én. Bethlen István felszólalása. 211.

ra — esetén alaposan és meggyőzően érvelt amellett, hogy ennél jobb lehetősége a földbirtokreform finanszírozására nem lehetett volna a magyar kormánynak. Továbbá újfent hangsúlyozta a szerződésbe foglalt, a gyári munkásságra, a magyar termelésre és a fogyasztókra nézve milyen előnyöket, illetve garanciákat tartalmaz a szerződés.⁸⁸

A magyar országgyűlés mind a két javaslatot⁸⁹ elfogadta, amellyel teljesítette a Bethlen kabinet azokat a szerződésbe foglalt feltételeket, amelyek szükségessé voltak a megállapodás érvényességéhez. Mindazonáltal ezen jogszabályokba nem foglalták bele a magyarországi gyufamonopóliumot, de felhatalmazták a magyar kormányt, hogy rendeleti úton szabályozza a kérdést. S így Wekerle Sándor pénzügyminiszter 1929. évi 77.495. számú rendeletével lett teljessé téve a STAB magyarországi monopóliumához a jogszabályi háttér. Ugyanis a rendelet kimondta, hogy november 15-től a Magyar Általános Gyufaipari Részvénytársaság⁹⁰ kizárólagos joggal rendelkezik a Magyarországon előállított, valamint külföldről behozott „*mindennemű és fajtájú gyufa*” értékesítésével. Mindemellett a népjóléti és munkaügyi, a kereskedelemügyi tárca, valamint a pénzügyminisztérium egy-egy kiküldött képviselője gyakorolták a MAGIRT felett a miniszteri ellenőrzést; ők felügyelték a gyufa értékesítését és az ármezgálapítást, s e célból az üzleti könyvekbe, ügyiratokba is betekinhtettek.⁹¹

A panamázás vádja

A magyar képviselőházban a fent ismertetett törvényjavaslatok vitája során többször előkerült a „*panamázás*” vádja, valamint, hogy a szerződés megkötése sokkal kevésbé állt a magyar kormány, mintsem Khuen-Héderváry Károly érdekében. Mint korábban be lett mutatva a magyar gróf tényleg komoly erőfeszítéseket tett a megállapodás érdekében. Azonban érdemes azt is megjegyezni, hogy mindezt Bethlen István miniszterelnök és Bud János pénzügyminiszter felhatalmazásával és tudtával tette.⁹²

Gunnar Cederschiöld és Stellan Carlberg is azon az állásponton voltak a kapcsolatfelvételt követően, hogy a magyar gróf motivációja abból fakadt, hogy mint az ország nagybirtokosa, hatalmas nyárfaerdőkkel rendelkezik, ami a gyufa ideális alapanyaga. Továbbá a közvetítésért járó jutalékot sejtették Khuen-Héderváry cselekedetei mögött, mint mozzatórugót.⁹³

⁸⁸ Uo. 193. ülés 1928. június 23-án. Bud János záróbeszéde. 296–299.

⁸⁹ 1928. évi XLI. tc. a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről.; 1928. évi XXXVIII. tc. a gyujtószeradóról szóló 1921. évi XI. tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról, illetve kiegészítéséről.

⁹⁰ Továbbiakban: MAGIRT.

⁹¹ A m. kir. pénzügyminiszter 1929. évi 77.495. számú rendelete, a gyujtószeradóról szóló 1921. XI. tc. egyes rendelkezéseit módosító, illetőleg kiegészítő 1928: XXXVIII. tc. végrehajtásáról.

⁹² Lásd a már említett 1928. március 7-i dátummal ellátott megbízóleveleket. SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Bethlen für Khuen-Héderváry, 1928. 03. 07.; Bud für Khuen-Héderváry, 1928. 03. 07.

⁹³ Uo. Cederschild für Ahlström, 1928. 03. 16.

Az 1928. március 19-i magyar ajánlathoz kapcsolódva már megjelent a Magyar–Német Mezőgazdasági Részvénytársaság⁹⁴ értékpapírjainak megvásárlása is. A 20 pengő névértékű — akkor a budapesti részvénytőzsdén 48 pengős árfolyamon jegyzett — részvényekből 50.000 darab részvény, egyenként 45 pengős áron történő megvásárlását javasolták. Emellett évente a befektetett tőke 6%-át osztalékként megkapta volna a STAB, valamint egy évvel a vásárlást követően 20 ezer részvényt eladhat a svéd vállalat, tovább egy tagot delegálhatna a felügyelő bizottságba.⁹⁵

Ivar Kreuger a zürichi bejegyzésű, a Kreuger & Toll fiókvállalataként — elsősorban a diszkrét tranzakciók végrehajtására — alapított Mercator A.G.-t használta fel az üzlet lebonyolítására. Ennek keretében a Khuen-Héderváry és a svájci vállalat képviselői közötti tárgyalások során egyeztek meg a konkrét feltételekről. A megállapodásuk szerint az 50 ezer UDELAG részvényt egyenként 45 pengős áron vásárolja meg a Mercator A.G. két részletben fizetve. Emellett 1928. július 10-ig darabonként 25 pengőt, összesen 1,25 millió pengőt kellett adni, amiért akkor megkapta a Magyar–Német Mezőgazdasági Részvénytársaság 50 ezer részvényét, míg a fennmaradó 1 millió — értékpapíronként 20 — pengő kifizetését legkésőbb szeptember 15-ig vállalták. Ezenfelül kiemelték, hogy az 50 ezer részvény megszerzése révén a Mercator A.G. delegálhat egy képviselőt a vállalat igazgatóságába, valamint két tagot delegálhat az UDELAG felső vezetésébe. Mindemellett megegyeztek abban is, hogy minimum 6% osztalékot garantálnak a befektetett tőke után. Végül a megállapodás utolsó része rögzítette, hogy a Magyar–Német Mezőgazdasági Rt. júniusi éves közgyűlése előtt nem szabad semmit nyilvánosságra hozni az egyezségből.⁹⁶ Ennek szellemében az Angol–Magyar banktól 262 500 pengőért 10 500, a Magyar Földhitelintézetnél 650 ezer pengő ellenében 26 ezer, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségétől 275 ezer pengőért 11 ezer, a Nemzeti Hitelintézetektől 62.500 pengő fejében 2.500 darab UDELAG részvényt vásárolt meg a Mercator.⁹⁷

A parlamenti ellenzék részéről elhangzott, a „*panamázás vádját*” alátámasztani szolgáló érv volt az is, hogy a Magyar–Német Mezőgazdasági Rt igazgatótanácsának 1928 februárjában lett tagja gróf Teleki Pál, báró Prónay Gábor és dr. Fekete Ödön, tehát akkor, amikor már a tárgyalások előmunkálatai zajlottak. A személycserék az igazgatóságban tényleg megtörténtek,⁹⁸ azonban a feldolgozott források alapján elmondható, hogy március 19-e előtt az UDELAG részvények kérdése nem került szóba a gyufamonopólium ügyében folytatott tárgyalások során, ebből fakadón az új igazgatósági tagok csupán bízhattak abban, hogy sikerül a magyar kormánynak és a STAB-nak megállapodnia a mono-

⁹⁴ Ungarisch-Deutsche Landwirtschaft Aktiengesellschaft, rövidítve UDELAG.

⁹⁵ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Hellen för Ahlström, 1928. 03. 19. 1–3. 2.

⁹⁶ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Mercator A.G. für Khuen-Héderváry, 1928. 04. 16.

⁹⁷ Uo. Khuen-Héderváry für Mecator A.G., 1928. 07. 04.

⁹⁸ Uo. Magyar–Német Mezőgazdasági Részvénytársaság. Ungarisch-Deutsche Landwirshaft A. G.; kiadvány az 1927-es üzleti évről, 1928. 1–7. 1.

pólium kérdésében, valamint, hogy a megkötött szerződés folyamánként a svéd vállalat elfogadja ezt a javaslatot is.

Meg kell jegyezni, hogy a magyar monopóliummal kapcsolatos közreműködésükért 1928 őszén Khuen-Héderváry Károly 100 ezer pengőt Eric Hellen pedig 3500 dollárt kapott a STAB-tól. A magyar gróf által kapott körülbelül 18 ezer dollár eltörpül az Andreas Von Schmemannnak fizetett 240 ezer dollár mellett, amivel megjutalmazták szolgálataiért.⁹⁹ Ezenfelül 1928 nyaratól Khuen-Héderváryt, és vele együtt Bethlen István miniszterelnököt rettentő heves támadások érték a sajtó, a parlamenti ellenzék és bizonyos pénzügyi-gazdasági körök részéről.¹⁰⁰

A kölcsön kibocsátása

A STAB, a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet¹⁰¹ és az 1928. május 16-i szerződés értelmében az utóbbit alapító négy szervezet¹⁰² 1929. május 6-án írta alá a szerződést a kölcsön kibocsátásáról, amelyben — a gyufamonopóliumról kötött megállapodás alapján — részletesen szabályozták a három részletben kibocsátott, egyenként 12 millió dollár névértékű Földreform Jelzálogkötvények jegyzését —, amely az Ivar Kreuger amerikai pénzügyi és tőzsdei tranzakcióit végző Lee, Higginson & Co. közreműködésével történt —, emellett az értékpapírok után fizetendő követeléseket, és azok pontos időpontjait. Továbbá a kötvények fedezetül a földreform végrehajtása során kisajátított és szétosztott földterület — részletenként 150 ezer hold — szolgált, míg kezességet a LEBOSZ-t alapító négy intézet vállalta.¹⁰³

A kölcsön folyósítása a szerződés értelmében három, évenként 12 millió dollár névértékű részletben történt.¹⁰⁴ Az első részlet némileg megcsúszva, 1929. január és február havában érkezett meg. Az ezt követő második, 1930. január 15-én esedékes „*tranche-át*” 1929. augusztus 13-án a magyar kormány, a Földbirtokrendező Szövetkezet és a londoni Rotschild bankház között létrejött megállapodás értelmében a Rotschild bankház leszámította. A harmadik részletet egy újabb megállapodás keretében, ugyancsak a Rotschild bankház számította le, és 1930. január 15-ével lett elszámolva, emellett 1929. decemberében az angol bank 3 millió dollár összegű betétet helyezett el a Földbirtokrendező Szövetkezetnél, amely a későbbi leszámításból lett levonva. Ennek a manővernek köszönhetően négy részletben és egy évvel korábban folyt be a teljes

⁹⁹ Uo. Carlberg för Cederschiöld, 1928. 08. 24.

¹⁰⁰ Uo. Hellen för Kreuger, 1928. 11. 03.

¹⁰¹ A továbbiakban LEBOSZ.

¹⁰² Országos Központi Hitelszövetkezet, Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, Magyar Földhitelintézet, Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége.

¹⁰³ SE/VALA/02854/E XXV ta 13. Ungern 1928–1968 (a továbbiakban: 13/1928–1968.). Vertrag, 1929. 05. 06.

¹⁰⁴ A szerződés 8. § negyedik bekezdése alapján az utalásoknak 1929. január 15-én, 1930. január 15-én, valamint 1931 elején kellett történnie. Szerződés 1928. 360.

összeg, habár ez azt is jelentette, hogy 92%-os árfolyamon számolva 33,12 helyett csak 31,78 millió dollárhoz jutott Magyarország.¹⁰⁵

A kölcsönt a kárt szenvedett földbirtokosok között úgy osztották el, hogy a kisajátított területek értékének kétharmadát pénzben, a maradék részét pedig 4%-os kamatozású államkötvény formájában fizették ki.¹⁰⁶ A kölcsönből így fennmaradó, ténylegesen alig több mint 11 millió dollárt pedig az Országos Központi Hitelszövetkezetenél, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézeténél, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségénél, valamint a Magyar Földhitelintézetnél helyezték el letétben.¹⁰⁷

A MAGIRT és a magyar gyufagyárak

A szerződés értelmében a STAB-nak meg kellett szereznie a magyar gyufagyárak felett az irányítást. Ehhez a magyar kormány részéről — Bud János már a tárgyalások során is szóbeli ígéretet tett arra nézve, hogy megpróbálja a lehetséges legnagyobb mértékben érvényesíteni befolyását, hogy a gyárak ne szabjanak meg túl magas árat — komoly támogatást kapott Walter Ahlström,¹⁰⁸ aki a svéd vállalat teljhatalmú megbízottjaként Magyarországon maradt,¹⁰⁹ hogy megvalósítsa a szerződés révén megszerzett gyufamonopóliumot.

Ennek egyik legfontosabb mozzanata a Magyar Általános Gyufaipari Részvénytársaság¹¹⁰ megalapítása volt, ugyanis ez a vállalat lett felruházva Magyarországon a gyufagyártásra és eladásra vonatkozó jogokkal. Az alapító közgyűlést 1928. december 12-én tartották. Az 1 millió pengős alaptőkével bejegyzett társaság részvényeinek 99,9%-át a STAB, a maradék 0,1%-át a vezetőség tagjai — többek között Walter Ahlström, Axel Brandin, Fritz Ljungberg, Lakner Ödön — birtokolták.¹¹¹

Ezekkel az eseményekkel párhuzamosan folytak a tárgyalások a magyarországi gyufagyárak megszerzéséről. A gyufagyártás központosítása már a szerződés megkötése előtt megkezdődött, ugyanis a „*Szikra*” Magyar Gyűjtőgyárak Részvénytársaság a már meglévő gyárai mellé — Budafok és Szeged — 1927. június 1-jén Reisner Emmánueltól a gyulai,¹¹² 1928. január 10-én pedig Ernst Fürth segítségével a pesterzsébeti gyufagyárat is megszerezte.¹¹³ A Szik-

¹⁰⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) A Magyar Nemzeti Bank és jogelődjei, Közgazdasági, statisztikai és tanulmányi osztály, Gazdaságpolitikai intézkedések, 144. csomó 1930. 875. tétel Jelentés a svéd gyufakölcsön leszámlolásáról, Svéd gyufakölcsön, d.n. 1–3.

¹⁰⁶ *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i. m. 242.

¹⁰⁷ MNL Pénzügyminisztérium, általános politikai iratok (a továbbiakban: K269) 346. csomó d.n., Svéd gyufakölcsön (a továbbiakban: 346.) Svéd gyufakölcsön, 1935. 02. 01. 7–9.

¹⁰⁸ SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Bud für Ahlström, 1928. 05. 16.

¹⁰⁹ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Általános meghatalmazás, 1928. 07. 27.

¹¹⁰ A továbbiakban MAGIRT.

¹¹¹ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Konstituierende Generalversammlung der Magyar Általános Gyufaipari Részvénytársaság, 1928. 12. 12.

¹¹² SE/VALA/02854 Ársbokslut med bilagor (Ungern, Uruguay) (a továbbiakban: G I cr) 3. Ungern 1934–1941 (a továbbiakban: 3/1934–1941.). „Szikra” Magyar Gyűjtőgyárak Részvénytársaság. Évi jelentés és számadás az 1927. üzleti évről, 1928. 06. 31.

¹¹³ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1933. 12. 31. 1–17. 10.

rával jelentős érdekeltségekkel rendelkező Ernst és Bernard Fürth segítségével — akikkel az 1924-es tárgyalások óta kifejezetten jó kapcsolatot ápolt a svéd vállalat — hamar megszületett a megállapodás.¹¹⁴ Az 1928. április 12-én megkötött megállapodás szerint a MAGIRT bérbe vette a „Szikra” gyárait. A bérleti díjat a termelt gyufamennyiség alapján kellett fizetnie; továbbá a MAGIRT vállalta, hogy az összes szükséges javítást saját költségén végezteti el, valamint, hogy a gyárakban eszközölt fejlesztések automatikusan a „Szikra” tulajdonát fogják képezni.¹¹⁵

A kecskeméti üzem megszerzése sem okozott gondot a svéd vállalat képviselőinek, 300 ezer dollárért vásároltak a vállalat részvényeiből, amivel megszerzték a befolyást.¹¹⁶

A „Hangya”¹¹⁷ albertfalvai gyufagyárának megvásárlását a Deutsche Bank képviselői már 1928 februárjában Kreuger figyelmébe ajánlották, mert a szövetkezetenek egy 1,5 millió dolláros tartozása volt a német pénzügy felé, és e követelésük rendezéséért cserébe javasolták, hogy egy háromoldalú megállapodás — a „Hangya”, a Deutsche Bank, és a STAB között — keretében minden fél számára elfogadható megoldás születhetne.¹¹⁸ Az üzletet akkor még nem kötötték meg, azonban az egyeztetések folytatódtak, és 1928. június 10-én mindhárom társaság képviselője aláírta a szerződést, amely szerint a svéd vállalat egy 415.000 dolláros 97%-on kibocsátott 6,5%-os kamatozású kölcsön, valamint további 260.000 dollár vételárért megkapta az albertfalvai gyufagyárat.¹¹⁹

A Gross testvérpártól — Fülöp és Móric — a termelési gondokkal küzdő, versenyképességében a „Szikra” korszerű gyáraitól elmaradó tokaji gyárat,¹²⁰ viszonylag könnyen megszerezte a MAGIRT,¹²¹ leginkább annak köszönhetően, hogy messze felértékelt áron, 1 millió pengőért vásárolták meg, továbbá a Gross család tagjai megtarthatták pozíciójukat egészen az üzem felszámolásáig.¹²²

A legkomolyabb kihívást a Szombathelyen működő üzem jelentette. Ebben az esetben Ahlström még Bud János segítségét is kérte, hogy az „elfogadhatatlan feltételek, és túl magasan meghatározott ár” miatt próbálja meg — a korábban ígért — befolyását érvényesíteni, hogy sikerüljön megállapodniuk.¹²³

¹¹⁴ Wikander, U.: Kreuger's match monopolies i. m. 238.

¹¹⁵ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1933. 12. 31. 1–17. 4.

¹¹⁶ SE/VALA/02854 Direktionen: Utrikeskorrespondens (huvudserie) (a továbbiakban: E I b) 46. Ungern, Ma-Z. Österrike 1933 (a továbbiakban: 46/1933.) Fürth für Carlberg, 1934. 03. 29.

¹¹⁷ „Hangya” Termelő-értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja.

¹¹⁸ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Deutsche Bank (aláírás olvashatatlan) für Kreuger, 1928. 02. 29.

¹¹⁹ Uo. Vertrag, Ausfertigung erhält die STAB, 1928. 06. 10. 1–10. 4–5.

¹²⁰ Pap Miklós: A tokaji gyufagyár története. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXII. Szerk. Veres László – Viga Gyula, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1994. 551–557. 557.

¹²¹ A svéd vállalat számára a tokaji üzemmel kapcsolatban 1934-ben — évekkal a gyár bezárását követően — jelentkeztek a gondok, amikor a Gross testvérek beperelték a Szikrát, hogy kártérítést kapjanak a gyár bezárása miatt. SE/VALA/02854/E I b 126. Ungern, Ma-Z. Österrike 1935 (a továbbiakban: 126/1935.) Lewenhaupt für Carlberg, 1935. 01. 02.

¹²² SE/VALA/02854/E I b/46/1933. Fürth für Carlberg, 1934. 03. 29.

¹²³ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Ahlström für Bud, 1929. 06. 14.

Végül ebben az esetben is a tokaji gyárhoz hasonló megoldás született, hiszen újfent messze a piaci ár fölött, 1 millió pengőért vásárolta meg a STAB a szombathelyi üzemet.¹²⁴

A MAGIRT a megszerzett gyufagyárakat egy szervezetbe tömörítette, oly módon, hogy az üzemek tulajdonjogát egészében a Szikrának adta, amiért cserébe az utóbbi vállalat 1928. augusztus 25-én kibocsátott 168 ezer „B”¹²⁵ részvényét a MAGIRT-nak adta.¹²⁶ 1930. május 26-án újabb megállapodást írt alá a két részvénytársaság, amely a korábbi szerződést annyiban módosította, hogy a termelt gyufamennyiség alapján kiszámított összeg — 15 pengő ládánként¹²⁷ — mellett meghatározott összegű éves bérleti díjat¹²⁸ is fizetett a MAGIRT a „Szikra” tulajdonában lévő gyufagyárak használatáért.¹²⁹

A 168 ezer részvényt 60 pengős névértékén eladta a Kreuger & Toll-nak, majd 150 ezer értékpapírt jelentősen túlértékelt áron — darabját 205 pengőért — visszavásárolt — a Kreuger & Toll egyik fiókvállalatán — a vaduzi bejegyzésű Continental Investment Co.-n keresztül, amivel jelentős — 30,75 millió pengős — tartozást halmozott fel a svájci cég felé.¹³⁰ Ez a tranzakció amellest, hogy komoly anyagi kárt okozott a MAGIRT-nak, azért is volt lényeges, mert egy másik lehetőséget is biztosított a „STAB-fillér” mellett arra, hogy a „Kreuger-birodalom” a MAGIRT — tehát a monopólium — nyereségét adómentesen kivigye Magyarországból.

Mindemellett érdemes megemlíteni, hogy az 1930. október 10-én Stockholm, október 15-én Budapesten aláírt megállapodás értelmében a STAB garantált a MAGIRT-nak 1930-ra a jegyzett tőke legalább 5%-át kitevő, 1931. január 1-jétől pedig legalább 10%-ot elérő nyereséget. Továbbá, ha bármely „rendes” évben a MAGIRT jövedelme nem lett volna elég a fent említett nyereség kitermelésére, megterhelhette a STAB-ot a hiánnyal. Azonban, másrésről,

¹²⁴ SE/VALA/02854/E I b/46/1933. Fürth für Carlberg, 1934. 03. 29.; A magyar gyufagyárak dolgozói létszámáról és a gyufagyárak felszámolásáról lásd: 1. melléklet *A dolgozók létszáma a magyarországi gyufagyárakban (1928–1933)*.

¹²⁵ A „B” részvények Ivar Kreuger nevéhez köthető újítás az értékpapírok területén. Esetében a tulajdonos ugyanazt az osztalékot kapta, mint a normál részvénytulajdonosok, azonban csak 1/1000 értékű volt a szavazata. Miután ezt a fajta értékpapírt bevezette először az amerikai piacon, működő modellnek bizonyult, számos nagyvállalat is alkalmazni kezdte ezt az részvénytípust. *J. F. Deck: The match stick colossus. Foreign Affairs, 1930. Vol. 9. No. 1. 149–156. 151*

¹²⁶ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. „Szikra” Magyar Gyűjtőgyárak Részvénytársaság. Évi jelentés és számadás az 1928. üzleti évről, 1929. 05. 17.

¹²⁷ 54 szál gyufa volt egy hagyományos dobozban, 100 doboz egy csomagban, és 50 csomag egy ládában, vagyis egy ládában 5000 doboz. SE/VALA/02854/E IX/7/1941–1946. Prislita för Ungern, 1940. 05. 01.

¹²⁸ Lásd részletesen: 2. melléklet *A MAGIRT és a „Szikra” között 1930. május 26-án kötött megállapodás értelmében az egyes gyárak esetén fizetendő éves bérleti díj.*

¹²⁹ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1933. 12. 31. 1–17. 4.; SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. P.M. Ljungberg, 1933. 08. 10.

¹³⁰ SE/VALA/02854/G I cr <\$Uhttp://sok.riksarkivet.se/nad?Sokord=Ungern&End...> 1934–1940 (a továbbiakban: 2/1934–1940.). Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1933. 12. 31. 1–24. 8.; A magyar adóhatóság nem minősítette a tranzakciót törvénytelennek, viszont a részvényüzlettel kapcsolatban az adót beszedte. SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Fürth to Hotchkiss (IMCO), 1933. 03. 03.

ha 1930 után bármely évben meghaladja a profit a 10%-ot, akkor a többletet a már korábban ezen szerződés alapján kifizetett összegek megtérítésére kellett fordítani, vagyis a STAB-nak kifizetni.¹³¹

Ez a rendszer egészen 1932 tavaszáig jól működött, a MAGIRT jelentős profitot termelt, bár ennek legnagyobb része a svéd vállalathoz, valamint a Continental Investment Co.-hoz került,¹³² azonban a részvényeseknek¹³³ már 1930-ban is 10% osztalékot tudtak fizetni.¹³⁴ Emellett több „kétes” könyvelési tétel is terhelte a vállalat éves költségvetését, amire példaként lehetne említeni, hogy egy Ernst Fürth-tel kötött *szóbeli* megállapodás alapján fizettek évi 80 ezer pengőt a gyárak felügyeletével kapcsolatos szolgáltatásaiért, valamint a nyersanyagok vásárlásáért.¹³⁵

Kreuger halála után

Sokáig úgy tűnt, hogy a „*Kreuger-birodalmat*” a nagy gazdasági világváltság nem érinti. E nézetet látszottak alátámasztani egyrészt a nyilvánosságra hozott — a korban nem egyedülálló módon — erősen kozmetikázott mérlegek, valamint, hogy a Németországgal megkötött szerződés szerint 1930 augusztusa és 1931 májusa között összesen 125 millió dolláros kölcsönt folyósított a német államnak.¹³⁶

Azonban 1931 év végén már egyértelműen megmutatkoztak annak jelei, hogy Ivar Kreuger vállalatait is utolérte a válság, cégei részvényeinek ára meredeken zuhant, az általa folyósított kölcsönök visszafizetésekének kezelése¹³⁷ is egyre nehezebb feladatot jelentett neki.¹³⁸ 1932. március 12-én Ivar Kreuger halála¹³⁹ jelentette a mélypontot a „*birodalma*” számára. Ezt követően a kon-

¹³¹ SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Gegenseitige Garantie-Urkunde, 1930. 10. 10., 1930. 10. 15.

¹³² *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i. m. 239.

¹³³ Mint volt róla szó, az értékpapírok 99,9%-a a STAB tulajdonában volt, így valójában jóformán a teljes nyereség a „*Kreuger-birodalomba*” áramlott.

¹³⁴ SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. A Magyar Általános Gyufaipari R.T. üzleti jelentése az 1930. évről, 1931. 05. 08.

¹³⁵ Uo. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholz-industrie A.G., 1933. 12. 31.

¹³⁶ *Partnoy, F.*: The match King i. m. 150.

¹³⁷ „Már az a tény, hogy a kormány által felajánlott moratóriumot csak a trust holding társaságaként működő anyavállalat — a Kreuger és Toll cég — és rajta kívül még három kisebb vállalat vette igénybe, mutatja, hogy a trust iparvállalatai pénzügyileg jól voltak megalapozva és a krízis dacára kielégítő eredménnyel dolgoztak. Kreuger matematikai pontossággal felépített monumentális gazdasági alkotását egyedül az a körülmény ingatta meg, hogy a különböző európai és dél-amerikai államoknak nyújtott kölcsönök kamat- és törlesztési szolgáltatát az adóállamok — a világhátrányos folytán — nem voltak képesek teljesíteni.” MNL/ Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai osztály (a továbbiakban: K 69) 750. csomó Svédország 1931–1943 (a továbbiakban: 750/1931–1943.) III-c. dosszié 352–355. Kreuger Ivar öngyilkosságának előrelátható hatása a svéd gazdasági életre, 1932. 03. 19. 353.

¹³⁸ *Stig Hadenius*: Swedish politics during the 20th century. Conflict and consensus. (Translated by Victor J. Kayfetz) The Swedish Institute, Trelleborg, 1999. 43.

¹³⁹ 1932. 03. 12-én párizsi lakásában holtan találta egyik igazgatója és az asszisztensnője. A francia rendőrség öngyilkosságot állapított meg, a témával foglalkozó szerzők is ezt valószínűsítik a

szern élére a svéd állam csődbiztost nevezett ki, aki alaposan megvizsgálta Kreuger pénzügyeit. Ezen átvilágítást követően derült fény számos kínos ügyre,¹⁴⁰ többek között arra is, hogy olasz államkincstári számlákat hamisított.¹⁴¹ Az Egyesült Államokban is hatalmas visszhangja volt az esetnek, amelynek kulcsfontosságú szerepe volt az 1933-ban az amerikai részvénytőzsdével kapcsolatban bevezetett szigorításokban. Mindemellett megbízták a Price, Waterhouse & Co. könyvvizsgáló céget a vállalatkonglomerátum valós anyagi helyzetének felmérésével.¹⁴² Az első jelentések „*katasztrofális*” eredményekről számoltak be. A magyar követ tudósítása szerint „*Kreuger Ivar összegabalyodott és rafinált részvénytársaságokkal és hamisításokkal szövevényes gazdasági romhalmazt hagyott maga után...*”¹⁴³ Utóbb kiderült, hogy a valóságot csak részben fedő jelentések készültek, hiszen messze nem voltak olyan rossz anyagi helyzetben a vállalatai, mint akkor bárki feltételezte volna.¹⁴⁴

Mindez kihatott Kreuger magyarországi érdekeltségeire is. A STAB a svéd kormánytól augusztus végéig moratóriumot kapott, amit szeptember elején a vállalat kérésére további három hónappal meghosszabbítottak. Emellett egy nemzetközi bizottság 1932. szeptember elejére készítette el a STAB szanálására vonatkozó tervét, amely szerint a társaság aktívái óvatos becslések mellett is hozzávetőleg fedezték a passzívákat, annak ellenére, hogy nem vették a számításoknál figyelembe a különböző gyufamonopóliumok értékét. A bizottság szigorú racionalizálás és takarékoság mellett azt indítványozta, hogy a svéd vállalat folytassa működését. Ehhez szüksége volt arra, hogy a részvényesek és hitelezők haladékat adjanak a tartozások — és azok kamatainak — a le törlesztésére,¹⁴⁵ amit néhány svéd bank kivételével elfogadtak,¹⁴⁶ s ezzel sikerült elkerülni a felszámolást.

leginkább, bár a „*gyufahírály*” testvére, Torsten Kreuger számos munkájában törekedett — szakértők bevonásának segítségével is — cáfolni az öngyilkosság tényét és alátámasztani, hogy Ivar Kreugert megölték. Ennek a kérdésnek az eldöntésére itt nem vállalkozom, mivel — boncolás nem történt és orvos-szakértői vélemény sem született az esetről, s így — minden kétséget kizáróan nem lehet megállapítani, hogy milyen körülmények között hunyt el Ivar Kreuger. *Curchill, A.: Incredible Ivar Kreuger* i. m. 233–234., *Kreuger, T.: The truth* i. m. 63–67.

¹⁴⁰ Ivar Kreuger feljegyzéseket készített a politikusoknak, pártoknak, és újságoknak adott tárogatásokról, amiből kiderült, hogy Carl Gustaf Ekman svéd miniszterelnök kétszer is — 1928-ban pártcélokra, és 1930-ban a saját részére — 50 ezer koronát kapott Kreugertől, melyből belpolitikai botrány lett, s emiatt távoznia kellett posztjáról. MNL/ Külgügyminisztérium, Politikai iratok (a továbbiakban: K 63) 285. csomó Svédország 1922–1938 (a továbbiakban: 285) 31/1 24–27. Ekman svéd miniszterelnök bukása, 1932. 08. 10.

¹⁴¹ *Hadenius, S.: Swedish* i. m. 43. Habár Torsten Kreuger ezt az állítást is törekedett megcáfolni, továbbá, ha hamisítványok is voltak, ezeket nem használta fel soha Ivar Kreuger. *Kreuger, T.: The truth* i. m. 135–148.

¹⁴² *Partnoy, F.: The match King* i. m. 205–207.

¹⁴³ MNL/K63/285/1933/31/1 10–17. Svéd összefoglaló politikai jelentés az 1932-ik évről, 1933. 01. 15

¹⁴⁴ Számos jól jövedelmező befektetése volt a gyufamonopóliumok mellett is, érdekelt volt többek között az Ericsson vállalat révén a telefonüzletben, a svéd acélgépgyártásban, a Boliden nemesfémházában, az ingatlanüzletben és a bankszektorban. Lásd részletesebben: *Partnoy, F.: The match King* i. m. 208–209., *Kreuger, T.: The truth* i. m. 156–166.

¹⁴⁵ MNL/K69/750/1932–1936/III-c. dosszié 319. A Svéd Gyufa Rt. rekonstrukciója, 1932. 09. 05.

¹⁴⁶ Uo. 314. A Svéd Gyufa Rt. rekonstrukciója, 1932. 11. 25.

1932. november 29-re hívták össze a közgyűlést, amelynek feladata az új vezetőség megválasztása, valamint a társaság alaptőkéjének 300 millió svéd koronáról 90 millióra való csökkentése volt.¹⁴⁷ Azt követően, hogy a STAB végül elkerülte a felszámolást, kezdett el újra a magyar gyufamonopóliumot érintő kérdésekkel foglalkozni, amelynek során párhuzamosan több komoly problémával is szembesült.

Egyrészt a STAB vezetőinek foglalkozniuk kellett a felszámolás alatt lévő Kreuger vállalatbirodalomhoz tartozó és a magyar gyufamonopóliumban is érdekelt társaságok MAGIRT-tal szembeni követeléseivel. Ugyanis a magyarországi gyufagyártás és forgalmazás kizárólagos jogával felruházott vállalatot is érintette a válság, 1930-tól folyamatosan csökkent a kereslet a kínált termékek iránt,¹⁴⁸ aminek következtében nem történtek meg maradéktalanul a kifizetések a külföldi hitelezők felé. A helyzetet bonyolította egyrészt a LEBOSZ fizetésképtelensége a 36 millió dolláros kölcsön esedékes részleteivel kapcsolatban,¹⁴⁹ másrészt a magyar kormány által 1931-ben bevezetett kötött devizagazdálkodás,¹⁵⁰ valamint a magyar és a svéd kormány által 1934. augusztus 23-án aláírt ún. „*gentlemen's agreement*.”¹⁵¹ A problémakör összetettségéből fakadóan számos esetben csak átmenti, valamint félmegoldások születtek.

A felszámolás alatt lévő, a gyufagyáraknál az ipari beruházásokat végző Kreuger & Toll, valamint a „*Szikra*” „*B*” részvénytranzakció eredményeképpen 29,75 millió pengőre igényt tartó Continental Investment Co. és a 36 millió dolláros kölcsön nagy részét jegyző IMCO azt akarták elérni, hogy a STAB-nak dobozonként adómentesen járó 1 fillért ne kizárólag a svéd gyufavállalat kapja, hanem a MAGIRT-tal szemben meglévő hitelek arányában minden érdekelt fél részesüljön ebből a bevételből.¹⁵² Átmeneti megoldásként 1933-ban a felek abban állapodtak meg, hogy ugyan a „*STAB-fillérből*” a három fent említett vállalat nem részesül, azonban a MAGIRT korlátozott fizetőképessége miatt a hitelezők a magyar társasággal szemben fennálló követeléseik arányában részesülnek a MAGIRT kifizetéseiből.¹⁵³

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. A Magyar Általános Gyufaipari R.T. üzleti jelentése az 1934. évről, 1935. 06.18.

¹⁴⁹ MNL/K269/346. 7–9. A svéd gyufakölcsön, 1935. 02. 01.

¹⁵⁰ *Kaposi Zoltán*: A XX. század gazdaságtörténete I. 1918–1945. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 1998. 113. Amiből fakadóan a Magyar Nemzeti Banknál vezetett MAGIRT számlán ugyan több millió pengőnek kellett összegyűlnie, azonban az ebből külföldre történő kifizetések a Magyar Nemzeti Bank engedélyéhez voltak kötve.; SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Fürth to Hotchkiss (IMCO), 1933. 03. 03.

¹⁵¹ A feltárt forrásokban következetesen a „*gentlemen's agreement*” kifejezést használták erre a szerződésre, amelyet az egyszerűség és a könnyebb megkülönböztethetőség kedvéért én is átvettem. Ez Magyarország és Svédország között kötött olyan kereskedelmi megállapodás, amely a két ország áruforgalmában lényegesen jelentősebb magyar export ellenértékének a felhasználását szabályozta. MNL/K 69/749. csomó Svédország 1928–1943. 9–19. Magyar Nemzeti Bank Importdeviza csoport (aláírás olvashatatlan) dr. Barkóczy Györgynek, a magyar királyi külügyminisztérium főkonzuljának, 1934. 08. 25.

¹⁵² SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. MATCHCO to Ljungberg, d.n.

¹⁵³ Uo. Ljungberg: Memorandum, 1933. 09. 30.

A 36 millió dolláros kölcsön és kamatai törlesztése miatt a kötvényeket birtokló társaságok¹⁵⁴ megbízott képviselői — mivel nem minősült államkölcsönnek — nagy nehézségekbe ütköztek, amikor törekedtek elérni, hogy az esedékes kifizetések — legalább részben — megtörténjenek a LEBOSZ vagy a kezességet vállalt szervezetek részéről. Utóbbiak esetében leginkább azt sérelmezték a kötvénytulajdonosok, hogy annak ellenére nem teljesítik a kötelezettségeiket, hogy náluk lett letétbe helyezve a kölcsön egyharmada.¹⁵⁵ Végül a magyar pénzügyminisztérium és a társaságok képviselői közötti megkötött számos megállapodás oldotta meg a kérdést, amely egyezményeket jellemzően az esedékes fizetési kötelezettségekre vonatkozóan fogadtak el. Általánosságban elmondható, hogy alapvetően az eredeti követeléseknél lényegesen kisebb, de a magyar jogszabályok által meghatározottnál valamivel nagyobb összegben állapodtak meg a felek.¹⁵⁶

1936. június 30-án a MAGIRT tartozását a Continental Investment Co. felé egy három oldalú megállapodás keretében átvállalta a Svenska Kreditaktiebolaget,¹⁵⁷ amely társasággal a Magyar Nemzeti Bank 1937. októberében megállapodott a törlesztés ütemezéséről és az egyes részletek összegéről.¹⁵⁸

A STAB számára az egyik legfontosabb kérdés a „gyufafillér” volt, mert ez jelentette a fő bevételi forrást a magyarországi monopólium esetében. A kötött devizagazdálkodás, a „*gentlemen's agreement*,” majd az utóbbi felváltó 1937. május 5-én aláírt magyar-svéd áruforgalmi és fizetési egyezmény miatt a svéd vállalat a szerződésben rögzített, adómentes jövedelmének sokáig csak töredékéhez jutott hozzá. A nagyobb részét a MAGIRT a Magyar Nemzeti Banknál vezetett „gyufafillér számlára” folyósította, amelyet az országon belüli kifizetésekkel — lakásbérlet, gép vásárlás és javítás, stb. — megterhelhetett.¹⁵⁹ 1937. októberében annyiban módosult a helyzet, hogy az 1936. december 31-ig felhalmozott összeget másfél millió pengő kivételével¹⁶⁰ „a STAB régi követeléseinek”¹⁶¹ keresztelt számlára helyezték át, és ezzel kapcsolatban megállapodott a STAB és az MNB, hogy erre az összegre 1940. június 30-ig a svéd vállalat nem tarthat igényt. Ezzel párhuzamosan az 1,5 millió pengőt a „gyufafillér” számlán hagyták, valamint 1937. január 1-jétől a MAGIRT a dobozonkénti egy fillért

¹⁵⁴ A Svenska Kreditaktiebolaget és a STAB majdnem 12 millió, a Kreuger & Toll Realization Company pedig 23,8 millió dollár értékben birtokolt a jelzálogkötvényből. Uo. Pénzügyi Központ to Mr. Dr. Victor Bátor and Mr. Candler Cobb, 1940. 02. 16.

¹⁵⁵ MNL/K269/346. 7–9. A svéd gyufakölcsön, 1935. 02. 01.

¹⁵⁶ Uo. 5–6. Bátor to Imrédy, 1934. 03. 21.; SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Cob to Central Corporation of Banking Companies, 1938. 03. 01.

¹⁵⁷ SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1936. 12. 31. 1–20. 17.

¹⁵⁸ Uo. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1937. 12. 31. 1–20. 17–18.

¹⁵⁹ Uo. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1937. 12. 31. 1–20. 14.

¹⁶⁰ 6.082.307,45 pengő gyűlt össze 1936. december 1-ig, tehát a „STAB régi követelése” nevű számlára 4.582.307,45 pengő került.

¹⁶¹ A forrásokban „STAB alte Forderungen”.

is ide fizette be, és az ezen a számlán lévő összegeket a Magyar Nemzeti Bank negyedévenként Svédországba utalta a STAB-nak.¹⁶²

A fent bemutatott módon a MAGIRT hitelállományának kezelése, és a jövőbeni kötelezettségei rendeződtek. Azonban a tárgyalat időszak alatt a magyar gyufaiparban is jelentős átalakulások mentek végbe. A pesterzsébeti gyár 1930-as bezárása után — a szerződéssel nem teljesen összhangban — 1931 tavaszán a tokaji, majd az év végén a szombathelyi üzemet is felszámolták, viszont a dolgozókat csak részben csoportosították át más üzemekbe. A gyárak bezárása több okra is visszavezethető. Egyrészt a három megszüntetett egységgel kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy a technológiailag legkevésbé versenyképes üzemekről volt szó; másrészt ezzel összefüggésben a STAB az eredendően fejlettebb gyárakban — Budafok és Szeged — fokozatosan komoly beruházásokat végzett, modern gépekkel szerelte fel őket, s így alapvetően ez a két egység és a gyulai gyár kapacitása alkalmas volt arra, hogy bőven fedezze a magyarországi gyufaszükségletet.¹⁶³ Emellett figyelembe kell venni, hogy a válság is éreztette a hatását, hiszen jelentősen csökkent a magyarországi kereslet.¹⁶⁴

1937-ben a STAB további két — a kecskeméti és a gyulai — üzemet akart bezárni, azonban a két gyár felszámolását Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter „*kifejezett kívánságára*” elhalasztották 1938 tavaszára,¹⁶⁵ amikor a gyulai gyárat valóban be is zárták, a gépeket leszerelték és elszállították,¹⁶⁶ a telket és az ingatlant 1939. májusában eladták.¹⁶⁷ Azonban az üzem bezárását a pénzügyminiszterium ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az addig Gyulán dolgozókat vagy átcsoportosítsák a megmaradt gyárakba, vagy meghatározott összegű kártalanítást fizetnek nekik.¹⁶⁸

Mindazonáltal nemcsak gyárak bezárására, hanem új gyárak vásárlására is sor került. Erre a lehetőséget a revízió teremtette meg, hiszen az ennek a folyamatnak a során Magyarország által megszerzett területekre automatikusan kiterjedt a magyarországi gyufamonopólium működése, és ebből fakadóan a „*Szikra*” fel is vásárolta az adott gyárakat. 1939-ben Kárpátalja megszállása nyomán került a magyar határok mögé a Beregszentmiklóson¹⁶⁹ működő „*Vulcan*” A.G., amelyet a teljes részvénytőkjének felvásárlásával szerzett meg

¹⁶² SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. Aide-mémoire, 1937. 10. 06.

¹⁶³ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1933. 12. 31. 1–17. 4.

¹⁶⁴ 1932 és 1935 között évenként átlagban 6–7%-kal esett vissza a kereslet. SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. A Magyar Általános Gyufaipari R.T. üzleti jelentése az 1934. évről (1935. 06. 18.), az 1935. évről (1936. 05. 07.), az 1936. évről (1937. 06. 10.)

¹⁶⁵ SE/VALA/02854/E I b 226. Ungern, Ma-Ö. Österrike 1937 (a továbbiakban: 226/1937.). Memorandum betreffend die Verhandlungen zwischen der Finanzministerium und der Svenska Tändsticks Aktiebolaget, 1937. 11. 15.

¹⁶⁶ SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1938. 12. 31. 1–11. 2.

¹⁶⁷ Uo. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1939. 12. 31. 1–16. 3.

¹⁶⁸ SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1938. 12. 31. 1–20. 3.

¹⁶⁹ Munkáctól 10 km-re fekszik Beregszentmiklós.

a „*Szikra*” a „*Solo Prágától*” összesen 5 millió cseh koronáért.¹⁷⁰ Az akvizíció után a termelést a gyárban leállították, a felszerelést és az anyagkészletet pedig Kolozsvárra szállították, míg az ingatlant és a telket 1942-ben eladták.¹⁷¹ A második bécsi döntés nyomán Magyarország megkapta Észak-Erdélyt, amely során a kolozsvári gyufagyár a román államtól a Magyar Kincstár tulajdonába került.¹⁷² Az üzemért a „*Szikra*” 575 ezer, valamint a felszerelésért további 250 ezer pengőt fizetett, viszont a „*Vulcan*” A.G.-vel szemben a kolozsvári gyufagyárban a termelés folyamatos maradt 1944-ig.¹⁷³

Az 1936-os mélypontot követően a gyufatermelés a magyarországi gyárakban fokozatosan emelkedett a háború kitöréséig, azt követően pedig ugrásszerűen emelkedett évről évre. E változásokban szerepet játszott az, hogy a magyar gazdaság is fokozatosan kilábalta a világválságból és így a fizetőképes kereslet is meg tudott emelkedni, valamint a revízió következtében lélekszámában is megnövekedett Magyarország ellátására nagyobb mennyiségre volt szükség. Ehhez adódott hozzá a háborús konjunktúra, valamint a növekvő méretű állami megrendelések, aminek eredményeképpen 1943-ban már két és félszer annyi gyufát állítottak elő az országban, mint 1936-ban.¹⁷⁴

A magyar gyufamonopólium a német megszállástól 1951-ig

A magyar gyufamonopólium történetében legalább akkora cezúrát jelent a második világháború utolsó bő egy éve, mint Ivar Kreuger 1932-es halála, és ezzel párhuzamosan — részben ennek hatására — vállalatbirodalmának összeomlása a nagy gazdasági világválság alatt.

Ez egyrészt Magyarország német megszállásából fakadt, mert 1944. májusától jelentős mennyiséget kellett Németországba exportálnia a magyar gyufagyáraknak.¹⁷⁵ Így az ezáltal is folyamatosan bővülő kereslet kielégítése az ezzel

¹⁷⁰ 723.519 pengő. SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „*Szikra*” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1939. 12. 31. 1–16. 7–9.

¹⁷¹ Uo. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „*Szikra*” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1942. 12. 31. 1–11. 4.

¹⁷² Uo. 11. A második bécsi döntés előtti tárgyalási időszakban elképzelhetőnek tűnt, hogy a revízió során Magyarországhoz visszacsatolt területek — a korszerű gyufagyárral rendelkező — Temesvárt fogják magukban foglalni, és nem Kolozsvárt. Ebből fakadóan a román hatóságok jelentős beruházásokat eszközöltek, hogy a kolozsvári gyufagyár kapacitását növeljék, arra az esetre, ha ez az elképzelés lépne életbe. Amikor megszületett a végleges döntés, akkor a beszerelt modern gépek, felhalmazott készletek és késztermékek jelentős hányadát a Románia területén maradt Tordára szállították át. Ugyancsak e folyamat során a területet birtokba vevő magyar katonai csapatok egy része a gyufagyárban lett elszállásolva, amelynek során — a magyar és a román hatóságok által elkészített leltárok alapján — 9000 doboz gyufa „*veszett el*” valamint vált használhatatlanná. MNL Magyar Általános Gyufaipari RT., Ügyvezetőség 1921–1952 (a továbbiakban: Z 1289) 5. csomó, levelezés a svéd gyufatröszttel, 1947–1949. (aláírás hiányzik) Calbergnek 1940. 09. 26. 1–5. 2.

¹⁷³ SE/VALA/02854/E I b/226/1937. Über folgenden Fragen, die hier am 11. Juli 44 mit Direktor Hallström erörtert wurden, 1944. 07. 11.

¹⁷⁴ Lásd: 3. melléklet *A magyarországi gyufagyárak termelése (1931–1943)*.

¹⁷⁵ SE/VALA/02854 Tekniska avdelningen (H. Anderfelt): Korrespondens (a továbbiakban: E IV c) 18. Belgien, Bulgarien, Danmark, Danzig, England, Finland, Holland, Italien, Jugoslavien,

párhuzamosan növekvő nyersanyaghiány miatt egyre nagyobb kihívások elé állították a magyar gyufagyárak vezetőit és mérnökeiket. Ezt a problémát a hosszútávra elegendő készletek felhalmozásával, valamint a beszerezhetetlen alapanyagok helyettesítésével sikeresen orvosolták eleinte, azonban az egyes üzemek az idő előrehaladtával egyre gyakrabban küzdöttek krónikus nyersanyaghiánnyal.¹⁷⁶

A magyar gyufagyártás amúgy is kritikus helyzete akkor súlyosbodott tovább, amikor már az országhatáron belül is elkezdődtek az ellenséges katonai tevékenységek. Ezzel először 1944. június 2-án délelőtt 9 és 10 óra között kellett a STAB és a MAGIRT vezetőinek szembesülniük, amikor a kolozsvári gyárat légitámadás érte.¹⁷⁷ Az akció ugyan halálos áldozatot nem követelt, azonban két komoly sérülés is történt. A telephelyre összesen 16 bomba¹⁷⁸ zuhant, amelyek két gépet leszámítva minden felszerelésben jelentős károkat okoztak, valamint a nyersanyagok és a félkész áru számottevő hányada is odaveszett.¹⁷⁹ A javítási munkálatok elvégzését a Wehrmacht katonai okokból megakadályozta, s így a termelést nem tudták újrakezdeni.¹⁸⁰ Kilenc nappal később, 1944. június 11-én délelőtt 11 óra körül a budafoki gyárat is szovjet légitámadás érte.¹⁸¹ A telephelyre, valamint közvetlen környezetére öt bomba zuhant, amely súlyos károkat okozott a gár gépparkjában és a félkészanyagraktárban, azonban emberéletet nem követelt és személyi sérülés sem történt.¹⁸²

A két esetről a gépekre vonatkozóan a MAGIRT, az épületkárok esetében pedig a Szikra nevében a Magyar Királyi Hadiipari Bombakárügyi Bizottságnál a hivatalos bejelentést megtették, s mivel úgy hitték, hogy külföldi tulajdonú társaságként nem részesülnek a világháború alatt bombatámadást szenvedett ipari üzemek támogatására létrehozott alapból,¹⁸³ ezért azt szerették volna elérni, hogy legalább az általuk befizetett összeget — 100 ezer pengőt — visszakapják.¹⁸⁴ Végeredményben a magyar hatóságok — Budafok esetében — a kér-

Norge, Polen, Portugal, Rumänien, Schweiz, Turkiet, Tyskland, Ungern, Alger, Egypten, Argentina, Chile, Colombia, Dominikanska Republiken, Peru, USA, Filippinerna, Indien, Kina, Thailand, 1944 (a továbbiakban: 18/1944.) Hallström för Anderfelt, 1944. 05. 08.

¹⁷⁶ Például fenyőfát használtak a nyárfa helyett. SE/VALA/02854/E I b 509. Europa: Ungern, M-Z. Amerika: Argentina, A-B 1944 (a továbbiakban: 509/1944.) Zingg für MAGIRT, 1944. 06. 22.; SE/VALA/02854/E IV c/18/1944. Hallström för Anderfelt, 1944. 07. 25.; Uo. Hallström för STAB, 1944. 07. 29.

¹⁷⁷ Lásd: 4. melléklet *A kolozsvári gyufagyár elleni bombatámadás*.

¹⁷⁸ A hivatalos kárbejelentés mellé csatolt helyszínrajzon az üzem területén 18 bombát jelöltek.

¹⁷⁹ SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Kolozsvärer Fabriksanlage der Magyar Általános gyufaipari R:T. (Szilassy) an das Kgl. Ung. Kriegsindustrielles Bombenschadenangelegenheits-Komitee, d.n.

¹⁸⁰ Uo. Über folgenden Fragen, die hier am 11. Juli 1944 mit direktor Hallström erörtert wurden. 1944. 07. 11. 1–3. 1.

¹⁸¹ Lásd 5. melléklet *A budafoki gyufagyár elleni bombatámadás*.

¹⁸² SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Fabrinksanlage Budafok (Gärtner) an das Kriegsindustrielle Bombenschadenkomitee, 1944. 07. 01.

¹⁸³ Az egyes iparvállalatok által az alaptőkéjük arányában befizetett pénzt használták a bombatámadást elszenvedő ipari üzemek támogatására.

¹⁸⁴ SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Über folgenden Fragen, die hier am 11. Juli 1944 mit direktor Hallström erörtert wurden, 1944. 07. 11. 1–3. 3.

vényt kedvezően bírálták el, s a szükséges javítási munkálatokat — a bombakárügyi bizottság által — kiutalt alapanyagok segítségével még júliusban elvégezték, valamint a Kolozsvárról áthozott két sértetlen berendezéssel sikerült újra üzemképesé tenni a gyárat.¹⁸⁵

1944. október 8-án Szeged, 9-én Kecskemét evakuálására érkezett parancs, a gyárigazgatók és az irodavezetők az üzleti könyveket, pénztárat futárral azonnal Budapestre, a MAGIRT Tükör utcai központjába küldték, majd ők is elindultak. Ekkor került sor Kolozsvár újabb bombázására is, melynek során az itteni telephely még épségben maradt épületeinek nagy része is találatot kapott.¹⁸⁶ Ezt követően — a források tanúsága szerint — a MAGIRT és a STAB vezetői számára központi kérdéssé vált a svéd állampolgárok biztonsága, valamint családjaik hazajutásának megszervezése.¹⁸⁷

Miután átvonult Magyarországon a front, megkezdődött a károk és a helyzet felmérése. Arne Johansson kezdte meg,¹⁸⁸ majd Bertil Hallström¹⁸⁹ is bekapcsolódott a munkába, amelynek során megtudták, hogy a szegedi gyár 1944. október közepe, a kecskeméti üzem november, a budafoki pedig december óta közvetlen szovjet katonai ellenőrzés alatt működött.¹⁹⁰ Az üzemek éléről az igazgatókat eltávolították és kommunista káderekkel helyettesítették őket.¹⁹¹ Hallström azt kérte a jönköpingi központtól, hogy a moszkvai svéd képviselőten keresztül törekedjenek elérni, hogy a szegedi gyárat illetően a „szolnoki főfelügyelőség”, a budafoki és a kecskeméti esetében pedig a „harmadik ukrán front népbiztos” olyan utasítást kapjanak a szovjet vezetéstől, hogy az itt található svéd tulajdonú gyárakat tartsák tiszteletben. Emellett a debreceni szövetségszövetségi bizottságnál is megtette a szükséges lépéseket a STAB magyarországi képviselője.¹⁹² A gyárak 1945 nyár végéig a szovjet hadsereg védelme és irányítása alatt maradtak, ezt követően a magyar hatóságok mellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is elismerte a MAGIRT jogait, és támogatták Hallström erőfeszítéseit, hogy újra megszervezze a gyufa polgári célra történő gyártását. Azonban annak feltételeként, hogy a MAGIRT újra az irányítása alá vonja törvényesen is a megmaradt — a budafoki, a kecskeméti és a szegedi — gyárakat, a

¹⁸⁵ MNL/Z 1289/27. csomó Egyéb ügyek 1930–1948. Kivonat a Magyar Királyi Hadiipari Bombakárügyi Bizottság 1944. július 11-én megtartott tárgyalásán felvett 64. sz. jegyzőkönyvéből. d.n.; SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Über folgenden Fragen, die hier am 11. Juli 1944 mit Direktor Hallström erörtert wurden, 1944. 07. 11. 1–3. 1–2.

¹⁸⁶ SE/VALA/02854/E IV c/18/1944. Hallström für STAB, 1944. 10. 12.

¹⁸⁷ Példaként lehet említeni erre Arne Johansson és családja esetét. Johansson a szegedi – eredendően a kolozsvári – gyár mérnökeként az evakuálási parancs megérkezése után is a városban maradt, míg családját Budapestre küldte, ahonnan a MAGIRT vezetői egy 21 fős svéd csoportban Koppenhágán keresztül hazajuttatták. Johanssonról december közepéig semmilyen hír nem érkezett, ekkor is csak annyit tudtak meg, hogy tökéletes épségben van. SE/VALA/02854/E IV c/18/1944. STAB für MAGIRT, 1944. 10. 14.; Uo. Magirt für STAB, 1944. 10. 17. ; Uo. STAB für MAGIRT, 1944. 12. 22.

¹⁸⁸ Kolozsváron keresztül ment el Szegedre, majd Kecskemétre. SE/VALA/02854/E IX/7/1941–1946. Johansson für MATCHCO, 1945. 01. 30.

¹⁸⁹ A MAGIRT vezérigazgatója, valamint a STAB magyarországi képviselője.

¹⁹⁰ SE/VALA/02854/E IX/7/1941–1946. Hallström für MATCHCO, 1945. 03. 27.

¹⁹¹ Uo. Memo anglende fabrikerna i Ungern (Euren), 1945. 04. 16.

¹⁹² Uo. Hallström für MATCHCO, 1945. 03. 27.

STAB-nak létre kellett hoznia egy hivatalos magyarországi képviselőket.¹⁹³ A svéd vállalat elsősorban pénzügyi okokból nem kívánta a magyarországi képviselőt felállítani,¹⁹⁴ viszont a magyarországi gyufamonopóliumot sem akarta elveszteni, így 1946. március 4-én a Budapesti Törvényszék, mint cégbíróság bejegyezte a STAB magyarországi fióktelepét.¹⁹⁵

Emellett a földreform is érintette a MAGIRT-ot Martonpuszta révén. 1942. október 1-jén vásárolta meg a társaság valamivel kevesebb, mint 1,5 millió pengőért a Somogy megyében, Vése mellett található Martonpusztát,¹⁹⁶ a hozzá kapcsolódó 640 hektáros birtokkal.¹⁹⁷ A földterületen nyárfa erdőket akartak és kezdtek el létesíteni, azonban a második világháború után, a földosztás előfeltételeként — a majdani megváltás ígéretével — igénybe vett 5,6 millió kataszteri hold¹⁹⁸ részeként Martonpusztát is kisajátította a magyar állam. Habár felmerült annak lehetősége, hogy a telepített erdőket visszabérlik 50 évre, úgy hogy két év után lehetőség nyílna a bérleti szerződés felülvizsgálatára, azonban végül az üzlet nem jött létre.¹⁹⁹

További nehézséget jelentett nagyjából ezzel egy időben az ún. inflációs időszak is, amelynek során az 1946. január 1-jei 360 pengőről június 10-re 1,2 milliárd pengőbe, majd három nappal később már 6 milliárd pengőbe került egy doboz gyufa.²⁰⁰ A forint 1946 augusztusi bevezetését²⁰¹ követően is számos problémával kellett a MAGIRT-nak és a STAB magyarországi képviselőinek szembenéznie.²⁰² Ezek közül a legérzékenyebben a magyar gyufafogyasztás jelentős csökkenése érintette őket, aminek okát abban látták, hogy a „*magyar piac túlzott mértékben van öngyújtókkal és tűzkövekkel elárasztva,*” és a magyar pénzügyminisztériumhoz fordultak, hogy tegyen lépéseket ennek a tendenciának a megállítására, mert ez nemcsak a MAGIRT „*létalapját rendíti meg, hanem a magyar kincstárnak is súlyos károkat okoz.*”²⁰³

¹⁹³ Uo. Hallström för MATCHCO, 1945. 08. 10.

¹⁹⁴ Uo. STAB for Hallström, 1945. 09. 01.

¹⁹⁵ SE/VALA/02854/ Diverse korrespondens (a továbbiakban: E XXVI) 36. Ungern 1945–1950 (a továbbiakban: 36/1945–1950.) Végzés, 1946. 03. 04.

¹⁹⁶ SE/VALA/02854/G I cr 6. Ungern 1941–1948 (a továbbiakban: 6/1941–1948.) Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. Ungarische Allgemeine Zündholzindustrie A.G., 1942. 12. 31. 1–18. 8.

¹⁹⁷ SE/VALA/02854/E XXV ta/13/1928–1968. Statement of the Swedish Match Company's Assets and Interests in Hungary, 1944. 10. 13.

¹⁹⁸ *Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL-Rubicon, Budapest, 2011. 54.

¹⁹⁹ SE/VALA/02854/E IX/7/1941–1946. MAGIRT for STAB, 1946. 05. 06. Uo. Arfwedson for Brandin, 1946. 05. 31.

²⁰⁰ Uo. Zündholzpreis 1946. 06. 17. A gyufa kereskedelmi árának változásairól lásd: 6. melléklet *A gyufa árának változása az 1946-os inflációs időszakban.*

²⁰¹ *Gyarmati Gy.: Rákosi-korszak i.m.* 82.

²⁰² Azért használom mindkét társaságot, mert a vezetőik — Bertil Halsström és Claes Arfwedson — egy személyben vezették a STAB magyarországi fióktelepét, ugyanakkor mindketten a MAGIRT vezérigazgatói is voltak, s igen gyakran lehetetlen eldönteni, hogy milyen minőségben intézkedtek, tárgyaltak, stb.

²⁰³ SE/VALA/02854/E XXVI/36/1945–1950. Arfwedson a Magyar Pénzügyminiszter Úrnak, 1946. 09. 20.

A „*Szikra*”, egyrészt a MAGIRT-tal kötött szerződéseiből kifolyólag, másrészt mert főrésztvényesei a MAGIRT és a STAB voltak, lényeges szerepet nem játszott a második világháború után felmerülő kérdésekben, s 1948-ban a svéd anyavállalat²⁰⁴ úgy döntött, hogy a „*Szikkrát*” beolvasttja a MAGIRT-ba, elsősorban a magyar hatóságok intézkedése által megnövekedett gyufamonopóliummal kapcsolatos adminisztráció miatt. Ez 1948. február 27-én meg is történt.²⁰⁵

A gyufamonopólium mellett a STAB-nak jelentős követelése is voltak a LEBOSZ-szal szemben is. A második világháború végére a kifizetések teljesen megszűntek. A Magyarországon zajló hadi események, majd az azt követő orosz megszállás lehetetlenné tette a földbirtokosok számára, hogy a megváltott földterületeiken lévő tartozást fizessék, és ennél fogva a LEBOSZ sem tudta teljesíteni a vele szemben lévő követeléseket. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a háború elvesztése következtében a magyar gazdaság összeomlott, s a már említett inflációs időszak is megnehezítette a LEBOSZ vezetőinek dolgát. Erre reagálva Tildy Zoltán — a LEBOSZ akkori elnöke — javasolta, hogy a pengőben meghatározott éves részleteket igazítsák és rögzítsék a búza árszintjéhez, mert attól tartottak, hogy a kölcsön nyomán jelzáloggal terhelt birtokosok kihasználva a pengő hihetetlen méretű inflációját egy összegben kifizetik a tartozásukat. Ezt a folyamatot a magyar kormányzat 1946 tavaszán két rendelettel megállította, azonban a LEBOSZ a kapott kormánykölcsönök ellenére is egészen 1947 végéig fizetéképtelen maradt.²⁰⁶ A kezességet vállaló négy alapító szervezetet az 1947-ben felállított Országos Szövetkezeti Hitelintézetbe²⁰⁷ olvasztották be, amely a pénzügyminisztérium irányítása és felügyelete alatt működött, és amelynek így szinte a LEBOSZ összes részvénye a tulajdonába került. Emellett az OSZH átvette az adminisztratív feladatokat a LEBOSZ-tól,²⁰⁸ amely azt jelentette, hogy a jelzálogkötvény tulajdonosainak a magyar pénzügyminisztérium illetékeseivel kellett tárgyalniuk, ha a lejárt és ki nem fizetett, valamint az esedékes kuponokat be akarták váltani.

A külföldi nagy kötvénnytulajdonosok — elsősorban a Kreuger & Toll Realization Co., Skandináviska Banken AB. és a STAB — együttműködve törekedtek elérni, hogy a magyar kormány egy tömbben, elfogadható áron vegye meg tőlük a jelzálogkötvényeket.²⁰⁹ Mindemellett külön-külön is egyeztettek a

²⁰⁴ Mivel a STAB birtokolta a MAGIRT részvények 99,9%-át, ezért — ugyan közvetve, de — a „*Szikra*” is a jönlőpingi központ irányítása alatt állt.

²⁰⁵ SE/VALA/02854/E XXVI/36/1945–1950. Jegyzőkönyv, 1948. 02. 27.

²⁰⁶ SE/VALA/02854/E XXV ta 19. Ungern 1929–1949 (a továbbiakban: 19/1929–1949.) Record of the situation of the Cooperative Society established for the Financial Liquidation of Land Reform (1940–1947), 1947. 11. 01.

²⁰⁷ A továbbiakban OSZH.

²⁰⁸ SE/VALA/02854/E XXV ta/19/1929–1949. Antos for STAB, 1949. 04. 13.

²⁰⁹ Az összehangolt akció vezetésével Björkmant, a Skandináviska Banken AB. vezetőjét bízták meg, aki 1949. szeptemberében Budapestre látogatott, azonban az ott folytatott egyeztetésekről adatokat nem találtam a feltárt és feldolgozott források között, viszont abból, hogy a STAB külön állapodott meg a magyar kormánnyal, arra lehet következtetni, hogy nem született megegyezés arról, hogy a magyar kormány egyben átvénné a megmaradt jelzálogkötvényeket. SE/VALA/02854/E XXV ta/19/1929–1949. Wallenberg for Glazebrook, 1949. 07. 08.

magyar kormánnyal egy-egy részlet átvételéről.²¹⁰ A STAB helyzete a gyufamonopólium miatt lényegesen összetettebb volt.

A gyufamonopólium megszűnése

A svéd és a magyar kormány a második világháborút követően először az 1946–1948 novembere közötti időintervallumra kötött kereskedelmi és fizetési megállapodást,²¹¹ majd 1949. január 19-én írták alá a következő két évre szóló szerződést,²¹² amely kapcsán merült fel először hivatalosan is, hogy a magyar politikai vezetés a STAB-bal is meg szeretne egyezni a gyufamonopóliumának felszámolásával kapcsolatban.²¹³

Végül 1949. szeptember 12-én kezdődtek meg Budapesten a tárgyalások a magyar kormány és a STAB képviselő között. Az egyezkedések során a magyar fél kijelentette, hogy nem képes tovább tolerálni a gyufamonopólium működését az országban, mert nem összeegyeztethető az ő gazdasági, politikai felfogásával. Ezért egy olyan javaslattal álltak elő, hogy a gyufamonopólium megszüntetéséért cserében hajlandóak 3 millió svéd koronát fizetni öt év alatt, 600 ezer koronás éves részletekben. A STAB képviseletében tárgyaló Fritz Ljungberg azt a választ adta, hogy — „*bár sajnálattal, de*” — elfogadják, hogy a magyar kormány vissza akarja vásárolni a gyufamonopóliumot, azonban a felajánlott 3 millió koronás összeg nem képezheti a tárgyalások alapját, mivel a gyufamonopóliumért cserébe folyósított 36 millió dolláros kölcsön kötvényei, amelyek a STAB tulajdonában voltak – 30-40 millió koronát értek. Ebből fakadóan pár személyes egyeztetés után a tárgyalásokat felfüggesztették, Ljungberg hazautazott Svédországba, és a tervek szerint egy egy éves átmeneti időszak után tértek volna vissza újra a kérdésre.²¹⁴

Novemberben a magyar és svéd kormány között ismét megindultak a tárgyalások az új kereskedelmi és pénzügyi szerződésről, amelynek során a magyar kormány megbízottja, Antos István deklarálta, hogy a STAB gyufamonopóliuma kérdésének rendezése nem várhat tovább, így a STAB-bal is újra megkezdődtek a tárgyalások. December közepére sikerült egy két pontból álló átmeneti megállapodást elérni. Az egyik kimondta, hogy 1950 elejéig rögzíteni kell a kártérítés összegét, amit a STAB-nak fizet a magyar állam, a másik pedig, hogy a svéd vállalat 1950-ben kap 1,025 millió koronát a még meghatározatlan összegű kártérítésből. Ezalatt a magyar politikai vezetés kidolgozta, majd december 28-án kiadta a törvényt arról, hogy minden 10 főnél többet foglalkozta-

²¹⁰ Skandinaviska Banken AB.-nek 1 millió dollárral sikerült a LEBOSZ-szal szemben fennálló követeléseit csökkentenie, mert a magyar kormánnyal megállapodott, és eladta neki az értékpapír-csomagot az eredeti ár 12%-áért. SE/VALA/02854/E XXV ta/19/1929–1949. Glazebrook for Wallenberg, 1949. 06. 29.

²¹¹ SE/VALA/02854/E XXV ta 90. Ungern 1939–1948 (a továbbiakban: 90/1939–1948.) Protocole Le Gouvernement suédois et le Gouvernement de la République de Hongrie (...), 1947. 11. 28.

²¹² SE/VALA/02854/E XXV ta/19/1929–1949. Antos to STAB, 1949. 04. 13.

²¹³ SE/VALA/02854/ E XXV ta 129. Ungern 1949–1961 (a továbbiakban: 129/1949–1961.) Styrelsesammanträdet i Jönköping den 28 juni 1949., 1949. 06. 28.

²¹⁴ Uo. Utdrag ur föredragningslista vid styrelsesammanträde i Stockholm den 28/11 1949., 1949. 11. 28.

tó vállalatot — is — államosítanak. A MAGIRT svéd ügyvezetőit — Hallström és Arfwedson — meglepetésként érte, amikor 28-án reggel a magyar hatóságok elfoglalták a MAGIRT budapesti Tükör utcai központját és a Hallströmet és Arfwedsonat távozásra szólították fel.²¹⁵

Ezt követően 1950 tavaszán a magyar kommunista vezetés jelezte, hogy hajlandóak a kompenzációról megállapodni. Az államosítással tulajdonképpen kész helyzet elé állított svéd vállalat ezért ismét tárgyalóasztalhoz ült, aminek eredményeként 1951 februárjára a lényeges pontokban megállapodtak. Az ekkor újra Budapestre küldött Ljungberg számára, már csak a magyar kormány által a STAB-nak Magyarországon belül, forintban fizetendő összeg nagysága volt csak kérdéses. A svéd vállalat 4 millió forintot akart ezen a címen kapni, amivel szemben a magyar ajánlat mindössze 500 ezer forintot tartalmazott. Miután a tárgyalásokba Ljungberg bekapcsolódott, Antos István új, jelentősen felémelt, 3,5 millió forintos javaslattal állt elő, amit a STAB megbízottjai elfogadtak.²¹⁶

Végeredményben a megállapodás értelmében a STAB-nak egyrészt 15,6 millió svéd koronát — 26 darab, egyenként 600 ezer koronás részletben, amelyek 1952–53-ban január és június, majd 1953 novemberétől minden év novemberében és áprilisában voltak esedékesek egészen 1964 áprilisáig —; továbbá 6,4 millió svéd koronát — 1951 és 1961 között tíz 640 ezer koronás éves részletben — fizetett Magyarországon a magyar földreform finanszírozásának fedezésére nyújtott kölcsönért, valamint az államosított MAGIRT részvényekért. Továbbá a megállapodás tartalmazta a már említett 3,5 millió forintot, amelyet a STAB Magyarországon belül használhatott fel kiadásai fedezésére. A kártérítés pénzügyi fedezetét a Svédországba exportált magyar árukért fizetendő összeg évi 5%-a képezte.²¹⁷

A megállapodást az 1951. március 31-én a Magyar Népköztársaság és a Svéd Királyság között, a magyarországi svéd érdekeltségek kártalanításáról létrejött egyezmény 2. számú, bizalmas jegyzőkönyveként írta alá magyar részről Antos István, a STAB képviselőjében pedig Hugo Tamm.²¹⁸ Ezt követően a svéd vállalat négy főből álló magyarországi képviselőt tartott fenn dr. Radó Gyula ügyvéd vezetésével.²¹⁹ A magyar kormány a fizetési kötelezettségének minden

²¹⁵ Ők ekkor az ugyanabban az épületben található, a STAB magyarországi fiókvállalatának irodájába mentek — mivel ők ketten voltak annak is a vezetői —, és február elejéig, hazautazásukig, mint megfigyelők maradtak. SE/VALA/02854/E XXV ta/129/1949–1961. Utdrag ur föredragningslista vid styrelsesammanträde i Stockholm den 14/3 1949., 1950. 03. 14.

²¹⁶ Uo. Styrelsesammanträdet den 16 mars 1951., 1951. 03. 16.

²¹⁷ Uo. Protokoll nr. 2. zum Abkommen zwischen der Königreich Schweden und der Ungarischen Volksrepublik betreffend die Abgeltung der schweischen Interessen in Ungarn (Vertraulich!), 1951. 03. 31.

²¹⁸ SE/VALA/02854/E XXV n/6/1928–1951. Abkommen zwischen der Königreich Schweden und der Ungarischen Volksrepublik betreffend die Abgeltung der schweischen Interessen in Ungarn, 1951. 13. 31.

²¹⁹ Radó Gyula mellett tagok voltak: Blazekovic Vladimir technikai referens, Csapó Gyula házgondnok és Vinkovitsné titkárnő. SE/VALA/02854/E XXV ta/13/1928–1968. Protokoll aufgenommen am 24. April 1951, in Büroräumen der Svenska Tändsticks A. B., Jönköping, Repräsentanz für Ungarn, 1951. 04. 24.

esetben eleget tett, sőt a 3,5 millió forintot illetően a megállapodásban lefektetettnél három évvel korábban a STAB rendelkezésére bocsátotta a teljes összeget, így a szerződésben foglaltak alapján, miszerint minden egyes év után, amellyel korábban tesz eleget fizetési kötelezettségének 150 ezer forintot visszacap, 450 ezer forinttal kevesebbet kellett fizetnie.²²⁰

Összegzés

Ivar Kreuger nagyszabású törekvésének — hogy a világ gyufatermelését saját kezében összpontosítsa — részét képezte a magyar monopólium megszerzése, amelynek — a magyar külügyminisztérium információi szerint — az is a célja volt, hogy innen kiindulva a Balkánról kiszorítsa a konkurenciát.²²¹ E célját részben sikerült is elérnie, hiszen Romániával 1929-ben, Jugoszláviával pedig 1930-ban kötött a számára monopol helyzetet biztosító megállapodást.²²²

Mindemellett az egyes országokkal folytatott tárgyalások során és a megkötött szerződések esetében a gazdasági szempontok voltak elsősorban meghatározóak. A STAB a magyar kormánnyal kötött megállapodás alapján hozzávetőleg 675 ezer és 1,1 millió dollár közötti bevétellel számolt évenként a gyufamonopóliumból. Emellett Kreuger számára az is kifejezetten fontos volt, hogy hosszú időre szóló szerződéseket kössön. Ezekből kifolyólag vállalták, hogy a kölcsön kibocsátása — amely az Ivar Kreuger vállalatai által kötött ilyen típusú szerződések közül a népszerűségéhez viszonyítva a legnagyobb összegű volt²²³ — Magyarországon népszerűsítésére kifejezetten kedvező feltételekkel történjen. Ez utóbbi miatt volt elsősorban érdekelt a magyar kormány a megállapodásban, ugyanis az 1924-es népszövetségi kölcsönt követően az ország számára megnyíló pénzügyi piacok által addig nyújtott — többek között az 1925-ös első és az 1926-os második vármegyei, valamint Budapest városi — kölcsönökhöz kedvezőtlenebb feltételekkel jutottak hozzá.²²⁴

Az említett bevételek között lehet említeni a „*Szikra*” és a MAGIRT részvények utáni éves osztalékot, és a gyufa gyártásából, forgalmazásából, valamint az árának emeléséből származó bevételeket; mégis a legjelentősebb tétel a „*gyufafillér*” volt. 1928-ban úgy kalkuláltak a svéd vállalatnál, hogy ez évente 3 250 000 millió pengő lesz.²²⁵ Ezenfelül voltak példák kisebb-nagyobb kétes üzleti lépésekre is, növelendő a „*Kreuger-birodalom*” Magyarországról származó bevételeit. Ez utóbbiak közül a legnagyobb volumenű az a korábban bemutatott eset volt, amikor 1929-ben a „*Szikra*” „A” részvények manipulációjával a MAGIRT-nak 29 millió pengős tartozása keletkezett a Continental Investment Co.-val szemben.

²²⁰ SE/VALA/02854/E XXV ta/129/1949–1961. Hungarian agreement of march 31st, 1951., 1964. 05. 13.

²²¹ MNL/K69/748/I. dosszié. Néhány széljegyzet a svéd-amerikai gyufatrösz magyarországi térhódításához. 1928. július 7. 1–2.

²²² *Curchill, A.*: Incredible Ivar Kreuger i.m. 141.

²²³ *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i.m. 246.

²²⁴ SE/VALA/02854/E XXV n/4/1928–1929. Anglende ungerska statslån, 1928. 03. 14.

²²⁵ SE/VALA/02854/E XXV ta/ 11. Ljungberg to Carlberg, 1934. 11. 24.

Azonban a magyar gyufamonopóliumból származó tényleges nyereség elmaradt a várakozásoktól. A kölcsön törlesztése és kamatainak fizetése a gazdasági világválságot követő időszakban nem ment zökkenőmentesen, továbbá Ivar Kreuger halála a „*birodalma*” összeomlásához vezetett, és így az addig egy központból, összehangoltan működtetett vállalatok legnagyobb része csődbiztosok irányításával versengett a még meglévő jövedelmekért. Ekkor kellett a STAB-nak is szembe néznie a magyar gyufamonopólium kapcsán vele együttműködő vállalatok által támasztott követelésekkel, hogy részesülhesse-nek a nyereségből.²²⁶ Mindazonáltal nem csupán ez jelentett problémát a svéd gyufavállalat vezetése számára. Az exportra nem termelő magyar gyufaiparnak az 1930-as években szembesülnie kellett a válság és az áremelkedés következtében egyre csökkenő kereslettel,²²⁷ amelyre válaszként a STAB racionalizálta a magyarországi tevékenységét; ami gyárbezárásokat, valamint a termelés csökkentését jelentette. Ugyanakkor ez nem módosított jelentősen azon a tényen, hogy a magyar gyufamonopólium jövedelmezősége messze elmaradt a várakozásoktól. Például a „*gyufafillérből*” származó bevételek meg sem közelítették a svéd vállalat munkatársai által kalkulált 3,25 milliót, hiszen 1932-ban 2,2 millió, 1933-ban 2,1 millió, 1934-ben majdnem 2 millió, míg 1935-ben²²⁸ és 1936-ban 1,85 millió pengőt jelentett.²²⁹ Ezenfelül a magyar kormány lépései — transzfermoratórium, a kötött devizagazdálkodás, valamint az 1930-as években megkötött svéd–magyar kereskedelmi (pót)egyezmények — is akadályozták azt, hogy a svéd vállalat hozzájusson a szerződés szerint őt megillető jövedelmeinek teljes összegéhez.

A második világháború előestéjén és első felében a revízió, a háborús konjunktúra, valamint az ezzel összefüggésben a növekvő mértékű állami megrendeléseknek a STAB bevételeire gyakorolt jótékony hatása csupán rövid ideig tartott. 1944-től kezdődően a svéd vállalat a „*kényszerhelyzetben*”, svéd munkatársai életének megóvására, valamint a károk és a veszteségei minimalizálására törekedett. 1945-től kezdődően a helyzetet tovább bonyolították a magyar belpolitikai változások, a szovjetizálás, és ezek hatása a STAB magyarországi érdekeltségeire, és fennálló követeléseire.

Mindazonáltal a tárgyalt időszakban a magyar kormány és a svéd gyufavállalat előbb-utóbb minden esetben, mindkét fél számára elfogadhatóan rendezte az éppen aktuális kérdéseket, problémákat.

²²⁶ Elsősorban a *Continental*lal zajlottak tárgyalások, hogy a MAGIRT korlátozott fizetőképességét figyelembe véve, mely vállalat a követeléseit, milyen arányban legyenek kifizetve, valamint több vállalat is igényt tartott a *gyufafillérből* származó jövedelemre, azonban ez utóbbi végül továbbra is a STAB bevételeit képezte.

²²⁷ 1930-ban és 1931-ben alapvetően az áremelkedés miatt csökkenő fogyasztás, valamint részben — a svéd vállalat munkatársai szerint pedig elsősorban — az öngyújtók egyre szélesebb körű elterjedése okozta ezt. SE/VALA/02854/G I cr/2/1934–1940. A Magyar Általános Gyufaipari R.T. üzleti jelentése az 1930. évről, 1931. 05. 08.; Uo. A Magyar Általános Gyufaipari R.T. üzleti jelentése az 1931. évről, 1932. 05. 10.; *Wikander, U.*: Kreuger's match monopolies i.m. 242.

²²⁸ SE/VALA/02854/E XXV ta/11. Die Unter dem Titel 1 Filler der STAB nach jeder Schachtel gutgeschrieben Summen. 1936.

²²⁹ SE/VALA/02854/E I b/226. Memorandum angående de förestående förhandlingarna mellan ungerska finansdepartementet och STAB, 1937. 08. 25.

Összességében tehát nem tekinthető — főképpen a Kreuger által más országban megvalósított gyufamonopóliumokkal összehasonlítva²³⁰ — kudarcnak a STAB magyarországi szerepvállalása, hiszen a monopólium első majd másfél évtizede alatt jelentékeny nyereséget termelt a svéd gyufavállalat számára. Végül érdemes hangsúlyozni, hogy Magyarország volt az egyetlen állam Kelet-Európában, ahol a STAB képes volt megszakítás nélkül megtartani és működtetni a gyufamonopóliumát, és az egyedüli ország, ahonnan a háború után engedélyt kaptak bizonyos mennyiségű profit átutalására, ami 1947–1949 között évenként nagyjából 750 ezer svéd koronát jelentett.²³¹

MELLÉKLETEK

1. melléklet

A MAGIRT és a „Szikra” között 1930. május 26-án kötött megállapodás értelmében az egyes gyárak esetén fizetendő éves bérleti díj

Gyufagyár	Bérleti díj összege (pengő)
Budafok	3005
Gyula	4000
Kecskemét	2000
Szeged	9000
Pesterzsébet	1450
Szombathely	1500
Tokaj	1000
Összesen	21950

Forrás: SE/VALA/02854/G I cr/3/1934–1941. Price, Waterhouse & Co. Reports & Accounts. „Szikra” Ungarischen Zündholzfabriken A.G., 1933. 12. 31. 1–17. 4.

2. melléklet

A dolgozók létszáma a magyarországi gyufagyárakban (1928–1933)

	1928.05. 15.	1928.08. 05.	1929.05. 15.	1929.08. 05.	1930.06. 16.	1931.03. 31.	1931.05. 31.	1932.04. 30.	1933.12. 31.
Budafok	105	113	125	125	118	133	126	132	130
Gyula	51	53	57	54	54	53	51	51	51
Kecskemét	83	89	86	92	84	105	108	65	65

²³⁰ A kérdésről bővebben: Wikander, U.: Kreuger's match monopolies i.m.

²³¹ SE/VALA/02854/E XXV ta/129/1949–1961. Utdrag ur föredragningslista vid styrelsesammanträde i Stockholm den 28/11 1949., 1949. 11. 28.

	1928.05. 15.	1928.08. 05.	1929.05. 15.	1929.08. 05.	1930.06. 16.	1931.03. 31.	1931.05. 31.	1932.04. 30.	1933.12. 31.
Pesterzsébet	88	95	73	35	-	-	-	-	-
Szeged	104	108	163	152	139	144	134	118	107
Szombathely	67	66	60	51	54	48	48	-	-
Tokaj	74	78	68	68	64	58	-	-	-
Összesen	572	602	632	577	513	541	467	366	353

Forrás: SE/VALA/02854/E XXV ta/11/1928–1942. [Cím és dátum nélkül]

3. melléklet

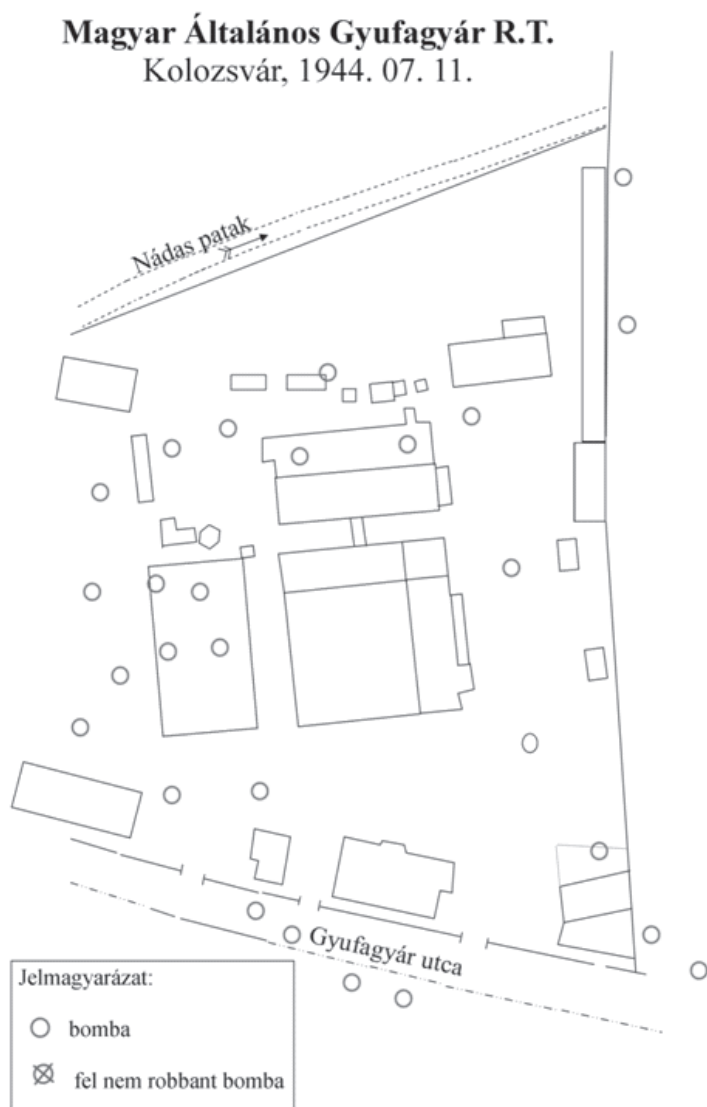
A magyarországi gyufagyárak termelése (1931–1943)

Év	Gyártott gyufamennyiség (láda)
1931	54585,0
1932	44751,0
1933	42083,5
1934	39561,0
1935	36835,0
1936	35527,5
1937	36141,5
1938	39553,3
1939	45976,3
1940	56083,3
1941	71664,5
1942	86228,8
1943	95308,3

Forrás: SE/VALA/02854/E XX ta/11/1928–1942. Der verkaufte Zündholquantität, d.n.; SE/VALA/02854/H I a/9/1935–1943. "A" Statistik. Az 1935 és 1943 között keletkezett havi statisztikai kimutatások összesítése.

4. melléklet

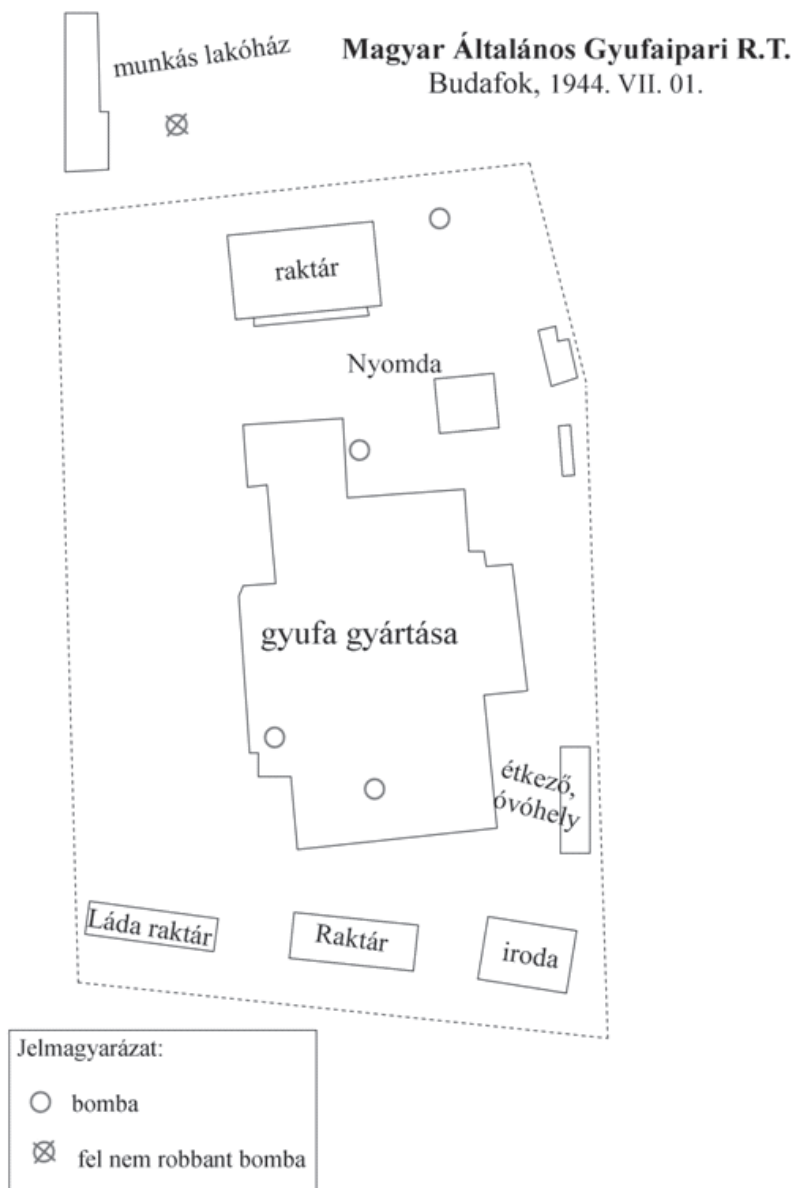
A kolozsvári gyufagyár elleni bombatámadás

Forrás: SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Kolozsvárer Fabriksanlage der Magyar Általános gyufaipari R.T. (Szilassy) an das Kgl. Ung. Kriegsindustrielles Bombenschadenangelegenheits-Komitée, d.n. A mellékletet képező helyrajz alapján készítette: PL.

5. melléklet

A budafoki gyufagyár elleni bombatámadás

SE/VALA/02854/E I b/509/1944. Fabrinksanlage Budafok (Gärtner) an das Kriegsindustrielle Bombenschadenkomitée, 1944. 07. 01. A mellékletet képező helyrajz alapján készítette: PL.

6. melléklet

A gyufa árának változása az 1946-os inflációs időszakban

Dátum (1946)	Egy doboz gyufa ára (pengő)
január 1.	360
január 19.	1 000
február 9.	3 000
február 25.	10 000
lmult1március 3.	20 000
március 13.	40 000
március 31.	80 000
április 7.	160 000
április 14.	320 000
április 21.	600 000
április 28.	1 500 000
május 5.	3 000 000
május 12.	9 000 000
május 19.	30 000 000
május 26.	100 000 000
június 2.	300 000 000
június 7.	1 200 000 000
június 13.	6 000 000 000
június 14.	9 000 000 000
június 15.	14 000 000 000
június 16.	20 800 000 000

SE/VALA/02854/E IX/7/1941–1946. Zündholzpreis 1946. 06. 17.

THE „KREUGER EMPIRE” IN HUNGARY

The Swedish Match-Production Monopoly in Hungary

by *Pásztory Levente*
(Summary)

On 16 May 1928 Walter Ahlström and János Bud, on behalf of the Svenska Tändsticks Aktiebolaget and the Hungarian government respectively, signed an agreement whereby, in return for a loan of 36 million dollars, the Swedish company was accorded an exclusive monopoly of match production and distribution for fifty years in Hungary. By this act, Hungarian match became part of the „empire” of Ivar Kreuger, known in the period as the „king of match”, an empire which in the 1930s already spread over fifteen countries in Europe and South America.

In the agreements concluded with the individual countries economic considerations predominated. The reason for the STAB’s undertaking to grant the loan to Hungary with exceptionally favourable conditions — and an amount which was the largest in proportion to the overall population among the similar agreements concluded by the Kreuger companies —, was that it calculated with an annual income in the region between 675 thousand and 1,1 million dollars.

Eventually, in the course of its twenty three years of existence, the Hungarian match monopoly only yielded the expected profits in the first few years, and the ensuing events, such as the Great Depression, Kreuger's death and the collapse of his „empire”, the Second World War and the consequent political upheaval in Hungary, coupled with nationalisation, faced the Swedish enterprise with important challenges.

Ujváry Gábor

„A KÜLFÖLD MÉG MINDEG ALIG TUD RÓLUNK”

Magyar–német tankönyvvita a második világháború idején

Régi igazság, hogy az egyes népekről alkotott kép, az ezek révén rögződött — sokszor végtelenül leegyszerűsített és hamis, ám valami igazságmaggal általában bíró — sztereotípiák talán legfontosabb forrásai azok a tankönyvek, amelyek elsősorban szűkebb, szerényebb terjedelemben és mélységben viszont tágabb környezetüket is bemutatják. Mindenekelőtt a történelem és a földrajz (részben az irodalom, a nyelv és — ahol volt ilyen — az államtan vagy állampolgári ismeretek) tankönyvek közöltek és közölnek gyakran megbízható, olykor azonban előítéleteken és a másik etnikum elutasításán alapuló adatokat a szomszéd és a távolabbi államokról, többnyire néprajzi és gazdasági szempontokat is figyelembe véve.

Különösen így van ez a felvilágosodás eszmerendszeréből következő általános tankötelezettségnek a 18. században elméletben, a 19. század végére már a gyakorlatban is szinte egész Európában megvalósult bevezetése óta. Annál is inkább, mivel a többnyire csak alapfokú képzésben részesülő emberek rendszerint kizárólag, ám a — Közép-Kelet-Európában még a 20. század első felében elitképzésnek minősülő — középfokú oktatásban tanulók is általában csak ezekből szerezhettek tudomást más népek múltjáról és életmódjáról. Az így átadott információk viszont sokszor manipuláltak, a politika érdekei által meghatározottak maradtak, sajnos részben — igaz: jóval kevésbé, mint korábban — ilyenek még napjainkban is.

Mindez pedig azért is igencsak veszélyes, mivel az alapműveltség (alsó szintjénél tovább nem jutó tömegek gyakorta ezek alapján — és rendszerint bármiféle gyakorlati tapasztalat nélkül —, általánosítva ítélkeznek az „idegen” etnikumokról. (Nem is beszélve arról, hogy értelmiségük jó része inkább szítja, mint tompítja az esetleg ezek nyomán keletkezett nemzeti ellentéteket.) A sajátmagát fel-, a „másokat” viszont leértékelő folyamat már az ókorban is megfigyelhető erősödése, modern értelemben vett megszilárdulása a nacionalizmus térnyerésétől, a 19. század kezdetétől vált jellemzővé. Különösen abban a soknemzetiségű, kevert lakosságú közép-kelet-európai régióban, amelynek centruma a Kárpát-medence, a történelmi Magyarország volt. S míg napjainkra Nyugat- és Közép-Európa államai nagyrészt már túljutottak ezen a terhes történelmi örökségen, igyekeznek néha önmagukat is kritikusan, másokat pedig minél pozitívabban ábrázolni — ez a németek esetében néha már túlzásokba is esik —,

Magyarország szomszédságában ez még mindig nem történt meg. A térség államainak tankönyvei olykor a legrosszabb hagyományokat örökítik tovább, akár etnikai konfliktusokat is kockáztatva ezáltal. Nem gondolva rá, hogy önmagunk minél alaposabb megismerése, saját érdekeink következetes képviselése nem feltételezi és kívánja mások lebecsülését vagy megvetését.

Emiatt fontos napjainkban is a nemzeti és a nemzetközi tankönyvvizsgálat, illetve annak Európában csak részbeni eredményre vezető története. Tanulmányomban ennek egy érdekes szeletét, a második világháború alatti magyar-német tárgyalásokat, illetve azok hátterét igyekszem bemutatni.

A tankönyvekről zajló nemzetközi egyeztetések a 19. század végére nyúlnak vissza. Ezt az Interparlamentáris Unió első, 1889-es konferenciája ajánlotta először, a békére való nevelés fontosságára hivatkozva. A nemes szándékokat azonban a 19–20. század fordulójának nemzetközi konfliktusai és az I. világháborúnak az egymással szembeni gyűlöletet mindkét oldalon a korábbinál is hevesebben hirdető szövegei elsodorták. Ezután a párizsi békekonferenciák javaslatára 1919 júniusában genfi központtal létrejött Nemzetek Szövetsége — Magyarországon használt nevén a Népszövetség (az Egyesült Nemzetek Szervezete jogelődjé) — keretében próbálták a nemzetközi tudományos együttműködést újraéleszteni. (Magyarország 1922-ben, Németország csak 1926-ban csatlakozhatott a Népszövetséghez.) Ennek érdekében hozták létre 1922-ben a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságát (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle), az UNESCO elődjét, majd 1926-ban a Párizsban működő Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetét (Institut International de Coopération Intellectuelle).

A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága évente ülésezett Genfben, 15 tagja között egy magyar is helyet kapott: 1937-ig Tormay Cécile, 1939-ig Teleki Pál, majd rövid ideig — hiszen Magyarország 1939-ben kilépett a Népszövetségből — Kerékyártó Béla. Magyar Nemzeti Bizottságát 1923-ban alapították, vezetői az MTA elnökei, Berzeviczy Albert, majd József királyi herceg lettek. A testület fő céljának az utódállamok magyar kisebbségei kulturális érdekeinek a védelmét, illetve a külföldi iskolai tankönyvek magyarellenenes részeinek revízióját tekintette.¹ Az utóbbi törekvést szolgálta a Nemzeti Bizottságnak az az MTA keretében működő albizottsága, amelyet — a Magyar Paedagógiai Társaság 1929-ben Kornis Gyula kezdeményezésére létrehozott Külföldi Tankönyvügyi Bizottságának munkáját folytatva — 1932-ben alapítottak Külföldi Tankönyvügyi Albizottság néven. Ennek elnöke a neves neveléstörténész, Fináczy Ernő, 1935-ben bekövetkezett halála után pedig a korszak vezető historikusai, a nemzetközi tankönyvrevízióban is fontos szerepet játszó Dománovszky Sándor, majd Lukinich Imre, titkárai a kultuszminisztérium egyetemi

¹ A Commission Internationale de Coopération Intellectuelle magyar kapcsolatairól: *Balogh Jenő*: A Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése. In: Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai. Közzéteszi dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Ny., Budapest, 1941. 861–866. L. még: *Magyary Zoltán*: Tudományos életünk virágzásának feltételeiről. In: *Új*: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában. Danubia, Pécs, 1931. 103–111., főleg: 103–106.

osztályának főnöke, Olay Ferenc, majd 1936-tól szintén egy kultuszminisztériumi tisztviseelő, vitéz Nagy Iván voltak.

Nemzetközi szinten a Franciaországi Népszövetségi Egyesület már 1920 szeptemberében javasolta a tankönyvek vizsgálatát a Nemzetek Szövetsége tanácsának, hogy az „örkődjék afelett, hogy az oktatás megfelel-e a Nemzetek Szövetsége alapelveinek, hogy ne forduljon elő gyűlölködés vagy félreértés-keltés az egyes népek között, valamint hogy ellenőrizze és jelezze azokat a tévedéseket vagy rosszindulatú kifejezéseket, amelyek más országokról a tankönyvekben előfordulnak.” A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága pedig 1925-ben elfogadta az úgynevezett Casares-féle javaslatot — Julio Casares spanyol diplomata, romanista és hispanista lexikográfus volt —, amelynek célja indokolásában olvasható: „[...] megtisztítani az egyes tankönyveket a tévedésektől és hamis fogalmaktól, amelyek oda becsúsztak, inkább tudatlanság, mint rosszakarat alapján, és amelyek eltakarják vagy megváltoztatják egyes népek igazi arculatát, olyan vonásokat nyomva rájuk, amelyek őket felismerhetetlenné vagy éppen gyűlöletesekké teszik”. Franciaországban részben ennek alapján vontak aztán vissza számos tankönyvet, a skandináv államok pedig egymással egyeztetették megjelenés előtt álló történelem- és földrajz-tankönyveik szövegét, s ehhez hasonló munkálatok zajlottak az amerikai kontinensen is. 1926-ban francia és német indítványra Amszterdamban a háborút méltató vagy a gyűlöltre nevelő tankönyvek korrigálását vagy visszavonását javasoló szervezetet is létesítettek.

A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága 1932. július 18-a és 23-a között tartott ülésén kérte nemzeti bizottságait, hogy reagáljanak a tankönyvek javításának igényeiről hozzájuk érkező megkeresésekre, illetve a vitás kérdések eldöntésére közvetítő szerepet ajánlott föl. E javaslatot az 1932. évi népszövetségi közgyűlés határozattá emelte. Ugyancsak 1932-ben jelent meg Franciaú — a következő esztendőben ezt bővítve angolul — a bizottság jelentése az iskolai tankönyvek revíziójáról és a nemzetközi megértés szükségességéről. E kötet az ehhez kapcsolódó magyar kutatások szervezeti hátterét, illetve az ezek révén megvalósult intézkedéseit is bemutatta. Egy 1935-ben több ország egyetértésével kiadott újabb dokumentum (*Deklaráció a történelemtanításról*) — amelyet 1937-ben a Népszövetség közgyűlésén számos állam aláírt (bár az USA, Franciaország és Nagy-Britannia tartózkodott ettől) — a történelemtanítás legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy a diákokat a nemzetek közötti megbékélés szellemében olyan kritikus szemléletre nevelje, mely a más népekkel szembeni előítéleteket is képes lebontani. 1937-ben azonban ez a szándék részben már illuzórikus volt. Emellett az ötévente megrendezett nemzetközi történelemszövetségkongresszusok (1928: Osló; 1933: Varsó; 1938: Zürich), illetve azok tanácskozásai — melyek közül az 1931. évi Budapesten rendezték — szintén foglalkoztak a témával. Kiadványaikban a magyar tankönyvekről is megjelentek tanulmányok Szelényi Ödön és Chobodiczky Alajos tollából.²

² Nagy Iván: A tankönyvek nemzetközi revíziója. Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató, 1937/19. 746–749. (Az idézetek ebből a cikkből valók.) F. Dárdai Agnes: Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztútjában. In: *Uő*: Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás, II.

Magyar nyelven Tas József budapesti elemi iskolai igazgató volt az első, aki a Magyarországról külföldi tankönyvekben megjelent torzításokról tudósított, angol, amerikai, norvég és belga példák alapján. Már ő is figyelmeztetett arra — amire aztán szinte minden későbbi bíráló kitért —, hogy a magyarok-ról alkotott egyoldalú és kedvezőtlen kép elsősorban a környező államok, a Kis-antant-országok sikeres kulturális propagandája miatt keletkezett. „Ezzel a kérdéssel ma annál inkább foglalkoznunk kell — állította 1928-ban —, mert a minket körülvevő ellenséges hódítók ugyancsak fürge munkát végeztek és végeznek ma is azért, hogy állítólagos kultúrfölényük szembetűnő legyen, hogy szellemi életüknek általuk hangoztatott, mondva-csinált magasabb szintje ki-ütközzék és végül mindezek alapján ártatlan szemforgatással jogosnak kikiáltott hódítási műveletük a kultúrvilág előtt is valamiképpen indokoltnak lássék, hogy ezzel is demonstrálhassák a megszállott területeken elorzott kultúrjavak barbár módon való tervszerű szétrombolásának szükségszerűségét.” Mindez persze csak féligazság volt, hiszen — ahogy arra például Jeszenszky Géza mutatott rá alapvető munkájában³ — a magyarságnak már jóval az első világháború előtt, a 19. század végén is a többnyire az előnytelen vonásait emelték ki. Korábbi jó híre, amelyet főleg az 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak köszönhetett, eddigre már elillant. A kiegyezés utáni időszakban — elsősorban a nemzetiségi kérdés rossz kezelése miatt — már inkább a negatív tulajdonságokat hangsúlyozták. Nemcsak a Jeszenszky által vizsgált angol területen, de egész Nyugat- és Közép-Európában is. (Igaz: mindez akkor is részben a magyarországi nemzetiségek sikeres érdekérvényesítésének volt köszönhető.)

Tas József a „pontosságáról és alaposágáról ismert” németekről csak annyit jegyzett meg: „Rendesen túltömött szemléltető képeken látunk furcsaságokat. Ezeket a képeket sokat akarnak szemléltetni, s így össze-vissza mindenféle van felhalmozva rendszertelenül. Drezdában láttam egy ilyen szemléltető képet, melyen gémeskút van középen és körülötte gulya, ménes delel, a gulyás bundában, a csikós kivételesen szűrben, egy-két lovas azonban gyolcsban, az előtérben kuvaszok és a kútágason hat darab füstölt sonka van felakasztva. A kép címe: Ungarische Puszten. Hol látta ezt a német, nem tudom, de ször-

köt. Pécs, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat, 2006. 8–40. A kérdéskör kiváló, a további szakirodalmat, levél- és kéziratforrásokat is tömören összegző elemzése: *Albert B. Gábor*: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között. *Századok*, 2008/1. 63–78. *Uő.*: Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesülése. *Történelemtanítás*. Online történelemdidaktikai folyóirat, *Új folyam* II. 2011/1. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/03/02_01_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.) *Uő.*: A két világháború közötti magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom kutatásának történeti forrásai. *Történelemtanítás*. Online történelemdidaktikai folyóirat, *Új folyam* II. 2011/2. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.) Ld. még: *Szabolcs Ottó*: Nemzetközi tankönyvgyezetések. *Educatio*, 1994/4. 623–630. (E téma tekintetében: 623.) *Dárdai Ágnes*: A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. *Iskolakultúra*, 2005/10. 120–126., elsősorban 120. *Szalai Bernadett*: A nemzetközi tankönyvkutatás történeti vázlata. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2012/1. 87–99., főleg 88–89. *Lembrecht, Christina*: Bücher für alle. *Die UNESCO und die weltweite Förderung des Buches 1946–1982*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2013. 105–107.

³ *Jeszenszky Géza*: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918. *Magyar Szemle Alapítvány*, Budapest, 1994.

nyen fel volt háborodva a kolléga, amikor ennek láttára mégis csak mosolyra derült arcunk, s mikor apróra elmagyaráztuk, hogy ezt bizony ilyenformán sehol széles ez országban nem lehet megtalálni együtt. Pedig ő azt jegyezte meg, hogy a leghíresebb lipcei cégek egyike adta ki – és ez igaz is.” Egy száz termésettudományi olvasókönyv kapcsán pedig kifogásolta, hogy az Magyarországot korábbi nagyságában — „ó, bár úgy volna!”, sóhajtott közben föl — mutatja be, a már említett pusztaképet kicsinyítve hozva. Arra is figyelmeztetett, hogy Németországban nagyon sok könyvet kell majd átnézni abból a szempontból, mit is mondanak a magyarokról. Ennek fő oka az volt, hogy Németországot — akár csak napjainkban — korábban is szövetségi államként igazgatták, s mivel az oktatási ügyek tartományi hatáskörbe tartoztak, ezért területenként változtak a tankönyvek. Ez a viszonylagos önállóság, ha jóval szűkebb térre szorulva, még az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvétel után is megmaradt.

Tas József a külföldi tankönyvek magyarság-ábrázolásánál egyrészt a jóhiszeműen, ám „kellő utánjárás nélkül átvett”, „hangzatos badarságokról” beszélt, melyeket valószínűleg nem lesz nehéz helyesbíteni: „[...] ilyenek a magyar puszták, a gulya, a ménes, a vadlovak, a csikós gyolcsban, a juhász bundában. Ez olyan, mint a magyar cigány muzsikás, aki külföldön fényes aranysujtásos huszárdolmányban muzsikál. Így azt hiszik, hogy itthon legalább is lovon jár, s mi, akik még nem mentünk ki külföldre, szintén muzsikálunk.” Másrészt viszont a szerinte elsősorban az első világháború alatti emigráns cseh politikussok ármánykodása nyomán elterjedt „céltudatos, tendenciózus” torzításokról szólt, melyek kijavításához „[...] minden elképzelhető eszközt igénybe kell majd vennünk, ha célt akarunk érni.” A tankönyvek terén a nemes békecélokat meghirdető törekvésekről — így a Nevelésügyi Társaságok Világszövetségének céljairól — pedig kijelentette: a magyarok is ennek szolgálatába állnak, „[...] de csak akkor, ha hazánk régi határai meglesznek, mert addig nem békére fogunk nevelni. Míg magyar tanító és tanár él, mi nem tehetjük ezt. Gyűlöletre sem nevelünk, mert az ellenkező a keresztény etikával, de elég, ha rámutatunk e csonkaország térképére, mindenki tudja, hogy nemcsak erősszívű, de erősöklű ifjakra van szükségünk, hogy még egyszer odaüssünk, ahová majd kell.” Tas József kemény szavai annyiban persze teljesen érthetőek, hogy a két világháború között szinte nem volt olyan család Magyarországon, amelyet valamilyen formában ne érintett volna az ország földarabolása, s ezért — érzelmi okokból teljesen logikusan — a korabeli magyar politika legkisebb közös többszöröse a revízió valamilyen formájának követelése volt, ami szélsőjobbtól szélsőbalig minden szervezetet és pártot jellemezett.

Végül a negatív kép okait elemezve rámutatott, hogy „[...] szerencsétlen múltunk emlékeitől nem tudunk szabadulni. Mindig Ausztria egy részének tekintettek bennünket, s a múlt ólomsúlyként nehezedik tagjainkra, nem tudunk lábra állani, nem tudunk még most sem önállóan járni.” Ezért sem ismerik jól és főleg helyesen a magyarokat. Ebben azonban ők maguk, a kulturális diplomácia mulasztásai is ludasak. Tas három pilléren alapuló programot vázolt föl: 1. gyűjtsék össze a külföldi tankönyveket és vizsgálják meg, hogy mit írnak azok a magyarokról. E feladatot a Magyar Paedagogiai Társaságnak szánta,

amely mint láttuk — talán az ő felhívását is követve — 1929-ben meg is kezdte ezt a munkát. Ugyancsak a Társaságot szólította föl, hogy nemzetközi kapcsolatait is mozgósítsa egy előnyösebb magyarság-kép kialakítása érdekében. 2. Erre hivatott szakemberek javítsák ki a tankönyveket, végül: 3. a Társaság elérje, hogy azok legközelebbi kiadásaiban már helyes adatok szerepeljenek.⁴

Hosszasan időztem Tas József cikkénél, mivel ez alapozta meg a később e témában született hozzászólásokat és munkálatokat. A már említett Olay Ferenc hivatalából adódóan is behatóan foglalkozott a tankönyvek revíziójával. Mindenekelőtt a román, a francia és az olasz tankönyveket vizsgálta. Napilapokban és periodikákban közzétett megállapításait 1933-as kötetében, illetve — rövidebben — a korszak legszínvonalasabb konzervatív folyóiratában, a Bethlen István irányítása alatt álló, Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemlé*ben összegezte. Utóbbi szerint: „Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a művelt világ nagy része nem ismer, egy tekintélyes része rosszul, illetve félreismer s aránylag kis része ismer a valóságnak és igazságnak megfelelően.”⁵ A párizsi Nemzetközi Történelem Bizottság főtitkára mellett dolgozó, majd 1936-tól a Bizottság folyóiratát is szerkesztő — később szélsőjobbra sodródott, majd a sumér-magyar nyelvrokonságot hirdető — Baráth Tibor a francia gimnáziumi tankönyvek magyarságképét ismertette a *Századok*ban.⁶ Ő és mások is Tas Józsefhez és Olayhoz hasonló következtetésekre jutottak.

Ezek lényege az volt, hogy a külföldi tankönyvek többnyire ázsiai eredetű, a hunokkal rokon, a „sárga fajhoz” tartozó népnek tüntették föl a magyarokat, akik nagy veszedelmet jelentettek európai megjelenésükkel, és a honfoglalás utáni kalandozásaik során feldúlták és végigrabolták az egész földrészt. Arról már sokkal kevesebb szó esett, hogy a közép- és koraiújkori magyar állam milyen szolgálatokat teljesített a Nyugat védelmében a tatár betörések és az oszmán hódítás idején. Az utóbbi alóli felszabadulást általában a Habsburgok vezette haderőknek tulajdonították, s (ha egyáltalán) azt követően is a Habsburg Birodalom szerves részeként tekintettek az országra, megelégedve arról, hogy státusza más volt, mint az örökös tartományoké. Szinte ugyanígy szóltak az 1867 és 1918 közötti államról is, kiemelve az időszak erőszakos magyarosítását — a természetes asszimiláció vonzerejét elfelejtve —, és a nemzetiségek csak részben valós, kíméletlen elnyomását. Az 1918 utáni rendezés ezért a Kárpát-medencében élő népek akarására, az etnikai elvek alapján született meg — hangzott általában a durva, részben hamis leegyszerűsítés. A földrajzkiadványok szerint Magyarország cigányokkal rokon (ha nem éppen cigány) lakossága — melynek helységneveit sokszor csak németül, olykor teljesen elferdítve adták meg — csaknem kizárólag földművelésből él, egyedüli valódi városa Budapest volt. Az

⁴ *Tas József*: Mit tanítanak Magyarországról a külföld iskoláiban? *Klny. a Magyar Paedagogia* 1928. évi 5–7. számából. Egyetemi Ny., Budapest, 1928. Az idézetek: 1., 7–10.

⁵ *Olay Ferenc*: Magyarország a külföldi tankönyvekben. Adalékok a tankönyvek nemzetközi revíziójához. *Magyar Nemzeti Szövetség*, Budapest, 1933. és *Uő*: A művelt Nyugat tankönyvei – rólunk. *Magyar Szemle*, 1933. XVII. köt. 3. sz. 261–271. Az idézet: 261.

⁶ *Baráth Tibor*: Magyar történet a francia középiskolákban. *Századok*, 1935. 442–450.

egykori Monarchia Kisantantba tömörült államai a többieknél is lesújtóbb véle-
ményt nyilvánítottak a magyarokról.

A más országokban megjelent tankönyveket áttekintő magyar pedagógu-
sok, hivatalnokok és történészek ezért jutottak arra a következtetésre, hogy a
revízióra mindenképpen, elsősorban éppen magyar szempontból van égető
szükség. Többen fölismerték, hogy a magyar tankönyvekből is ki kell gyomlálni
a más népekről szóló hamis sztereotípiákat. Ugyanakkor hamar rádöbbenek,
hogy erőfeszítéseik a két világháború közötti időszak feszült légkörében, külö-
nösen az 1930-as évek közepétől hiábavalónak bizonyulnak. A második világhá-
ború alatt pedig — ha nem is olyan mértékben, mint 1914 és 1918 között, ám —
ismét az egymással szembeni gyűlölködés vált meghatározóvá. Ez alól ugyan a
magyar szellemi élet és annak nyomtatásban megjelenő fórumai — a világhábo-
rú kezdetétől bevezetett cenzúra ellenére is — egészen a német megszállásig vi-
szonylag sikeresen vonták ki magukat. Oroszból és angolból fordított kötetek
sorát adták ki, a napilapok és a folyóiratok egy része Európában üdítően kriti-
kus hangnemet engedhetett meg magának, és a tengelyhatalmak hivatalos je-
lentésein túl a velük szembenállóké is helyet kaphatott a sajtóban, kiváltva e-
zzel a Német Birodalom és hazai követői megbotránkozását és tiltakozását.

Ugyanakkor a magyar történelem és földrajztankönyveknek a hajdani kö-
zép-európai nagyhatalomról, a jövevényeket befogadó szentistváni államról,
annak hatóságai nemzetiségekkel szemben mindig türelmes magatartásáról és
a Nyugat magyarokkal szembeni háládatlanságáról szóló fejezetei, az 1918 előt-
ti határok megváltozását csak ideiglenesnek — változatlanul az egész egykori
Nagy-Magyarországot otthonának — tekintő szemlélete, valamint a revízió vá-
gyára való (egyébként sikeres) nevelés óhatatlanul is összeütközésre vezettek a
szomszédos, részben pedig a távolabbi államokkal is, hiszen azoknak az első vi-
lágháború utáni európai rend fenntartása alapvető érdekük volt. A meg nem
értés így vált kölcsönössé: míg a külföldi tankönyvek többségében gyakran torz
portrét festettek Magyarországról, a magyarok sokszor ugyancsak leegyszerű-
sített sémákban mutatták be saját múltjukat, régiójukat és Európa történiáját.
Részben az ennek nyomán kialakult ellenségeképek, részben pedig a korábbi
nemzetiségi ellentétek eredményeként a második világháború idején Magyaror-
szág a vele formailag szövetséges szomszédokkal — a horvát és a szlovák bábál-
lammal, illetve Romániával — állt a legfeszültebb viszonyban, ám legfontosabb
gazdasági és politikai partnerével, a Német Birodalommal is gyakran került
összeütközésbe. (Ahogy a több változatban ismert anekdota találóan jellemezte
a helyzetet, az USA elleni magyar hadüzenet alkalmával zajlott volna le a kö-
vetkező beszélgetés az amerikai külügyminiszter és Roosevelt elnök, más válto-
zatban a magyar követ és az amerikai külügyminiszter között: Mi az Önök ál-
lamformája? Királyság. És ki a királyuk? Nincs királyunk, hanem kormány-
zónk van. Ki a kormányzó? Vitéz Horthy Miklós tengernagy. És van Önöknek
tengerük? Nincs. Értem. Van az USA-val szemben területi követelésük? Nincs.
Van valamilyen országgal szemben területi követelésük? Igen. Szlovákiával,
Romániával. Értem. És azokkal szemben is hadat viselnek? Nem, ők a szövetsé-
geseink.)

A nemzetiszocialista Németország és Magyarország közötti véleménykülönbségek természetesen nem csak a nagypolitika terén, hanem kulturális kérdésekben is megnyilvánultak. A külpolitikai tekintetben egyébként németbarát Hóman Bálint kultuszminister a „baráti” és a nyelvrokon államokkal sorra írta alá az akkoriban újszerűnek számító kétoldalú, tudományos, kulturális és oktatási (ahogy akkoriban nevezték: szellemi együttműködési) egyezményeket, ám ezeket elsőként mégsem a Német Birodalommal, hanem Lengyel- és Olaszországgal, illetve Ausztriával kötötte meg (1935: XVII., XVIII. és XIX. tc.). Csak ezután következett 1936-ban Németország (1937: V. és annak kiegészítéseként az 1940: XXXIV. tc.), 1938-ban Észt- és Finnország, valamint Japán (1938: XXI-II. és XXIX., illetve 1940: I. tc.), majd 1941-ben Bulgária (1941: XVI. tc.). Valamennyi megállapodást törvényben hirdették ki. Rögzítették bennük a szerződő felek tudósainak látogatásait, a diákcsereit, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport területén adódó együttműködési lehetőségeket.

Bár már Hóman kollégája, Bernhard Rust birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter magyarországi látogatásakor, 1934. október 13-án megállapodtak róla, hogy megkötik a bilaterális együttműködést, az erről szóló egyeztetések rendkívül vonatottan haladtak. A Német Birodalommal végül Hóman hivatalos berlini tárgyalásakor — ez alkalommal Goebbels és Hitler is fogadta őt⁷ —, 1936. május 28-án ratifikálták az egyezményt, amelyet a magyar képviselőház november 17-én vitatott meg, és fogadott el nagy többséggel.⁸ Felsőházi tárgyalásakor, 1937. januárjában Hóman maga is hangoztatta bizonyos fenntartásait a német törekvésekkel szemben (szavait egyes szám harmadik személyben idézik a szövegben): „A magyar állam, mint minden állam, sokszor van abban a helyzetben, hogy olyan államokkal lép nemzetközi kapcsolatba, amelyek esetleg más világnézetet, más politikai irányzatot követnek. [...] Elítélendőnek tartana azonban minden olyan kísérletet, amely előmozdítna kívánná a magyar kultúrájának és világnézetünknek függőségét a németektől vagy másoktól. [...] Rust német miniszter [1934-es] ittléte alkalmával [Hóman] az első ünnepi ebéden mondott beszédében, azután Berlinben is egyik beszédében határozottan leszögezte négy álláspontját: 1) kulturális csereit, együttműködést nemzetek között csak a teljes egyenrangúság alapján tud elképzelni s eleve tiltakozik az ellen, hogy a kulturális együttműködés alapján a magyar nemzeti kultúra függvénye legyen a németnek; 2) hangsúlyozta, hogy a nemzeti kultúrát külön egyéniségnek tekinti,

⁷ Hóman látogatásáról (sok egyéb forrás mellett): Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (Berlin) [a továbbiakban: AA PA], Gesandtschaft Budapest, K. 110, Besuch des Kultusministers Homan állag.

⁸ AA PA, R 71 167, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1935. július 24. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1935. augusztus 19. és 1936. április 20. R 61 258, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 7. (valamint az erre adott válasz május 16.) és szeptember 28. Hans Georg von Mackensen a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 22., június 4., október 5., november 20. Otto Meissner államtitkár, az Elnöki Hivatal vezetője a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 27. – Lásd még: AA PA, K. 173, Kulturabkommen állag iratai 1934 októberétől 1937 áprilisáig.

amely fölvesz idegen javakat, ezzel gyarapítja értékállományát, de önállóságát megtartja és egyéni marad; 3) Németországban pedig kifejezetten hangsúlyozta, ami ebben a kérdésben a legfontosabb — s emiatt kisebb német lapokban bírálatban is részesült —, hogy a magyar nemzet etnikai állásponton áll és a fajelméleti álláspontot nem fogadhatja el, a történetileg kialakult erkölcsi nemzet mellett tört tehát lándzsát; 4) félreérthetetlenül kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben, ahogyan ma nevezik, nem tud arra az álláspontra helyezkedni, mint a német társadalmi szervezéssel megbízott vezetők részéről ezt a kérdést megítélik, hogy t. i. a német nemzetet kívül van egy német kultúrnezmet, amely a magyar állam németajkú polgárait is belefoglalja, vérségi alapon.”⁹

Hóman tehát a magyar érdekek határozott védelmét képviselte. Annak ellenére, hogy fölismerte: a Német Birodalom egyre növekvő közép-kelet-európai befolyása, Magyarország geopolitikai adottságai, illetve politikájának a revíziós célokat minden más feladat elé helyező alakítása, valamint a két ország közötti óriási különbségek miatt a külpolitikában a német szövetség erősödése elkerülhetetlennek látszik. 1946-os népbírósági tárgyalásán tehát okkal hivatkozott arra: „Mint miniszter arra törekedtem kinevezésemkor, hogy az országot a német szellemi rabszolgaságtól függetlenítve a Németországgal nem is barátság-talan, de [az 1930-as évek első felében] ellenséges viszonyban álló Olaszországgal, továbbá Ausztriával és Lengyelországgal keressek kapcsolatot. Egymás után kötöttem ezekkel az országokkal a kulturális egyezményeket, és csak 1936 júliusában, amikor már nem lehetett elkerülni, kötöttem meg a kulturális egyezményt Németországgal. [...] Ugyancsak kerestem kapcsolatot Anglia és Amerika felé, de ezek puhatolózásomra azt a választ adták, hogy nem kötnek ilyen egyezményt más államokkal.” A megállapodás egyik célja volt a „[...] lekorlátozása ennek a kulturális érintkezésnek oly mértékre, hogy csupán kulturális téren legyen érintkezés, és ne lehessen politikai célzattal propagandára felhasználni. Egyenesen kizártunk ebből a kultúregyezményből minden olyan pontot, amely a nácizmusnak mint politikai rendszernek az elterjesztését Magyarországon lehetővé tette volna. Emiatt húzódtott meglehetősen sokáig, talán háromnegyed évig, sőt tovább is az egyezmény szövegének megállapítása, és végül is az utolsó pillanatban kénytelen voltam Berlinben a filmszakaszra vonatkozó német követelések túlzottsága miatt az aláírást megtagadni, és csak amikor elálltak követelésüktől, akkor írtam alá a kultúregyezményt.”¹⁰ A mondotakat alátámasztja, hogy míg Hóman külpolitikai téren tántoríthatatlan né-

⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: OSzKK], Fol. Hung. 3084. Hóman 1937. január 20-án, a magyar–német kulturális egyezmény felsőházi bizottsági tárgyalásakor mondott beszédének kivonata. Hóman Rust 1934-es látogatásakor és a maga 1936-os berlini útja alkalmával valóban hangoztatta ezeket a szempontokat. Minderről korabeli újságcikkek is tanúskodnak. Ezek — mint ahogy az egész, általam tárgyalt problémakör — áttekintését jelentősen segíti a Deutsche Arbeitsfront magyar vonatkozásokban is rendkívül gazdag, tematikus csoportokba (például [külföldi] kulturális kapcsolatok; kultúrpolitika; művészet és kultúra; személyiségek tételek) rendezett újságkivágat-gyűjteményének sok-sok állaga: Bundesarchiv, Berlin [a továbbiakban: BArch], NS 5 VI.

¹⁰ Budapest Főváros Levéltára XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

metbarát maradt, a belpolitikában következetesen visszautasította a nemzeti-socialista minták bármilyen szintű átvételét.

Német részről Hans Heinrich Lammers államtitkár, a Birodalmi Kancelária vezetője végül 1937. február 1-jén értesítette a német külügyminisztert, hogy a szerződés ellen egyik német minisztérium sem emelt kifogást, és a Führer is egyetért a szövegevel.¹¹ A Német Hírügynökség (Deutsches Nachrichtenbüro) aztán 1937. április 26-án tájékoztatott róla, hogy a megállapodás a ratifikációs okmányok kicserélése után május 3-ától érvénybe lép. A birodalmi hivatalos közlöny 1937. április 27-én hirdette ki annak német és magyar nyelvű szövegét,¹² utóbbi a Magyar Törvénytarba 1937: V. törvénycikként került be. A Német Birodalom elsőként Magyarországgal kötött kulturális szerződést, amely a későbbiekben mintaként szolgált más államokkal aláírandó hasonló megegyezéseikhez.¹³

A XXIII cikkből álló egyezményben a mondottakon túl általánosságban az I. cikkben rendelkeztek arról, hogy: „Mindkét kormány különleges figyelemmel fogja gondozni és fenntartani azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar–német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.” (Itt a berlini Collegium Hungaricumot, az ottani egyetem magyar tanszékét, illetve a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi tudományegyetemek német filológiai tanszékei mellett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem német irodalmi tanszékét nevesítették.) Emellett döntöttek a lektorok kölcsönös alkalmazásáról (II. cikk): a német kormány a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi egyetemekre, valamint a budapesti Eötvös Collegiumba (a jövőben a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre is), a magyar pedig a müncheni (tervek szerint a lipcei és „szükség esetén” más egyetemekre is) lektorok kiküldését vállalta. A felsőoktatási intézmények között félévente legalább két-két professzor (IV. cikk), illetve hat-hat hallgató (V. cikk), valamint a nyári egyetemi nyelvtanfolyamokra jelentkezők (VI. cikk) cseréjét határozták el. (Utóbbinál — nyilván a szigorú ellenőrzés érdekében — kikötötték, hogy a Magyarországra érkező német hallgatók „a lehetőséghez képest zárt csoportokban” vegyenek ezeken részt.) A Humboldt Alapítvány évente legalább három magyar ösztöndíjas fogadására kötelezte magát (VII. cikk), és a főiskolai és az egyetemi gyakornokok, illetve a diákcsoportok cseréjéről (VIII. cikk), valamint a másik nyelvére lefordítandó művek kölcsönös ajánlásáról (XIV. cikk), a hivatalos kiadványok egymásnak történő megküldéséről (XV. cikk), könyvtáraik esetében a másik félre vonatkozó anyagok gyarapításáról is (XVI. cikk) rendelkeztek. Végül annak érdekében, hogy „a kölcsönös szellemi és kulturális kapcsolatok kimélyítése és előmozdítása megvalósuljon, a lehető legsürgősebben magyar–német vegyesbizottság fog alakíttatni, amelynek hivatása, hogy az ezen egyez-

¹¹ AA PA, R 61 258. Hans Heinrich Lammers levele Joachim von Ribbentrop külügyminiszternek, 1937. február 1.

¹² AA PA, R 61 258. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1937. április 6-án, és ennek mellékletei. Lásd még ugyanebben az állagban Bernhard Rust és Hóman Bálint szerződésről folytatott levelezését, 1936 májusától 1937 júniusáig.

¹³ BArch, R 4901/12 773, javaslat Werner Zschintzsch államtitkárnak a német–magyar kulturális szerződésről és annak hatásáról tartandó előadásához, 1940. március 6.

mény rendelkezéseinek végrehajtását mindegyik országnak a végrehajtásra illetékes hivatalos szerveivel való állandó érintkezés útján biztosítsa” (XXI. cikk).¹⁴

Az így létrejött vegyesbizottság első találkozására 1937. október 25–30-a között Budapesten került sor. Habár munkaértekezletről volt szó, a budapesti német követség beszámolója szerint a magyarok mindent megtettek azért, hogy a német vendégek felejthetetlen benyomásokkal távozzanak a magyar fővárosból. A magyar vendégszeretet jegyében — miként ezt a jelentéshez csatolt gazdag program is bizonyítja — egymást követték a fogadások, az egyetemi, múzeumi látogatások, a színházi és az operaelőadások, és még Debrecenbe is kirándultak. Az egyezmény végrehajtásáról szóló tárgyalások csak egy délelőttiöt vetek igénybe, s ezeken még nem került szóba, hogy a két ország tankönyveit is megvizsgálják abból a szempontból, hogy mennyiben találhatók bennük sértő kitételek a másik országra vonatkozóan.¹⁵ A vegyesbizottság ezután elvileg minden esztendőben — hasonlóan kellemes körülmények között —, magyar és német helyszíneken váltakozva tanácskozott, hogy ellenőrizze, mennyiben valósulnak meg, illetve miként kivitelezhetőek a megállapodás (többnyire egyébként a gyakorlatba is átültetett) pontjai. (Az 1938-ra tervezett ülésre csak 1939. január 9-én került sor Berlinben. A tankönyvek ügye azonban még ekkor sem került szóba.¹⁶)

A bizottság tárgyalásai nem voltak mentesek a súrlódásoktól. A németek például már az 1937-es nyári előkészítő megbeszéléseken kifogásolták, hogy a magyar fél csak olyan csereprofesszorokat kíván fogadni, akik az „indogermanisztika, orientalisztika, iranisztika, középkori történelem, nemzetközi jog, biológia, fizika, kémia, matematika és botanika” területéről érkeznek. Ezáltal „arra törekszenek, hogy megakadályozzanak minden vendégkurzust és előadást, amely alkalmas arra, hogy a mai német szellemi és kulturális életéről közvetlenül értesítsen”. Valóban feltűnő volt, hogy a „világnézeti tárgyak” és a társadalomtudományok iránt egyáltalán nem érdeklődött a magyar fél. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy ezeket a tudományszakokat ekkoriban már szinte kizárólag a diktatúra politikai elvárásainak megfelelően lehetett tanítani Németországban, ami a korlátozott parlamenti demokráciában élő Magyarországon az értelmiség többségének erősen visszatetsző volt. Miként az is, hogy — bár erről ebben a formában valószínűleg nem tudtak — a német vendégprofesszorok külföldre utazása 1936 elejétől csak a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter engedélyével volt elképzelhető (ebbe később még sok más hatóság is beleszólt). De a Németországba készülő magyarok pedigéjét is — elsősorban azt, hogy árja-e az illető — ugyanilyen alapossággal vizsgálták.¹⁷ Így adódott az a furcsa paradoxon, hogy míg a magyar kulturális

¹⁴ L. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8032.

¹⁵ AA PA, R 61 258. Karl Werkmeister német követségi tanácsos jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1937. november 5.

¹⁶ AA PA, R 61 257. A vegyesbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1939. január 9.

¹⁷ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 108, Bd. 4. A Külügyi Hivatal körirata a külföldi képviselőknek, 1936. február 23. Az ajánlott magyar vendégprofesszorok lekáderezéséről egy példa a sok

élet — az előbbi példában: a magyar (felső)oktatási rendszer — 1933-ig még elmaradottnak és reakciónak, ezután viszont már túlságosan is szabadnak és liberálisnak tűnt a németek részéről.

Ezzel kapcsolatban még egy érdekes mozzanatot emelek ki a vegyesbizottság munkáját megalapozó tárgyalásokról készült beszámolóiból: „Német részről alapvetően érdektelen azon szakterületek megnevezése — írták —, amelyekről a magyar oktatók kurzusokat vagy előadásokat tartanak német főiskolákon, mivel a magyar tudományosság alacsonyabb szinten áll a németnél. Sokkal inkább arra kellene fordítani a figyelmet, hogy kik azok a magyar személyek, akiknek kultúrpolitikai szempontból fontos lehet a meghívása Németországba [...]”.¹⁸ Mindez nem pusztán a magyar tudományos életről alkotott — részben esetleg jogos — vélemény miatt érdekes (hiszen valószínű, hogy egy csaknem tízszer nagyobb lakosságszámú ország komoly hagyományokkal rendelkező tudományossága erősebb a nála kisebbnél), hanem azért is, mivel egyértelmű, hogy a németek a kulturális és a tudományos külpolitikát is elsősorban a hatékony propaganda és a minél eredményesebb ideológiai befolyásolás szemszögéből, mindenben csupán — a maguk szempontjából egyébként nagyon helyesen — a saját érdekeiket követve ítélték meg.

A vegyesbizottsági üléseken a későbbiekben is gyakoriak voltak a viták.¹⁹ Ezek érdekes mellékszála volt a másik fél (főleg történelem) tankönyveit vizsgáló, azok esetleges módosításairól 1942 júniusától 1944 nyaráig rendszeresen tárgyalt munkabizottság működése.²⁰ Ennek történetét ugyan Molnár Péter igekezelt földolgozni egy tanulmányában, amelyben azonban a kérdés hátterére nem tért ki, s a vonatkozó szakirodalom ismertetése nélkül, a Német Szövetségi Levéltár egy töredékanyaga alapján — összefüggéseiből kiragadva — vizsgálta annak jelentőségét.²¹ Ezért indokoltnak tartom a tankönyvekről zajlott egyeztetések lényegét újra, tágabb kitekintésben — a Molnár által idézetteket amennyire lehet, mellőzve — összefoglalni.

Az előzmények kapcsán csupán néhány momentumot kívánok kiemelni. Minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája, Gragger Róbert 1925 májusában szervezte Berlinben azt a tanácskozást, melyen a Külföldi Magyar Intézetek Szövetségének alapításáról döntöttek. A Szövetség a külföldi egyetemeken és magyar intézetekben dolgozó, Magyarországról delegált vendégtanárokat, lektorokat és kulturális tisztviselőket kívánta összefogni. Az ésszerű el-

közül: AA PA, Gesandtschaft Budapest, K 174, Bd. 1, 1c Gastvorstellungen – Ung. Wissenschaftler nach Deutschland (1939–1941) és 1d Gastvorlesungen állagok iratai.

¹⁸ AA PA, R 61 258, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium levele a Külügyi Hivatalnak, 1937. július 29. A levélhez mellékeltek az 1937. június 28-án a szellemi együttműködés nyitott kérdéseiről és a vegyesbizottság első, budapesti ülésének előkészítéséről írott, 12 oldalas összefoglalót.

¹⁹ AA PA, R 61 258, az állagban az 1937. évi ülésről szóló jegyzőkönyv, a német jelentések és újságcikk-kivágatok is megtalálhatóak. A következő esztendő egyeztetéseiről lásd az R 61 229 és 61 257 (1938–1939), az R 61 430 (1939–1941), a Gesandtschaft Budapest, K. 173, Kulturabkommen (1937–1938-ra vonatkozóan), illetve a BArch R 4901/15 110 és 15 111 állagok iratait.

²⁰ Erről lásd a BArch, R 124, 125, 4901, 6659 és 6660 állag iratait.

²¹ Molnár Péter: Magyar–német vegyesbizottsági tárgyalások a tankönyvek kölcsönös revíziójáról (1940–1944). Századok, 1997/2. 477–488.

képzés azonban Gragger 39 évesen bekövetkezett, 1926-os halála miatt végül nem valósult meg, mindössze erről az egy ülésről tudunk. Ezen azonban elhatározták, hogy a külföldi „[...] működési helyen megjelent és megjelenő tankönyvek és lexikonok felülbírálandók, lehetőleg anyaggal ellátandók, illetőleg gondoskodni kell arról, hogy esetleges tévedések kijavíttassanak és hiányok pótolttassanak.”²² Bár a Szövetség megszűnte miatt ez a terv is kudarcot vallott, ugyanezt az ügyet hamarosan fölkarolták Magyarországon.

A külföldi tankönyvek magyar vizsgálatára már a téma intézményesülésének kezdetén felfigyelt az 1925 áprilisától a polgári iskolai tanárképzőben, illetve a budapesti tudományegyetemen oktató vendégtanár, Hanns Göttling, aki egyben az 1928-ban német alapítással Budapesten létrehozott Német–Magyar Főiskolai Útbaigazító Iroda (Deutsch-Ungarische Akademische Auskunftstelle) vezetője is volt. Göttling az egyetlen külföldiként vett részt a Magyar Paedagógiai Társaság 1929. március 20-i, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tartott ülésén, amelyen 35 magyar pedagógus és professzor jelenlétében első alkalommal vitatták meg, milyen is a külföldi tankönyvek magyarságképe. A magyarsággal kapcsolatos ferdítései miatt a legélesebben a cseh és a francia tankönyveket bírálták, ám Olay Ferenc szóvá tette, hogy sajnós a német tankönyvekben is számos hiba található ebből a szempontból. Ezek után Göttling fölajánlotta, hogy az általa vezetett iroda — a berlini egyetem Farkas Gyula vezette Magyar Intézetével együttműködve — szívesen segít az általában minden hátsó szándék nélküli tévedések kiküszöbölésében, annál is inkább, mivel a német tankönyvkiadók már addig is gyakran fordultak hozzá és Farkashoz, adatokat kérve Magyarországról. Az őt követő hozzászólókat Göttling szavai megnyugtatták, ők már elismerően szóltak a német kiadók objektivitásáról.²³

Az 1930-as évek elején a berlini Collegium Hungaricumban meg is indult a Németországban megjelent tankönyvek magyar szempontú vizsgálata. Mint a Collegium igazgatója, Támedly Mihály az Országos Ösztöndíj Tanácsnak 1931 elején jelentette: „A kollégisták egy része végignézte a »Zentralinstitut«-ban [minden bizonnyal az 1915-ben alapított Zentralinstitut für Erziehung und Unterrichtről van szó] található összes német tankönyveket, abból a célból, hogy van-e bennük Magyarországra vonatkozó téves adat vagy bántó megjegyzés.” Azonban e munka végül hamar lezárult. A magyar ösztöndíjasok valószínűleg nyugúgnak érezték, hogy saját kutatásaik mellett ezzel is kellett foglalkozniuk.²⁴

Hans von Schoen budapesti német követ 1933-ban egy lipcsei kiadót kért rá, hogy egy számos kiadásban megjelent, tankönyvek alapjául szolgáló német földrajzi műben (*E. von Seydlitz'schen Geographie*) emeljék ki Magyarország

²² OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert Magyar Zoltánnak, 1925. május 20.

²³ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 118. VII. 1. Kulturelles – Verschiedenes (Lektoren, Akad. Auskunftsstellen), Bd. 2. Hanns Göttling, a Német–Magyar Főiskolai Útbaigazító Iroda vezetője jelentése a budapesti német követségnek, 1929. március 21.

²⁴ Humboldt Egyetem, Berlin, Szlavisztikai Intézet Magyar Szemináriuma [a továbbiakban HE, MSz], a Collegium Hungaricum iratai, A Németországban megjelent tankönyvek magyar szempontú vizsgálata (1932–1934) állag, illetve uo., a Collegium Hungaricum jelentései (1927–1943), Támedly Mihály jelentése a Collegium működéséről, 1931. február 12.

kulturális jelentőségét. A jövőbeni megjelenéshez a következő változtatásokat ajánlotta (a forrásokban pontosan megadott oldalszámokat és bibliográfiai adatokat itt és a következőkben sem közlöm): „A kis Magyarország” helyett: „A trianoni szerződés értelmében korábbi területének harmadára zsugorodott Magyarország”. „Házaik és útjaik gyakran alig különböznek a nagyobb falvakétól” helyett: „házaik és útjaik külterületi részei sokszor még vidéki jellegűek”. „A magyar népességben sok cigány él” helyett: „a magyar népességben néhol cigányok is élnek”. „Magyarország napjainkban már csak egy kis állam, melynek lakói földművelésből és állattenyésztésből élnek” helyett: „Magyarország kiterjedésére nézve ugyan kis ország, mégis képes volt arra, hogy kulturális intézményrendszerét a régi állam [értsd: a történelmi Magyarország] szintjén tartsa. Négy egyetemmel és számos múzeummal rendelkezik, a tudományokat és a szépművészeteket szorgosan segítik. Lakói főleg földművelésből és állattenyésztésből élnek, de emellett egy gyors fejlődést felmutató ipara van.” A követ magyarok iránti szokatlan megértéséről tanúskodó levelére a kiadó pozitívan reagált, s ígéretet tett rá, hogy a következő kiadásban már érvényesíteni fogja a módosítási javaslatokat.²⁵

Ugyancsak Schoen hívta föl a figyelmet Olay Ferencnek a *Magyar Szemlé*-ben napvilágot látott, korábban már idézett írására (*A művelt Nyugat tankönyvei –rólunk*), melyben a szerző a német tankönyvek magyarságábrázolását is kifogásolta. Schoen megint csak toleráns és együttérző diplomataként nyilatkozott. „Ezekből a kifogásokból sok kicsinyes és felfújtt, néhány azonban nem teljesen megalapozatlan – jelentette ki. – Az ismert magyar érzékenységre való tekintettel kívánatosnak tűnne számomra a kérdéses iskolai tankönyvek ellenőrzése, és a helytelen vagy sértő adatok lehetőség szerinti kigyomlálása. Talán az lenne a leginkább célravezető, ha [...] ezt a felülvizsgálatot a berlini Magyar Intézet végezné.”²⁶ A követ tárgyilagos tanácsa azonban nem váltott ki osztatlan lelkesedést. A német belügyminisztérium — melynek véleményére Schoen fellettes hatósága, a külügyi hivatal volt kíváncsi — ugyanis ellenezte a tervet, mivel Farkas Gyula berlini egyetemi intézetvezetőt „nemzeti érzelmű magyar embernek” tartotta. (Nem is alaptalanul; ráadásul Farkas ekkor még magyar állampolgárként irányította az intézetet.) Schoen kérését a Német Történelemtanárok Egyesületének elnökéhez irányította, aki a kifogásolt kötetek szerzőihez fordult, majd a nevükben is ígéretet tett, hogy a jövőben óvatosabban fogják Magyarországgal kapcsolatos véleményüket megfogalmazni.²⁷

1933 decemberében a *Pester Lloyd* egy olvasói megjegyzés alapján tette szóvá, hogy a népszerű *Meyers Volksatlas* — valószínűleg 1933-as — kiadásában Magyarország a legészakibb Balkán-államként szerepel és a térképeken a magyarországi — illetve az egykori magyarországi — helynevek szinte kivétel nélkül német alakjukban jelennek meg. Ráadásul az Ausztriát bemutató rövid

²⁵ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 11. Gehässige Presseartikel gegen Deutschland, 1933–1935. Hans von Schoen budapesti német követ a Ferdinand Hirt & Sohn kiadónak, 1933. március 8., és a kiadó válasza, 1933. március 15.

²⁶ Uo., Hans von Schoen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1933. március 14.

²⁷ Uo., A belügyminisztérium átíratái a Külügyi Hivatalnak, 1933. augusztus 7. és október 26.

szöveg szerint Burgenlandot a nemzetiségi elv alapján csatolták Ausztriához, azonban — mivel a közlekedési csomópontok: Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd Magyarországon maradtak — az új tartomány gazdasági helyzete nehezzé vált.²⁸

Az új német követ, Hans Georg von Mackensen pedig Udvarhelyi Károlynak a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkéről számolt be. Ebben a szerző az említett atlasz mellett — nyilván Olay írása alapján — a német földrajztankönyvek azon beállítását nehezményezte, miszerint a magyarok mongol eredetűek, kultúrájukat a németeknek köszönhetik, ám a magyarországi németek mégis sokat szenvednek a magyar hatóságok túlkapásai miatt. Emellett egy német művészettörténeti összefoglalónál azt kifogásolta, hogy abban alig esik szó Magyarországról, miközben az osztrákok, a csehek és más népek művészeti leírására viszonylag nagy teret szentel. Mackensen Schoenhöz hasonlóan, a magyar érzékenységre és az ebből adódó sértődöttségre hivatkozva megállapította: „kívánatos lenne, ha a kérdéses tankönyveket ellenőriznék, és lehetőség szerint kiküszöbölnék a hibás adatokat”.²⁹ Mackensen beszámolójának annyi hatása volt, hogy az atlaszt kiadó lipcsei cég jelezte: a jövőben Délkelet-Európára változtatják a Balkán-államok megnevezést. Ezt azonban a követ nem tartotta helyesnek, és a Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel történt egyeztetést követően a Magyarország és a Balkán-államok megjelölést ajánlotta.³⁰

Számtalan további üzenetváltást idézhetnék az 1930-as évek közepéről annak bizonyítására, hogy a német tankönyvekben Magyarországgal kapcsolatos megállapítások milyen komoly visszhangot váltottak ki, illetve hogy miként történt ez fordítva. Rengeteg kifogás érkezett ugyanis német részről is. Nem elsősorban a magyar tankönyvek „németellenessége”, hanem sokkal inkább a magyar szellemi élet — a mindinkább központilag irányított németével szemben megnyilvánuló — szabadsága miatt. Ennek következtében Magyarországon rendszeresek voltak a nemzetiszocialista diktatúrát bíráló megnyilatkozások, melyek ellen a német követség számtalanszor tiltakozott. Néha eredményesen: többször tiltottak be ennek hatására Magyarországon olyan lapokat, amelyek kritizálták a Birodalom valamely intézkedését, illetve visszavontak a kirakatokból — vagy részben a forgalomból — emigráns vagy „nem kívánatos” német szerzőktől (olykor másoktól) származó, illetve a nemzetiszocializmust kritizáló műveket.

A tankönyvek kölcsönös revíziója azonban az 1936-ban a szellemi együttműködésről kötött egyezmény értelmében alapított vegyesbizottság 1940. március 11–12-i budapesti ülésén vetődött föl először. A 18 napirendi pontból egy szólt erről, egy másik pedig ehhez kapcsolódott. A 13. pont megállapította, hogy a két ország (elsősorban földrajz és történelem) tankönyveiből ki kell küszöbölni a másik félre nézve sérelmes részeket. A 16. pedig a német fél kérésére arról

²⁸ Die ungarischen Ortsnamen im Meyers Volksatlas. Pester Lloyd, Morgenblatt, 1933. december 7.

²⁹ AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 11. 1933–1935 – Gehässige Presseartikel gegen Deutschland. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1934. március 13.

³⁰ Uo., A lipcsei Bibliographisches Institut AG a belügyminisztériumnak, 1934. április 14., illetve Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1934. május 23.

rendelkezett, hogy a Birodalomban betiltott irodalom — amely magyar egyetemeken még mindig elérhető — „[...] a jövőben — lehetőséghez képest a német könyvtáraknál és egyetemi (főiskolai) intézeteknél életbeléptetett szabályzatoknak megfelelően — zárlat alá vétessék és csak különleges kutatómunkára legyen rendelkezésre bocsátható, egyébként azonban mint tan- és oktatóeszközök mellőztessék.” A magyar fél pedig azt sérelmezte, hogy Németországban „[...] oly irodalmat is rendelkezésre bocsátanak tanulmányi célokra, amelyeket Magyarország — illetőleg a magyar nép — lekicsinylését tartalmaznak. A két kormánybizottság megegyezik abban, hogy ezen a téren ugyanazon szabályozás érvényesül, mint amely az előző bekezdésben az emigránsirodalomra nézve megállapított.”³¹

A magyarságkép külföldi megjelenése iránti magyar érzékenységet Trianon traumáján kívül az is erősítette, hogy éppen ekkoriban zajlottak azok a viták, amelyek a *Mi a magyar?* kérdésköre körül folytak. Ezt nem csak a Szekfű Gyula szerkesztette, méltán ismert kötet — benne Eckhardt Sándor kiváló tanulmányával (*A magyarság külföldi arcképe*) —, hanem a *Magyar Csillagban* Balogh József, Illyés Gyula, Keresztury Dezső tollából 1943–1944-ben megjelent esszék, illetve ezek visszhangja — így a nagyszerű történész, Szabó István összegzése — is bizonyította.³²

Nem meglepő tehát, hogy a vegyesbizottság tankönyvrevíziót szorgalmazó határozata alapján a magyar fél viszonylag gyorsan cselekedett. A bécsi tudományegyetem magyar lektora, Ferenczy Géza és a fiatal budapesti egyetemi tanársegéd — 1942/43-ban müncheni magyar lektor, később irodalom- és művészettörténész, Debrecenben a világirodalmi tanszéket vezető docens — Koczogh Ákos 1940 októberében kaptak megbízást a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól, hogy a Magyarországról a Német Birodalomban „megjelenő tudományos, felvilágosító és tankönyveket” megvizsgálják, és tegyenek javaslatot arra, hogy a hazájukat „bárminő vonatkozásban kedvezőtlen színben feltűnő részek megfelelően helyesbítessenek”. Szent-Iványi Béla, a berlini tudományegyetem magyar lektora javaslatára végül kettejük munkáját úgy osztották föl, hogy „[...] míg Koczogh Ákos Berlinben a tankönyveket nézi át, addig Ferenczy Géza Bécsben a tudományos és ismeretterjesztő műveket tanulmányozza, mégpedig a legújabb megjelenésű könyvektől kezdve visszamenőleg 1933-ig.”³³

³¹ BAArch, R 6659., illetve AA PA, R 1901/15 110. Az 1940. március 11–12-én Budapesten tartott vegyesbizottsági ülés jegyzőkönyve, 1940. március 12.

³² *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. Benne Eckhardt tanulmánya: 87–136. A *Magyar Csillagban* Balogh József *A nemzeti önismeret eszközei* című írása az 1943. november 15-i (616–620.), *Illyés Gyula és Keresztury Dezső* *Hírünk a világban* című esszéi az 1943. december 1-i számban jelentek meg (633–640.). Ezekre Balogh József *A nemzet híre és a nemzeti önismeret* című írásával válaszolt (1944. február 1. 123–129.), Illyés pedig a *Hírünk a világban* II.-vel reagált (1944. március 15. 313–319.). Az addigi vitákat — ismertette a Magyar Nemzetben folytatottat is — összefoglalja: Szabó István: *A magyarság híre külföldön*. Hitel, 1944/1. 42–50.

³³ HE, MSz, a Collegium Hungaricum iratai, Tankönyvrevízióval kapcsolatos iratok (1940–1941), Paikert Géza Ferenczy Gézának, 1940. október 7. Ferenczy Géza Szent-Iványi Bélának, 1940. október 21. Szent-Iványi Béla Sztójay Döme berlini magyar követnek, 1941. február 4. A berlini magyar követség Pro memoriája, 1941. február 8. Ferenczy Géza Szent-Iványi Bélának, 1941. március 7.

A feladat végrehajtása érdekében Koczogh ösztöndíjat kapott — Sztójay berlini magyar követ az előbbieik értelmében utasította munkája végzésére³⁴ —, és két részletes, illetve egy összefoglaló jelentést készített 1941 áprilisa és augusztusa között végzett munkájáról. Az utóbbi szerint az összes iskolai használatra engedélyezett és forgalomban lévő német elemi (Volksschule), polgári (Mittelschule) és középiskolai (Gymnasium, Oberschule, Aufbauschule) tankönyvet átnézte. Ez azért is fáradságos volt, mivel az akkori német közigazgatási egységek, a Gau-ok szerint más-más szerző írta a tankönyveket, melyek különböző kiadóknál jelentek meg. Ennek ellenére azok korábbi sokszínűsége — a diktatúrák lényegéből fakadóan — igazából megszűnt. „Lényegükben s besztásukban — nyugtázta Koczogh — eltérés nincs. Az olvasókönyvek helyi igények szerint váltakoztatják provinciális jellegű olvasmányanyagukat. Céljuk szerint valamennyit meghatározza a politikai nevelés elve. Nívójuk a természettudományi munkák és a történelmi munkák képanyagától eltekintve s a régebbi tankönyvekhez viszonyítva feltűnően alacsony.”

Koczogh áttekintése lesújtó eredménnyel zárult. „Magyar szempontból a helyzet teljesen elszomorító — jelentette ki. — Úgy hiszem, minden egyes tankönyvre általánosítva kimondhatjuk, hogy a német diák ezek alapján egyetlen jó szót sem olvashat a magyarságról [...] tizenkét éven át. Megvakítása már az elemi iskolában kezdődik és tart rendületlenül a középiskolában – valószínűleg nemcsak a tankönyvek nyomán, de az előadások segítségével is.” Koczogh különösen a bánáti sváb Adam Müller-Guttenbrunn „burkoltan lázító” és „magyargalázó” írásainak gyakori szerepeltetését nehezményezte. „Furcsa, hogy a magyar-német barátság kifejlődésének idején, amikor ezek a tankönyvek sajtó alá kerültek (1939-től kezdődően) egyedül a legközönségesebb magyarság ellen szító Müller-Guttenbrunn írásai mutatkoztak alkalmasnak arra, hogy a német diák külföldön élő rokonairól s egyben az azokat befogadó népközösségről tudomást szerezzen.

Müller-Guttenbrunn, mint valamennyi olvasmány, a fajbiológia és a geográfia azonban csak eszköz egy új világnézet kifejezésére, s ennek két sarkköve adja meg a középiskolai oktatás legfőbb alapját, ez pedig a Lebensraum [élettér] és Kulturboden [kultúrta] elve.” A tankönyvekben közölt negyed- és féligazságokról úgy vélte: „Végeredményben igaz, hogy a honfoglalás előtt éltek már Magyarország helyén germánok, lehetséges, hogy Augsburgnál vereséget szenvedtünk, igaz, hogy Szent István óta sok germán kultúrhatás ért bennünket, igaz Savoyai Jenő törökverő szerepe, igaz, hogy német telepeseink erős munkát végeztek földünk egy részének újjáalakításában. De mindez csak negyed igazsággá csordul a magyarság ezeréves történetének ismerete nélkül. A német diák a magyar történelemnek csak ezeket a pontjait ismerheti meg könyvei alapján, de ezt sem a történelemért önmagáért, hanem hogy igazolva lássa a Lebensraum és Kulturboden jogát. [...] végigolvastva csaknem kétszázötven kötetet, s ismerve az ifjúsági nevelés szellemét, úgy látjuk, hogy a legsürgősebb

³⁴ Uo., Sztójay Döme Koczogh Ákosnak, 1941. május 20.

változtatásokra van szükség, mert a felnövekvő generáció millió és millió tagja iskolai ismeretei alapján őszinte barátunkká sohasem válhatik.”³⁵

Koczogh az első, 29 oldalas beszámolóját 1941 júniusában, 99 természettudományi, földrajz és történelemtankönyv vizsgálata alapján írta, pontosan megadva a kötetek bibliográfiai adatait. Megállapította: „Minden tankönyv között a természettudományi munkák tartalma és kiállítása a legnívósabb. Észrevételeinket általánosítani lehet valamennyire. Keretük általában nem nő túl a Birodalom határain, s növénytani és állattani részük csupán a honismeretet szolgálja legfőképpen. Természetesen helyet kap bennük az egzotikus égövek állatvilága is. Egy-egy elszórt angol, francia, olasz példa mellett azonban hiába keressük a magyart.” Azt is veszedelmesnek tartotta, hogy „[...] a fajbiológiai munkák teljesen hallgatnak rólunk. A hivatalos fajbiológia felállította tételét, s eszerint csak tiszta faj lehet kultúrateremtő, minket pedig a kevertfajúak közé sorol, mely, szerinte, a történelem tanulsága alapján pusztulásra ítéltetett. Felfogásuk ellen politikai szempontból, ma, nem lehet küzdeni.” Arra is kitért az ezzel kapcsolatban szerzett tapasztalatai alapján, hogy: „Nagyrészt elhibázott idegenpropagandánk az oka, hogy a külföld még mindig alig tud rólunk, s ha éppen tud: a múlt század hamis romantikáját örökíti tovább. Minden utazási iroda kirakatában látunk csikóst, puztát s tokaji bor reklámokat, de sehol nem olvashatunk arról, hogy Jedlik Ányos Siemens előtt tizenöt évvel elkészítette már az első dinamót, hogy Bolyai abszolút geometriáját kifejtette már Gauss előtt és így tovább a példák sokasága a teljes magyar kultúra, a teljes magyar élet.”

Koczogh tankönyvenként haladva rengeteg példát hozott a magyarokról megjelent torzításokra, a honfoglalás utáni kalandozásoktól — mikor ez a szerintük szörnyen kegyetlen, le nem telepedett ázsiai lovas nép megérkezett Európába a távoli Keletről — a két világháború közötti időszakig. Volt, ahol rosszalta, hogy egy szerző „[...] 1. helytelen fogalmazás[a] miatt a magyarok azonosak a szlávokkal; 2. olyan [német] jövevényszavakat tulajdonít nekünk, melyek nyelvünkben teljesen ismeretlenek. Tendenciózus az, hogy: 1. túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a honfoglaláskor már itt élő és később beolvadt germán törzseknek; 2. teljesen elhallgatja szerepüket a tatár s török elleni küzdelemben, s ezzel meghamisítja a történelmi objektivitást és féligazságot hirdet.” Elvetette azt a gyakran megjelenő szemléletet is, miszerint a 18. században a német betelepülők az oszmánoktól visszafoglalt magyar területeken „a mocsárból virágzó édent” teremtettek, melyen a „sztyeppei földet a német parasztok munkája német kultúratalajjá alakította át”. Ennek kapcsán Koczogh hangsúlyozta: „Ez az egyoldalú beállítás minden tankönyvben hasonlóképpen jelentkezik s olyan benyomást kelt, hogy a magyarságnak semmi szerepe nem volt a török által elpusztított területek visszanyerésében.” Elutasította a kalandozó magyarság ördöggel való azonosítását, azt a téves megállapítást, „hogy a bajoroknak köszönhetjük letelepedésünket és kereszténységünket”, és hogy minden magyar város német jog szerint élt volna a középkorban. Joggal

³⁵ Uo., Koczogh Ákos összefoglaló jelentése, 1941. augusztus 1.

késérítette el, hogy egy tankönyv szerint „1860 után a magyarok kíméletlenül irtani kezdték a németiséget”, egy másikban pedig 70 oldalon keresztül ismertették az első világháború történetét a magyarok említése nélkül.

Jellemző volt az az erősen leegyszerűsítő nézet is, amelyet így összegzett az egyik tankönyv: „A német paraszt és kézműves készségesen követte a Monarchia nem német népeinek hívását, és megmutatta nekik a felépítéshez vezető utat. A német vezetésnek köszönhetően a gazdaság érezhetően fölvirágzott. A német kultúra befolyása mindenütt érezhető volt. A németek történelmi érdeme, hogy a Habsburg Birodalom állami és gazdasági alapjait lefektették. Az idegen népek nagyon jól érezték magukat a német vezetés alatt, amelyet mindenben helyesnek és előnyösnek tartottak.” Persze a magyarok hálátlanok voltak, s 1867 után a más nemzetiségűeket — köztük a németeket is — tüzzel-vasal igyekeztek asszimilálni. „A császár az ujját sem mozgatta, hogy a németeket ettől a terrortól megóvja. [...] Így a németiség keleti előőrse Magyarországon a kiegyezés óta nehéz harcokat vívott népisége megőrzéséért, és ezért számtalan áldozatot hozott.”³⁶

Koczogh Ákos az első jelentése után még 140 tankönyvet tekintett át, melyek magyar vonatkozásait az előzőekhez hasonlóan szintén élesen bírálta. Az olvasókönyvek esetében szóvá tette, hogy elsősorban a szerinte magyargyűlölő Müller-Guttenbrunnól vagy éppen a magyarokkal szemben ugyancsak negatívan elfogult erdélyi szász írótól, Heinrich Zillichtől — akinek pályája a nemzetiszocialista uralom idején emelkedett igazán magasba — hoznak regényrészleteket vagy novellákat. Ezen kívül két 1941-ben megjelent tudományos kötetről is lesújtó kritikát adott. (A szakirodalmi művek áttekintése egyébként Ferenczy Géza feladata volt; az ő reflexióira most nem térek ki.)³⁷ Koczogh és Ferenczy munkájával a kormányzat is elégedett volt. Szily Kálmán kultuszállamtitkár — aki egyébként a magyar-német kulturális vegyesbizottságot magyar részről vezette — a miniszterelnöki széke mellett a külügyminiszterit is megtartó Bárdossy Lászlónak mint külügyminiszternek írt arról, hogy Koczoghot újabb ösztöndíjjal Bécsbe kívánja küldeni (hogy ez végül megvalósult-e, arról nincs tudomásom), egyben jelezte: „Koczogh és Ferenczy jelentését egyébként az Országos Közoktatási Tanács letárgyalta, és megállapította, hogy e két szakterő lelkiismeretes, derekas munkát végzett. A Tanács egyúttal tankönyvcserét javasol, ami nekem is régi álláspontom.”³⁸ Mindez jelezte, hogy a tankönyvrevíziót a kormányzat is igen fontosnak tartotta – ha nem így lett volna, nem foglalkoztak volna ilyen magas szinten vele.

Mollay Károly, a fiatal Eötvös Collegiumi tanár, későbbi neves (nyelv)történész egy 1942-es, *Magyarország kulturális kapcsolatai Németországgal* című előadásának vázlatában pontosan mutatott rá a már korábban is széles körben ható német népiségtörténeti irányzat nemzetiszocialista uralom idején történt rendkívüli erősödésére, hivatalossá válására, ebből adódóan a korabeli német

³⁶ Uo., Koczogh Ákos jelentése, 1941. június 10.

³⁷ Uo., Koczogh Ákos jelentése, 1941. augusztus 1.

³⁸ Uo., Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár átíratva Bárdossy László külügyminiszternek, 1941. október 8.

történelemszemlélet magyarokkal szembeni — tankönyvekben is megnyilvánuló — meg nem értésére, türelmetlenségére és visszásságaira. Megállapította, hogy „[...] történelmünkéről sok téves vagy ellenséges nézet uralkodik a német közvéleményben s ettől a hivatalosan kiadott tankönyvek [...] sem mentesek, [...] minden jelenséget a német nép [...] és a német birodalom [...] szempontjából tekintenek, minden korban a nagynémet népi gondolat létét és érdekeit kutatják, s egyéb népre tekintettel nemigen vannak. [...] Az érvelés kb. a következő: Magyarország területén pl. a honfoglalás előtt voltak germánok, Magyarország őslakói tehát a németek. (A 18. századi telepítés: Wiedergewinnung [visszanyerés]!)” Jellemző az is, hogy Magyarországgal kapcsolatban eltúlozzák a német, és lebecsülik az olasz vagy a francia hatást. Az oszmánokkal vívott „[...] felszabadító háborúk és az azok nyomában járó német telepítések Mária Teréziáig mint a németiség kelet-európai gyarmatosító törekvéseinek fontos álmomái szerepelnek. Kissé háttérbe szorul a magyarság szerepe a török veszély elhárításában, ugyanúgy az a tény, hogy az egykorú nyugati közvélemény Magyarországot egyöntetűen Európa védőbástyájának tartotta. [...] Annál nagyobb fényben lép elénk Savoyai Jenő herceg alakja. Ő az, aki a mai németiség szemében a német birodalom határait délkelet felé kiterjesztette. [...] Általában ismeretlen Magyarországnak Ausztriához való kapcsolata. Ferdinánd királlyá választása a mohácsi vész után beállítást kap, mintha Ferdinánd ezáltal Magyarországot a német birodalomhoz csatolta volna s ez a helyzet maradt volna meg az első világháború végéig. [...] 19. századi történelmünkben a közjogi viszonyon kívül még a nemzetiségi kérdés s ezzel kapcsolatban az asszimiláció van állandóan napirenden [...], a magyarságot mint a legerőszakosabban asszimiláló nemzetet tüntetik fel [...]”.³⁹ Mollay észrevételei szinte teljesen megegyeznek a Koczogh által leírtakkal, pedig nem valószínű, hogy tudott Koczogh jelentéseiről. A tapasztalatuk viszont csaknem azonos volt, egyben kapcsolódott azokhoz az 1920-as évek végén és 1930-as években született tanulmányokhoz, amelyek a magyarság kedvezőtlen nyugat-európai tankönyv-ábrázolásairól szóltak.

Koczogh Ákos beszámolóit nemcsak azért idéztem hosszasan, mivel rendkívül alaposan elemezték az akkoriban használatos német földrajz és történelemtankönyvek többnyire kedvezőtlen — amikor előnyös, még akkor is némi atyáskodó lenézéssel párosuló — magyarságábrázolását, amely általában néhány részgazság sorolásával, ám alapvető tények elhallgatásával vezetett a meglehetősen torz kép megformálásáig. Hanem amiatt is, mert a két állam kulturális kapcsolatainak szabályozására létrejött vegyesbizottság magyar tagjai végül is ezek alapján fogalmazták meg immár hivatalossá vált kifogásaikat a német tankönyvekben a magyarokról megjelenő hamis véleményekről vagy ferdtésekről.

A tankönyvek kölcsönös áttekintéséről és revíziójáról szóló 1940-es bizottsági határozat végrehajtása viszonylag vontatottan haladt. Ebben a világháború, majd annak a tengelyhatalmak szempontjából a kezdeti nagy sikerek után

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, K 639 - 1940-44 - 3 - 37.359/1942.

1942 elejétől egyre súlyosabbra, 1944-től már válságosra fordulója, ezzel párhuzamosan a tudomány- és a kultúrpolitika mind jelentéktelenebbé válása játszotta a legfőbb szerepet, ám ehhez bizonyára hozzájárult, hogy német részről a magyarul jól tudó pedagógusok és tudósok bevonása is nagy nehézségekkel járt. Mindenesetre amikor Werner Zschintzsch, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelésügyi és Kulturális Minisztérium államtitkára 1941. május 14-én a vele kiváló kapcsolatot ápoló magyar kollégájának, Szily Kálmánnak arról írt, hogy egy magyar irodalomtankönyvben a magyarokat a németektől óvó és őket szitkozó költemény olvasható, illetve egy földrajziban Magyarország szimbolikus elrablásának ábrázolásánál Burgenlandot a német Michael ragadja el, és a két nép barátságára hivatkozva kérte Szilyt, hogy ezeket távolítsák el az iskolákból és a könyvesboltokból, Szily azonnal megtette a szükséges intézkedést a kötetek módosítására. (Zschintzsch és Szily egyébként a vegyesbizottság német és magyar elnökei voltak.)⁴⁰

A vegyesbizottság 1941. május 14–15-i berlini ülésén jelezték, hogy hamarosan magyar részről is átadnak egy listát azokról a tankönyvekről, amelyeket módosítani kívánnak (a németek ezt részben már 1940-ben megtették, Koczogh pedig éppen ekkor nézte végig a német tankönyveket), illetve kezdeményezik az illetékes hatóságok felé, hogy a sajtóban barátságos hangon szóljanak a másik országról. Ennek végrehajtása a még mindig viszonylagos sajtószabadságot élvező Magyarországon nehezebb volt, mint a Birodalomban.⁴¹

A budapesti német követség jelentése 1942. március 17-én kifejtette: „A magyar tankönyvek valódi megtisztítása csak akkor lehetséges, ha sikerül megnyerni a magyarokat, hogy történelmi és földrajzi fejtegetéseiket Európa jövőbeni békés felépítése szolgálatába állítsák, és ezért mondjanak le a korábbi és jelenlegi ellentétek és ellenségeskedések kiemeléséről. A következő vegyesbizottsági ülésen a bizottság német elnökének feltétlenül követelnie kell, hogy az összes magyar tankönyvből távolítsák el a német népről szereplő gyűlölködő és hamis állításokat.” A levélhez csatolták az 1941 februárjától a világhírű szociológus, Hans Freyer vezetésevel működő budapesti Német Tudományos Intézet (Deutsches Wissenschaftliches Institut) részletes, 13 oldalas összeállítását a vizsgált magyar tankönyvekről (6 olvasókönyv, 17 történelem- és 26 földrajz-tankönyv). Eszerint a magyar történelemtankönyvek a Habsburgok elleni szabadságharcok ábrázolásakor általában erősen sovíniszták és szentimentálisak. „Kedvelt kísérlet, hogy Magyarországot a nyugat-európai kultúra Kelet és Nyugat által egyaránt fenyegetett »bástyájának«, illetve egyrészt a törökök, másrészt pedig (a törökök után) a császáriak áldozatának mutassák be. A kuruc felkeléseket (Thökölyét és Rákócziét) lángoló szavakkal minősítik egy elnyomott nép szabadságmozgalmainak. Ilyen körülmények között a német szellem és a német vér Magyarország történelmi fejlődésében betöltött elsöprő aránya természetesen nem kerül szóba.” A német külügyminisztérium erről készített feljegyzésének egyik passzusa szerint a Német Tudományos Intézet túl erősen bí-

⁴⁰ BArch, R 4901/6659, Werner Zschintzsch Szily Kálmánnak, 1941. május 14. és Szily válasza, 1941. november 12.

⁴¹ Uo., Jegyzőkönyv a kulturális vegyesbizottság berlini üléséről, 1941. május 15.

rálta, hogy a magyar földrajzoktatásban Nagy-Magyarország tárgyalását helyezik a középpontba. „Bármennyire is sajnálatos az európai együttműködés szempontjából, hogy a magyar fiatalokat arra nevelik, hogy Horvátországot és Délszláviát (Südslawien) Nagy-Magyarországhoz sorolják, Fiumét »az egyetlen magyar tengeri kikötőnek«, az Adriai-tengert pedig »magyar tengernek« tekintsék, mégsem tűnik kizártnak, hogy ezen felfogást szóvá tegyük a német-magyar vegyesbizottsági tárgyalásokon.”⁴²

A német részről kifogásolt könyvek listáját Szily Kálmánnak átküldő Zschintzsch úgy vélte: a tankönyvek szerzőit meg kell győzni, hogy munkájukat a barátság és a megértés vezérelje. Rámutatott, hogy „[...] a magyar tankönyvekben milyen ritkán emlegetik vagy méltatják megérdemelten azt a tudományosan bizonyított komoly hányadot, amelyet magyar földön Magyarország egész történelmi fejlődéséhez a német parasztok és a kulturálisan igen magas fokan álló német polgárság hozzáadtak. Ezzel persze semmiképpen sem szeretném [a magyarokat] történelmi-népiségi ügyekben a saját álláspontjuk feláldozására buzdítani.” Kérdésesnek tartotta, hogy az elmúlt idők viszonyainak és hangulatának visszaadását „[...] szükséges-e a mai fiatalságnál következetesen ébren tartani, hogy ezzel akaratlanul is újtját állják a kölcsönös megértésnek. Azt hiszem, kedves barátom — írta Szilynek — Neked őszintén kifejtetem a felfogásomat.”⁴³ Mindez persze nagyon szépen hangzott, sok igazság is volt benne, ám a magyarokkal szembeni, sokszor negatív és lekicsinylő álláspontjukhoz fogal-körömmel ragaszkodtak a németek. Részben érthetően, hiszen a Német Birodalom diktátora, a vezér és kancellár Adolf Hitler — mint őszintének tűnő „asztali beszélgetéseiből” világosan kiderül — maga is lesújtó véleményt fogalmazott meg a szerinte feudális, a „korszellem” és a szociális megújulás iránt teljesen érzéketlen, konzervatív, zsidó- és angolbarát magyar vezetőtegről, és általánosabban a magyarországi németeket elnyomó, náluk „fajilag és népileg” sokkal értéktelenebb magyarokkal szemben.⁴⁴

Nem véletlen, hogy egy SS-Sturmbannführer (őrnagy) olyan szövegrészletre hívta föl a figyelmet, „amely a Führert és a nemzetiszocializmust félreértethetetlenül támadja”.⁴⁵ Az inkriminált passzus így hangzott: „A [német] kultúrharc célját tévesztette, de az Egyház azt érte el vele, hogy a katolikusok szorosabban fűződtek egymáshoz és kiépítették politikai szervezkedésüket, amely hatalmassá tette őket. Napjainkban újra sötét felhők gyülekeztek a német katolikusok egére. Szervezeteiket a Hitler-kormány fölslatlatta s a helytelenül értelmezett nacionalizmus (nemzetieskedés) nagy aggodalommal tölti el az öntudatosan élő katolikusokat.

⁴² Uo., A budapesti német követség jelentése a Külügyi Hivatalnak és annak melléklete (a Deutsches Wissenschaftliches Institut összefoglalója), 1942. március 17., a Külügyi Hivatal feljegyzése a tankönyvrevízióról, 1942. április 27.

⁴³ BArch, R 4901/12 771. Werner Zschintzsch Szily Kálmánnak, 1942. május 6.

⁴⁴ *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims. Hrsg. von Werner Jochmann. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1982. 62., 129., 152., 178., 212., 299., 335., 363. és 371.*

⁴⁵ BArch, R 4901/6659, a Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD átírtata a Külügyi Hivatalnak, 1942. május 22.

Imádkozzunk a megpróbáltatások idejét élő német katolikus testvéreinkért, de ne féltsük őket. Van kiváló vezetőgárdájuk, van Faulhaber bíbornok-érsekük, akinek ékes és meggyőző szavát elnémítani nem lehet. Az Egyház győzni fog. »Per crucem ad lucem.« [A szenvedésből dicsőség fakad.]”⁴⁶

Nem sokkal ezután Hóman Bálint kultuszminiszter 1942. június 8-i szegedi beszéde borzolta a német kedélyeket. Ebben Hóman kifejtette: „A trianoni szótárból a magyar köztudatba is belekerült egy fogalom, amelyet mi, történétírók, nem ismertünk azelőtt és nem kívánunk ismerni a jövőben sem: a nemzetiségi állam fogalma. Magyarország nem nemzetiségi állam, Magyarország a szentistváni gondolat értelmében is magyar nemzeti állam, mert a Kárpátok medencéjében ennek a földnek nemzetformáló, államszervező, országépítő népe a magyar. Magyarország fajilag [értsd: nemzeti szempontból; a faj szó használata akkoriban mást jelentett, mint napjainkban, és Hóman a német fajelméletet többször, nyilvánosan is bírálta] is meghatározott történelmi alakulat és ezen nem változott az a tagadhatatlan tény, hogy idők folyamán népessége idegen elemekkel gyarapodott és a magyarság arányszáma a sok vérveszteség következtében megromlott.”⁴⁷ Hóman — aki őszintén vallotta ezeket az elveket — elismerte ugyan a Magyarországon élő nemzetiségek „jogát a maguk népi művelődésének ápolásához”, ám felszólalása mégis mélyen sértette a németeket, hiszen ők magukat tekintették a Kárpát-medence „államszervező és országépítő” erejének.

A valószínűleg a Külügyi Hivataltól a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumba küldött beszámoló — mintha csak Zschintzsch imént idézett levelét ismételné — szintén azt állította, hogy Hóman állításaival szemben a magyar állam alapításában és felépítésében orosz-lánrésze volt a németeknek, akik az oszmánok elleni küzdelmekben is a legnagyobb áldozatokat hozták. A magyar haderő nagy része Thököly alatt „az Európa számára döntő órában török szövetségesként ostromolta Bécsset, az északi-nyugati faj életének válságos pillanatában elszakadt Európától, és turáni-mongol vérét követve egy ázsiai misszió oldalára állt.” Emellett nehezményezte a jelentés, hogy Hóman nem említette a magyarországi német népcsoport igényét egy saját iskolai hálózat létrehozására, mivel miniszterként nem akar ehhez hozzájárulni. Ezért a működésüket már megkezdett Volksbund-iskolák engedélyének a visszavonását is fenyegető veszélynek vélte.⁴⁸

Ugyancsak 1942 nyarán egy bizonyos Langerfeld — vélhetően azonos a szófiai Német Iskola 1927 és 1939 közötti igazgatójával, Heinz Langerfelddel, aki ezután lehetett a kultuszminisztérium tanácsosa (az iratokban következetesen csak a családneve szerepel, illetve egyszer Heinrichként fordul elő; de ez

⁴⁶ Kivételesen megadom az idézett tankönyv elérhetőségét: *Harza Lajos*: Katolikus egyháztörténelem kor- és életrajzokban. A polgári fiú- és leányiskolák r.k. tanulói számára. Szent István Társulat, Budapest, 1940. 86.

⁴⁷ Mannerheim tábornagy a szegedi egyetem díszdoktora. Hóman Bálint kultuszminiszter nagypontosságú beszéde Szegeden. Nemzeti Újság, 1942. június 9. Minderről, kizárólag Hóman beszédének német interpretációja alapján, annak dátumát tévesen megadva Molnár Péter is szól: *Molnár*: I. m. 477–478.

⁴⁸ BArch, R 4901/6659, Dr. Steyer miniszteri tanácsos jelentése, 1942. június (nap nélkül).

lehet, hogy elírás) – Zschintzschnek jelentette, hogy a tankönyvrevízió kérdése nem csak „[...] a lezárt történeti fejlődést érinti, hanem erősen befolyásolja a jelenlegi és jövőbeni magyar–német kapcsolatokat a népiségi harc (Volkstums-kampf) területén is.” A kérdés tisztázása érdekében Langerfeld Bécsbe és Budapestre utazott, ahol számos érintettel tárgyalt, köztük Otto Brunner professzorral és Felix Kraus-szal, a *Volkstum im Südosten* című havilap kiadójával Bécsben, Budapesten pedig a német követtel (Dietrich von Jagow), a Német Tudományos Intézet és annak nyelvi részlege vezetőjével (Hans Freyer és Ernst Häckel), a budapesti Német Birodalmi Iskola igazgatójával (Friedrich Lange) és a Volksbundot irányító Basch Ferencsel (Franz Anton Basch) is. Ők mindannyian fontosnak tartották a tankönyvek ellenőrzését, és hajlandónak is mutatkoztak abban részt venni.

Mivel egymással meglepően egyetértve nyilatkoztak, Langerfeld azt az általános benyomást szúrta le, hogy: „A hatalmában és lélekszámában nap mint nap növekvő német népcsoporttól, melynek fejlődése más magyarországi népcsoportokra sem marad befolyás nélkül, fenyegetve érzi magát a magyarság, ezért attól tart, hogy állama a jelenlegi formájában nem maradhat fenn.” Az 1940-től a részben magyarosodott németeknél megfigyelhető gyors disszimiláció révén mind világosabban látszik, hogy a német eredetű magyarok milyen hatalmas részesedéssel bírnak az ország állami, kulturális és gazdasági fejlődésében. „Az állam belső gyengeségét a túlzott nemzeti igények, így az 1914 előtti magyar határok visszaállítása hirdetésével igyekeznek elfedni.” A magyarok élesen szemben állnak a németek autonómia-törekvéseivel, s tankönyveik is ezt a célt szolgálják. Az 1940-es, második bécsi döntés következtében aláírt népcsoportegyezmény — melynek értelmében a Volksbund a hazai németiség kizárólagos, magyar kormány által elismert szervezetévé vált — éppen az iskolákban valósul meg a legkevésbé. Vidéken ugyanis a főispán és a csendőr az úr, akik nem hajtják végre a kormány népcsoportegyezménnyel kapcsolatos rendelkezéseit. Ugyanakkor ezt a kormány is elnézi és kacsint hozzá, miközben megrója a helyi hatóságokat. Langerfeld — tárgyalópartnereihez hasonlóan — ennek ellenére is javasolta, hogy a háború végéig kerüljenek minden komolyabb konfliktust és a vitás kérdéseket barátságosan és előzékenyen tisztázzák, amennyiben azt a magyarországi németek érdekei megengedik. A német tankönyvekkel kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy azokban a magyarság keleti betörésekkel szemben, Európa védelmében, illetve az első világháborúban betöltött szerepét az addiginál jobban ki kell emelni. A sértő kifejezéseket el kell távolítani, ugyanakkor a Magyarország fejlődésében játszott német teljesítményt is hangsúlyozni szükséges. Egyben javaslatot tett az ez ügyben alakítandó német albizottság tagjaira (Brunner és Freyer), illetve a könyveket vizsgáló szakértőkre (Basch, Häckel és a budapesti Német Birodalmi Iskola tanára, Kurz, esetleg a kiváló, magyarországi születésű és neveltetésű Délkelet-Európa szakértő, Fritz Valjavec). A könyvek ellenőrzéséhez irányelveket fektetett le, amelyek nagyjából megfeleltek a később elfogadottnak.⁴⁹

⁴⁹ Uo., Heinz (?) Langerfeld Werner Zschintzschnek, 1942. június 20. és július 5. A Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium átirata a Külügyi Hivatalnak, 1942. szeptember 21.

Végül a magyar–német kulturális vegyesbizottság 1942. június 1-jén Budapesten tartott ülésén egyeztek meg a tankönyvek ellenőrzésével megbízandó albizottság alapításáról, és a revízió ideiglenes alapelveiről. Utóbbi értelmében a nyilvános- és a magániskolákban használatos tankönyveket abból a szempontból tartották vizsgálándónak, hogy azok a másik népet, országot és történelmet a baráti kapcsolatoknak megfelelően, megértően, történelmi teljesítményeiket elismerve és méltatva ábrázolják-e. A történelmi valóságnak nem megfelelő, a másik nép nemzeti büszkeségét sértő leírásokat, ábrázolásokat vagy térképeket helyteleníteni kell. „Az ellentétes világnézeti, néppolitikai és területi felfogásokat, amennyiben azok bemutatásáról nem lehet a tankönyvben lemondani, a tudományos kutatás eredményeinek megfelelően, szakmai — és nem polemikus — formában, a másik oldal érveit és szándékait ismertetve kell bemutatni.”⁵⁰

A német albizottság elnöke Langerfeld, a magyaré a magyarországi németek irodalmát és a magyar–német kapcsolatok történetét kutató debreceni professzor, Pukánszky Béla lett. Bár a magyar bizottság a tudományos irodalmat és a sajtót is ellenőrizni kívánta, ezt a németek elvetették, illetve a sajtóval kapcsolatban utaltak rá, hogy már az előző évben adtak egy ajánlást, amelyet Zschintzsch továbbított Goebbelsnek, a propagandaminiszternek.⁵¹ Közben megérkezett a németekhez az az összeállítás is, amely a magyar szempontból kifogásolt német tankönyvekről szólt. Ebben kifejtették, hogy a tankönyvekből a német fiatalok a következőt tudhatják meg Magyarországról: „A német győzelem nyomán letelepedésre kényszerített magyarságot, amely a kultúráját szinte kizárólag az országba vándorolt [német] városi polgárságnak köszönheti, a törökök hamarosan legyőzték, és elfoglalták országukat. Miután a németek kiűzték a törököket, civilizálták a tönkretett országot. Ezután azonban a felszabadított Magyarország az összes területén élő népet elnyomta, különösen a németeket.” Ennek a hamis képnek azonban — a magyar fél szerint — nem elsősorban a tankönyvekben szereplő, hanem az azokból hiányzó, a magyarság történelmi érdemeit is bemutató, elhallgatott tények az okai. A továbbiakban Koczogh Ákos már ismertetett jelentése alapján rosszallták a torzításokat.⁵²

1943. február elején a neves bécsi közép- és újkorász professzor, Otto Brunner is hozzászólt a tankönyvvitához. Kifejtette, hogy e mögött politikai érdekkülönbségek rejtőznek, hiszen a magyarok hirdette szentistváni állameszme és a németek délkelet-európai tervei ütköznek egymással. „Kézenfekvő — jelentette ki —, hogy itt a külpolitika alapvető kérdéseiről van szó, amelyeket a vegyesbizottság nem tárgyalhat. Valószínűleg el lehet érni, hogy a magyarok egyes kérdésekben engedjenek, például lemondjanak róla, hogy Burgenlandot a sajtójuknak tekintsék. Bizonyos azonban, hogy nem lesznek készek a politikai

⁵⁰ BArch, R 4901/15 110, a vegyesbizottság jegyzőkönyve, 1942. június 2., illetve R 4901/6660, 1942. június 1.

⁵¹ BArch, R 4901/6659, Werner Zschintzsch 1942. július 2-i határozata.

⁵² Uo., dátum nélkül. Az iratot Molnár Péter részletesen ismertette: Molnár: i.m. 481–484. A magyar albizottság tagjairól és Pukánszky elnökségéről: Uo. A magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzéke (note verbale) a budapesti német követségnek, 1943. január 26.

észjárásukat eszmeileg megalapozó és Duna-vidéki hatalmi igényüket kifejező szentistváni gondolatról lemondani. Ha a vegyes bizottságban erre az alapvető ellentétre fényt derítenek, véleményem szerint nagyon nehéz és kényes helyzet áll elő, amelynek tisztázása aligha következhet a vegyesbizottság keretében.”

Brunner arra is figyelmeztetett, hogy a németek oszmánokkal vívott — Magyarországot segítő — küzdelmét joguk van megfelelően méltatni. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a németekkel szembeni magyar ellenszenv abból táplálkozott, hogy a rendek és az uralkodó közötti — egész Európára jellemző — harc időszakában a magyar király (aki egyben a Bécsben tartózkodó császár) német volt. A bécsi abszolútizmus ellenfelei viszont a törökkel, a franciákkal és a protestáns német fejedelmekkel szövetkeztek. „Követelni kellene tehát, hogy a tankönyvekben tisztázzák: az abszolútizmus elleni harc és az ellenreformáció korhoz kötött volt, és nem a »német« veszély ellen vezették. Továbbá azt is igényelni kellene, hogy a bécsi udvar magyarországi építőmunkában — melyet többnyire német emberek végeztek — nyújtott teljesítménye jogos méltatást kapjon és ezzel a magyarországi népcsoport történelmi szerepét is bemutassák.”

Jellemző, hogy olyan nagyszerű tudós, mint Brunner is szükségét érezte a politikai tekintélyre való hivatkozásnak (ami a Német Birodalomban korántsem vált olyan mértékűvé, mint a korabeli Szovjetunióban vagy az 1950-es évek Magyarországon Sztálin és a „klasszikusok” állandó citálásakor; a tudományos élet, ha keveset is — a részben mindig ideológiai természetű történettudomány kevesebbet, mint más terület —, de valamit meg tudott őrizni függetlenségéből). Brunner szerint ugyanis a magyarok mindent elutasítanak, ami a szentistváni állásponttal nem egyezik, mindenekelőtt a bécsi udvar abszolutista és centralista törekvéseit. „Így a II József császárról kimondott magyar ítélet csak szigorúan elutasító lehet. Ha ezt szembe állítjuk a Führernek a *Mein Kampf*ban II. Józsefről írt véleményével, az ellentét teljes élességében megmutatkozik.” Brunner egyébként a magyar panaszokat viszonylag könnyen elháríthatónak vélte, például azáltal, hogy a kalandozó magyarokra alkalmazott „barbár és rablóbanda”-klisé „ennek az ázsiai nomád népek nem egyszerűen a kulturálatlanságára”, hanem az idegenszerűségére változtatják. Azt is megjegyezte, hogy Magyarországon a németellenes hagyományt követő, kuruc történetírói tradíció mellett kétségtelenül létezik egy „európai kötődésű”, „nyugatos” irányzat is, melynek a legkiválóbb képviselője Szekfű Gyula. Igaz, ehhez rögtön hozzátette, hogy katolikus orientációja miatt ez az irányzat is komoly veszélyt jelent a német politika számára.⁵³

Brunner szavainak meglett a hatása, hiszen az albizottság német vezetője, Langerfeld is kifejtette: „A Birodalom érdemi állásfoglalása azokról a területi igényekről, amelyek sok magyar tankönyvben állandóan megjelennek, [...] a nagypolitika feladata és túlnő a tankönyvek revízióját célzó albizottság hatáskörén.”⁵⁴ Mindeközben tovább folytak a tankönyvekről szóló magyar–német

⁵³ Uo., Otto Brunner a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumnak, 1943. február 4. Ld. még: Molnár: i. m. 480. (Brunner szavait pontatlanul idézi.)

⁵⁴ BArch, R 4901/6660. Langerfeld feljegyzése Werner Zschintzsch államtitkárnak, 1943. április 15.

egyeztetések. Számos akta maradt fenn a magyar tankönyvekkel kapcsolatos német kifogásokról, amelyek érvrendszere a már ismertettekhez hasonlított, s általában a német nemzeti érzés — például a számos helyen közölt kuruc dalokban megnyilvánuló — megsértését nehezményezte.⁵⁵

Az 1943. évi albizottsági ülésre május 12-e és 14-e között Budapesten került sor, annak megnyitásán — jelezve a kérdés súlyát — Hankiss János kultuszminisztériumi államtitkár is megjelent. A kifogásolt tankönyvekről egy magyar és egy német lista is készült. A német lista önkényesen kiválasztott kötetekből állt, mivel a magyar kultuszminisztérium által nemrégiben átnyújtott tankönyvgyűjteményt még nem tudták végignézni. A magyarok 233 német tankönyvrészletet kifogásoltak. Az egyezések alapján nyilvánvaló, hogy ezt a (beszámoló szerint) 239 tankönyvet végigolvasó Koczogh Ákos összeállítására alapján tették.

A jegyzőkönyv szerint egyelőre az olvasó-, a történelem és a földrajzkönyveket tekintették át, tervezték azonban, hogy a későbbiekben más területekre is kiterjeszkednek. A korábbi szempontok alapján megállapították az ellenőrzés általános irányelveit, melyeket azzal egészítettek ki, hogy az olyan ábrákat, térképeket, amelyek nem felelnek meg a történelmi valóságnak vagy a másik népet lekicsinylik és nemzeti büszkeségét sértik, szintén javítani szükséges, a helységneveket pedig az adott ország nyelvhasználatának megfelelően kell megadni. A „különleges irányelvek” arról rendelkeztek, hogy a magyar tankönyvekben a német történelmet a Nagynémet Birodalom jelentőségének és a bécsi népcsoporttegyezménynek megfelelően mutassák be, illetve a zsidó íróktól (például Heinrich Heine) és német emigránsoktól (mint Thomas Mann, Stefan Zweig, Franz Werfel, Roda Roda stb.) származó szemelvényeket, valamint a németiséget sértő kurucdalokat távolítsák el. Emellett méltatni kellett a német telepítés súlyát, valamint — „a két nép baráti kapcsolatainak megfelelően” — az 1933 utáni német fejlődés eredményeit. Burgenlandot véglegesen birodalmi területként kellett elfogadni. A német tankönyvekben a magyarok keletről jövő támadások elhárításában játszott szerepét és első világháborús teljesítményét tartották kiemelendőnek.

Megállapodtak abban, hogy Adam Müller-Guttenbrunn Schwabenliedjének „[...] német tankönyvekben való közlését olyan bevezetéssel vagy jegyzettel kell ellátni, amely utal arra, hogy a magyarországi németek jogi helyzetét a népcsoportra vonatkozó 1940. évi bécsi egyezmény tisztázza. A magyarországi németek népi küzdelmére vonatkozó egyéb költemények és prózai elbeszélések is csak akkor véteessenek fel német tankönyvekbe, ha nem tartalmaznak a magyarságot lekicsinylő vagy sértő részleteket. Adott esetben a fent megjelölt bevezetéssel, illetőleg jegyzettel kell őket ellátni.”⁵⁶ A kulturális vegyesbizottság salzburgi ülése (1943. október 8–9.) „üdvözölte” a tankönyvbizottság munkáját, és annak irányelveit is jóváhagyta.⁵⁷

⁵⁵ Ezen iratok fő lelőhelye: BArch, R 4901/6659. és 6660 állagok.

⁵⁶ BArch, R 4901/6660. Az albizottsági ülés jegyzőkönyve, 1943. május 15. Langerfeld jelentése a vegyesbizottsági ülésről, 1943. május 20.

⁵⁷ BArch, R 4901/15 111. Jegyzőkönyv a vegyesbizottság üléséről, 1943. október 10.

Utóbbi következő találkozásját 1944. február 16–18-a között Bécsben rendezték. Az ellátási gondokkal küzdő Birodalomban ekkor már a kísérő programok, a „kis vacsora” és a Grand Hotelbéli villásreggeli költségeit is csak a német kultuszminiszter különböző hivatalokhoz intézett levelei alapján tudták előteremteni. Ráadásul a tárgyalásokra a birodalmi helytartó olyan rosszul fűtött termet jelölt ki, hogy a hat ülésből végül négyet a Grand Hotel erre megfelelő helyiségében tartottak. Langerfeld arról is beszámolt, hogy a német részről beadott kifogások közül 117-et elintézettnek nyilvánítottak, mivel azokat a forgalomban lévő magyar tankönyvek már nem tartalmazták.⁵⁸

Bár sok értelme ekkor már nem volt, a magyar sérelmek orvoslására „[...] az illetékes birodalmi hatóságok hozzájárulásával utasították a tankönyvkiadókat, vegyék figyelembe a javasolt módosításokat a tankönyvek új lenyomatainak elkészítésekor, ill. új kiadáskor vagy újbóli elkészítésekor.” A tárgyalások alapja amúgy a német sérelmek megbeszélése volt, a magyarokét a következő — már hiába tervezett — ülésre halasztották. Végül a „német kifogások megbeszélése a felfogás teljes azonosságára vezetett”. Két hittankönyvvel kapcsolatban nem tudtak megállapodni, ugyanis a magyar fél kijelentette, hogy Magyarországon nem a kultuszminisztérium, hanem az egyház illetékes a hittankönyvek szövegezésében, ugyanakkor följánlotta: a minisztérium megkeresi az illetékes egyházi hatóságokat, hogy a vonatkozó helyeket a kiegyensúlyozott magyar–német kapcsolatok érdekében módosítsák.⁵⁹

Rögtön ezután a német albizottság vezetője, Langerfeld 29 oldalas — 15 német kiadónak 60 kötetről írt — jelentésében tudósított, hogy a tankönyvkiadásra vonatkozó irányelvek és a magyar észrevételek — amelyeket nagyrészt figyelembe is vett — alapján milyen változtatásokat szükséges tenni az új vagy újra kiadandó tankönyvekben. Például Kleist egy szövegrészletét amiatt helytelenítette, mert abban a „Bassa Manelka” és a „Bassa Teremtetem” kifejezések szerepeltek. Javasolta, hogy ehelyett — persze az eredetit meghamisítva — csak „Manelka” és „Teremtetem” szerepeljen. Másutt a magyarosítás helyett a nagyfokú beolvadás, a „nem magyar népek kíméletlen elnyomása” helyett „a nem magyar népek intenzív felszívódása”, a „magyar rablósereg” helyett a „magyar sereg” fordulatok alkalmazását kérte.⁶⁰

Az ésszerű kívánságokat azonban a háború kíméletlen realitása keresztülhúzta. Az egyik tankönyvkiadó ugyanis világossá tette, hogy az adott helyzetben — a papírellátási gondok és egyéb nehézségek következtében — az albizottság kéréseit lehetetlen teljesíteni. Ebbe végül Langerfeld is belenyugodott.⁶¹ Tudomásom szerint Langerfeld levele az utolsó dokumentuma a tankönyvekkel kapcsolatos egyeztetéseknek.

⁵⁸ BArch, R 4901/125. Bernhard Rust birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter levelei a pénzügy-, a külügy- és a közellátási és mezőgazdasági miniszternek, 1943. december 22., 1944. január 21. és február 10. Langerfeld jelentése, 1944. március 23.

⁵⁹ BArch, R 4901/6660. Az albizottsági ülés jegyzőkönyve, 1944. február 18.

⁶⁰ Uo. Langerfeld feljegyzése, 1944. február 21.

⁶¹ Uo. A Verlag Moritz Diesterweg levele a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumhoz, 1944. július 15. Langerfeld levéltervezete, 1944. augusztus 8.

Ezek tanulságai azonban máig hatóak. Részben történelmi, részben aktuálpolitikai okokból. Előbbiek szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy míg a németek a weimari — részben okkal kárhozottat — demokráciából haladtak a diktatúrába, addig a magyarok 1944. március 19-ig, a német megszállásig igyekeztek megőrizni a korlátozott demokrácia Európa német befolyási övezetében akkor már egyedülálló feltételeit. 1933-ig a weimari Német Birodalom liberalizmusával szemben számítottak reakciósnak, azután viszont — Hitler sajátos érvelésének megfelelően — éppen a „korszellem” miatti ellenállásuk következtében. A nemzetiszocialista rezsim ugyanolyan bátran mondott véleményt arról, ki az angol(szász)-barát „judeo-bolsevista”, mint ahogy a mai Németország ítélkezik a magyar, tágabban pedig a kelet-közép-európai folyamatokról.

A két ország a második világháború előtt számos hasonlóságot mutatott, amelyek legfőbb oka a közös, első világháborús veszteség volt. Ugyanakkor mindkettejük szempontjából döntő volt, hogy a német és a magyar anyanyelvű lakosság és az államhatárok szinte sohasem fedték egymást. A németek esetében közép- és kelet-európai szétszórodottságuk miatt, melynek következtében még a Szovjetunió területén is voltak falvaik és városaik. A magyarok ellenben (a moldvai töredékek kivételével) kizárólag a Kárpát-medencében éltek, ám ezt a területet soha, az oszmán hódítás után különösen nem tudták teljesen kitölteni. 1918 után azonban, új államhatáraik közé szorulva még a németeknél is rosszabb helyzetbe kerültek, hiszen — a világon akkor szinte egyedülálló módon — magyar anyanyelvű népességük több mint egyharmada idegen országok fennhatósága alá került.

Kapcsolattörténeti szempontból meghatározó volt, hogy Magyarország a középkortól kezdődően viszonylag jelentős német városi lakossággal bírt, amelyet a 18. században érkezett, többnyire földművelő telepések tömege egészített ki. A szepesi és főleg az erdélyi szász városok, illetve a zárt tömböt alkotó német területek (többek között a tolnai-baranyai Schwäbische Türkei, Bácska és Bánát, valamint Szatmár egyes vidékei) kivételével a németek a 19. század második felében és a 20. század elején gyorsan asszimilálódtak a magyarsághoz. Ez roppantul bántotta a népiség bűvöletében élő nemzetiszocialista rezsimet, amely — részsikereket elérve, a maga szempontjából teljesen érthetően — mindent megtett a megmaradt német anyanyelvű népesség megtartásáért, és — kevésbé eredményesen — színleg vagy őszintén magyarrá vált részeinek disszimilációjáért. Ez a törekvés természetesen komoly ellentéteket okozott az 1930-as években, főleg az 1940-es évek elején a nemzetiszocialista Német Birodalom és sokszor vonakodó külpolitikai szövetségese, a Magyar Királyság között.

Ezekhez a problémákhoz a történelmi kérdések más szemszögű felfogása társult. A Habsburgok és az osztrák örökös tartományok lakosságának nagy része ugyanis német anyanyelvű volt. Az 1960-as évek végéig Ausztria többsége is német identitással bírt – elsősorban emiatt, nem pedig nemzetiszocialista meggyőződésük következtében várták annyian (köztük baloldali érzelműek is) az 1938-ban „végre” megtörtént Anschlusst. Mivel 1526-tól 1918-ig a Habsburg uralkodók — német-római birodalmi, majd osztrák császári címük mellett — egyben magyar királyok voltak, birodalmuk és Magyarország története „fel-

oszthatatlanul és elválaszthatatlanul” összefonódott. A magyar királyság tehát egy európai nagyhatalom viszonylagos önállóságot élvező részévé vált, és a 17. század elejétől 1848–1849-ig rendre ismétlődő függetlenségi harcait — ahogy a méltán elfeledett Mód Aladár könyvének kissé félrevezető címében is hirdette, a 400 év küzdelmet az önálló Magyarországért — a „németek” ellen vívta. Eből a szempontból teljesen természetes volt, hogy a Harmadik Birodalom ideológusai a Habsburg-ház uralma alatt álló területeket németnek tekintették.

Ehhez járult a 19. század második és a 20. század első felének eltérő német, illetve magyar nemzetfogalma. Míg a magyarok Eötvös József 1868-as nemzetiségi törvénye óta az országukban élő (nem magyar anyanyelvűeket is magába foglaló) politikai nemzet gondolatát hirdették, addig a németek — nagyjából ugyanekkoról — a közös hagyományok és az azonos nyelv által összekötő kultúrnemzet eszméjét vallották. Eltekintve attól, hogy mindkettő fikció volt, a két világháború között és a második világháború idején éppen ez a két elképzelés ütközött a legélesebben – amint erre az idézett Otto Brunner is fölhívta a figyelmet. Míg a németek fő célja már a weimari köztársaság idején, de főleg 1933 után az volt, hogy a kultúrnemzet határáig terjeszkedjenek, addig a magyarok változatlanul a politikai nemzet fogalmához és a soha nem létezett, az idegeneket szívesen látó „szentistváni állam” elképzeléséhez ragaszkodtak. Függetlenül attól, hogy — az egyébként soha, semmilyen politikai erő által el nem ismert, 1920 utáni — államhatáraikon túl jelentős lélekszámú magyar népesség élt, ami a kultúrnemzet propagálását indokolta volna. Ezért aztán történelmi országuk (teljes vagy legalább nagy része) visszaszerzésének vágya a szélsőbalról a szélsőjobbig általánosan elfogadott törekvés volt. Tehát a magyarok számára is magától értetődő lett volna a kultúrnemzeti koncepció népszerűsítése — mint ahogy napjainkban történik —, ám hogy ezt mégsem hirdették, abban a Trianon utáni magyar állam legnagyobb kisebbségének, a mintegy félmillió fős németnek, és ennek következtében a német kultúrnemzet-koncepciótól való félelemnek (amely a nemzetiszocialista hatalomátvétel után csak erősödött) is nagy szerepe volt.

Ugyanígy választóvonalat jelentett a revízió értelmezése. Míg német részről ez elsősorban a politikai — és csak részben a területi — felülvizsgálatot (1933 előtt a császárságtól, 1933 után a weimari köztársaságtól való távolságtartást) jelentette, addig a revízió magyar értelmezésében a trianoni békeszerződés megváltoztatása lett minden politikai cselekvés alapja.

Mindezt — és a geopolitikai, valamint gazdasági okokat is — figyelembe véve is teljesen érthető az első világháború legnagyobb veszteségeinek, Magyarország és a Német Birodalomnak a szövetsége. Akárcsak az is, hogy ez meglehetősen labilis volt, ami a tankönyvekben is tükröződött. A magyarok valóban ódzkodtak annak bemutatásától, hogy milyen szerepet játszott a német polgárság és parasztság államuk fejlődésében. A németek pedig — megkockáztatom: e szokásuk máig sem változott — a saját normáikat kívánták ráerőltetni a magyarságra (és más közép-kelet-európai népekre is). 1933 után az okozott számukra gondot, hogy a magyar tankönyvekben Heinét még mindig német klasszikusként mutatták be, és nem fordítottak kellő gondot a „zsidótlánításra”. (Érde-

kes viszont, hogy ezen túl a „zsidókérdés” az általam ismert, tankönyvekről szóló dokumentumokban egyáltalán nem fordul elő, miközben a nagypolitikában a német vezetők állandóan ennek fontossága hangsúlyozásával támadták az e téren tehetetlennek ítélt magyarokat.) Fordítva pedig: a magyarok Adam Müller-Guttenbrunn — mai szemmel olvasva nem is olyan ártalmas — írásait kívánták valamennyi német tankönyvből eltávolítani. A látszólagos szoros politikai szövetség mögött tehát komoly ellentétek húzódtak, amelyek a tankönyvek körüli vitákban is lecsapódtak. Nyilván mindkét fél úgy vélte, hogy a már akkor is elterjedt — mint oly sokszor bebizonyosodott, alapvetően téves — politikai szemlélet, miszerint „akié a jelen, azé a jövő is” szellemében a tankönyvek határozzák meg a másokról alkotott képet.

Ma már tudjuk: ez sok szempontból igaz, részben viszont hamis. E tekintetben teljesen egyetértek korán elhunyt barátom, Stier Miklós szavaival miszerint: „[...] száz éves kísérletezés után talán be kellene látnunk, hogy a bilaterális tankönyvegyeztető módszer hatékonysága jelentős mértékben korlátozott. Mögötte természetesen az az elméleti összefüggés húzódik, hogy a tankönyvek nemzeti elfogultságok következtében »lábán hordott betegségeinek« gyógy módjaként aligha alkalmazható a »kutyaharapást szőrivel« elve, hiszen nemzeti korlátok ellen a nemzeti szemlélet kereteiből hadakozni igen furcsa, ellentmondásos dolog.”⁶²

„STILL HARDLY ANYTHING IS KNOWN ABOUT US ABROAD”
Hungarian–German Schoolbook Disputes During Ww II

by *Ujváry Gábor*
(Summary)

International inquiries into the view reflected by the schoolbook literature of individual countries about the history of other nations, and into the extent to which these views were founded on stereotypes and thus in need of revision, already began at the end of the nineteenth century. Mutual discussions of the topic became really intensive and institutionalised in the interwar period. In Hungary as well, an increasing number of people were interested in the perspective from which their nation was represented in foreign schoolbooks. The consequent analyses produced disheartening results, as the works examined contained not only a great number of errors but also conscious misinterpretations about the Hungarians and their history.

In terms of Hungaro-German relationship, the systematic analysis of each other's history, geography and literature schoolbooks only started after the agreement about intellectual cooperation had been concluded in 1936. It was on that basis that a mixed committee was formed with the aim of systematically and mutually examining the two countries' schoolbooks. Between June 1942 and the summer of 1944 the committee held several meetings, and made proposals for the correction of sections they had found problematic. The major complaint of the Hungarian side was that the German youth had access almost exclusively to unfavourable statements about the Hungarians, a view which was entirely in keeping with the political aims of the German Empire, treating „South-eastern Europe” as its own sphere of influence and the Hungarians as of inferior ethnic qualities. For their part, the German experts generally called attention to the fact that the Hungarian schoolbooks failed to do justice to the outstanding role that the Germans had played in the history of the country. The study examines these negotiations, which, pursued as they were between parties of unequal weight, produced a great number of disputes but few positive results.

⁶² *Stier Miklós*: A másokról alkotott kép. Identitások, mentalitások, mítoszok és sztereotípiák Európa multietnikus régióiban. Nemzetközi tudományos ülés, Salzburg 1994. június 27–29. Századok, 1994. 1251–1254.

Sipos József

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE KÉPVISELŐVÉ VÁLASZTÁSA 1922-BEN

Az 1984-ben megjelent „Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről” c. kötetet szerkesztő Vigh Károly a bevezetőben két mondatot írt a derecskei választásról. „Először Derecskén választották meg országgyűlési képviselővé, amikor még az Egységes Párt listáján indult.” Később így fogalmazott: „Derecskén és hajdúföldön (Hajdúböszörmény!) sorakozott fel a parasztság Zsilinszky mögött...”¹

Csóré Áron: *Zsilinszky és Derecske* c. visszaemlékezéséből már többet megtudhatunk e választásról. Ő azonban megjegyezte: „talán csak a legtekintélyesebb és legrégebb derecskei híve, a hatvanas években elhunyt Csizmadia Lajos mondhatta volna meg, hogy *milyen körülmények között került Zsilinszky kapcsolatba Derecskével.*” Ugyanakkor állítja: a falu olvasóköreben „olvasható újságokból vált ismerté Zsilinszky neve.” És az is, hogy „a lövészárokban már földreformmal foglalkozott...”²

Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszky Endréről 1992-ben megjelent biográfiájában már részletesebben foglalkozott Zsilinszky képviselővé választásával. Állítja, hogy Zsilinszkynek a „magyar nép fiaival” az I. világháborúban szövődött kapcsolatai „folytatódtak idehaza, amikor az Egységes Párt képviselőjelöltjeként fellépett a hajdúparasztok földjén.” Ezt így folytatja: amikor a derecskeiek az újságokból megtudták, hogy a „képviselőjelölt már a lövészárokban is egy demokratikus földreform gondolatával foglalkozott, híveinek száma gyorsan növekedett. A választókerület azonban „nem volt könnyű terep Zsilinszky számára,” — írta — mert ellenfele a „korábbi mandátum birtokosa, az agrárszocialista múltú Mezőfi Vilmos” volt. Azt is állítja, hogy már ekkor Csizmadia Lajos volt a főkortese, akinek „segítségével nem csoda, hogy jó esélyei voltak a választások előtt.” Ezt, — mint láttuk — Csóré a visszaemlékezésében nem említette.

Vigh csak egy mondatot írt arról, hogy május 7-én „Bethlen István pártvezér, Nagyatádi Szabó István pártelnök és Gömbös Gyula ügyvezető alelnök megjelentek Derecskén dr. Zsilinszky Endre támogatására.” Majd azt olvashatjuk, hogy a „választópolgárok egy része Mezőfi Vilmos, míg az egységes pártiak egy töredéke Guthy Tódor (volt közéleti államtitkár)” mellé állt. Mindezek ellenére Vigh Károly nem írt a választási küzdelemről. Zsilinszky programbeszédét csak röviden idézte, így sok fontos részletet kihagyott.³

¹ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Magvető K. Bp. 1984. Szerk.: Vigh Károly. 18. és 46.

² Uo. 82–83.

³ Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. A küldetéses ember. Szépirodalmi K. Bp. 1992. 69–71.

Ez az idealizált és ellentmondásos Zsilinszky kép készítetett bennünket e tanulmány megírására. Hogyan lett Zsilinszky Endre a derecskei választókerület képviselőjelöltje? Tényleg a derecskei parasztok jelölték? Hány ellenjelöltje volt? Hogyan támogatta Bethlen, Nagyatádi Szabó és Gömbös Zsilinszkyt? Milyen programbeszédet tartott? Milyen volt a választási küzdelem? Hogyan lett Zsilinszky képviselő? E kérdésekre keressük a válaszokat.

E kérdések azért is tisztázásra várnak, mert *Gyurgyák János: Magyar fajvédők* c. 2012-ben megjelent legújabb könyvében joggal állítja: többek között megválaszolásra vár az a kérdés, hogy „milyen szerepet játszott Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1920-as években a magyar fajvédő mozgalomban és pártban.” Ő azonban nem foglalkozott Zsilinszky 1922-ben történt képviselővé választásával.⁴

Zsilinszky Endre jelölése

Mint láttuk, Vigh Károly azt állítja, hogy 1922-ben Zsilinszkyt a derecskei parasztok kérték fel jelöltjüknek, és ők sorakoztak fel mögötte. Ezzel szemben a következő történt. Az Egységes Párt április 7-én megtartott intézőbizottsági értekezletén úgy döntöttek, hogy a derecskei választókerületben Kovács J. István református papot, volt kisgazdapárti képviselőt indítják.⁵ Ennek közhírré tétele után egy nappal, azonban bejelentették, hogy Kovács J. István mégsem ott fog indulni, hanem korábbi választókerületében.⁶ Ebben a bizonytalan helyzetben Guthy Tódor volt államtitkár, a Tisza István által vezetett volt Munkapárt tagja, szabadelvű politikus szeretett volna a választókerületben elindulni a kormánypárt hivatalos jelöltjeként. A kormánypárt vezetősége azonban áprilisban nem döntött erről. Annak ellenére, hogy a hónap végére Guthy már jelentős helyi támogatást szerzett.⁷

1920 januárjában, e választókerületben Guthyval szemben Dinich Viktort, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt tagját választották képviselővé. (Tehát nem Mezőfi Vilmost, ahogy Vigh állítja!) Az 1922-es választásokon azonban ő már az ellenzéki Andrassy-Friedrich-párt tagjaként nem itt indult. Helyette lépett fel e kerületben Farkas Áron, aki szintén az Andrassy-Friedrich-párt jelöltje volt. Itt indult még Mezőfi Vilmos is. Ő a *Szabad Szó* c. hetilap tulajdonosa és a *48-as Szocialista Párt* vezére volt. E pártot az 1920-as évek elején is agrárszocialista pártnak tekintették, mert továbbra is elsősorban a nincstelen és szegényparasztok támogatták. E párt is a kiosztandó földnek magántulajdonba adását hirdette, a megkezdett földreformnál azonban radikálisabbat és demokratikusabbat követelt.⁸ E választókerületben Mezőfi pártjának jelentős támogatottsága volt.

⁴ *Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Osiris, Bp. 2012. 131.

⁵ *Szózat*, 1922. IV. 7. (4.) A politika hírei. A hivatalos jelölések második sorozata.

⁶ *Uo.* 1922. IV. 8. (3.) A MOT tudósítója jelenti.

⁷ *Az Est*, 1922. V. 9. (5.) Derecskének nem kell Zsilinszky Endre.

⁸ *Uo. L. még: Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010.* Főszerk.: Vida István Gondolat K. Bp. 2011. A könyv „A Horthy-korszak (1919–1944)” c. fejezetében nincs szó Mezőfi pártjáról, pedig az a 20-as években, mint látjuk létezett.

Talán ezért is, — vagyis Mezőfi esetleges parlamenti képviselővé választásának lehetetlenné tétele érdekében — Gömbös Gyula, — aki ekkor az Egységes Párt ügyvezető elnökeként a választások felelőse volt — és a helyi úri középosztály egy része 1922. április végén felvetették: Guthy helyett Zsilinszky Endrét kell indítani a választókerületben.

Zsilinszky az akkor nagyhatású *Szózat* c. fajvédő napilap főmunkatársa volt és Bethlen konszolidációs politikáját támogatta. Ezt bizonyítják a Bethlen genovai útjáról április 13-án megjelentetett „*Bethlen – Benes*” és a 22-én „*A miniszterelnök hazajön,*” illetve a 23-án közölt „*Keserű tapasztalat*” c. nagy vezércikkei. A 22-ei cikket így zárta: most, hogy a miniszterelnök távol volt az országtól „*jobban éreztük, mint valaha, hogy gróf Bethlen István a nemzet hivatott vezére.*”⁹

Mindezek miatt Gömbös javaslatát Bethlen is támogatta. Nagyatádi Szabó István véleményét, — aki ekkor az Egységes Párt elnöke volt — nem ismerjük. Gömbös pedig biztosra akart menni. Ezért a helyi úri középosztály és a „tekinélyes parasztok” képviselőinek egy részével összefogva május elejére egy választókerületi küldöttséget szerveztetett, hogy fajvédő barátja jelölésének demokratikus látszatot kölcsönözzön. A 18 tagú küldöttség május 2-án érkezett a fővárosba. Tagjai voltak: dr. Ertsey Péter kir. közjegyző, Ravazdy Barna, nyugalmazott főszolgabíró, Bartha Ferenc főjegyző, Szász Imre monostorpáli ref. lelkész, Szőke János, az Egységes Párt derecskei elnöke, továbbá Szabó Miklós, Gombos Péter, Börcsök Sándor, Mile Ferenc, Milotay Lajos, Salamon Zoltán, Szabó Béla, Molnár József gazdaemberek és még mások.¹⁰

Tehát a *Szózat* felsorolásában nincs benne Csizmadia Lajos Zsilinszky későbbi „legfőbb bizalmasa.” A delegációt pedig nem parasztemberek vezették, hanem a helyi úri középosztály hivatalnokai. E delegáció utazási és szállásköltségeit valószínűleg az Egységes Párt fizette.

A küldöttség kívánságát Ravaszdy Barna nyugalmazott főszolgabíró mondta el. Zsilinszky a jelöltséget elfogadta. Válaszában kifejtette azokat az eszméket és elveket, amely megvalósításáért küzdött és küzdeni fog. Elmondta, Tisza István erős akaratú egyéniségét tekinti egyik példaképének. Bethlent és Nagyatádi Szabót pedig vezérének tartja. Politikai működésében a „*fajszeretet az a csillag, amely őt vezérelni fogja.*”

A küldöttség Gömbösnél is tiszteltet. Ő a delegáció kérdésére már ekkor kifejtette: az Egységes Párt vezetősége a kerület hivatalos jelöltjének „egyedül Zsilinszky Endrét tekinti.” Ugyanis ő „olyan értékes egyénisége a magyar közéletnek és a magyar publicisztikának, akinek munkásságára nemcsak a pártnak, hanem az országnak is rendkívül nagy szüksége van.” Ő is azok közé tartozik, akik már az elmúlt két évben megmutatták, hogy hivatott munkásai az ország ügyének. A küldöttség lelkesen vette tudomásul Gömbös választását.

Este az Egységes Párt klubjában a küldöttséget Zsilinszky vacsorán látta vendégül. Ott voltak még: Kozma Miklós, — Zsilinszky barátja, — a Magyar Távirati Iroda vezetője, Kuna P. András volt nemzetgyűlési képviselő, aki agrár-

⁹ *Szózat*, 1922. IV. 13. (22.) és a 23. (1.) vezércikkeit. Ezek elemzésétől most eltekintünk.

¹⁰ *Szózat*, 1922. V. 3. (5.) A delegáció tagjait Vigh Károly nem említi. I. m.: 70.

rius nézeteket vallott, Ráth Sándor pártigazgató és még számos meghívott vendég. Itt Gömbös köszöntötte a megjelenteket. Ertsey Péter közjegyző válaszbeszédében kifejtette: ő ugyan nem tagja a kormánypártnak, de „ott ahol gróf Tisza István elhagyta, és ahol ezt a munkát gróf Bethlen István felvette, ott találkozni kell minden magyar embernek.” Több felszólaló és pohárköszöntő után Kozma Miklós felsorolta Zsilinszky érdemeit.

A küldöttség kívánságára Zsilinszky is beszélt: „Én a magyar történelemből is olyan férfiakat választottam magamnak ideálokul, akik valóban a tettnek és a gondolatnak voltak a harcosai, nem pedig a szónak.” Ideáljainak Mátyás királyt, Zrinyi Miklóst a költő és hadvezért, Széchenyi Istvánt és Tisza Istvánt nevezte. Elmondta, hogy Gömbössel és Kozmával ott volt Szegeden az ellenforradalom megszervezésénél, amikor kitűzték az „*új Magyarország új céljait*.” És mivel ezek a remények két év után „nem teljesültek — legalább túlnyomó részben ezt látjuk — úgy érzem, hogy nekem (...) a zászlót cserbenhagynom nem szabad.”

A forradalmak tanulságai alapján azt állította, hogy „*a magyar faji gondolat nagyobb és szentebb dolog mindennél. (Úgy van! Úgy van!) Mindenki testvérem, aki magyar. El akarták hitetni velünk a szélső liberálisok és szocialisták, hogy az osztályérzés, hogy az osztályöntudat nagyobb dolog, mint a faji érzés és a nemzeti öntudat.*” Ezzel szemben állította: „*igenis a faji gondolat és öntudat a legnagyobb erő a föld hátán és hogy csak az a nép tud nagyvá lenni, amely igazán tudja a fajtáját becsülni. Mi eddig ezt nem tettük! Mi tehát a faji gondolatot tűztük ki a zászlónkra, ami egy a nemzeti és a keresztény gondlattal.*”

Zsilinszky elmondta: a forradalmak után megerősödött bennük az a tudat, hogy az „*ország gerince a földművestársadalom (Úgy van! Úgy van!) és legfőbb kincsünk a föld.*” Szerinte a háború előtt minden szellemi és vagyoni érték a fővárosba gyűlt össze és a „vidékkel senki sem törődött.” Ott sem kellő számú iskolát, sem kultúrközpontokat nem teremtettek. Ők ezeket akarják megvalósítani. „*Mi fölesküdtünk az agrárzászlóra (...)* arra, hogy az országot abból a *veszedelmes és idegenszerű merkantilizmusból, amelybe beleszorítottak bennünket, kivezetjük és erkölcsileg és gazdaságilag*” újjáépítjük. A legfontosabb eredmények azt tekintette, hogy a „*faji gondolatban a nemzet meg van szervezve, (...) úgy, hogy minden destrukciót le tudunk törni.*” Fontosnak tartotta, hogy a magyar nemzet megtalálta az igazi vezéreit: Bethlen Istvánt és Nagyatádi Szabó Istvánt. A feladat az, hogy őket fegyelmezetten kell követni, mert „*fegyelmezetlenebb nemzetet nálunk nem mutat a történelem.*”

Ezután a küldöttség még Gömböst kívánta hallani. Szerinte az Egységes Párt programjának vezérfonala a „*független nagy Magyarország.*” Ők a „királyság eszméjének” a hívei. A párt azonban eldöntötte, hogy ezt a kérdést addig nem bolygatja, amíg a magyar nép minden beavatkozástól mentesen nem tud dönteni a királykérdésről. Állította: az Egységes Párt a választási harcban nem folytat demagóg kampányt, mint az ellenzék. Erről az eseményről a *Szózat* május 3-án egész oldalas cikket közölt „A derecskei választók küldöttsége Zsilinszky Endrénél” címmel.¹¹ Ezzel nagy propagandát csinált Zsilinszkynek. Így nem

¹¹ *Szózat*, 1922. V. 3. (5.) A derecskei választók küldöttsége Zsilinszky Endrénél.

csoda, hogy május 4-én az Egységes Párt Intéző Bizottsága ülésén megalakult négytagú választási bizottság, — amelyet Bethlen, Klebelsberg, Nagyatádi Szabó és Gömbös alkottak — Zsilinszkyt fogadta el a derecskei választókerület hivatalos jelöltjének.¹² Sőt! A Bethlen május 7-re Hajdú és Bihar megyékbe tervezett kampánykörútját beharangozó *Szózat* cikk, már azt is megírta, hogy a miniszterelnök 7-én Derecskén Zsilinszky mellett fog kampánybeszédet mondani. Azért, hogy Zsilinszkyt a „keresztény és nemzeti eszmék egyik kimagasló harcosát, akinek a munkájára az országnak szüksége van, a nemzetgyűlésbe küldjék.”¹³

E tényekből megállapíthatjuk, hogy Zsilinszky nem elsősorban a derecskei parasztok, sokkal inkább Bethlen, Gömbös és a helyi úri középosztály képviselőjelöltje volt.

Bethlen, Nagyatádi Szabó és Gömbös kampánya Zsilinszky érdekében

Mint láttuk e politikusok Zsilinszky melletti kampányáról Vigh Károly csupán egyetlen mondatot írt.¹⁴ Holott, — mint látni fogjuk — ez döntő fontosságú volt Zsilinszky megválasztásában.

Bethlen és kísérete 1922. május 6-án éjszaka vonaton indult el választási körútjára Hajdú és Bihar megyékbe. Másnap délelőtt értek Derecskére, hogy ott egy nagygyűlésen Zsilinszkyt ajánlják képviselőnek.

A virágokkal díszített derecskei állomáson Bethlent és kíséretét Ertsey Péter közjegyző, ekkor már az Egységes Párt helyi elnöke, dr. Marjay Barna főszolgabíró és a csendőrparancsnok köszöntötték. A községbe lovas kocsikon mentek, előttük bandérium vágatott, a város elején „Isten hozott” felirat, a házakon nemzeti zászlók, a falakra felfestve: „Éljen Zsilinszky Endre.” – volt látható. Mindezt Zsilinszky készítette elő, aki már az előtte lévő napokban Derecskén tartózkodott.

A szónokok a falu főterén felállított és felvirágozott emelvényről beszéltek a néphez. Ott volt az egész falu, sőt a választókerületből is sokan. A *Szózat*, de az *Est* c. liberális lap is több ezres tömegről írtak.

Bethlen István az Egységes Párt létrehozásáról, a földreformról és a királykérdésről beszélt. „Azért jöttünk ide, (...) hogy a *Keresztény Kiszgazda Földműves és Polgári Párt* zászlaját kibontsuk, és jóindulatukba ajánljuk Zsilinszky Endrét, mint az egységes párt jelöltjét, akit jól ismerünk, és nagyra becsülünk és a parlamentbe közkatonának megnyerni szeretnénk. A kiszgazda társadalom vezérével Nagyatádi Szabó Istvánnal (Hosszantartó éljenzés) azért fogtam kezét, és azért akarok vele egy úton haladni, mert a nemzet képviselőjét látom benne és a kiszgazda társadalom vezérét.” A helyi erőviszonyokra is célozva kijelentette: „az intelligencia akkor teljesíti feladatát a nemzet érdekében ha a kiszgazda társadalommal együtt jár, és annak érdekeit képviseli. Ez a nemzet nemcsak jogból él, hanem ennek a nemzetnek kenyérre, földre és munkára is szüksége van.”

¹² Uo.: 1922. V. 7. (4.) A kormányzópart intézőbizottsági ülése és A Kiszgazda, 1922. V. 14. (3.)

¹³ Uo.: 1922. V. 6. (3.) A miniszterelnök újabb kampánykörútja.

¹⁴ Vigh Károly i. m. 71.

A földreformról elmondta: „Mink ezt a törvényt tisztességgel, becsülettel fogjuk végrehajtani.” E bejelentését a hallgatói lelkes éljenzéssel fogadták. A földbirtokosok megnyugtatóására azonban hozzátette: az nem lesz olyan, mint az 1919 februárjában elfogadott Búza Barna-féle radikális földreform. Akik azt megcsinálták, azok „csak a földbirtokos osztályt akarták tönkretenni, hogy a politikai uralmat az ipari munkásság kezébe átjátsszák. Nem akarunk olyan földreformot sem végrehajtani, amilyent a románok és szerbek csináltak.” Tehát Bethlen ellenezte a széleskörű, demokratikus földreformot.

„Tudom, hogy vannak, akik járnak-kelnek ebben az országban, — mondta — és azt hirdetik, hogy ezt a törvényt nem tudjuk végrehajtani.” Ezzel — többek között — Mezőfire és pártjára célzott!

A miniszterelnök azt is elmondta, hogy az 1921 augusztusában elfogadott ingó és ingatlan vagyonszállás alapján a nagybirtokosok által leadandó mintegy 500.000 kat. holdat az igényjogosultak fogják megkapni. „Ezzel az ezer holdon felüli birtokokosok kezéből kivesszük a földnek 15–20 százalékát.” Ehhez hozzátette: „Ügyelnünk kell tehát arra, hogy a végrehajtás úgy történjen, hogy a termelés ne csökkenjen, hogy olyan kezekbe kerüljön a föld, amelyek meg tudják művelni.”

Szólt még a mezőgazdasági termények szabad forgalmának és exportjának fontosságáról, amely javította a külkereskedelmi mérlegünket. Ezzel lényegében a földbirtokosokat és az árutermelő parasztságot kívánta megnyerni. Hiszen a kivitel következtében csökkent a belföldi piacon lévő árumennyiség, ami azok drágulását eredményezte. Ez pedig a parasztgazdaságok bevételeit is növelte.

A királykérdésről beszélve elítélte a két királypuccsot és annak szervezőit. „*Mi nemzeti királyságot akarunk, független Magyarországot.* Ettől nem tágiunk. Azért fogtunk kezét nagyatádi Szabó Istvánnal, (Eljenzés.) hogy kellő időben végre is hajtsuk ezt.” Végül újra a választók figyelmébe ajánlotta Zsilinszkyt. A miniszterelnök beszédét a tömeg csendben hallgatta végig és megéljenezte.

Utána Nagyatádi Szabó István parasztpolitikus beszélt. A Kisgazdapártot azért bővítették Egységes Párttá — mondta —, mert „*csak így tudunk tekintélyes, belsőleg rendezett országot teremteni a külföld előtt és csak így biztosíthatjuk magunknak a külföldi hitelt és tudhatunk előnyös gazdasági szerződéseket kötni a külfölddel.*” Az egyéni érdekeket alá kell rendelni az ország érdekének. A Kisgazdapárt „*elvi programja*” változatlan maradt, — mondta. A parasztpolitikus ezen érvei lényegében igazak voltak.¹⁵

Itt azonban a tömegeből már többen — valószínűleg Mezőfi támogatói — bekiabáltak: „*Hol a titkosság? Hová tették a szavazati jogunkat?*” Nagyatádi így folytatta: „Ha én az ország érdekében össze tudtam fogni Bethlen István gróffal, akkor önök is támogathatják a párt hivatalos jelöltjét.” Erre sokan kiáltották: „*Nem kell nekünk!*”

¹⁵ Szózat, 1922. V. 9. 3–5. A miniszterelnökkel a Hajdúföldön és Csonka-Biharországban.

A tömeg egyik szélén Guthyt, a másikon pedig Mezőfit éltették a szimpatizánsaik. A zajban alig lehetett a politikus hangját hallani, aki kijelentette: „Azt mondják rám, hogy eladtam a kiskgazdapártot. Ez nem igaz. *Pártunk ugyanaz, ami volt, csak kibővítve.*” Ez persze már nem volt igaz! Valaki azt kiabálta felé: „*Az urakkal egy tálból eszik cseresznyét!*” A nép között pedig mások is szónokolni kezdtek, és Zsilinszky ellenjelöltjeit éltették. Többen bekiabáltak: „*Nem kell nekünk a csizmások ellensége! Minek hozták ide?*” Ebben a hangzavarban Nagyatádi percekig nem tudott szóhoz jutni. Ő — a liberális ellenzéki sajtó szerint — mérgében izgatott mozdulattal lekapta fejéről kalapját, összegyűrte és földhöz csapta. Egy pillanatra csend lett. Ekkor a parasztvezér emelt hangon megkérdezte a tömeget: – „Kiskgazdapártiak maguk? Igen! – kiáltották vissza. És nem hallgatják meg a saját vezérüket! Ez nem járja!” Még egyszer ajánlotta képviselőnek Zsilinszkyt, majd elhagyta a színpadot.

Ezután Gömbös szólt az egybegyűlteknek: az állandó bekiabálások, az ellenjelöltek éljenzése miatt ő már csak röviden tudott beszélni. Amikor Zsilinszkyt képviselőjelöltnek ajánlotta, neki is bekiabáltak: „*Nekünk nem jelöltünk! Nem kell Zsilinszky!*” Ezért Gömbös bejelentette: ő Derecskén marad és „*majd megintom én magukat...*” Ez felért egy fenyegetőzéssel.¹⁶

A viharos gyűlés befejezése után a miniszterelnök és kísérete — Gömbös kivételével — az állomásra hajtattat és továbbutaztak Debrecenbe. A tömeg lassan és elégedetlenkedve széteszlott. A földmunkások és szegényparasztok, — akik a gyűlésen egy tömegben helyezkedtek el — fojtott hangon vitatták az eseményeket. A közép- és gazdagparasztok, — akik egyik része Guthy jelöltségét támogatta — már sokkal hangosabban vitatkoztak a gyűlésen történelekről és vagy négy-ötsházas Polgári Kör udvarán gyülekeztek. Amikor megtudták, hogy Gömbös a községházára ment, hogy ott tárgyaljon a Zsilinszkyt támogatók vezetőkkel, akkor oda akartak menni, hogy ott is követeljék tőle Zsilinszky visszahívását. Erről azonban a mérsékeltberek lebeszéltek a tömeget. Végül egy delegáció ment Gömbösért, akit meghívtak a Körbe. Ő el is ment és a ház tornácáról intézett beszédet a parasztokhoz. Először az egység és az erős vezetés jelentőségéről beszélt, majd kijelentette, hogy Zsilinszky olyan jelölt, aki a „párt érdekeinek a legjobban megfelel.” Ezért mi mondtuk meg neki, hogy „*neked képviselőnek kell lenned.*” Nem lesz! – harsogta a tömeg. És már az öklüket is rázták. Fenyegetőzve kiáltottak. „*Vigyék máshová! Bosszúból hozták ide a nép ellen!*” A gyűlés végén Gömbös azt kérte a Zsilinszkyval elégedetlenkedőktől, hogy ha „megoszlik is a tábor, haragból, bosszúból senki se csatlakozzék Mezőfihez.”¹⁷

Mindezt május 9-én *Az Est* c. liberális napilap „*Derecskének nem kell Zsilinszky Endre*” c. nagy cikkben részletesen megírta. Azt jóskolták, hogy a választókerületben az igazi küzdelem Guthy és Mezőfi között lesz. Már csak azért is, mert Guthynak sok híve van Derecskén, Sátádon és Tápén. Mezőfi földmunk-

¹⁶ A gyűlésnek ezt a részét *Az Est*, 1922. V. 9. (5) Derecskének nem kell Zsilinszky Endre – írta meg legrészletesebben, mert saját tudósítója ott volt az eseményeken. Lényegében ezt állította a *Világ*, *Az Újság* és a *Népszava*, 1922. V. 9-i száma is.

¹⁷ *Az Est*, 1922. V. 9. (5) Derecskének nem kell Zsilinszky Endre.

kásokból és szegényparasztokból álló tábora pedig Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi és Vértes községekben a legerősebb. A cikkíró úgy látta, hogy még az un. intelligenciának is csak kis része támogatja Zsilinszkyt. A cikk lényegét a többi liberális lap és a *Népszava* is átvette. Sőt! A *Népszava* a derecskei kudarcról írva azt is megemlíttette, hogy Zsilinszkyról a választókerületben is tudják, hogy a „*kurzus legreakciósabb publicistája, akinek a cikkeit a szélsőséges militarista szellem és felekezeti gyűlölködés hatja át.*” Az ottani parasztság körében ezért is népszerűtlen, attól kezdve, hogy „Gömbösék rá akarták tukmálni a kerületre.”¹⁸

Ezeket a híreket, a *Szózat* május 10-ei száma hazugnak minősítette. Al-címében állította: „Miklós-Klein Ármin” Az *Est* tulajdonosa korteskedik Guthy mellett. Az előzményekről ezt írták: a „zsidó sajtó felszisszent arra a hírre, hogy az Egységes Párt vezetősége Zsilinszkynek jelöltséget ajánlott a derecskei választókerületben.” Mert a „*keresztény és nemzeti eszmék kemény gerincű harcosát nem szívesen látják.*” „Még inkább kínosan érintette a zsidó-liberális táborot,” — írták — hogy Bethlen megtisztelte Zsilinszky közéleti munkásságát azzal, hogy elment a derecskei választókerületbe és őt a választóknak ajánlotta.”

A *Szózat* a „zsidó szennysajtó legnotóriusabb” képviselőjének nevezte „Miklós-Klein Ármin Az *Est*-jét.” Az abban közltekkel szemben állította: a derecskei népgyűlésen „semmiféle botrányos jelenet, vagy tüntetés nem zajlott le.” Megírták, hogy Guthy a kerület hivatalos jelöltje soha nem volt. Ugyanis az Egységes Párt vezetőségében jól ismerték „*liberális múltját és azokat az erős szálakat, amelyek őt a liberális körökhöz kötik.*” Ezért „többszöri kísérletezése ellenére a hivatalos jelöltséget elnyerni nem tudta.” Ennek ellenére a választókerületben a kormánypárt hivatalos jelöltjének hirdette magát, és ezzel sikerült is a választók egy részét megnyernie. Zsilinszky fellépése azonban a kerület választóinak azt a részét, amely híve az Egységes Pártnak Guthytól elfordította. Guthy azonban a jelöléstől ennek ellenére sem akart visszalépni. Ezt azért tehette meg, — írták — mert a háttérből a liberális körök támogatták és a „választási eszközöket is a rendelkezésére bocsátották.” Így az Egységes Párt tábora megoszlik. Ez azért sem kívánatos, mert „*Mezőfi Vilmos... agrár-szocialista, földosztó propagandájával veszedelmesen bolondítja a hiszékeny, legala-csonyabb néprétegeket.*”

Elismerték, hogy Nagyatádi Szabó beszédének a Zsilinszky érdemeit soroló részénél, egy kisebb csoportból éljenezték Guthyt, ami még kétszer-háromszor megismétlődött. Ez történt Gömbös beszéde alatt is, aki „néhány tréfás megjegyzéssel intézte el” Guthy csoportjának hangoskodását. „Nem igaz, hogy Nagyatádi indulatában földhöz csapta a kalapját, — írták — nem igaz, hogy Gömbös megfenyegette volna a tüntetőket, nem igaz, hogy a választójogról bármilyen közbekiabálás esett volna.” Az *Est* egész tudósítását Zsilinszky elleni korteskedésnek minősítették. Guthy pedig — írták — „nem nagyon dicsekedhet azzal, hogy Klein Ármin pártfogásába került.” Végül magabiztosan írták: a

¹⁸ *Népszava*, 1922. V. 9. (2) A derecskei kudarc.

derecskei választók Zsilinszky mellé álltak. Ezt a „zsidó-liberális körök tapasztalni fogják Zsilinszky nemzetgyűlési tevékenységéből.”¹⁹

Mindez mutatta egyrészt az Egységes Párton belüli fajvédő csoport, illetve a *Szózat* liberális körök elleni fellépését, antiszemitizmusát. Másrészt láthatóvá teszi az Egységes Párton belüli harcot is a liberálisok és a fajvédők között. Ez sokszor, — mint Derecskén is — a hivatalos és a nem hivatalos jelöltek közötti küzdelemben is megnyilvánult.

Egyébként *Csóré Áron*: Zsilinszky és Derecske c. visszaemlékezésében így értékelte a május 7-ei kampánygyűlést: Bethlen és Nagyatádi is „nagy beszédet mondott Zsilinszky mellett. Különösen Nagyatádi gyakorolt mély benyomást rám és általában a paraszti szavazók többségére. Kiállása Zsilinszky mellett sok szavazót vett el a Mezőfi-párttól. A mi utcánk lakói is többen Zsilinszky mellé álltak.”²⁰

Zsilinszky kampánya

A május 7-ei derecskei kampánygyűlésen az Egységes Párt hivatalos és nem hivatalos jelöltjét támogatók közötti feszültségek kezelésére, — mint látuk — Gömbös és Zsilinszky Derecskén maradtak. Ennek az eredménye lett egy kiáltvány, amely a kormánypárt vezetősége nevében szól a választókerület polgáraihoz. Ebben felszólították őket, hogy Zsilinszkyt, a párt hivatalos jelöltjét támogassák. Mert úgy tapasztalták, hogy a polgárok egy része Mezőfi, a kormánypárt „egy kisebb töredéke” pedig Guthy Tódor mellett áll, aki szintén tagja a pártnak. Leszögezték: „Miután minden hű párttagnak kötelessége az ellenzék (Mezőfi) elleni küzdelemben egységesen részt venni,(...) ezért újból felhívjuk a derecskei választókerület egységes párti polgárait, álljanak egy emberként Zsilinszky Endre mellé. Guthy Tódor párttagunkat pedig arra kérjük, vesse magát alá a pártközpont elhatározásának.”²¹

Erre a lépésre *Az Est* még „*Az egységes párt és a pártegység*” c. kisebb cikkében reagált. Ebben rámutattak arra, hogy Guthy a háború alatt közéleti államtitkár és főügyész is volt és Derecskén neki is sok híve van, ezért fellépése nem „hívatlan stréberkedés.” Ezért — írták — valószínűleg csak „*személyi okokat kell a dilemma mögött keresni.*” Ezzel arra céloztak, hogy Gömbös a maga emberét, Zsilinszkyt kívánta képviselővé választatni. A cikk végén megjegyzték: nem hiszik, hogy a „nyílt levélre a központi egységesek szája íze szerint való válasz érkezik.”²²

Ebben azonban tévedett a liberális lap. A kormánypárt nyílt levelének megjelenése után Guthy lemondott a jelöltségről. Gömbös tehát elérte célját. Ez részben a párton belüli és a helyi erőviszonyoktól is függött.

A miniszterelnök látogatása után a szolgabíró házkutatást rendelt el Mezőfi Vilmos pártjának — *a 48-as Szocialista Pártnak* — a helyi vezető embe-

¹⁹ *Szózat*, 1922. V. 10. (5) Hazug hírek a derecskei tüntetésről.

²⁰ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 83.

²¹ *Szózat*, 1922. V. 9. (3) Az egységes párt kiáltványa a derecskei választókerület polgáraihoz.

²² *Az Est*, 1922. V. 10. (6) Az egységes párt és a pártegység.

reinél: elkobozták a párt összes nyomtatványait, a választók névjegyzékét, az aláírásokkal ellátott ajánlási íveket, sőt Mezőfi magánleveleit is. Ugyanezt a csendőrség megtette Hajdúbagason is, ahol szintén erős szervezete volt Mezőfi pártjának. Mindezeket Mezőfi közölte Kószó István belügyi államtitkárral, orvoslást azonban nem kapott.²³

Mezőfi kampányának érdekessége, hogy támogatására Békéscsabáról ifjú Achim L. András is Derecskére utazott. A békéscsabai Parasztpárt nevében a derecskei néphez szóló röplapján Zsilinszky Endrét apja gyilkosának nevezte. „Vigyázzatok, — írta — be ne mocskoljátok az alföldi magyar földműves nép jó hírnevét azzal, hogy Zsilinszky Endrét bizalmatokkal megtiszteljétek.”²⁴ A röplap miatt kiutasították őt a választókerületből. (Ezért a röplapért indíthatott házkutatást a rendőrség. Ezt támasztja alá az is, hogy e röplapot a belügyminiszteri iratanyagban találtuk.)

Zsilinszky május 14-én, vasárnap tartotta meg a választási beszédét Derecskén.

Ezt megelőző este a *Szózat* szerkesztősége irodalmi és művészeti estét rendezett a derecskei Kaszinóban. Ott — a lap szerint — teljes számban megjelentek a „helybéli intelligencia és a gazdatársadalom vezetői, a családtagjaikkal együtt.” Az előadást most is Ertsey Péter Zsilinszkyt méltató beszéde nyitotta meg. Majd a Sztojanovits nővérek énekeltek, Grill Lola Petőfi, Arany és Kisfaludy verseket szavalt. Zsirkay János ismert fajvédő újságíró, — aki végig ott volt Zsilinszky kampánya idején és tudósította a *Szózatot* annak eseményeiről — saját költeményét mondta el. Zilahy Kiss Jenő lelkesítő beszédét tartott Zsilinszky mellett, Farkas Zoltán pedig Schöpflin Aladár egyik novelláját olvasta fel. A zongorakísérést dr. Spur Endre adta. Aztán hajnalig tartó táncmulatság következett.²⁵ Kampányrendezvény volt ez a javából!

Zsilinszky első programbeszédét május 14-én tartotta meg Derecskén, ahová a szomszéd falvak gazdái is besereglettek. „Nem ígérni jöttem, ma sokkal szegényebbek vagyunk, semhogy az ilyen adsza-nesze politikának élhetnénk. Egyetlen szót sem akarok mondani, amit mindig nem vállalok, és amelyről érzem, hogy nem tudok neki megfelelni.” — így kezdte a beszédét. Kétségtelenül szokatlan kezdés egy képviselőjelölttől. Ezt azzal folytatta, amit már a derecskei delegációnak Budapesten elmondott: „Tisza István erkölcsi nagyságához kell visszatérnem,” (...) Ugyanakkor kijelentette, hogy a „régii politikát folytatni nem lehet,” mert annak „nagy bűnei és hibái vannak. A legfőbb hiba az volt, hogy magával a föld népével senki sem törődött.” Ezért tüzték ki a „*keresztény, nemzeti és agrár-politika zászlaját.*” Ez szerinte a keresztény erkölcs-höz való visszatérést jelenti. Azt, hogy a „vidéket nem csak gazdaságilag, hanem kulturálisan is erősíteni kell. Iskolákat kell teremtenünk, mert kultúra nélkül nincs erősödés, nincs szervezettség. Láttuk ezt a forradalmak előtt és alatt is. (...) *Mi nem osztálypolitikát hirdetünk* — mondta — mert láttuk a forradalmakban, hogy osztálypolitikával egy egész országot boldogítani nem lehet.”

²³ Világ, 1922. V. 11. (1) Mi történik Derecskén?

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 149 BM Res.1922-10

²⁵ Szózat, 1922. V. 17. (8.) A Szózat kirándulása Derecskére.

A keresztény, nemzeti és agrárpolitika ellenségeinek a régi liberalizmus embereit nevezte, akik „elvesztett hatalmukat akarják visszaszerezni, és sehogyan sem tudnak belenyugodni a mai állapotokba. De mi résen vagyunk, és nem engedjük, hogy ismét szóhoz jussanak.”

Ezekkel szemben a „mi programunk a *keresztény agrárreform megvalósítása*, melynek célja közérdek, azaz, hogy *minél több független existenciát teremtsünk azokból, akik ma még nagyon is függő helyzetben élnek és lassan földhöz juttassuk a hadirokkantak és a nincstelenek széles rétegeit.*”

Beszélt a kisbirtokokról, a járadékbirtokokról, a földreform végrehajtásának pénzügyi nehézségeiről. „Itt vannak a legnagyobb nehézségek, itt kell legtöbbet tennie a kormánynak és a nemzetgyűlésnek, — mondta — mert módot kell találnia arra, hogy az igénylők az új birtokaikat valóban meg is szerezhessék.” Nagyatádi Szabóra hivatkozva a *földreform végrehajtását ígérte*. Szerinte a parasztpolitikus „*nem áll meg feleúton és a teljes végrehajtást is be fogja végezni.*” Elismerte: e törvény végrehajtásánál „*szinte legyőzhetetlen akadályokkal találkozunk,*” és ennek fő okát a pénz felgyorsuló inflációjában látta.

A pénzügyi nehézségek megoldására — német példa alapján — részletesen ismertette az agrár-hitel kérdését. Kijelentette: „*A szövetkezeti és hitelszövetkezeti, továbbá az igazi takarékpénztári rendszer pontos kiépítése lesz a jövő gazdaságpolitikájának egyik legfontosabb feladata.*” Itt a Hangya és az Országos Központi Hitelszövetkezet jó példájára is hivatkozott. Úgy látta, hogy ilyen intézményekkel kell az országot behálózni. Beszélt a mezőgazdasági ipar fejlesztésének szükségességéről. Tehát Zsilinszky a földreform végrehajtását komolyan gondolta és jól látta, hogy a nincstelenek csak az olcsó hitel alapján tudják kifizetni a kapott föld árát.

A szociálpolitika területén rengeteg pótolnivalót látott, mert az előző nemzetgyűlés ezen a téren „semmit sem végzett.” Az akkor érvényes forgalmi, fényűzési és őrlési adókat csak ideiglenes intézkedésnek tekintette. Az új adózási rendszer szerint „*csakis a jövedelemhez mérten: progresszív lehet.*” Ennek kimondása — mint látni fogjuk — nem tetszett az Egységes Pártban lévő földbirtokosoknak. Zsilinszky viszont úgy gondolta, hogy csak ilyen reformokkal emelhetik ki az országot a siralmas állapotából. „Ezt a lerongyolódott, de őseréjében bízó fajt kell felemelni és megerősíteni” – hangoztatta.

A külpolitikai kérdéseknél foglalkozott a két királypucssal és a szabad királyválasztás fontosságával, a *független Magyarországgal*. Már akkor vallotta, hogy az olasz és a lengyel nemzettel barátságban kell élnünk. Ismét hitet tett Horthy és Bethlen politikája mellett. Végül arról szólt, hogy a jó belpolitika alapja az „*egység, szervezethez, erő, erős kormányzat, mely szilárd egységes kormányzópárton nyugszik.*” Majd így összegezte programjukat: „*Intenzívebb és nemzetibb kultúr- és gazdaságpolitikát hirdetünk, mely csak egészséges agrárreformon, egészséges birtokmegosztáson alapszik...*”²⁶

Zsilinszky első programbeszédét a *Szózat* május 16-án részletesen közölte. Ennek érdekessége, hogy nem beszélt a zsidókérdésről, nem tett antiszemita

²⁶ Szózat, 1922. V. 16. (9) Zsilinszky Endre programbeszéde a derecskei választókerületben.

kijelentéseket. Még a fajvédelmi gondolat kifejtésétől is eltekintett. Miért? Valószínűleg azért, mert Derecskén és a választókerület falvaiban jelentős számú zsidó közösség élt és őket is maga mellé akarta állítani. A parasztgazdák többségének tetszését megnyerte, mert — miként Csóré Áron visszaemlékezésében leírta — „nem népszerűség-hajhászó kortes beszédet” mondott, hanem „saját politikai hitvallását.”²⁷

Talán éppen ezért a *Szózat* szerkesztőségének másnap mentegetőznie kellett Zsilinszky programbeszéde miatt. Sajtóhibára hivatkoztak, amely a beszédet „*valós értelméből egészen kifogatja.*” Különösen bántó hibák vannak — írták — a Németországra vonatkozó részekben. Állították, hogy Zsilinszky a közölkésként eltérően foglalkozott az új agrárpolitika akadályaiival. Azokat három csoportba sorolta. Ezek: „a régi liberális kapitalizmus, amely uralmát vissza-szerezni szeretné, a még mindig lappangó forradalmi szellem és a szélsőséges legitimizmus.” Ezek a gondolatok — mint látjuk — az első indoklást leszámítva nem hangoztak el Zsilinszkytól. Annál inkább a földreform végrehajtását akadályozó más okok, mindenekelőtt a pénzügyiek. Ez lehetett Bethlennek és a földbirtokosoknak fájó.

A helyreigazító cikk szerint az is tévedés, hogy Zsilinszky követelte a fényűzési adó, a forgalmi és az őrlési adó együttes megszüntetését. Itt tényleg az újságíró félreértéséről lehetett szó. Hiszen a *Szózat* helyreigazító cikkének igaza volt, hogy az előbbi nemcsak hasznos, de „*szociális szempontokból is igazságos.*” A cikk végén a lap szerkesztősége sajnálta, hogy e sajtóhibák éppen a *Szózat* „lapvezérének politikai zászlóbontásával” kapcsolatban fordultak elő.²⁸

E helyreigazítás azt mutatja, hogy *Zsilinszky jobboldali antikapitalizmusa és radikalizmusa* már akkor sem tetszett a konzervatív köröknek. Talán ezért is, a *Szózatban* már csak egy cikk jelent meg Zsilinszky kampányáról. Eből kiderült, hogy egész héten autóval járta a választókerület falvait. Május 21-én, az utolsó kampánynapon Monostorpályi, Hajdúbagos és Sáránd községekben tartotta meg a programbeszédeit. A *Szózat* szerint mindhárom helyen lelkesen fogadták. A programbeszédekből már nem közöltek részleteket. A kampány befejezése után megjelenő cikk végén azonban így befolyásolták a választókat: a „*józan magyar nép nem ül fel Mezőfi Vilmos 48-as és szociális mezbe burkolt politikájának.*” Bizonyosra vehető, — írták — hogy a választókerület magyarjai „Zsilinszky személyén keresztül” Bethlen és Nagyatádi politikáját teszik magukévá. Biztosak lehetünk, hogy a *Szózat* e számai nagy példányszámban jutottak el a választókerület falvaiba. Ezzel is segítve Zsilinszky kampányát.²⁹

A választási küzdelem

Miből finanszírozta Zsilinszky ezt a választási kampányt? Ez kiderül Balásházy Iván Bihar megyei főispán május 25-én Bethlennek elküldött számjeles

²⁷ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 83.

²⁸ *Szózat*, 1922. V. 18. (4) Zsilinszky Endre derecskei programbeszéde.

²⁹ *Szózat*. 1922. V. 23. (5) Zsilinszky Endre körútja a derecskei kerületben.

táviratából. Ebben a választási kampányra rendelkezésére bocsátott összegek felhasználásáról tájékoztatta. A megyében indult kormánypárti jelöltek közül már addig is Zsilinszky kapta a legtöbbet, 380 000 koronát. Aztán Fráter Pál 310 000-et, Görgey József 200 000-et, Lányi Márton 100 000-et, Erődi-Harrach Béla 30 900-at. Nagyatádi hívei, mint Berky Gyula 30 000-et, Kovács Nagy Sándor 25 000-et, Könyves Lajos parasztképviselő pedig csak 20 000-et. Ez utóbbit Gömbös be is karikázta és a távirat aljára odaírta: „Könyvest jobban kellene támogatni.” A táviratban a főispán megírta: egyéb pártcélokra kiadott még 10 000 koronát. Azt is közölte, hogy még rendelkezésére állt 1 394 000 korona. Ebből — szerinte — még 300 000 korona Zsilinszkynek kiadható lenne, a többi pénzt pedig az utolsó napokra tartja, amihez távirati utasítást kért.³⁰ Ez igen fontos dokumentum arról, hogy az Egységes Párt a jelöltjeinek kampányát Bethlen az állam pénzből finanszírozta.

E távirat továbbá azt is bizonyítja, hogy Bihar megyében az Egységes Párt, illetve a kormány Zsilinszky kampányára költötte a legtöbbet. Ebből fizették a *Szózat* agitációs kultúrestjét és a választási kampányt. Arra is van példa, hogy a Egységes Párt derecskei szervezetének Pajor nevű titkára május 17-én megpróbálta korrumpálni Farkas Ármin Szabolcsy Gyula nevű bizalmiját: 40 000 koronát kínált neki azért, hogy Farkas már aláírt ajánlási íveit adja át neki. Mikor Szabolcsy a pénzt visszautasította, a helyi csendőrpáncsnok két ajánlási ívet elvett tőle.³¹

A derecskei választókerület közigazgatási vezetői a választások előtt már nem kímélték a legitimista ellenzéki jelöltet sem. Május 19-én Marjay Barna főszolgabíró a választókerületből kitiltotta Farkas Ármint; a kerület nyolc községébe pedig a választási megbízottjait be sem engedte, mivel „izgató röpiratokat terjesztettek”.³²

Mindezekről a választási atrocitásokról persze a *Szózat* hallgatott. Sőt! Május 23-én „A legitimistáknak nincsen gyökerük a derecskei választókerületben” alcím alatt büszkén írták, hogy a legitimista jelölt nem kapta meg a törvényben előírt számú ajánlót és a választásokból kiesett.³³ A Farkast és bizalmi embereit ért támadások/kitoloncolásuk után ez várható volt. Ez volt a célja a közigazgatás vezetőinek.

Ennek ellenére Mezőfi jelölési ívét 2700-an, míg Zsilinszkyét csak 1200 választó írta alá. Az utóbbiból egyébként a választási biztos 340-et törölt.³⁴ Ez azt jelentette, hogy a választási biztos tisztességesen végezte a munkáját. Egyébként az így lecsökkentett jelölési ív is lehetővé tette Zsilinszky indulását.

Mezőfi emberei ellen viszont folytatódtak a hatósági fellépések. Május 22-én az ő támogatására Derecskére érkezett az 1911 májusában otthonában a Zsilinszky-fivérek által meggyilkolt Achim L. András felesége és 20 éves leánya.

³⁰ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. 2. köt. Szikra, 1956. (286)

³¹ Világ, 1922. V. 27. (2) Választási visszaélések.

³² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 149 1922. 10. tétel 233. Itt községenként és név szerint fel vannak sorolva Farkas őrizetbe vett bizalmi emberei.

³³ Szózat, 1922. V. 23. (5) A legitimistáknak nincs gyökere a választókerületben.

³⁴ Világ, 1922. V. 27. (2) Választási visszaélések.

Amint a főszolgabíró érkezésükről értesült, csendőrökkel maga elé kísértette és felszólította őket, azonnal hagyják el a községet. Achimné tiltakozása ellenére feltűzött szuronyú csendőrökkel kikísértette az állomásra. Achimné és leánya zokogva tették meg ezt az utat a község szegényparasztságának sorfala között. Közben Achimné többször felkiáltott: „*Lássátok, így bálnak el velünk Achim családjával, mert védtelen nők vagyunk.*”³⁵

Özv. Achimné és leánya kiutasítására valószínűleg az adta az okot, hogy velük ifjú Achim L. András újabb röplapokat juttatott el Derecskére. Ebben ismételtel megírta: „*Hiszem, hogy tudni fogja minden becsületes derecskei választópolgár kötelességét, s nem fogja leadni szavazatát Atyám, a meggyilkolt parasztvezér gyilkosára!*”³⁶

Valószínűleg e röplapokkal volt összefüggésben az, hogy május 25-én Ertsey Péter választási elnök (ő az, aki május 3-án felkérte Zsilinszkyt jelöltnek, aki 13-án a derecskei Kaszinóban az intelligenciának és a gazdáknak ajánlotta őt, ami nem az elfogulatlanságát bizonyította!) plakátokon kihirdette, hogy az idegenek távozzanak a választókerület községeiből. Csak azok maradhattak, akiknek Marjay Barnabás főszolgabíró megbízhatósági igazolványt állított ki. Zsilinszky emberei természetesen kaptak ilyen igazolványokat és ők teljes erővel kampányolhattak tovább. Mezőfi emberei nem kaptak ilyen igazolványt, így őket is kitoloncolták. Mezőfinek Derecskén volt ugyan pártirodája, de így csak az ottani emberei tudták segíteni. Május 25-én — megfélemlítés céljából — rálöttek Mezőfire, aki ezért otthagya a pártirodát és Debrecenbe menekült, mert nem akarta kockáztatni az életét. Mindezt tetőzte, hogy a választást megelőző napon Mezőfi derecskei bizalmi embereit és a pártirodáján dolgozókat — mintegy 28 emberét — letartóztatták és választások lezárásig fogva is tartották őket. Így nem, vagy alig maradtak emberei, akik a szavazás napján szervezték és irányították volna a szavazóit.

Mezőfinek a választások után tett nyilatkozata szerint a közigazgatás vezetői összehívták a hadisegélyes asszonyokat, a rokkantakat és megmondták nekik, hogy június 1-jétől nem fogják megkapni a rokkant járulékaikat, ha őr a szavaznak. A zsidókat pedig iparjoguk elvesztésével fenyegették meg, ha nem szavaznak Zsilinszkyre. A kocsmák éjjel-nappal nyitva voltak a választókerület minden községében. Azt is elmondta, hogy a választások napján a kerület községeiben gyakran szétkergették az őt támogató szavazókat. Mindennek ellenére május 28-án a szavazás napján — Mezőfi szerint — körülbelül 800 szavazója volt, akik Derecskén a szavazóhelyiségek előtt egész nap várták, hogy leszavazhassanak. A csendőrök és a kivezényelt katonaság azonban nem engedték be őket a szavazó helyiségbe.³⁷

Ezzel szemben a *Szózat* azt állította, hogy Derecskén a Mezőfi pártja „erős terrort fejtett ki, sőt óriási pénzüsszegeket is latba vetett. (...) Főleg liberális oldalról korlátlan mennyiségű pénzt bocsátottak Mezőfiék rendelkezésére.” Ebből finanszírozta Achim fiának, feleségének és leányának odautaztatását is.³⁸

³⁵ Az Újság, 1922. V. 27. (3) Választási visszaélések.

³⁶ MNL OL K 149 BM res. 1922–10. tétel 238.

³⁷ Az Újság, 1922. V. 30. 3. Mezőfi a derecskei választásokról.

³⁸ Szózat, 1922. V. 29. (4) Mezőfit a liberálisok pénzelték.

Ezzel szemben a választások napján Derecskén járt újságíró így látta az ott történeteket: „A községháza előtti piactéren a Debrecenből kirendelt huszárokkal és gyalogosokkal körülkerített tömeg állt szóltanul. Mezőfi Vilmos hívei. Négy gépfegyver is fel volt állítva.” Az *Est* kiküldött tudósítójának egy szegényparaszt mondta: „*Nem engedik a népet szavazni, se parasztot, se zsidót. Csak Zsilinszky Endre hívei mehetnek. De azért kitartunk. Sokakat elkergettek a szavazóhelyekről, akikről tudták, hogy Mezőfi emberei.*”³⁹

Csóré Áron, — aki Zsilinszky híve volt — visszaemlékezésében így írta le a választások napját: „láttam, hogy a kivezényelt huszárszázad az utcán és a piactéren vigyázza a tömeg mozdulatait. Egy huszárszakasz pedig az iskolaudvaron találékban helyezkedett el. Két másik szakasz pedig a kerülethez tartozó községekbe volt kihelyezve. Monostorpályiban Pongor László és Nagy Sándor állt helyt Zsilinszky Endre mellett, akikkel a képviselőjelölt egy században szolgált a fronton. Mindketten nagy népszerűségnek örvendtek a községben, ezért nem csoda, ha — kevés kivételtől eltekintve — a falu rá szavazott. Hosszúpályi, Vértes községekben is sokan megszerették, Tápén, Konyáron és Sárádon is lelkesedtek érte.”⁴⁰

Itt kételkedünk Csóré Áron visszaemlékezésének őszinteségében. Látjuk, hogy a korabeli forrásokhoz képest elhallgatta a helyi közigazgatás vezetőinek parancsára megvalósított választási erőszakot. Különösen ami a katonaság „békés” fellépését illeti. Ugyanis, — mint láttuk — azokat a Mezőfit támogató nincstelen- és szegényparaszt választók megfélemlítésére és a választásokon való részvételük megakadályozására vezényelték a választókerületbe.

Választási eredmények

A *Szózat* a már említett cikkében először csak azt tette közé, hogy Mezőfi — pártja erőszakoskodása ellenére — 600 szavazattal alulmaradt Zsilinszkyvel szemben. Mezőfi vereségét a liberális lapok is elismerték, de azt a közigazgatási törvényteleniségekkel magyarázták, és nem hoztak konkrét választási adatokat. Mi is Hubai László választási atlaszából másoljuk ide a választási eredményt. A derecskei választókerületben volt 8292 választásra jogosult választópolgár. Közülök 5816-an szavaztak érvényesen, tehát a választásra jogosultak 70,14 százaléka. Ez a nyíltan szavazó választókerületben is alacsonynak tekinthető! Ez is azt mutatja, hogy valószínűleg a megfélemlítések miatt mentek el ilyen kevesen szavazni, illetve hogy Mezőfi híveinek egy részét nem engedték szavazni. Az 5816 érvényes szavazóból 3234-en szavaztak Zsilinszkyre, tehát a szavazók 55,61 százaléka. Mezőfire pedig 2582-en, vagyis a szavazók 44,39 százaléka.⁴¹ Tehát Mezőfire kevesebben szavaztak, mint ahányan aláírták a jelölési ívét. Ez is a nagyfokú megfélemlítést bizonyítja. Ezért is csak elismeréssel adózhatunk a derecskei választókerület nincstelenjeinek és szegényparasztságának. Hiszen a közigazgatási megfélemlítés és a nyílt szavazás ellenére tömegesen kitartottak eszméik és pártjuk mellett.

³⁹ Az *Est*, 1922. V. 30. (4) Hogyan választottak Derecskén?

⁴⁰ Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. 84

⁴¹ *Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. k. Választási adattár. Napvilág K. 2001. 41. Megjegyezzük, hogy Hubai Mezőfi eredményét itt az MSZDP eredményeként tünteti fel, holott az ő pártja a 48-as Szocialista Párt volt.*

Tehát 1922. májusában ilyen nagy kormánypárti és közigazgatási, illetve csendőri és katonai támogatással, törvénytelen ségekkel lett parlamenti képviselő a fajvédő Zsilinszky Endre. Ennek feltárásával nem az ő későbbi életútjának érdemeit akarjuk megkérdőjelezni. Csak az eddigi memoár- és szakirodalom ideális képe helyett a fiatal Zsilinszky Endre politikai ideológiáját, választási programját és az 1922-es választásokat kívántuk az eddigieknél reálisabban bemutatni.

THE ELECTION OF ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY AS MP IN 1922

by Sipos József
(Summary)

According to previous scholarly literature, Endre Zsilinszky was petitioned in the spring of 1922 by his former peasant soldiers to make a bid for parliament as their representative in the district of Derecske. Contrary to this view, the study proves on the basis of new research that the leaders of the delegation which approached him with this request in the first days of May 1922 were members of the local social-bureaucratic elite. They, on the other hand, were prompted to do so by Gyula Gömbös, acting president of the United Party (Egységes Párt). It was only afterwards that the leaders of the Unified Party decided that Zsilinszky should be their official candidate in the district. In the course of his campaign tour in Hajdú and Bihar, he was already enjoying the support of István Bethlen and István Nagyatádi Szabó. At the same time, the former Working Party liberal politician, Tódor Guthy was asked to resign his unofficial candidacy. Consequently, his remaining opponents were the agrarian socialist Vilmos Mezőfi and the legitimist István Farkas. This latter, however, was prevented from gathering the necessary number of signatures, and thus Mezőfi stayed as the sole rival of Zsilinszky. Zsilinszky's campaign received considerable funding from the Unified Party, and was backed by the local political elite by all legal, and sometimes illegal, means. For instance, András L. Achim junior and his mother and sister were banned from the district after they had summoned the local peasantry to vote for Mezőfi. Two of their brochures were ordered to be collected, for they referred in these to Zsilinszky as the murderer of their father. In the day before the elections, moreover, unknown persons rifled at Mezőfi, who had to escape to Debrecen, while twenty eight among his confidentials were arrested. They were thus prevented from attending to the elections, and thus directing the supporters of Mezőfi, hundreds of whom were not even allowed to give their votes.

The study analyses in detail Zsilinszky's campaign. Its most interesting feature was that, despite being then a racist and endorsing antisemitic views, he refrained in his speeches from engaging in the Jewish question. The reason for his abstinence was probably the great number of Jewish voters living in his district. On the other hand, the local officials menaced the Jewish merchants and entrepreneurs with the withdrawal of their licenses on 1 June in case they did not vote for Zsilinszky. These facts are by no means presented here with the intention to diminish the merits of the would-be anti-fascist politician, but merely in refutation of the myth-creating efforts of previous scholarship.

Tengely Adrienn

AZ 1931. ÉS 1942. ÉVI EGRY EGYHÁZMEGYEI ZSINATOK¹

A zsinat az egész egyház vagy valamely részegyház püspökeinek gyűlése az egyházi ügyekről való tanácskozás és határozathozatal végett. Vizsgált időszakunkban az érvényben lévő 1917-es Codex Iuris Canonici alapján megkülönböztethetünk egyetemes zsinatot, mely az egész egyház püspökeinek gyűlése, plenáris zsinatot, mely több egyháztartomány, esetleg egy nemzet főpásztorainak gyűlése, valamint egyháztartományi és egyházmegyei zsinatot. Ez utóbbi az egyházmegye papságának a püspök által egybehívott tanácskozása az egyházmegyére vonatkozó ügyek tárgyalására, mely azonban egyházi jogi szempontból nem igazi zsinat, mert nem a törvényhozó püspökök gyűlése, így nem concilium, csak synodus.² Az egyházmegyei zsinat Borromei Szent Károly szavaival élve „az egyházi fegyelem megállapítására s megszilárdítására hathatós eszköz, tükör, mely feltárja mindazt, ami megvizsgálást, javítást kíván, helye a főpásztor és papság közötti összhang ápolásának, alkalma annak, hogy amit egy szem meg nem lát, többeknek figyelmes tekintete előtt feltáruljon, ha Isten, a szívek és elmék vizsgálója, velük van.”³

Előzmények

Az apostoli zsinat példájára már a 2. században szokássá vált, hogy a püspökök összegyűltek megbeszélni a fontosabb kérdéseket — főleg az eretnekségek elleni állásfoglalást —, az üldözések megszűnte után pedig sokáig szinte rendes egyházkormányzati szervként működtek. Az elkövetkező évszázadokban más-más kérdések és feladatok kerültek elsődlegesen az egyetemes zsinatok látókörébe: a Szentháromság-tan (325–451), a krisztológia (553–787), az egyháztan (869–1245), az unió (1274–1517) és végül a katolikus szintézis (1545–1965) – de ezek mellett már a 3. századtól a kisebb területek részegyházai is időnként összehívtak helyi zsinatokat saját speciális viszonyaik megbeszélésére és szabályozására.⁴

¹ A tanulmány a 83799. számú OTKA-program támogatásával jött létre.

² *Stephanus Sipos*: Enchiridion Iuris Canonici. Orbis Catholicus – Herder, Roma, 1954. 218.; *Sipos István*: Kath. egyházi jog. Haladás Nyomdarészvénytársaság, Pécs, 1928. 87., 89.; *Papp György*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás Magyarországon a C. J. C. óta. Venkovits K. Lajos Könyvnyomdája, Nyíregyháza, 1942. 6–10.

³ Egrí Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: EFL) Körlevelek 1931/I./194

⁴ *Szeredy József*: Egyházi jog különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra. I–II. Ifj. Madarász E. Könyvnyomdája, Pécs,

Magyarországon már a 11. századtól tartottak nemzeti, egyháztartományi és egyházmegyei zsinatokat, bár ezekről csak elszórt adatokkal rendelkezünk. Az egri egyházmegye első ismert zsinatára 1371-ben került sor. Ekkor Szécsényi Mihály püspök december 27-ére, Szent János evangélista, az egyházmegye védőszentje ünnepére háromnapos zsinatot hívott össze. De bizonyára ezt már több zsinat is megelőzte, mivel a püspök mentegetőzött, hogy bár évente kellene zsinatot összehívnia, de az elmúlt évben az országos ügyek miatt erre nem volt lehetősége. A zsinat célját az erkölcsök jobbításában és a pártütés lecsendesítésében jelölte meg, ahogy azt az egyházjog előírta. Sajnos a tanácskozás lefolyásáról nem rendelkezünk forrással, egyetlen emléke Szécsényi püspök a leleszi apátnak küldött meghívólevele.⁵

A második ismert egri zsinatot 1512-ben Estei Hippolit püspöksége alatt Keresztúri Péter püspöki helynök hívta össze Keresztelő Szent János ünnepére, június 24-ére, amelynek határozatai szintén nem maradtak fenn.⁶

A következő ismert zsinatra 1635-ben, már a katolikus megújulás korában került sor. A Trienti Zsinat követelményeinek megfelelően — miszerint évente kötelező egyházmegyei zsinatot tartani, amely egyébként nyilvánvalóan kivitelezhetetlen volt — Lósy Imre püspök egyházmegyei zsinatot hívott össze az egyházmegye fővédőszentje, Olajbanfőtt Szent János evangélista ünnepére, május 6-ára Jászóra, mivel Eger török megszállás alatt volt. A zsinat három napja alatt az 1611-es tartományi, valamint az 1630-as és 1633-as nemzeti zsinat határozatait hirdették ki és az egyházmegye részére hoztak különféle rendeleteket a megújulás jegyében.⁷

A Trienti Zsinat előírásai ellenére az egyházmegyében majd csak száz év múlva, 1734. május 6-ára hívott össze ismét zsinatot Erdődy Gábor püspök, bár a legújabb kutatások ezt nem valódi egyházmegyei zsinatként, hanem inkább csupán az összehívandó nemzeti zsinatot megelőző papi gyűlésként értelmezik.⁸ Az üléseken azonban az áradások miatt csak nagyon kevesen tudtak részt venni, így a püspök július elején újabb gyűlést rendelt el. A tanácskozás a török idők után felmerülő aktuális kérdésekkel foglalkozott, különösen figyelemreméltóak a görög katolikus papságra vonatkozó határozatok.⁹

1883. I. 31–33., II. 769.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 87.; *Ignazia Maria Angelini*: A katolicizmus. Gondolat – Szent Gellért Kiadó, Bp.–Szeged, 1991. 86–87.

⁵ *Sugár István*: Az egri püspökök története. Szent István Társulat, Bp., 1984. 118.; EFL Körlevelek 1931/I./194.

⁶ *Szvorényi Michael*: Synopsis critico-historica decretum synodaliū pro ecclesia Hungaro-Catholica editorum. Typis Clarae Szammer, Vespemii, 1807. 189–191.; *Sugár I.*: Az egri püspökök i. m. 207.

⁷ *Péterffy Carolus*: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016. usque ad annum 1715. Viennae–Posonii, 1742. II. 336–342.; *Szvorényi M.*: Synopsis i. m. 259–263.; *Csepela Lajos*: Egyházmegyei zsinataink. Egeri Egyházmegyei Közlöny 60. (1928) 50–52.; *Sugár I.*: Az egri püspökök i. m. 304. (Sugár tévesen 1634-re teszi a zsinatot); *Mihalik Béla Vilmos*: Mérőföldkövek az egri egyházmegye megújulásában. Az 1635. évi jászói és az 1734. évi egri papi zsinatok. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Szerk. Balogh Margit–Varga Szabolcs–Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet–MTA BTK, Budapest–Pécs, 2014. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis X.) 149–165.

⁸ *Mihalik B. V.*: Mérőföldkövek i. m.

⁹ *Sugár I.*: Az egri püspökök i. m. 398–399.; *Mihalik B. V.*: Mérőföldkövek i. m.

Az elkövetkező évtizedekben azonban a jozefinista egyházpolitika megnehezítette az egyházmegyei zsinatok tartását, így Egerben sem hívtak össze újabb zsinatot és a kor gyakorlatának megfelelően a főpásztorok e nélkül alkották meg és adták ki az egyházmegye életét szabályozó statútumaikat.¹⁰ Igaz, az 1848-as nemzeti zsinat előkészítő munkálatai során Egerben is tartottak augusztus 2-án egy egyházmegyei papi gyűlést, de valószínűleg ez nem volt kánonjogi értelemben vett hivatalos zsinat, hanem inkább az esperesi kerületi gyűlések véleményeiből¹¹ egységes egyházmegyei állásfoglalást lefektető tanácskozás.¹² Bár az 1855-ös osztrák konkordátum után újra lehetővé vált a zsinatok összehívása, de csak néhány helyen éltek ezzel a lehetőséggel — 1858-ban és 1860-ban Esztergomban, 1863-ban pedig Kalocsán tartottak tartományi, illetve egyházmegyei zsinatot —, az egri főegyházmegyében erre nem került sor, így az érsekek továbbra is zsinatok nélküli rendeletekkel kormányozták az egyházmegyét.¹³

Az 1917-es új egyházi törvénykönyv, a Codex Iuris Canonici (CIC) teremtett új helyzetet, amely a valódi viszonyokhoz jobban illeszkedve tízévente kötelezte a püspököket egyházmegyei zsinatok tartására (356. kánon 1. §).¹⁴ Magyarországon azonban 1918–1920 között a világháború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és az ország megcsonkítása olyan helyzetet teremtett, hogy lehetetlen volt ezt azonnal teljesíteni, de mihelyst konszolidálódott a helyzet, az 1920-as évek elejétől az anyaországi székhelyű egyházmegyékben sorra megindultak a zsinati munkálatok.¹⁵ Egerben a két világháború között a kánoni előírásokat pontosan betartva — a váci és a székesfehérvári egyházmegyéhez hasonlóan — két egyházmegyei zsinatra is sor került 1931-ben és 1942-ben, amit az is megkönnyített, hogy a korszakban szinte végig ugyanazon személy, Szmrecsányi Lajos érsek¹⁶ állt az egyházmegye élén.

¹⁰ *Eszterházy Károly*: Statuta Dioecesis Agriensis. Scholae Episcopalis, Agriae, 1767.; *Fuchs Xa-
vér Ferenc*: Statuta generalia. [Typ. Lyc.], Agriae, 1806.

¹¹ Az esperesi kerületi vélemények megtalálhatók: EFL Archivum Novum, Synodus 3129.

¹² *Tamási Zsolt*: Az 1848-as egri zsinat előkészítő munkálatai a tervezett magyar nemzeti zsinat keretében. In: Fejezetek az ezer éves Egri egyházmegye múltjából. Egri Főegyházmegyei Levéltár, Eger, 2016. (Megjelenés alatt)

¹³ *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora, München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.) 435.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Szent László-Nyomda Részvénytársaság, Nagy-várad, 1915. 285., 363–364.; *Csepela L.*: Egyházmegyei zsinataink i. m. 50–52.; EFL Körlevelek 1931/I. 194.

¹⁴ <http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/P11.HTM>, 2013. 12. 01.; *Sipos István*: Az új egyházi törvénykönyv főbb vonásai és utasításai. „Dunántúl” Rt., Pécs, 1918. 45.; *Sipos, S.*: Enchiridion i. m. 219.; Jelenlegi szabályozásához lásd. *Erdő Péter*: Egyházjog. Szent István Társulat, Bp., 1991. 273.

¹⁵ Vác: 1921, 1930; Veszprém: 1923; Székesfehérvár: 1924, 1934; Szombathely: 1927; Kalocsa: 1928; Eger: 1931, 1942; Győr: 1935; Pécs: 1936; Pannonhalma: 1940; Esztergom: 1941. *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Pannonica Kiadó, H. n., 1997. 211–212.

¹⁶ Szmrecsányi Lajos (Daróc, 1851. április 26. – Eger, 1943. január 28.): 1873-ban szentelték pappá. Kápolnán, majd Miskolcon káplán, később helyettes plébános, a helyi egyházközségi önkormányzat megalkotója. 1882-től érseki szertartó, 1891-től érseki titkár, 1893-tól tiszteletbeli kanonok, 1897-től egri kanonok, 1898-tól címzetes apát, 1901-től érseki irodaigazgató, 1904-től oldalkanonok. 1912-től Samassa József bíboros-érsek mellett koadjutor, majd halála után, 1912. augusztus 20-tól egri érsek. Kibővítette az egri Szent József Fiúinternátust, Egerben felsőkereskedelmi iskolát, Kisvárdán és Hevesen orsolyita zárdát, Nyíregyházán Szent Imre Internátust, leánynevelő intézetet

Az 1931-es zsinat

Szmrecsányi érsek 1931-ben látta elérkezettnek az időt, hogy a kormánya elejét „gyászosan megzavaró súlyos események kihatásainak enyhülésével”¹⁷ eleget tegyen a CIC előírásainak és majdnem kétszáz év után újra egyházmegyei zsinatot hívjon össze.¹⁸ A zsinat tartását az egyházi törvények mellett a korszak aggasztónak vélt vallási viszonyai is indokolták: „Népünk anyagiassá, élvhajhászó, közönyös. A sok megpróbáltatás nemhogy megedzette volna, hanem lélekben megfogyatkozottá lett. Minden erőnket össze kell szednünk, óriási erőfeszítéseket kell tennünk, hogy híveinket hívővé, erkölcsössé, áldozatos-lelkűvé tegyük. A megyei zsinat, mint valami reflektor, rávilágít ezekre a bajokra s lelki nyomorúságokra, feltárja az istentiszteletnél és szertartásoknál belopódzott visszásságokat: ezekre nézve egyöntetű eljárást állapít meg, egységes, lelkes tevékenységgel veszi fel ellenük a harcot, mert csak így lesz képes a papság megküzdeni a hitélet válságaival.”¹⁹

A zsinatot hosszú, öt évig tartó előkészítő munkálatok előzték meg, mivel nem volt olyan korábbi dokumentum, amelyre támaszkodhattak volna, hisz a régi statútumok már mind elavultak. 1925 áprilisában Szmrecsányi érsek megbízta Baráczius József²⁰ prépostot az istentiszteletekre, a temetésekre, a szentségekre, a stóladíjakra és az egyházi alkalmazásban álló világi személyekre vonatkozó szabályok kidolgozásával, Nagy János²¹ kanonok pedig a kegyuraság, az egyházközségi önkormányzat, az egyházi vagyonkezelés, a papi hagyaték és a papi nyugdíjügy témáját kapta. A munkálatok azonban akadozva haladtak: Baráczius beteg lett, Nagy pedig elhalálozott. Az érsek két évvel később, 1927 februárjában kérte be az anyagokat, majd Nagy félkész javaslatait kiadta Török Kálmán²² prépost-kanonoknak átnézésre, a még nem kidolgozott témák — a szertartáskönyv, a népmisziók, a plébániai könyvtárak, az ügykezelés, vala-

és új ferences kolostort, Mezőkövesden fiúinternátust alapított, valamint több új plébániát és lelkészetet is.

¹⁷ Az őszirózsás forradalom egyháztörténeti vonatkozásaihoz l. *Tengely Adrienn: A magyar egyházak a forradalmak korában*. Líceum Kiadó, Eger, 2011. A Tanácsköztársaság egyházpolitikájáról még nem készült átfogó monografikus feldolgozás.

¹⁸ EFL Körlevelek 1931/I./194.

¹⁹ Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33.

²⁰ Baráczius József (Szeged, 1866. február 2. – 1947. július 2.): 1889-ben szentelték pappá. Papnövendékként 1888-ban az Egri Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Társulatának elnöke. 1889 és 1895 között káplán Karcagon, Maklárón, Polgáron, Nyíregyházán és Jászárokszálláson, adminisztrátor Demecseren, Bogácson, Tiszapalkonyán, Felsőnyáradón, Sajóládon és Sályon. 1897–1908 között sajtóvamosi lelkész, 1908–1915 között szendrői, 1915–1930 között pedig maklári plébános. 1926–1940 között hevesi főesperes. 1925-től csudányi c. prépost, 1930-tól egri kanonok.

²¹ Nagy János (Eger, 1877. július 12. – Eger, 1926. október 26.): 1901-ben szentelték pappá. Dévaványán és Szolnokon káplán, majd Egerben hittanár, 1907-től teológiatanár, 1925-től kanonok. 1920-tól haláláig az egri kerület nemzetgyűlési képviselője.

²² Török Kálmán (Detk, 1865. november 11. – Eger, 1939. február 17.): 1891-ben szentelték pappá. Bátorban és Kistályán káplán és hitoktató, majd 1894-ben az egri Szent József Internátus igazgatója, 1894–1899 között az egri székesegyház hitszónoka. 1899-től gyöngyösi plébános, 1903-tól középpatai esperes. 1909-től somogyi prépost és patai főesperes, 1915-től egri kanonok. 1906–1910 és 1910–1918 között Gyöngyös országgyűlési képviselője. 1926-tól az egri Egyházmegyei Takarékpénztár Rt. és a Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság elnöke.

mint a papság társadalmi tevékenysége — szabályainak összeállításával pedig megbízta Ivánovich Emil²³ apát-kanonokot.²⁴

Az előkészületek azonban továbbra is elhúzódtak, s a tervezet csak 1930 őszére készült el. Ekkor az érsek kinevezett az anyag felülvizsgálatára egy bizottságot nagyrészt azokból a személyekből, akik már korábban is részt vettek a munkálatokban.²⁵ Így Dutkay Pál²⁶ prelátus-kanonok, érseki helynök elnökletével az előkészítő bizottság tagja lett Török Kálmán prépost-kanonok, Ivánovich Emil apát-kanonok, Barácsius József apát-kanonok, Subik Károly²⁷ apát-kanonok, egyházmegyei főtanfelügyelő és Petró József²⁸ pápai kamarás.²⁹ A bizottság tagjai először együtt átvizsgálták a tervezetet, majd Szmrecsányi érsek elnöklete alatt újra megtárgyalták az anyagot sorozatos üléseken, amelyeken a főpásztor maga is aktívan részt vett „szellemének a patriarkai kort meghazudtoló csodálatos fénysugarának ragyogásával, akaratának szilárdságával, szívének az emberiség s különösen papjainak nehéz sorsát megértő melegével.”³⁰

Az így kidolgozott tervezetet 1931 tavaszán minden plébániának és helyi lelkésznek megküldték azzal az utasítással, hogy otthoni gondos áttanulmányozás után a tavaszi esperesi kerületi gyűléseken tárgyalják meg és esetleges kívánalmaikat indoklással együtt a gyűlések jegyzőkönyveibe foglalva terjesszék elő.³¹ A kerületekből hamarosan be is érkeztek a kérelmek,³² s hasonlóképpen a ter-

²³ Ivánovich Emil (Aknasugatag, 1874. október 3. – Eger, 1946. február 6.): 1897-ben szentelték pappá, majd Tiszanánán káplán. 1898-tól Egerben helyettes, majd 1906-tól rendes teológiatanár. 1901-től az egri szeminárium tanulmányi felügyelője, 1908-tól lelkiigazgatója, majd 1921–1941 között rektora, valamint 1939-ben az egri jogakadémia igazgatója is. 1939–1943 között érseki irodaigazgató. 1921-től kanonok, 1923-tól c. apát, 1944-től pápai prelátus.

²⁴ EFL Archivum Novum, Synodus Archiepiscopalis (= AN SA), 912/1927.)

²⁵ EFL AN SA, 5170/1930.

²⁶ Dutkay Pál (Parnó, 1857. december 6. – Eger, 1944. december 25.): 1880-ban szentelték pappá, majd káplán Szihalmón és Törökszentmiklóson. 1881-től érseki szertartó, majd 1882-ben érseki levéltáros, 1897-től szentszéki jegyző. 1904-től érseki titkár, majd irodaigazgató, 1903-tól pankotai főesperes, 1904-től székesegyházi főesperes, 1925 és 1943 között általános érseki helynök. 1902-től tb. kanonok, 1905-től mesterkanonok, 1907-től pagrányi c. apát, 1923-tól pápai prelátus.

²⁷ Subik Károly (Magyardiószeg, 1888. október 11. – Mehrenau, Ausztria, 1954. június 19.): 1911-ben szentelték pappá. 1911-től Kerecsenden káplán, majd 1913-tól Egerben karkáplán, hitoktató és a Katolikus Legényegylet prefektusa. 1915–1917 között az I. világháborúban táborigazgató szolgálatot teljesített, leszerelése után érseki karkáplán és hitoktató. 1920-tól érseki titkár, majd 1925-től érseki irodaigazgató. 1926-ban az Egri Katolikus Legényegylet elnöke lesz. 1928–1942 között egyházmegyei főtanfelügyelő. 1925-től tb. kanonok, 1926-tól thypultai c. apát, 1931-től kanonok, 1933-tól pápai prelátus. A II. világháború után külföldre távozott és Ausztriában telepedett le.

²⁸ Petró (1939-től Pétery) József (Miskolc, 1890. június 21. – Hejce, 1967. november 25.): 1912-ben szentelték pappá. Az Egri Papnevelő Intézet dogmatikatanára, majd lelkiigazgatója, 1938-tól kanonok és székesegyházi plébános. 1942-től váci megyéspüspök. Több új lelkésznevelő alapított a tanyavilágban, valamint 15 plébániát Budapest peremterületein.

²⁹ EFL AN SA, 5170/1930, 5562/1930 (Eredetileg Venczell Ede prépost-kanonokot jelölte ki az érsek a bizottságra, de ő ebben nem tudott részt venni, így helyette Subik Károly főtanfelügyelő került kinevezésre, akit elfoglaltságai miatt az érsek engedélyével időnként Szentgyörgyi József segédtanfelügyelő helyettesített.); Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 85.

³⁰ Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 85.

³¹ EFL Körlevelek 1931/III./2191.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33–34.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 85–86.

³² Az 1931-es esperesi kerületi gyűlési jegyzőkönyvek hiányoznak az Egri Főegyházmegyei Levéltár állományából vagy ismeretlen helyen lappanganak.

vezet alapján a főkáptalan is kidolgozta a maga javaslatait,³³ de ezek sajnos nem maradtak ránc. Az összegyűjtött kívánságokat Szmrecsányi érsek személyesen is véleményezte és valószínűleg a fentebb említett bizottsággal is megtárgyalta. Az érsek nem ragaszkodott mereven elképzeléseihez, bár a javaslatok többségét nem hagyta jóvá, de egyes vitás kérdésekben elfogadta papsága indoklását, ezzel megváltoztatva korábbi állásfoglalását.³⁴

A zsinat hivatalos meghirdetésére 1931 Vízkeresztjén, az újév első körlevelében került sor,³⁵ amelyben Szmrecsányi érsek július 2-ára, Sarlós Boldogasszony ünnepére jelölte ki a zsinat kezdetét. Ezt eredetileg háromnaposra tervezték, de később — nem tudni, milyen megfontolásból, talán idő- és költségta-
karékosságból — két napra rövidült időtartama. Az érsek a körlevelben elrendelte továbbá, hogy a papság a Pünkösöd utáni harmadik vasárnapon a híveket is tájékoztassa a készülő zsinatról, és sikeréért a misék után imádkozzanak el három Miatyánkot és két Üdvözlégy Máriát ezen ima kíséretében: „Könyörögjünk! Isten, benned bízók erőssége, figyelj könyörgéseinkre! Minthogy pedig e nélkül emberi gyöngeség semmit sem tehet, nyújtsd kegyelmed segítségét, hogy akarral is, cselekedettel is neked tetszessünk parancsaid teljesítésében!”³⁶

A tavasz folyamán az érsek kinevezte a zsinati tisztviselőket is,³⁷ nagyrészt ugyanazon kanonokok közül, akik már az előkészületekben is részt vettek: a zsinati szertartásokat vezető promotor és a papság kívánságait előadó procurator cleri Dutkay Pál érseki helynök, a titkár Török Kálmán prépost-kanonok, a másodtitkár Turtsányi Ambrus³⁸ egyházjogtanár, a jegyző Ivánovich Emil apát-kanonok, a másodjegyző Barys Artúr³⁹ teológiatanár, a szertartás-
mester Petró József teológiatanár, a vendégek ellátásával foglalkozó háznagy pedig Váczy László líceumi gondnok lett.⁴⁰

Bár az lett volna az ideális, ha az egyházmegye minden papja részt vesz a zsinaton és ezt Szmrecsányi érsek is szerette volna, de a lelkipásztori munka három napig nem szünetelhetett az egész egyházmegyében, így a zsinatra

³³ EFL AN SA, 2037/1931.

³⁴ Az 1931. évi egri egyházmegyei zsinat határozatai és törvényei. Egri Érseki Líceum Nyomda, Eger, 1931. 123–126.

³⁵ A 357. kánon 1. §-a szabályozta a zsinatok összehívásának módját: eszerint csak a püspök, illetve külön megbízás alapján az általános helynök hívhatott össze zsinatot, a korábbi gyakorlattal szemben — püspöki széküresedés idején — a káptalani helynök már nem. <http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/P11.HTM> 2013. 12. 01.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 45.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 89.; *Sipos, S.*: Enchiridion i. m. 218.

³⁶ EFL Körlevelek 1931/I./194.

³⁷ *Sipos, S.*: Enchiridion i. m. 219.

³⁸ Turtsányi Ambrus (Budapest, 1890. augusztus 30. – Eger, 1971. december 28.): 1913-ban szentelték pappá. 1915-től Diósgyőr-Vasgyárban, 1918-tól Gyöngyösön káplán. 1918-tól az egri szeminárium prefektusa, 1928–1941 között aligazgatója, 1941–1946 között a Szent József Internátus igazgatója. Közben több egri iskolában is tanított, 1958-ig a szeminárium tanára. 1937-től érseki tanácsos, 1946-tól kanonok és csudányi c. prépost, 1969-től nagyprépost.

³⁹ Barys Artúr (Budapest, 1881. május 9. – Eger, 1967. április 7.): 1903-ban szentelték pappá. 1906–1908 között káplán Dévaványán és Sarudon, valamint hitoktató Egerben. 1908-tól az egri Papnevelő Intézetben teológiatanár, közben 1924-től tanít az Érseki Jogakadémián is. 1934-től szent-széki ügyvéd, 1961-től főegyházmegyei tanácsos.

⁴⁰ EFL Körlevelek 1931/III./2191.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 86.

nagyrészt csak a 358. kánonban kötelezően előírt személyeket hívták meg: a főkáptalan tagjait, a főespereseket, az espereseket, az egri papság választott két képviselőjét, minden esperesi kerületből a kerületi papság által választott egy lelkészt és a rendházak főnökeit. Ez utóbbiak esetében nem ragaszkodtak pontosan az egyházi előíráshoz, amely a provinciálisok által kijelölt rendi képviselőkről szól.⁴¹ Emellett meghívták — egy kissé kibővítve a résztvevők körét — a kerületi tanfelügyelőket és az összes teológiatanárt is, illetve lehetőséget kaptak a hierarchia legalján álló hitoktatók és káplánok is két választott képviselőjük elküldésére.⁴² A zsinaton megjelenni kötelesek nem küldhettek meghatalmazottat maguk helyett, s esetleges elmaradásukat kötelesek voltak igazolni, ami ha nem volt indokolt, az érsek büntetését vonhatta maga után (359. kánon),⁴³ de a meghívottakon kívül hallgatóként — vagyis szavazati jog nélkül — más papok is részt vehettek a zsinaton, nekik a szertartásmesternél kellett jelentkezniük.⁴⁴

A zsinatot meghirdető körlevél utasításának megfelelően a meghívottak már július 1-jén este Egerbe érkeztek, ahol elszállásolásukról a zsinati háznagy gondoskodott.⁴⁵ A szemináriumban a dormitoriumokon kívül az infirmaria helyiségei és még öt helyiség volt berendezve szállásnak, de sokan a rendházakban, illetve ismerőseiknél szálltak meg, nyilván ez arra is jó alkalom volt, hogy a régi barátok, iskolatársak újra találkozzanak. Maga Szmrecsányi érsek is vendégül látta Énekes János preláthus-kanonokot, Csonth Béla főesperest, Bozsik Pál főesperest és Kele István apátot.⁴⁶ Összesen mintegy száz vidéki pap érkezett Egerbe, és a helyiekkel együtt pontosan 111 meghívott vett részt a zsinaton.⁴⁷

A zsinati ülések lefolyását a Pontificale Romanum, a főpapi szertartásokat tartalmazó hivatalos szertartáskönyv részletesen szabályozta, amelyhez természetesen Egerben is alkalmazkodtak. Az ülések ez alapján igazi barokk szertartásossággal folytak a megszabott rend szerint a promotor irányításával. A 357.

⁴¹ A CIC 358. kánonja értelmében az egyházmegyei zsinatra kötelezően meghívandóak és tartoznak megjelenni: az általános helynök, a székesegyház kanonokjai, legalább a nagyszeminárium rektora, az esperesek, a társaskáptalanok egy-egy küldöttje, azon város plébánosai, amelyben a zsinatot tartják, minden esperesi kerületből legalább egy plébános, akit a kerület összes lelkészkezdő papsága választ, a tényleges apátok, valamint az egyházmegyében lévő klerikális rendeknek a provinciálisok által kijelölt egy-egy képviselője, hacsak a tartományi főnök székhelye nincs az egyházmegyében és ő maga a zsinaton nem akar megjelenni. Rajtuk kívül a püspöknek jogában állt meghívni másokat is, akár az egyházmegye összes papját, és szavazati joggal is felruházhatta őket. http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/_P11.HTM, 2013. 12. 01.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 89.; *Sipos, S.*: Enchiridion i. m. 219.; Jelenlegi szabályozásához lásd. *Erdő P.*: Egyházjog i. m. 273–274.

⁴² A hitoktatók képviselője Lékó Béla miskolci hittanár, a káplánoké pedig Tóth Zoltán Viktor miskolci káplán volt. (EFL AN SA, A hitoktatók és a káplánok képviselőire leadott szavazatok kimutatása 1931); Az egri meghívottak személyét és jogait egyházi szempontból elemzi: *Papp Gy.*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás i. m. 15–16.

⁴³ http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/_P11.HTM, 2013. 12. 01.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 89.; *Sipos, S.*: Enchiridion i. m. 219.

⁴⁴ EFL Körlevelek 1931/I./194.; EFL Körlevelek 1931/III./2191.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 85.

⁴⁵ EFL Körlevelek 1931/I./194.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33–34.

⁴⁶ Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 93–95.

⁴⁷ EFL AN SA, A zsinati résztvevők névsora 1931; Az 1931. évi... i. m. 120–121.

kánon 2. §-a értelmében a zsinatot — legalábbis az ünnepélyes nyitó- és záróülést — a székesegyházban tartották,⁴⁸ amely a korra oly jellemző barokkos ünnepi díszben várta a zsinati atyákat: kapuja vörös szőnyeggel volt díszítve, a bejárat monumentális oszlopait pedig óriási növényfüzerek ékesítették.⁴⁹

1931. július 2-án, csütörtökön, Sárlos Boldogasszony ünnepén kora reggel a résztvevők itt gyülekeztek, majd fél nyolckor karingben és biréttal körmenetben vonultak az érseki palota magánkápolnájához, ahol az érseket köszöntötték. Innen harangzúgás közepette tértek vissza a székesegyházba, ahol a zsinat tagjai elfoglalták kijelölt helyüket, a kispapok padjait, az érsek pedig megkezdte a ceremóniát.

A nyitóülés első részét a Pontificaléban előírt vallási szertartások jelentették. Ez alapján az érsek rövid ima után csendes misét⁵⁰ végzett a Szentlélek segítségét kérve, amelyet a zsinati résztvevők latin nyelvű éneke kísért, majd fél 9-kor átöltözött a zsinat tartásához. Ezalatt a főoltár alsó lépcsőjénél elhelyezték az érseki karszéket, a faldistoriumot és két oldalán kisebb támasz nélküli székeket az apátok és a diakónusok részére. A zsinati tisztségviselők a leckeoldalon foglaltak helyet. Elhelyezkedés után az érsek letéve infuláját térdre borulva megkezdte az „Exaudi nos Domine” kezdetű antifónát, amelyet a szintén térdelő papság folytatott, majd váltakozó karban elimádkozták a 68. zsoltárt, s megismételték az antifónát. Utána az érsek elmondta a Pontificaléban előírt két imádságot, majd térdén állva elimádkozták a Mindenszentek litániáját. A megholt hívekért könyörgés után az érsek felkelt, kezében a pásztorbottal a papság felé fordulva áldást osztott. Ezután a faldistoriumot közvetlenül az oltárral állították és következett az előírt evangélium eléneklése, majd az érsek vezetésével a Szentlélek segítségül hívása a „Veni Creator Spiritus” himnusszal.

A szertartások után következett ténylegesen a zsinati munka kezdete. Szemcsányi érsek elhelyezkedett a faldistoriumon, és „apostoli buzgóságtól hevülő, bölcs gondolatokkal és eszmékkel terhes, klasszikusan tömör stílusban és gyújtó szónoki lendülettel” előadta nyitóbeszédét, amelyben a zsinat kiemelkedő jelentőségét és fontos feladatait taglalta. Ezt követően Török Kálmán prépost-kanonok, a zsinat titkára felolvasta Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, a későbbi XII. Pius pápa levelét, amelyben XI. Pius pápa áldását tolmácsolta.

Ezt követően ismertették az egyházmegyei zsinatokat szabályozó rendelkezéseket és a titkár felolvasta a trienti hitvallást, amit a zsinati tagok térdre borulva magukban elismételtek, az utolsó szavaknál az érsek elé térdelve és az evangéliumot megsókolva, majd felolvasták a meghívottak névsorát, amelyre a tagok felállva „Adsummal” feleltek. Végül az érsek elrendelte a zsinat második, a statútumokat tárgyaló gyűlésének megtartását és ünnepélyes főpásztori áldással véget ért az első ülés. Ezt követően az érsek a pontifikáliákat letéve és

⁴⁸ http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/_P11.HTM, 2013. 12. 01.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 45–46.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 89.

⁴⁹ Egeri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 93.

⁵⁰ A csendes vagy olvasó mise (*missa lecta*) olyan mise, amelyen a pap semmit sem énekel.

kappát öltve a zsinat tagjainak kíséretében szintén ünnepélyes keretek között visszavonult a palotában lévő magánkápolnájába.⁵¹

A zsinat második ülésére aznap délután három órakerült sor a Papnevelő Intézet kápolnájában, immár kevésbé ünnepélyes keretek között. Az ülést Szmrecsányi érsek az alkalomra előírt Adsumus kezdetű imával nyitotta meg, majd részletesen ismertette az esperesi kerületekből beérkezett javaslatokra és kívánságokra vonatkozó megjegyzéseit. Bár az előzetesen háromnaposra tervezett zsinaton a statútum egyes pontjait megvitató tanácskozó gyűlésekre került volna sor, amelyeken a résztvevők felszólalhattak volna — ám miheztartás végett azért az Egyházmegyei Közlöny világosan kijelentette, hogy „a zsinaton nem lehet parlamentet játszani”⁵² —, de a jegyzőkönyvben ennek már semmi nyomát nem találjuk. Szmrecsányi érsek a statútumok összeállítására kijelölt, fentebb ismertetett tanácsadóival előzetesen szűk körben vitatta meg a javaslatokat és a határozatokat, a zsinat tagjait kész tények elé állítva — amihez egyébként a 362. kánon értelmében minden joga megvolt. Ugyanis az egyházi előírások értelmében az előkészítő gyűléseken mindenki szabadon hozzászólhatott az előterjesztett kérdésekhez, de a zsinaton a püspökök a dogmákban lefektetett jogaival⁵³ összhangban törvényhozó joga egyedül az ordináriusnak volt. Csupán a zsinati vizsgálók, a zsinati bírák és a tanácsos plébánosok választása képezett kivételt ez alól, amihez szükséges volt a zsinat hozzájárulása. Mi lehetett az egri zsinaton a tanácskozó gyűlések elmaradásának oka? Valószínűleg egyszerűen arról volt szó, hogy mivel már korábban megkapta a papság a statútumok tervezett szövegét, amelyet mindenki véleményezhetett, így már nem volt szükség a hosszadalmas, esetenként parttalan szóbeli vitákra, ami a zsinat idejét lerövidítve a költségeket is csökkentette — több mint száz fő több napos vendéglátása esetén ez szintén nem lehetett másodlagos szempont. Így a procurator cleri az érsek felszólítására minden tárgyalás nélkül egyszerűen felolvasta a statútumok azon elemeit, amelyeket a papság kívánságára módosítottak. Közzétették a zsinaton megválasztandó zsinati bírák, zsinati vizsgálók, tanácsos plébánosok és auditorok neveit is,⁵⁴ majd az ülés ismét főpapi áldással véget ért.⁵⁵

Ebből adódóan az év eleji tervekkel szemben⁵⁶ a zsinat második napján már sor került az ünnepélyes záróülésre. Július 3-án reggel fél 8-kor a zsinat tagjai ugyanúgy, mint előző reggel a székesegyházból az érseki magánkápolnához vonultak, ahonnan az érseket harangzúgás közepette a székesegyházba kísérték, majd ugyanúgy elhelyezkedtek, mint előző nap. Itt Szmrecsányi érsek

⁵¹ Egri Katolikus Tudósító 1931. szept., 162–163.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 86–88.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 81–82.; Az 1931. évi... i. m. 113–122.

⁵² Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33–34.

⁵³ *Schütz Antal*: Dogmatika. Szent István Társulat, Bp., 1937. II. 273–274.

⁵⁴ Az auditorok zsinati megválasztását nem írja elő sem a Trienti Zsinat, sem a CIC, őket az egri zsinaton az egyházi rendelkezésektől függetlenül választották meg. *Papp Gy.*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás i. m. 23.

⁵⁵ Egri Katolikus Tudósító 1931. szept., 163–164.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 89–90.; Az 1931. évi... i. m. 122–126.

⁵⁶ EFL Körlevelek 1931/I./194.

csendes misét mondott, amely alatt a zsinat tagjai megáldoztak. Mise után az előző napihoz hasonló szertartás következett antifónákkal, zsoltárokkal, imákkal és a kijelölt evangéliumi rész felolvasásával, majd az érsek a faldistoriumon elhelyezkedve megtartotta záróbeszédét, melyben a kor „elvárásainak” megfelelően az Actio Catholica keretén belül a papság társadalmi szerepének jelentőségéről és nagy felelősségéről szólt. Ezután a titkár felolvasta a zsinati bírák, auditorok, zsinati vizsgálók és tanácsos plébánosok⁵⁷ kinevezésére vonatkozó előírásokat — a Trienti Zsinat 25. ülésének 10. fejezetében és a 24. ülés 18. fejezetében foglalt határozatokat, illetve VIII. Bonifác pápa Constitutióját —, valamint a kinevezendők listáját,⁵⁸ melyet a zsinat tagjai „Placent” felelettel jóváhagytak. Mint láttuk, az egyházjog ezen tisztségek betöltéséhez ugyan szükségessé tette a zsinat jóváhagyását, de ez — legalábbis itt — már csak formalitásnak számított. Ezután a megválasztott személyek letették az esküt az evangéliumra, majd sor került az immár végleges szövegű zsinati statútumok ünnepélyes kihirdetésére, melyek ezzel azonnal kötelező érvényűekké váltak (362. kánon).⁵⁹ A zsinat záró aktusaként a résztvevők elénekelték a Te Deumot, majd az ünnepélyes főpásztori áldást követően a pápai himnuszt és a „Jó Atyánkért esdeklünk” kezdetű egyházi éneket, s végül a zsinati tagok körmenetben visszakísérték az érseket magánkápolnájába.⁶⁰

A zsinat „kísérőrendezvényének” számított az első napon az ünnepélyes ebéd a kispapi étkezőben, amelyen a zsinat minden tagja részt vett. Ezen az ünnepi köszöntőt az érsek mondta a pápára. Este vacsora után a szemináriumban kedélyes beszélgetés folyt, csoportokba verődtek az ismerősök, barátok. A második napon szintén ünnepi ebédre került sor, ahol Kriston Endre nagyprépost⁶¹ kö-

⁵⁷ Feladataik: Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 75–76., 198.

⁵⁸ Zsinati bírák: Ridárcsik Imre prelátnus-kanonok, Török Kálmán prépost-kanonok, Venczell Ede prépost-kanonok, Ivánovich Emil apát-kanonok, Baráczius József prépost-kanonok, Csanády László címzetes kanonok, Bozsik Pál prépost, patai esperes, Petró József pápai kamarás, teológiatanár, Leskó József karkáplán, főegyházmegyei könyvtáros, Kiszely Imre karkáplán, a katolikus Tanítónőképző Intézet igazgatója. Auditorok: Énekes János prelátnus-kanonok, nyíregyházi plébános, Bozsik Pál prépost, patai főesperes, Harkabusz László apát, pásztói plébános, Szmdida Viktor bogácsi plébános, Horváth János nagyrédei lelkész, Marnó Gyula nagykállói plébános, Véber János tiszafüredi plébános, Füstös Pál alesperes, diósgyőri plébános, Desseswffy Elemér püspökladányi plébános, Csintalan József diósgyőr-vasgyári plébános, Székely Alajos hittanár. Zsinati vizsgálók: Dutkay Pál általános érseki helynök, prelátnus-kanonok, Ridárcsik Imre prelátnus-kanonok, Török Kálmán prépost-kanonok, Venczell Ede prépost-kanonok, Ivánovich Emil apát-kanonok, Meyer Béla prépost-kanonok, Bozsik Pál prépost, patai esperes, Petró József pápai kamarás, teológiatanár, Baranyay József címzetes kanonok, esperes, pöcspetri plébános, Turtsányi Ambrus teológiatanár, Holik Sámuel teológiatanár. Tanácsos plébánosok: Énekes János prelátnus-kanonok, nyíregyházi plébános, Novák Sándor apát-kanonok, Kele István apát, jászberényi plébános, Csonth Béla apát, címzetes kanonok, kiskörei plébános, Csepela Lajos apát, címzetes kanonok, főesperes, mezőkövesdi plébános, Timon Zsigmond apát, kunszentmártoni plébános, Szmdida Viktor bogácsi plébános.

⁵⁹ <http://www.intratext.com/IXT/LAT0813/P11.HTM>, 2013. 12. 01.; Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 89.; Jelenlegi szabályozásához l. Erdő P.: Egyházjog i. m. 275.

⁶⁰ Egri Katolikus Tudósító 1931. szept., 164–166.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 90–93.; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 83–84.; Az 1931. évi... i. m. 126–136.

⁶¹ Kriston Endre (Kemece, 1877. április 15. – Eger, 1960. május 3.): 1899-ben szentelték papá. 1900-tól Kálon káplán, majd 1900–1902 között Egerben hitoktató és székesegyházi hitszónok. 1904–1912 között iktató, érseki levéltáros, szentszéki jegyző, majd Samassa József érsek titkára,

szöntötte Szmrecsányi érseket.⁶² A zsinat alatt a résztvevőknek az egri ferences barátok gyónási lehetőségét is biztosították, hogy a miséken közösen áldozhassanak.⁶³

A kihirdetett statútumok hamarosan nyomdába kerültek,⁶⁴ s egy-egy példányt kapott belőle minden plébániai könyvtár, illetve az egyházmegye minden papja, azzal a kikötéssel, hogy elhalálozás esetén a breviáriummal együtt az egyházmegyei hivatalba visszaküldendők.⁶⁵ Készült egy csupán az iskolaügyre vonatkozó kivonat is a zsinati törvényekből, amelyet minden iskolai könyvtárnak, tanítónak, tanítónőnek és kántornak megküldtek.⁶⁶ Elkészült az érsek által a zsinaton megígért Rituálé-kiegészítés is.⁶⁷ Ezt minden templom megkapta, csakúgy, mint a szentmise után az oroszországi vallásüldözés megszűnéséért végzendő ima új fordítását, amit az elavul régi szöveg helyett a zsinat kapcsán szintén sok helyről kértek.⁶⁸ Mindez természetesen jelentős nyomdai költséget jelentett, így az érsek elrendelte, hogy ehhez minden plébánia és lelkészség 20 pengővel járuljon hozzá.⁶⁹

Az 1942-es zsinat

A CIC 366. kánonja értelmében tíz év múlva újra össze kellett hívni a zsinatot. Ezt a székesegyház Szent Mihály-búcsújához kapcsolódóan 1941. szeptember 30. és október 2. között tervezték, amelyet Szmrecsányi érsek 1941/VI. sz. körlevelében ki is hirdetett.⁷⁰ A tervet augusztus 20-án Rómába is felterjesztette,⁷¹ amelyre kedvező válasz érkezett.⁷²

Azonban hamarosan kiderült, hogy a kijelölt időpont mégsem megfelelő, mivel az Országos Katolikus Nagygyűlést is ekorra hirdették meg, így a zsinatot elhalasztották.⁷³ Az új időpontot 1942. június 16-ára, Jézus Szíve ünnepének nyolcadában tűzték ki.⁷⁴ Ez minden biztonnyal szimbolikus jelentőséggel bírt, annál is inkább, mert — mint lentebb látni fogjuk — az új statútumokban is

1912–1917 között érseki irodaigazgató. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején bántalmazást szenvedett. 1914-től pápai kamarás, 1917-től kanonok, 1919-től boldvai c. apát. 1923-tól egri segédpüspök, 1930–1960 között nagyprépost. 1943-ban Szmrecsányi Lajos érsek halála után káptalani helynök, majd általános helynök. 1945-ben háborús uszítás vádjával bebörtönözték, megkínózták, de később felmentették.

⁶² Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 93–95.

⁶³ EFL AN SA, Az 1931. évi július hó 2-án kezdődő egri egyházmegyei zsinat rendje; Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 86.

⁶⁴ Az 1931. évi... i. m.

⁶⁵ EFL Körlevelek 1931/VI./5784.

⁶⁶ Az 1931. évi egri egyházmegyei zsinatnak a kántorokat, kántortanítókat és tanítókat érdeklő határozatai és törvényei. Eger, 1931.

⁶⁷ Az 1931. évi... i. m. 124.

⁶⁸ Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 137–139.

⁶⁹ EFL Körlevelek 1931/VI./5784.

⁷⁰ EFL Körlevelek 1941/VI./4496.

⁷¹ EFL AN SA, 4703/1941.

⁷² EFL AN SA, Luigi Maglione bíboros-államtitkár 1941. szeptember 12-i levele.

⁷³ EFL Körlevelek 1941/VIII./5098.

⁷⁴ EFL Körlevelek 1942/IV./2293.

megragadható a Jézus Szíve kultusz jelentőségének növekedése. Érdekes módon a zsinat tervezett időtartamának folyamatos csökkentését tapasztalhatjuk: 1941-ben még háromnaposra tervezték, 1942 májusában kettőre (június 16–17.) az 1931-es zsinathoz hasonló időbeosztással, azonban végül csupán egy nap maradt, hogy a háborús, nehéz időkben a papság minél kevesebbet legyen távol híveitől és az élelmezés is könnyebben — és nyilván olcsóbban — megoldható legyen.⁷⁵

Szmrecsányi érsek még 1941-es körleveleiben elrendelte az 1931-eshez hasonló előkészületeket — a statútumokra vonatkozó javaslatok kidolgozását, a zsinati tisztviselők kijelölését, az esperesi kerületek, illetve a hitoktatók és káplánok képviselőinek megválasztását —, annyi különbséggel, hogy a zsinat célja ekkor már nem új statútumok megalkotása volt, hanem csupán az elmúlt tíz év változásait és tapasztalatait figyelembe véve a korábbi aktualizálása, illetve kiegészítése. Így a papság nem az előkészítő bizottság által összeállított statútum-tervezetet véleményezhette, mint 1931-ben, hanem a már meglévő zsinati törvényekre vonatkozóan terjeszthette elő módosítási és pótlási javaslatait.⁷⁶ Emellett — még hangsúlyosabban, mint 1931-ben —, az érsek elrendelte, hogy a híveket is vonják be a zsinati munkálatokba olyan formában, hogy külön szentmiséken buzdítsák őket imára és bűnbánatra a zsinat sikeréért.⁷⁷

Az új statútumok összeállítása több fórumon történt. Egyrészt 1941 augusztusában az érsek utasítására Vízy Miklós⁷⁸ prépost-kanonok, érseki helyettes irodaigazgató áttanulmányozta az 1931-es törvényeket és bejegyezte azokat a módosításokat, amelyeket szükségesnek tartott. Ezeket a javaslatokat az érsek átnézte, és ahol jónak látta, módosította. Ugyanakkor a főkáptalan kebelében is alakult egy bizottság a javaslatok kidolgozására Dutkay Pál prelátus-kanonok, általános érseki helynök elnöke alatt Ivánovich Emil apát-kanonok, Kemesen József⁷⁹ apát-kanonok, Petró József prépost-kanonok, Subik Károly prelátus-kanonok és Vízy Miklós prépost-kanonok részvételével, akik javaslatukat a káptalan elé terjesztették,⁸⁰ amely szeptember 6-i ülésén nagyrészt elfogadta azokat.⁸¹ A káptalan által benyújtott előterjesztés elsősorban a papság ál-

⁷⁵ Egri Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 41–43.; EFL AN SA, Vízy Miklós 1942. március 12-i emlékeztetője; EFL AN SA, Vízy Miklós 1942. május 30-i fogalmazványa.

⁷⁶ EFL Körlevelek 1941/VI./4496; EFL Körlevelek 1941/VII./4998.

⁷⁷ EFL Körlevelek 1942/IV./2293.

⁷⁸ Vízy Miklós (Keresztesspüspöki, 1892. november 12. – Budapest, 1971. február 19.): 1917-ben szentelték pappá. 1918-tól Kisvárdán káplán, majd 1921-től az egri szeminárium tanulmányi felügyelője, 1923-tól teológiatanára. 1923-tól udvari káplán és érseki aljegyző, 1924-től érseki levéltáros, másodjegyző és szentszéki jegyző, 1925-től érseki titkár, 1934-től érseki helyettes irodaigazgató. 1944-től az egri székesegyház plébánosa, 1946-tól zsinati vizsgáló, 1955–1960 között Tibolddarócon plébános. 1926-tól pápai kamarás, 1934-től dróziói c. prépost és kanonok.

⁷⁹ Kemesen (Kronberger) József (Rozsnyó, 1897. június 12. – 1962. augusztus 24.): 1901-ben szentelték pappá. Káplán Szihalmon, Pusztataksonyon, majd hitoktató Kisvárdán és Miskolcon. 1905-től udvari káplán és iktató, 1909-től érseki levéltáros, 1910-től érseki aljegyző és másodtitkár, 1917-től titkár, 1918-tól irodaigazgató-helyettes, 1923–1925 között érseki irodaigazgató. 1925–1939 között miskolci plébános, 1939-től a Papi Nyugdíjintézet igazgatója. 1920-tól tb. kanonok, 1925-től pankotai c. apát és kanonok.

⁸⁰ EFL AN SA, 4704/1941.

⁸¹ EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból.”

talános kötelességeivel, az egyházi hivatalokkal és a szentségekkel foglalkozott, s döntő többségében csupán az 1931-es statútumok szövegének pontosítását és kiegészítését jelentette, érdemi tartalmi változtatások nélkül. Emellett néhány esetben felhívták az érsek figyelmét az elmúlt tíz év változásaira is, melyek beillesztését javasolták az új statútumokba: például az új papi kórházi alapítványt és galya-tetői üdülési lehetőséget, vagy az Actio Catholica szerepét a katolikus egyesületek irányításában.⁸² Az egyházmegyei számvetés és a tanfelügyelőség is benyújtotta észrevételeit az egyházközségi számvitellel és a tanüggyel foglalkozó XVIII. és XXI. fejezetekre vonatkozóan.⁸³

Emellett — csakúgy, mint 1931-ben — az érseki körlevél előírásainak megfelelően az alsópapság is előadhatta kívánságait az esperesi kerületi gyűléseken, melyeket felterjesztettek az egyházmegyei hivatalba.⁸⁴ A legtöbb kerület papsága élt is ezzel a lehetőséggel, csupán három — a Sajóvárkonyi, az Apátfalvi és a Tiszántúli — kerületnek nem volt semmiféle kívánsága. Általában a mindennapi élet tapasztalatai indokolták az előterjesztéseket, ugyanis egyes esetekben az 1931-es statútumok nem eléggé részletesen szabályozták az adott kérdést és így „joghézagok” keletkeztek, amelyekre megoldást vártak. A leggyakoribb kívánságok az adminisztráció — főleg az anyakönyvezés — pontosabb szabályozására, illetve az anyagi járandóságok — a mise- és stóladíj — összegének megemelésére vonatkoztak. Az esperesi kerületi javaslatokból kitűnnek az egyházmegye helyi problémái is — elsősorban az egyházmegye keleti részén nagy számban élő görög katolikusokkal és reformátusokkal való együttélés —, illetve az adott kor jellemző tényezői, például az Actio Catholica és a harmadik zsidótörvény (1941. évi XV. tc.), amelyet csupán egy újabb adminisztrációs tehernek érzékeltek.⁸⁵

Az összes javaslatot egy az érsek által kijelölt személyekből álló előkészítő bizottsághoz utalták — tagjai feltehetően ugyanazok voltak, akik már eddig is részt vettek a munkálatokban —, amely ezt heteken át tanulmányozta. A bizottság a legtöbb kívánságot figyelemreméltónak találta, így ennek alapján megtette javaslatait az érseknek, aki ezeket elbírálta és az általa is jóváhagyott módosításokkal elrendelte a statútumok végleges szövegének összeállítását, amit formális tárgyalás és elfogadás céljából a zsinat elé terjesztenek majd.⁸⁶

1941 augusztusában kijelölték a zsinati tisztviselőket is, akik személyében azonban a zsinat elnapolása miatt később változás állt be. A promotor és procurator cleri tisztségét Subik Károly prelátnak töltötte be, a titkár Vízy Miklós prépost-kanonok, a jegyző Szentgyörgyi József⁸⁷ kanonok, a Papne-

⁸² EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozányból.”

⁸³ EFL AN SA, Vízy Miklós 1942. március 12-i emlékeztetője.

⁸⁴ EFL Körlevelek 1941/VI./4496.; EFL Körlevelek 1941/VII./4998.

⁸⁵ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941.

⁸⁶ Egri Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 41–43.; EFL Körlevelek 1942/IV./2293; EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése 1942.

⁸⁷ Szentgyörgyi József (Sátoraljaújhely, 1891. – 1955. április 22.): 1913-ban szentelték pappá, majd káplánként szolgált Hevesen és Nagykállón. 1920-tól hittanár Mezőkövesden, majd 1922-től ugyanitt a Szent László Konviktus igazgatója. 1928-tól az egri Szent József Internátus igazgatója, majd 1933-tól az egyházmegyei Actio Catholica elnöke. 1934-től érseki tanácsos, egyházmegyei tan-

velő Intézet igazgatója, a másodjegyző Kiss István⁸⁸ érseki tanácsos, teológiatanár, a háznagy pedig Rakolczai Gábor⁸⁹ érseki tanácsos lett. Szertartásmesternek eredetileg Takács József⁹⁰ szemináriumi lelkiigazgatót jelölték ki, de mivel őt időközben bátori plébánossá nevezték ki, így helyette Tóth József,⁹¹ az új lelkiigazgató kapta a meghívást.⁹² A meghívottak körében nem történt változás, ugyanazon hivatalok és csoportok képviselői vettek részt a zsinaton, mint 1931-ben, s hallgatóként szavazati jog nélkül szintén ugyanúgy részt vehettek az üléseken más papok is.⁹³

Az érseki rendelet értelmében a zsinati résztvevők június 15. este érkeztek Egerbe, ahol a háznagy szállásolta el őket.⁹⁴ Kereken száz személy volt köteles megjelenni a zsinaton hivatalból vagy képviselőként, de közülük hárman különféle okok miatt nem tudtak elmenni.⁹⁵ Emellett volt két külön meghívott is: Schrotty Pál ferences tartományfőnök, aki a zsinat idején épp Egerben tartózkodott és Deák János honvéd-főesperes, akit korábbi érdemei miatt hívott meg az érsek.⁹⁶

felügyelő, 1935-től számvevőszéki igazgató, 1941-től az egri szeminárium rektora. 1928-tól pápai káplán, 1939-től tb. kanonok, 1941-től kanonok, 1942-től kompolti c. apát.

⁸⁸ Kiss István (Jászapati, 1906. augusztus 7. – Székesfehérvár, 1981. június 29.): 1930-ban szentelték pappá, majd Erdőteleken, Egyeken és a Diósgyőr-Vasgyári plébánián káplánként szolgált. 1934-től a mezőkövesdi gimnázium hittanára és a Szent László Konviktus igazgatója. 1936-tól az egri szeminárium teológiatanára, majd 1942-től lelkiigazgatója. 1940 előtt a KALOT egyházmegyei igazgatója. 1942-ben érseki tanácsossá nevezték ki. 1945–1947 között nemzetgyűlési képviselő. 1959–1960-ban szajlai plébános. Nyugdíjazása után Székesfehérvárra költözött, ahol a papi otthon spirituális, majd 1972-től vezetője lett.

⁸⁹ Rakolczai Gábor (Jászsalsószentgyörgy, 1900. április 29. – 1966. február 22.): 1923-ban szentelték pappá. Káplán Egyeken, majd 1924–1926 között Egerben hitoktató és a Szent József Internátus tanulmányi felügyelője, 1926–1927-ben káplán Felsőtárkányon és a Miskolc-mindszenti plébánián. 1928-tól Egerben hittanár és egyházmegyei tanfelügyelőségi titkár, 1933-tól érseki jegyző, 1934-től érseki főszámvevő, 1937-től érseki tanácsos. 1943-tól egyházmegyei tanfelügyelő, 1945-től jászárokszallási plébános, 1946-tól érseki titkár, 1948-tól a Szent József Internátus igazgatója, 1950-ben a Kiszeminárium igazgatója, 1951–1959 között az egri szeminárium rektora. 1946-tól pápai kamarás, 1948-tól kanonok, 1950-től egervári c. prépost.

⁹⁰ Takács József (Szuhogy, 1911. június 14. – Budapest, 1982. január 17.): 1936-ban szentelték pappá. 1938-ban ózdi káplán néhány hónapig, majd ugyanezen évben az egri szeminárium prefektusa és tanára, később lelkiigazgatója lesz. 1942-től bátori plébános, 1947-től esperes, 1949–1950-ben törökszentmiklósi plébános. 1950-től a Budapesti Hittudományi Akadémia dogmatikatanára lett, de 1956-ban politikai okokból az Állami Egyházügyi Hivatal eltávolította. Ezt követően 1956-tól kácsi, majd 1960-tól kispánai, 1962-től visontai, 1965-től gyöngyöspatai, 1977-től pedig adácsi plébános.

⁹¹ Tóth József (Sáta, 1915. január 6. – Tard, 1990. április 20.): 1938-ban szentelték pappá. Ezt követően Kenderesen káplán, majd 1940-től az egri szeminárium teológiatanára, 1942-től lelkiigazgatója, 1943-tól tanulmányi felügyelője. 1948-ban a Kiszeminárium lelkiigazgatója. 1948-ban le tartóztatták. 1949-ben érseki tanácsos, 1952-től főszentszéki kötelekvédő és zsinati vizsgáló, 1960-tól jászkiséri plébános. 1975-ben kácsi c. apáti címet kap.

⁹² EFL AN SA, 3129/1942; EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése 1942; EFL Körlevelek 1941/VII./4998; Egri Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 41.

⁹³ EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése 1942; EFL Körlevelek 1941/VI./4496.

⁹⁴ EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése 1942.

⁹⁵ EFL AN SA, Az egri egyházmegyei zsinat előkészítő munkálatainak rövid ismertetése és a zsinat üléseiről felvett jegyzőkönyv 1942, 6–7.

⁹⁶ EFL AN SA, 3186/1942, 3212/1942

Az ünnepélyes nyitóülésre másnap reggel került sor a székesegyházban az előírt szertartások keretében, hasonlóan az 1931-es zsinathoz. Reggel fél nyolckor a zsinati atyák az érseki palota első emeletén gyűltek össze karingben, vörös stórával és birétummal, ahol Szmrecsányi érsek elmondta nyitóbeszédét, melyben a zsinat jelentőségét és magasztos céljait fejtegette. Innen harangzúgás közepette vonultak át a székesegyházba, ahol az érsek rövid ima után csendes misét végzett, miközben az Érseki Tanítóképző Intézet énekkara énekelt. Ezt követően elvégezték a Pontificale Romanumban előírt zsinati imádságokat a Szentlélek segítségét kérve, felolvasták a bíboros-államtitkár levelét — amelyben a zsinatot a pápa áldásáról biztosította —, az előírt zsinati dekrétumokat, majd a résztvevők letették a trienti hitvallást. Azonban az előző zsinattal szemben az idő rövidsége miatt már itt, az első ülésen kinevezte az érsek a zsinati bírákat, az auditorokat, a zsinati vizsgálókat és a tanácsos plébánosokat, amelyet a zsinat tagjai formálisan jóváhagytak.⁹⁷ Végül az érsek főpapi áldását adta a zsinat tagjaira és kíséretükben ünnepélyesen visszatért a palotába.⁹⁸

A második és egyben záróülésre délután három órákor került sor a Szeminárium kápolnájában. Itt már az agg, 92 éves főpásztort Dutkay Pál prelátus-kanonok, általános érseki helynök helyettesítette, aki az előírt imákkal az ülést megnyitotta, majd beszédében felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy a súlyos, háborús időkben, ellenséges eszmeáramlatok közepette milyen nagy felelősség hárul a magyar papságra Szent István országának megőrzésében és továbbépítésében. A promotor ismertette a zsinat előkészítő munkálatait, majd a titkár felolvasta a statutumoknak azon részeit, amelyeket lényegesen módosítottak, illetve a teljesen új pontokat. Ezután az 1931-es záróüléshez hasonlóan a zsinat ünnepélyes Te Deummal, szentségi áldással és a „Jó Atyánkért” kezdetű egyházi énekkel ért véget.⁹⁹ Azonban — szemben az 1931-es zsinattal — a statutumok ünnepélyes életbeléptetésére nem ekkor került sor az érsek távol-

⁹⁷ Zsinati bírák: Ivánovich Emil apát-kanonok, Kemenes József apát-kanonok, Meyer Béla prépost-kanonok, Frindt Jenő apát-kanonok, Petró József prépost-kanonok, Szentgyörgyi József apát-kanonok, szemináriumi rektor, Turtsányi Ambrus érseki tanácsos, teológianár, Ficzel Antal érseki tanácsos, Székely László érseki tanácsos. Auditorok: Harkabusz László apát, esperes, pástói plébános, Füstös Pál apát, esperes, diósgyőri plébános, Marnó Gyula apát, esperes, nagykállói plébános, Dessewffy Elemér püspökladányi plébános, Csintalan József esperes, diósgyőr-vasgyári plébános, Székely Alajos helyettes esperes, jászfényszarui plébános. Zsinati vizsgálók: Dutkay Pál érseki helynök, prelátus kanonok, Venczell Ede prelátus-kanonok, Ivánovich Emil apát-kanonok, Meyer Béla prépost-kanonok, Petró József prépost-kanonok, Szentgyörgyi József apát-kanonok, szemináriumi rektor, Turtsányi Ambrus érseki tanácsos, teológianár, Holik Sámuel teológia tanár. Tanácsos plébánosok: Kele István prelátus, apát, főesperes, jászberényi plébános, Csepela Lajos apát, címzetes kanonok, mezőkövesdi plébános, Mikes Lajos esperes, Miskolc-Szent Annai plébános, Rubovszky Ferenc érseki tanácsos, esperes, ózdi plébános, Vágó Lajos esperes, kápolnai plébános, Bóthy Lajos érseki tanácsos, esperes, törökszentmiklósi plébános.

⁹⁸ Egrí Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 41–42.; EFL AN SA, Az 1942-es zsinat első ülésének jegyzőkönyve.

⁹⁹ Egrí Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 42–43.; EFL AN SA, Az 1942-es zsinat második ülésének jegyzőkönyve.

léte miatt, hanem 1943 elején Szmrecsányi érsek ezt körlevélben rendelte el a kinyomtatott statútumok¹⁰⁰ kiküldésével együtt.¹⁰¹

A zsinati statútumok

Az egyházmegyei zsinati statútumok nem egyszerűen az egyházi törvénykönyv kivonatát jelentették, hanem a kánonokban általánosan szabályozott dolgoknak az egyházmegye térbeli és időbeli viszonyaira és igényeire igazított szabályozását tartalmazták, gyakorlati útmutatást adva minden felmerülő ügyre vonatkozóan. Az egyházmegyei zsinat illetékessége ugyanazokra az ügyekre terjedt ki, amelyekben a püspök illetékes, s nem vonatkozhatott olyan ügyekre, amelyek az egyetemes, a plenáris vagy az egyháztartományi zsinat hatáskörébe tartoztak. A zsinati statútumok megalkotásánál alkalmazkodni kellett a Trienti Zsinat előírásaihoz és a CIC kánonjaihoz is, a zsinati határozatok azokkal semmilyen körülmények között nem kerülhettek szembe. A statútumok érvényessége nemcsak az egyházmegyei papságra, hanem más egyházi feladatkört betöltő személyekre — tanítókra, kántorokra, harangozókra, gondnokokra, egyházközségi képviselőkre — is kiterjedt és kötelező törvényi erővel bírt. Vitás egyházzjogi kérdésnek számított azonban, hogy ez az egyházmegye területén élő görög katolikusokra mennyiben vonatkozott.¹⁰²

1931-ben gyakorlatilag a semmiből kellett megalkotni a zsinati statútumokat, hisz a korábbi statútumok már rég elavultak.¹⁰³ A forrásokból úgy tűnik, hogy más egyházmegyék ekkoriban keletkezett zsinati dokumentumait sem vették alapul a munkához, holott ez elég kézenfekvő segítség lett volna. Így a statútumok összeállítása hatalmas és rendkívül kiterjedt munkát jelentett, amelynek köszönhetően a zsinat elvileg az egyházi élet minden területét szabályozása alá vonta. Azonban 1931 után az elkövetkező évek tapasztalatai megmutatták, hogy maradtak-e olyan függő kérdések, amelyekre vonatkozóan a statútumok nem, vagy nem megfelelően rendelkeztek. Így az 1942-es zsinat nem egy egészen új törvénykönyv megalkotását tekintette feladatának, hanem a régi szöveg szükséges módosítását és kiegészítését.¹⁰⁴ Ennek megfelelően az új statútumok egy részében — ahol a rendelkezés kiállta az idő próbáját és megfelelőnek bizonyult — a korábbi határozatokat változatlan formában olvashatjuk, másik részében a szabályok módosítását, illetve kiegészítését láthatjuk — sokszor csak néhány szó eltéréssel —, azonban néhány esetben megjelentek az eltelt tíz év változásait tükröző teljesen új elemek is: például az AC megnövekedett jelentősége, a világháború hősi halottainak anyakönyvezése vagy éppen a főegyházmegyei hivatal intézménye.

¹⁰⁰ Az 1942. évi egri egyházmegyei zsinat határozatai és törvényei. Eger, Nyomtatta az Egyházmegyei Szent János Nyomda, 1942.

¹⁰¹ EFL Körlevelek 1943/I./395

¹⁰² A görög katolikusok kérdéséhez lásd. *Papp Gy.*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás i. m. 47–48., 98–102.

¹⁰³ A zsinati statútumok viszonyát a korábbi egyházmegyei törvényekhez lásd. *Papp Gy.*: Egyházmegyei zsinati jogalkotás i. m. 102–107., 109.

¹⁰⁴ EFL Körlevelek 1941/VII./4998.

Mindkét zsinat statútumai kiterjedtek az egyházmegye életének minden területére. Az 1931-es határozatok meglehetősen logikátlan tematikát alkalmaztak, lazán követve a CIC tartalmi felépítését. Ezzel szemben 1942-ben ezt már kiküszöbölték és három nagy egységbe csoportosították a fő témákat — személyek, hitélet, adminisztráció —, amelyeken belül az 1931-es statútumokhoz hasonló fejezetekbe rendezték az egyes kisebb egységeket.¹⁰⁵ Az első zsinat előtt felmerült a kérdés, hogy a statútumokat milyen nyelven szerkesszék meg, de a könnyebb használhatóság kedvéért végül a latin helyett a magyar mellett döntöttek,¹⁰⁶ és így tettek 1942-ben is.

A statútumok jól tükrözték az egyházmegye helyi sajátos viszonyait is. Megjelent az egyházmegye keleti felében nagy számban élő görög katolikusokkal való ellentmondásos viszony, amely már az 1734-es zsinaton is sok kérdést vetett fel,¹⁰⁷ de találunk utalásokat a Tisza vidékén többségben élő reformátusokra is, főképp a vegyes házasságok kapcsán, s felbukkan az egyházmegye alföldi vidékein jellemző tanyavilág pasztorációjának problémája is. Hasonlóképpen a kor jellemző egyházi viszonyai is kitűnnek mindkét törvénykönyvből. Például az első statútumokban még épp csak megemlítik az Actio Catholicát — annak ellenére, hogy Szmrecsányi érsek záróbeszédében már ennek jelentőségét fejtegette¹⁰⁸ — feltehetően azért, mert 1931-ben már sokat beszéltek a megszerveződő mozgalomról, de még nem lehetett tudni, pontosan mit is fog csinálni és hogyan, így a szabályokba sem lehetett beépíteni, míg tíz évvel később már szinte minden úgy kapcsán felbukkan. Hasonlóképpen a korban óriási népszerűségnek örvendő katolikus egyesületekkel is lépten-nyomon találkozhatunk, csakúgy, mint a szintén rendkívül nagy jelentőségűnek tartott katolikus sajtó ügyével. Megjelenik a szekták terjedésének problémája is, ami ekkoriban a katolikus egyház egyik nagy kihívásának számított.¹⁰⁹

Mindkét zsinaton az egyetemes egyházi törvénykönyv tematikájához igazodva elsőként a papság általános jogait és kötelességeit szabták meg (I. fejezet).¹¹⁰ Ezt azért is mindennél előbbre valónak tartották, mert az 1920–30-as évek viszonyait — amelyet ma a katolikus vallásosság reneszánszánaként szokás jellemezni — így értékelték: „A mostani időben, amikor a vallásosság, jó erkölcs és buzgó áhítat helyébe részint közönyösség, részint divatos bűnök léptek, (...) ez időben, amikor az Egyház s hitelvei, a haza és törvényei ellen egyesek és egész szervezetek részéről tervszerű, állandó izgatás folyik: szükség van arra, hogy a nép pásztorai feladatuk magaslatára emelkedve, mindenek mindenévé váljanak, kiknek szava és élete másoknak vonzó például szolgáljon, kik a tiszte-

¹⁰⁵ A zsinati törvényalkotást foglalkoztató témák vizsgálatánál — mivel az 1931-es és az 1942-es statútumok szerkezeti felépítése eltér egymástól — az látszott a legcélravezetőbbnek, ha az első statútumok tematikáját követjük, kiegészítve az 1942-es módosításokkal, illetve az alsópapság, a káptalan és egyes esetekben az érsek véleményével.

¹⁰⁶ Egri Egyházmegyei Közlöny 63. (1931) 33–34.

¹⁰⁷ *Mihalik V. B.*: Mérföldkövek i. m.

¹⁰⁸ Az 1931. évi... i. m. 127–129.

¹⁰⁹ *Fazekas Csaba*: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. TEDISZ – SzPA, Bp. 1996. <http://mek.niif.hu/01100/01169/01169.htm#3.2>, 2013. 12. 01., 2.2.1. és 3.2.1. fejezet.

¹¹⁰ Az 1931. évi... i. m. 3–8.; Az 1942. évi... i. m. 3–11.

letet nem külsőségekkel, de lélekmentő munkával, a nép szeretetét a szeretet műveivel biztosítsák maguknak.”¹¹¹ Így a papság lelki és hitéleti kötelességeit mindkét zsinati törvénykönyv erőteljesen hangsúlyozta: az egyházi törvénykönyvben is megszabott napi zsolozsmát, elmélkedést, lelkiismeretvizsgálatot, szentséglátogatást és rózsafüzérimát.¹¹² Sőt, egyes esetekben — amennyiben az egyházi törvénykönyv erre helyi szinten lehetőséget nyújtott — a kötelességeket még szigorították is: például a 126. kánonban előírt legalább háromévenkénti zárt lelkigyakorlatot¹¹³ a statútumok évente szinte kötelező jelleggel ajánlották, csakúgy, mint annak negyed- vagy félévenkénti rekolekcióival — lelki elmélyülést szolgáló összejövetelekkel — való megerősítését.

Az 1931-es statútumok a cölibátus törvénye kapcsán elsősorban a házvezetők jellemzőit írták elő pontosan — hívő katolikusnak és 40 évesnél idősebbnek kellett lennie —, de az alkalmazottakkal való bánásmódot és a pappal egy háztartásban élő rokonok viselkedését is megszabták. A papi ruházkodást — amelyet a törvénykönyv a püspöki előírásokra és a helyi szokásokra bíz¹¹⁴ — a statútumok szintén nagyon szigorúan szabályozták: a reverenda viselése kötelező volt, ellenben a nyitott mellény, rövid kabát, világos ruha időjárástól függetlenül szigorúan tilosnak számított, a nagyon kopott, piszkos ruha pedig még otthon sem volt megengedett. A papság viselkedését is mindenben szigorú katolikus szellemiségnek kellett áthatnia: például nem barátkozhattak másvallásúakkal, vallásukat elhanyagoló katolikusokkal és érvénytelen házasságban élőkkel, s a törvénykönyvben megszabott, erkölcstelennek tartott szórakozások — például zajos mulatságok, szerencsejátékok, vadászat¹¹⁵ — mellett az ekkoriban divatosá váló közös fürdőkől is tartózkodniuk kellett. Csupán az egyházi vagy nemzeti ünnepeken tartott előadások és a katolikus egyesületek által szervezett bálok rövid meglátogatását engedélyezték. A papság tudományos továbbképzésének az egyházi törvénykönyvben megszabott módját — az újmisések ismétlővizsgáit, a zsinati vizsgákat és a koronátételeket¹¹⁶ — a statútumok is hangsúlyozták és részletesen szabályozták.

A papságot érintő korabeli katolikus közéleti témák is megjelennek az 1931-es statútumokban: például a katolikus sajtó oly fontosnak tartott támogatása érdekében a papoknak csak megfelelő szellemiségű kiadványokat volt szabad vásárolniuk és kötelesek voltak híveiket is ilyen irányban befolyásolni. Azonban a papság a korban szintén gyakorinak számító politikai szerepvállalása meglehetősen ellentmondásosan jelenik meg, ugyanis a statútumok nemcsak a gyakorlatban semmi segítséget nem nyújtó, túlzottan általános előírásokat tartalmaztak, hanem zavaros, egymásnak ellentmondó szabályozást is. Vagyis gyakorlatilag mindenkinek saját belátására bízták viselkedését: például a pap ne vegyüljön semmi esetre sem politikai mozgalmakba, nehogy ellentétes néze-

¹¹¹ Az 1931. évi... i. m. 3.

¹¹² *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 34., 36.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 30–31.

¹¹³ *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 30.; *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 34.

¹¹⁴ *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 36.; *Sipos I.*: Az új egyházi törvénykönyv i. m. 31.

¹¹⁵ *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 36.

¹¹⁶ *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 34., 83–84.

tű híveit ezzel elidegenítse magától – azonban mégsem lehet a negatív mozgalmakkal szemben közönyös és ezért „eszélyesen” arra kell törekednie, hogy a káros tanok terjedésének kellő felvilágosítással szabjon gátat, illetve az „igaz ügy” védelmében határozottan kell eljárnia, de nem ragadtathatja el magát.¹¹⁷

Tíz évvel később az egyházmegye papsága az 1931-es statútumokat átvizsgálva az első fejezetben csak néhány kisebb módosítást javasolt. A káptalan kérte a zsinati vizsgák érdemjegyeinek megváltoztatását és a gyakorlati élet kívánalmainak megfelelően utazáskor a reverenda helyett zárt fekete világi ruha viselésének engedélyezését, amelyek be is kerültek az új törvénykönyvbe.¹¹⁸ A Felső-jászsági és a Rakamazi esperesi kerület papsága az üdülési szabadság időtartamának növelését és a helyettesítés leegyszerűsítését kérte, de a központ nem sok megértésértől kísérve: kérésükön ceruzával az alábbi megjegyzés olvasható: „nincs nagyobb gondjuk?”¹¹⁹ Ennek ellenére az 1942-es statútumokba mégis bekerült, hogy évente minden pap jogosult nyári szabadságra, bár ennek idejét nem szabályozták.¹²⁰ Több helyről felmerül annak javaslata — konkrét vitás esetek következtében —, hogy az eddigi tág szabályozás helyett a papok alkalmazottaik fizetéséről pontos dokumentációt, esetleg az alkalmazott által is aláírt és az esperes által ellenőrzött nyilvántartási könyvet vezessenek.¹²¹ Ezen kérés szintén helyet kapott az új statútumokban.¹²²

Összességében a papság általános kötelességeit illetően az 1942-es statútumokban nem sok változás történt. Szembetűnő azonban, hogy a pap háztartásait illetően — minden bizonnyal egyes pletykákra okot adó esetek rossz tapasztalataiból kiindulva — aprólékosabb szabályozást léptettek életbe, előírták, hogy nemcsak a házvezetőnő, hanem a pap minden alkalmazottja katolikus legyen és velük túl bizalmas kapcsolatot ne tartson fel: például nem ültethette őket asztalához, illetve kocsin maga mellé.¹²³ Hasonlóképpen minden valószínűség szerint konkrét tapasztalatok indították arra a statútumok megalkotóit, hogy törvénybe iktassák: a papok egymást — különösen világi személyek előtt — ne bírálgassák és egymás hírnevét védelmezzék, valamint belső egyházi ügyekről világiak előtt ne beszéljenek. Szintén minden bizonnyal a papság testvéri összetartását erősítendő jelent meg új szabályként, hogy az esperesek évente, a többi pap pedig két évente köteles megjelenni az érsek előtt.¹²⁴

Az első zsinat óta eltelt tíz év társadalmi-közéleti változásainak nyomai is fellelhetőek az 1942-es statútumokban. Például megjelenik a papság jelentős szerepvállalása a cserkészletben.¹²⁵ A 18. § engedélyezi a pap-cserkésztesteknek

¹¹⁷ Az 1931. évi... i. m. 3–8.

¹¹⁸ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból”; Az 1942. évi... i. m. 6–7.

¹¹⁹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XX., XXIV. ker.

¹²⁰ Az 1942. évi... i. m. 8.

¹²¹ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; EFL AN SA, „Az 1941. szeptember 6-án tartott egri főkáptalani tanácskozmányból”; EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 X. ker.

¹²² Az 1942. évi... i. m. 5–6., 7.

¹²³ Az 1942. évi... i. m. 5–6.

¹²⁴ Az 1942. évi... i. m. 8–9.

¹²⁵ *Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Bp., 2000. 235–236.*

cserkész-egyenruha viselését csapatuk felvonulásakor és táborozáskor. A korban megnyilvánuló rendkívül színes egyesületi élet hatására kimondták, hogy pap csak egyházhatóságilag jóváhagyott papi egyesület tagja lehet.¹²⁶ A papság politikai tevékenységét azonban továbbra is meglehetősen homályosan szabályozták, kinek-kinek a saját belátására bízva tevékenysége mértékét és minőségét, csupán annyit mond ki határozottan a 29. paragrafus, hogy a szószéken szigorúan tilos politikai kérdésekkel foglalkozni.¹²⁷ A II. világháború által felvetett ügyek is megjelennek: szabályozták a papság honvédelmi és tábori lelkesítő szolgálatának adminisztrációját.¹²⁸ Legfontosabb újdonságként azonban a felekezeti különállás és a katolicizmus harcos védelmének erőteljes hangsúlyozása jelent meg, amire tíz évvel korábban még nem volt példa: rendkívül súlyosan vét az a pap, „aki az ún. felekezeti békéért feláldozni merészelné” a katolikus érdekeket, vagy olyan magatartást tanúsítana, amely „tápot adna a hitközönynek”. Megtiltottak mindenféle közös rendezvényt vagy ünnepélyt más felekezetűekkel, sőt, más egyházak tulajdonában lévő helyiségekben nemcsak katolikus szertartást, de még hitoktatást sem lehetett tartani.¹²⁹

Az 1931-es statútumok II. fejezete az egyházmegye kormányzatával, valamint az egyes egyházi hivatalokkal foglalkozott.¹³⁰ Ebben alapvetően a CIC-ben megszabott jogokat és köteleességeket rögzítették, a helyi viszonyok megkövetelte kiegészítésekkel, illetve konkretizálásokkal együtt. Így például a statútumok szóltak az egyházi törvénykönyvben nem szereplő, de évszázados hagyományokkal bíró főesperesi hivatalról, amelyre az óriási kiterjedésű egyházmegye könnyebb igazgatása miatt volt szükség,¹³¹ s hasonlóképpen helyi sajátosságként jelent meg az esperesi kerületi titkár és beteglátogató tisztsége is.¹³²

A plébános kötelességei között az egyházi törvénykönyvben előírt általános kötelezettségek mellett szintén feltűnnek a kor viszonyait tükröző kikötések is, elsősorban az egyesületi élettel és a sajtóval kapcsolatban.¹³³ Az Alföld jelentős részét magába foglaló egri főegyházmegye saját viszonyait tükrözi a tanyavilág pasztorációjára vonatkozó 60. paragrafus, amely komoly kihívás elé állította a helyi papságot. Szintén a nagyrészt kevesbé iskolázott hívekből álló, vidéki jellegű egyházmegye eredményesebb pasztorációját célozták a szentbeszédek leegyszerűsítésére vonatkozó kitételek is: a papságot „a hívek képzettségi fokához mért” prédikációkra kötelezték, s kerülniük kellett a latin idézeteket is, mivel azokat „a nép úgysem érti”.¹³⁴

A káplánok jogait és feladatait az egyházi törvénykönyv csak általánosságokban említi (476. kánon), rábízva a részletes szabályozást a helyi ordiná-

¹²⁶ Az 1942. évi... i. m. 7., 9.

¹²⁷ Az 1942. évi... i. m. 10.

¹²⁸ Az 1942. évi... i. m. 10.

¹²⁹ Az 1942. évi... i. m. 11.

¹³⁰ Az 1931. évi... i. m. 9–31.

¹³¹ Papp Gy.: Egyházmegyei zsinati jogalkotás i. m. 13–15.

¹³² Az 1931. évi... i. m. 11–13.

¹³³ A megfelelő szellemiségű könyvek és lapok, illetve egyesületek támogatását a 469. kánon is a plébánosok kötelességévé tette. Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 85.

¹³⁴ Az 1931. évi... i. m. 19.

riusra.¹³⁵ Ennek megfelelően ezt a statútumok részletesen ismertették, különbséget téve a csak kiegészítő szerepet betöltő káplán és a távoli filiákban plébánosi feladatkört ellátó helyi káplán között. Az egyházi levéltárakban számtalan panaszt olvashatunk a káplánok és a plébánosok sokszor problematikus kapcsolatáról, így érthető, hogy ezt aprólékosan szabályozták: „A lelkipásztorkodás helyes menetéért a plébános lévén felelős, az irányítás az ő joga s a káplán ehhez alkalmazkodni köteles. A plébános azonban ne tévessze szem elől, hogy káplánja felszentelt pap s azért vele, bár alárendeltje is, jóakarólag, atyai szeretettel kell bánnia.”¹³⁶

Az egyházi törvénykönyv a helyi ordináriusokra bízta a hitoktatás ügyének rendezését is,¹³⁷ így a statútumok a hitoktatók és a hittanárok jogait és kötelességeit is részletesen szabályozták, a kor viszonyainak megfelelően egyik legfontosabb feladatukként jelölve meg a vallásos ifjúsági egyesületek alapítását és vezetését.

Ugyancsak a statútumok II. fejezete foglalkozott a szerzetesekkel is, azonban csak azokra az ügyekre térve ki — például lelkipásztorkodás, gyűjtés, misédíjak, gyóntatás —, amelyekben a helyi püspök joghatósága alatt álltak.¹³⁸ Bár a zsinat előtt több helyről kérte a világi papság a szerzetesek koldulási jogának korlátozását, de erre nem került sor, mivel ezt az egyházi törvénykönyv 621. kánonja biztosította a helyi szerzeteseknek, csupán az idegen egyházmegyékből jövőeknek volt szüksége főpásztori engedélyre, így az érsek csak ezekben az esetekben korlátozhatta azt.¹³⁹

Az 1931-es statútumokat 1941-ben átvizsgáló káptalani bizottság ezen fejezet több pontjában is javasolt kisebb módosításokat, melyeket bizonyára az elmúlt tíz év gyakorlati tapasztalatai indokoltak és az ügyek működőképesebb menetét szolgálták: például javasolták, hogy az esperesi kerületi gyűléseket később kezdjék, mert nagyobb távolságról a megszabott 9 órára nem tudnak odaérni, hasonlóképpen kérték, hogy a szentbeszédek időtartamát fél órában maximumra állítsák és a prédikációk utáni imákat is hosszúságuk miatt hagyják el.¹⁴⁰ E két utóbbi javaslat valóban bekerült az 1942-es statútumokba.¹⁴¹

Az 1941-es esperesi kerületi javaslatok ezen fejezet kapcsán elsősorban a kápláni létet, a hitoktatást és a pasztorációt érintő gyakorlati problémákkal foglalkoztak. A kerületek legtöbbször hangoztatott kérése a káplánok költözési költségeinek biztosítása volt, mely csekély fizetésük miatt nagy terhet rótt rájuk minden egyes áthelyezésnél, amelyre gyakran, akár évente többször is sor került.¹⁴² Erről a papság jelentős részét érintő fontos kérdéstről az 1931-es statútumok nem rendelkeztek, s érthetetlen módon a kérések ellenére az új zsinat

¹³⁵ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 86.

¹³⁶ Az 1931. évi... i. m. 24.

¹³⁷ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 178, 181.

¹³⁸ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 107.

¹³⁹ Schermann *Egyed*: Szerzetesjog. Győregyházmegyei Alap Nyomdaműintézete, Pannonhalma, 1927. 283.

¹⁴⁰ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941.

¹⁴¹ Az 1942. évi... i. m. 22.

¹⁴² EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., VIII., IX., XXVII. ker.

sem rendezte az ügyet. A kerületi papság másik fontos, több helyről is felmerülő kívánsága a hittankönyvekkel kapcsolatos: úgy vélték, hogy az ún. Egri Katekizmus már nagyon elavult szövegezésű és ajánlatos lenne egy modernebb katekézis kiadása, vagy esetleg egy országosan egységes hittankönyv megjelenítése, ami az egyik egyházmegyéből a másikba költöző gyermekek számára is megkönnyítené a tanulást.¹⁴³ Kérték azon szabály felfüggesztését is, hogy minden szentbeszéd leírandó és látogatáskor az esperesnek bemutatandó, azonban az új statútumok csupán annyi könnyítést engedélyeztek, hogy a teljes szöveg helyett elegendő lett részletes vázlatot készíteni.¹⁴⁴

Az 1942-es zsinati statútumok legfontosabb egyházkormányzati változása az volt, hogy ismertette a főegyházmegyei hatóságot és az általános érseki helynöki tisztséget.¹⁴⁵ Emellett — nyilván konkrét negatív tapasztalatok alapján — mind a plébánosok, mind a káplánok részéről az új statútumok erőteljesebben hangsúlyozták egymás megbecsülésének és szeretetteljes kapcsolatának, valamint ez utóbbiak tisztességes ellátásának szükségességét.¹⁴⁶ Kisebb módosítások is történtek: például az esperesi látogatások jegyzőkönyvének pontjait már nem ismertették részletesen, mint 1931-ben, hanem csak utaltak rá és némely tisztség neve is megváltozott: a helyettes lelkész plébános-helyettes, a helyi káplán pedig kihelyezett káplán néven szerepel az új statútumokban.¹⁴⁷

Az 1931-es statútumok III. fejezete a hivatalos ügykezelésről szólt: a plébániahivatal működéséről, a plébániai könyvtárról és levéltárról, illetve az anyakönyvezésről.¹⁴⁸ Természetesen ezekben az ügyekben az alkalmazkodtak az egyházi törvénykönyv általános előírásaihoz¹⁴⁹ a legapróbb részletekre is nagy hangsúlyt helyezve: például még a levélpapírok minőségét és összehajtogatásának módját is megszabták. Ehhez a látszólag minden részletre kiterjedő szabályozáshoz 1941-ben a káptalan nem fűzött semmiféle javaslatot, vagyis — legalábbis a központban — az ügykezeléssel meg voltak elégedve. Ezzel szemben a helyi adminisztrációt végző alsópapság soraiból szinte minden esperesi kerületből érkezett kérés az ügykezelés pontosítását, illetve egyszerűsítését kérve, „mert ez a mai formájában hivatalnokot kreál a papból, kinek nem jut elegendő ideje a hívek lelki gondozására, holott különösen a mai korban az lenne elsősorban kötelessége.”¹⁵⁰ Leginkább az anyakönyvezéssel, azon belül is elsősorban az egyházi és állami adminisztráció összhangba hozatalával kapcsolatban merült fel rengeteg kérdés az évek során, amelyekre választ vártak az új zsinattól.¹⁵¹ Az 1941. évi XV. tc., az ún. harmadik zsidótörvény következményei

¹⁴³ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XVIII., XX., XXIV ker.

¹⁴⁴ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IV. ker.; Az 1942. évi... i. m. 22.

¹⁴⁵ Az 1942. évi... i. m. 11.

¹⁴⁶ Az 1942. évi... i. m. 20., 27.

¹⁴⁷ Az 1942. évi... i. m. 14., 27., 30.

¹⁴⁸ Az 1931. évi... i. m. 32–40.

¹⁴⁹ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 21–22, 85, 120., 155, 169., 250, 252.

¹⁵⁰ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 III. ker.

¹⁵¹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 II, III., V, X., XI., XIII., XV, XVI., XVII., XVIII., XX., XXIII., XXIV, XXV, XXVII. ker.

is megjelentek a kérések között, mivel a sok új anyakönyvi kivonat kiállítása pluszmunkát rótt a papságra, melyek díjszabása szintén tisztázásra várt.¹⁵²

Az 1942-es zsinat megpróbálta az új viszonyok között az ügykezelést rendezni. Az egyik legtöbb bonyodalmat okozó probléma az volt, hogy a kórházak elterjedésével egyre gyakoribbá vált, hogy a betegek nem a lakóhelyükön hunytak el, s ez megnehezítette a halotti anyakönyvezést. Ezt az új zsinat úgy oldotta meg, hogy kötelességévé tette minden plébánosnak, hogy ilyen esetben a szabályos anyakönyvezés után értesítse a lakóhely szerint illetékes plébánost is a halálesetről. Sajnos 1942-ben már a világháború is felvetette ezt a problémát a hősi halottak esetében, amikor is hasonlóképpen kellett eljárni: az ő elhalálozásukról a tábori lelkészség vagy a Vörös Kereszt nyújtott tájékoztatást és megjegyzéssel a helyi plébános vezette be adataikat az anyakönyvbe.¹⁵³

Az előzőekhez képest igen rövid IV. fejezet az egyházközségi igazgatásról szólt,¹⁵⁴ amely az egyházközségek országos megszervezésével épp az első zsinat időpontjában, az 1930-as évek elején vált igazán aktuális kérdéssé.¹⁵⁵ A püspöki kar 1929. október 25-i konferenciáján jóváhagyta a katolikus egyházközségi szabályzatot, amely természetesen az egeri egyházmegyében is érvényben volt. Ez részletesen szabályozta az egyházközségi igazgatást,¹⁵⁶ így a zsinati statútumok kiegészítő részének tekintették, a zsinati törvénykönyvben csak az ehhez kapcsolódó általános szabályokat fektették le: az egyházközségek célját, illetve a lelkipásztorok erre vonatkozó feladatait. A központi szabályzatot 1938-ban módosították,¹⁵⁷ s úgy tűnik, ez megfelelően használható volt, mert 1941–42-ben sem a káptalan, sem az esperesi kerületek nem fűztek ehhez a témához semmiféle megjegyzést vagy kívánalmat.

Az V. fejezet az egyházi vagyonkezelést taglalta. Az egyházmegyében a kánonok értelmében minden egyházi vagyon legfőbb őre az érsek volt, akinek jogkörébe tartozott ennek kezelését helyi szinten szabályozni.¹⁵⁸ Ennek megfelelően az 1931-es zsinaton erre vonatkozóan a lehető legpontosabb szabályozásra törekedtek. Előírták például, hogy a leltáraknak mit kell tartalmazniuk, milyen mellékleteket kell csatolni, milyen körülmények között lehetséges az egyházi ingatlanok bérbeadása, az alapítványok összegét melyik pénzügyésznél kell elhelyezni stb. Ez azonban egy rendkívül sokrétű kérdés volt, amellyel az alsópapság szinte állandóan szembesült. Így a részletes szabályozás ellenére érthető, hogy mégis rengeteg speciális, a statútumokban nem szereplő kérdés merült fel az évek során – ahogy az az esperesi kerületek tíz évvel későbbi kívánságai-
ból kitűnik. A kerületekben — általában konkrét tapasztalatokból kifolyólag —

¹⁵² EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 V., XV., XXIII. ker.

¹⁵³ Az 1942. évi... i. m. 80.

¹⁵⁴ Az 1931. évi... i. m. 41–42.

¹⁵⁵ *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 103–104.

¹⁵⁶ *Móra Mihály*: Az egyházi adó és az egyházközség alapkérdései. Szent István Társulat Főbizománya, Bp., 1941. (Értekezések a Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Egyházi Jogi Szemináriumából) 1. 143–155.

¹⁵⁷ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. Összeáll. és bev. Beke Margit. Aurora, München–Bp., 1992. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.) 1938. október 4. 20.; *Móra M.*: i. m. 42.

¹⁵⁸ *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 189.

az egyik legtöbb kérdést és kívánalmat felvető téma a javadalmi földek bérbéradása volt. Elsősorban azt kifogásolták, hogy az első zsinat sok kérdést nem gyakorlatiasan szabályozott: például a föld jövedelmét nem gazdasági, hanem polgári évben számították, a munkabéreket pedig megszabták, holott annak valódi értéke évről-évre változott.¹⁵⁹ Kérték továbbá több helyről is, hogy új plébános kinevezésekor a plébánia-épületben található lámpák ne képezzék a leltár részét — csupán a vezetékek —, mivel azokat a korábbi plébános a saját pénzen vásárolta és lehet, hogy utódja ízlésének nem is felelnek meg, így felesleges lommá válnak.¹⁶⁰

Az 1942-es zsinat részben orvosolta ezeket a problémákat: például a lámpákat kivették az átadásra kötelezett tárgyak közül, de a földjövedelem polgári évi számítását meghagyták. Emellett fontos változásként jelent meg, hogy az új statútumok hangsúlyozták minden egyházközségben a külön plébániai és egyházi leltár szükségességét és kimondták, hogy a befolyt egyházi adóból illetve párbérből először az új plébánost kell kielégíteni, s csak a fennmaradó részt kaphatja meg elődje.¹⁶¹

A VI. fejezet tükrözte leginkább a kor szellemiségét a papság társadalmi tevékenységének szabályozásával,¹⁶² amelyet az egyházi vezetés igen nagy jelentőségűnek értékelte, ahogy az Szmrecsányi érsek zsinati záróbeszédéből is kitétni lehet.¹⁶³ A zsinat előírásaiból Szent Pál szavai sugároznak: „mindenkinek mindene lettem” (1Kor 9,22) – ez a követendő példa a papság számára is, ahogy az 1931-es statútumok megfogalmazták: „a jó lelkipásztor nem szorítkozik arra a munkakörre, melyet a templom és iskola nyújtanak neki”.¹⁶⁴ A statútumok elsősorban a katolikus egyesületekre helyezték a hangsúlyt, a papság feladatául jelölve ki a korban rendkívül népszerű és nagy jelentőségű hitbuzgalmi társulatok alapítását, de anélkül, hogy ennek pontos fajtáját — Oltáregylet, Mária-kongregáció, Jézus Szíve Társulat, Élő Rózsafüzér Társulat stb. — megszabták volna, vagyis ezt a helyi viszonyokat leginkább ismerő lelkipásztor belátására bízták. Érdekes, kimondottan egy nagy átfogó vallásos egyesület alapítását ajánlották, amely összefogná az egyházközség buzgóbb tagjait: „nem a sokféle társulat, hanem az egyházközség viszonyainak legmegfelelőbb, életerős és jól vezetett egyesület fogja a lelkeket az Egyházhoz fűzni.”¹⁶⁵ Azonban hogy mégis minden korosztály és társadalmi csoport megtalálja benne saját igényeinek kielégítését, ezért ezen belül a kor szokásaihoz híven különféle szakosztályok — oltárgondozó, gyermeksegélyező, sajtó stb. — megszervezését javasolták. Ezen társulat ezután a statútumok elgondolása szerint az egyházközség gerincét és a lelkipásztor legfőbb segítségét jelentené. Az esetleg már működő korábbi társulatok sorsára vonatkozóan azonban nem tesz javaslatot a zsinat: működjenek-e tovább, vagy inkább olvadjanak be az új egyesületbe. A papság ilyen irányú te-

¹⁵⁹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IV., V., VIII., X., XVI., XX. ker.

¹⁶⁰ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., XX. ker.

¹⁶¹ Az 1942. évi... i. m. 89., 91.; Egyházmegyei Közlöny 74. (1942) 43.

¹⁶² Az 1931. évi... i. m. 52–54.

¹⁶³ Az 1931. évi... i. m. 127–129.

¹⁶⁴ Az 1931. évi... i. m. 52.

¹⁶⁵ Az 1931. évi... i. m. 52.

vékenységét az Egyházmegyei Egyesületek Központi Bizottsága irányította – 1931-ben még nincs szó arról, hogy ezt a fontos funkciót a statútumokban már itt-ott felbukkanó, de még gyermekcipőben járó Actio Catholica átvénné.¹⁶⁶ A hitbuzgalmi mellett a statútumok javasolták a közművelődési, gazdasági és jótekonysági egyesületek, valamint a szövetkezetek támogatását is, olyan módon, hogy a papság az egyház tanítását ezekben is elhinteni igyekezzék.

Szintén a kor elvárásainak megfelelően külön hangsúlyt helyeztek az ifjúsággal való foglalkozásra is. Mintegy megelőlegezve a későbbi nagy katolikus ifjúsági szervezetek — a KALOT, a KALÁSZ, a KIOE — tevékenységét, a papság kötelességévé tették a fiatalok megfelelő szabadidős tevékenységének támogatását ifjúsági és felnőttképzési tanfolyamok szorgalmazásával, az ifjúsági egyesületek számára az iskola helységeinek átengedésével, megfelelő szellemiségű ifjúsági könyvtárak felállításának előmozdításával, sőt, a leventeoktatásban való részvétellel is – amely annál is figyelemreméltóbb, mert sok surlódás fordult elő az egyház és a leventeszervezetek között.¹⁶⁷ Szintén a pap kötelessége lett a helyi szegényügy és gyermekvédelem felkarolása, még a himlőoltás felügyelete is. Érdekes módon a munkáskérdést azonban meg sem említik a statútumok: bár az egyházmegye nagyobb része agrárjellegű vidéken terült el, de ide tartoztak a nagy borsodi iparvidékek is, amelyek indokolttá tették volna a korszakban aktuálisnak számító téma kidolgozását. A statútumok a papság társadalmi tevékenysége kapcsán kiemelten foglalkoztak a korban oly fontos kérdések tartott katolikus sajtó¹⁶⁸ támogatásának és terjesztésének ügyével is, illetve ezzel párhuzamosan az „erkölcsöt rontó” lapok elleni küzdelemmel, melyet szintén a papság egyik legfőbb kötelességévé tettek.

Bár elméletileg a papság mindennapi életének szerves részét képezte a társadalmi tevékenység — persze az más kérdés, a gyakorlatban így volt-e —, ennek ellenére 1942-ben furcsamód sem a káptalan, sem az esperesi kerületek javaslatai nem érintették a kérdést, csupán a kötelező sajtókimutatás részleteinek pontos szabályozását kérte a nyíregyházi esperesi kerület, mivel „[ezen] itt senki sem tud eligazodni és mindenki egyénileg magyarázza ezt és azért kerülnek a sajtóstatisztikába olyan fantasztikus számok a nem-katolikus újságokról.”¹⁶⁹ Ennek okát valószínűleg az Actio Catholica megszerveződésében kell látnunk: az 1942-es statútumokból is kitűnik, hogy ekkor már az AC irányította az egyház egész társadalmi tevékenységét, s a lelkipásztorok csak ennek keretén belül, ezzel összhangban tevékenykedhettek.¹⁷⁰ Az új statútumok

¹⁶⁶ *Gergely J.*: A Katolikus Egyház 1919–1945 i. m. 152.; *Gianone András*: Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. (Monográfiák) 1. 23–38.

¹⁶⁷ *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 162–163.

¹⁶⁸ *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. Aurora, München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II.) 202–204.; *Klesténitz Tibor*: A magyar katolikus klérus és a tömegsajtó kihívásai a 20. század első harmadában. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Szerk. Bánkúti Gábor–Varga Szabolcs–Vértési Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 2012. (Seria Historiae Dioecesis Quinque-ecclesiensis VIII.) 117–133.

¹⁶⁹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXV. ker.

¹⁷⁰ *Gianone A.*: i. m. 44–45.

előírásai szerint ekkor már a papoknak a korábbi nagy átfogó hitbuzgalmi társulat helyett — amely valószínűleg egyébként sem volt túl életképes és talán sok helyen meg sem alakult — több hitbuzgalmi és társadalmi egyesületbe kellett tömörítenie híveit az AC szellemében. Hasonlóképpen a szegények és a katolikus sajtó támogatását is az AC megfelelő szakosztályainak bevonásával kellett megszervezniük. A papság társadalmi tevékenysége az 1930-as évek elejéhez képest többrétűvé vált: új elemként jelent meg az 1942-es statútumokban a technikai fejlődéssel köznapivá váló mozi, amelyet elvileg a papoknak kellett ellenőrizniük az AC filmkritikája alapján — sőt, legjobbnak tartották volna, ha a filmvetítést teljes egészében átvennék az egyházközségek! —, és hasonlóképpen a papság feladatának jelölték ki a katolikus népkönyvtárak felállítását is, természetesen szigorúan ellenőrzött művekkel. Fokozott családvédelmi tevékenységet is előírtak a papság számára: ilyen ügyekben köteles volt a hívek háztartási ügyintézését segíteni, az árva gyermekek elhelyezését szemmel tartani — különös tekintettel arra, hogy katolikus gyermekek nehogy másvallású családköz kerüljenek —, illetve főleg iparvidékeken óvodákat, csecsemő- és napközi otthonokat felállítani.¹⁷¹

A VII. és a IX. fejezet a misék és más szertartások rendjével foglalkozott, kitérve ezek szabályaira, időpontjára, tartalmára, külsőségeire és szertartáskönyveire. Figyelemreméltó, hogy az 1931-es statútumok elrendelték a népi vallásosság különféle formáinak, különösen a házi ájtatosságoknak az engedélyeztetését és szigorú papi felügyeletét, mivel „az adventisták, baptisták s más efféle szekták terjesztői ilyen összejövetelek alkalmával szokták megmételni a nép vallásos meggyőződését.”¹⁷² Már az első zsinat előtt felmerültek kívánságok a Rituale Agriense magyar szöveggel való kiegészítésére vonatkozóan,¹⁷³ ez azonban nem a zsinat jogkörébe tartozott, így ezt nem a statútumokban módosították, hanem egy külön kiegészítő füzetet adtak ki a zsinat után.¹⁷⁴

Hivatásából adódóan ez volt az a terület, amelyhez az alsópapság 1941-ben a legtöbb megjegyzést fűzte – szemben a hívek pasztorációjával kevésbé foglalkozó káptalannal, mely ezen a téren semmilyen kívánalommal vagy megjegyzéssel nem élt. Az esperesi kerületek kívánságainak visszatérő eleme a szertartások kettős – magyar és latin – nyelvhasználatából adódó nehézség: sok helyről kérték egyes szentmisén kívüli szertartások – búzaszentelés, keresztjárás, keresztelési avatás – magyar nyelvű engedélyezését és a felolvasandó Evangélium szövegének modern fordítását.¹⁷⁵ Több kerületből kívánták továbbá a szentmisék idejének lerövidítését, elsősorban a „sok esetben nehezen érthető” szentlecke elhagyásával.¹⁷⁶ A Középpatai kerület javasolta egy olyan plébániai kézikönyv kiadását is, amelyben – a korszellemnek megfelelően – különböző alkalmakra hazafias imák is lennének,¹⁷⁷ a Törökszentmiklósi kerü-

¹⁷¹ Az 1942. évi... i. m. 71–72.

¹⁷² Az 1931. évi... i. m. 57.

¹⁷³ Az 1931. évi... i. m. 124.

¹⁷⁴ EFL Körlevelek 1931/VI./5784

¹⁷⁵ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IV., XI., XVII., XX., XXV., XXVII. ker.

¹⁷⁶ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XV., XVI., XVIII. ker.

¹⁷⁷ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XVIII. ker.

let papsága pedig kérte, hogy a kötelezően előírt adventi és böjti templomi katekézist töröljék el, mert ezeken egyrészt kevesen jelennek meg, másrészt pedig az ifjúság az egyesületekben, a felnőttek pedig az AC hitoktatási előadásain „hitünk igazságairól a prédikáción kívül is oktatás nyernek”.¹⁷⁸ Az 1931-es statútumokban délután 3 órára kijelölt litániákat többen szerették volna később tartani: ez már az első zsinat munkálatainál is felmerült,¹⁷⁹ s most ismét kérték ezt a Polgári és a Rakamazi kerületből,¹⁸⁰ de sikertelenül. Az Alsó-jászsági kerület egy nagyon gyakorlati jellegű problémát is felvetett: „Gyóntatószékben ugyanis gyakran halljuk a panaszt, hogy nagyon nehéz a szalonnától való megtartóztatás, amikor a család nehéz munkát végző tagja felmentés birtokában előttük fogyasztja azt el. Legtöbbször ők is csatlakoznak és megszegik a böjti parancsot. Azt javasolja tehát a került, hogy tekintettel arra a körülményre, hogy a magyar embernek főeledele a szalonna és kenyér, továbbá tekintettel arra, hogy a nehéz munkát végzők úgyis fel vannak mentve a böjt alól, a szalonna vétessék ki a böjti eledelek közül, amint az már sok környező külföldi országban úgy is van.”¹⁸¹

A vallási kultuszok változásairól is fontos információkat nyerhetünk a zsinati statútumok ezen pontjaiból. Például nyomom követhetjük Jézus Szent Szíve kultuszának terjedését.¹⁸² 1931-ben még csak júniusban imádkozták vasárnaponként a Jézus Szíve litániát, illetve csak egyes helyeken tartották meg a hívek a Szent Szív tiszteletére az első pénteket. Ezzel szemben 1942-ben már mind felülről, mind alulról egyformán igyekeztek elősegíteni a kultusz népszerűségének növekedését: az érsek magát a zsinat időpontját is hangsúlyozottan Jézus Szíve ünnepének hetében jelölte ki és meghallgatásra talált a Nyíregyházi kerület azon javaslata is, hogy minden hónap első vasárnapján a Jézus Szíve litániát imádkozzák a Lorettói helyett.¹⁸³ A szintén a Szent Szív tiszteletéhez kapcsolódó, a hívek vallási életében nagy szerepet játszó első péntek is kiemeltebb szerepet kapott ugyanezen egykerület kérésére: a második zsinat elrendelte, hogy ilyenkor mindenhol legyen szentmise Oltáriszentség kitételével, mivel „a hívek ünnepnek tekintik az első pénteket és fáj nekik, ha nem gyónhatnak és áldozhatnak ezen a szép napon”.¹⁸⁴ Hasonlóképpen az 1942-es statútumokban a májusi és októberi Szűz Mária-ájtatosságok is már kötelező formában jelennek meg, 1931-ben ezeket még nem említették, bár nyilván már ismertek voltak.¹⁸⁵

A VIII. fejezet a népmissziókkal foglalkozott, amelyek a 20. század első felében nagy népszerűségnek örvendtek.¹⁸⁶ A 1349. kánon legalább tízévente elő-

¹⁷⁸ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XVI. ker.

¹⁷⁹ Az 1931. évi... i. m. 124.

¹⁸⁰ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIII., XXIV. ker.

¹⁸¹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXI. ker.

¹⁸² *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. Neumann Kht., Bp., 2004. I. Jézus Szent Szíve ünnepe.

¹⁸³ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXV. ker.

¹⁸⁴ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXV. ker.; Az 1942. évi... 68.

¹⁸⁵ Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Bp., 1993–2013. Októberi rózsafüzér lexikon.katolikus.hu/O/októberi_rózsafüzér.html (2013. 12. 01.); Magyar Katolikus Lexikon i. m. Májusi litánia lexikon.katolikus.hu/M/májusi_litánia.html (2013. 12. 01.)

¹⁸⁶ *Romaisz Ferenc*: A népmissziók kézikönyve. Püspöki Lyceumi Könyvnyomda, Pécs, 1899.; *Hauser Imre*: Missziós kézikönyv világi papok számára. Pécs egyházmegyei Papok Missziós Egyesülete, Pécs, 1934.

írta ezek tartását,¹⁸⁷ de ezt az 1931-es zsinaton úgy szigorították, hogy a népe-sebb plébániákon ötévente kerüljön erre sor. Előírták a statútumok emellett, hogy — más egyházmegyékhez hasonlóan — itt is alakuljon papi missziós egye-sület, mely a szerzetesek kiegészítésére a világi papságot volt hivatva bevonni a missziók tartásába.¹⁸⁸ Úgy tűnik, hogy az 1930-as években a népmissziók szer-vezése és lebonyolítása megfelelő volt, mert az esperesi kerületekből nem érke-zett semmiféle kíváncsalom ezzel kapcsolatban, a káptalan is csupán annyit java-solt, hogy — a felesleges központi adminisztráció elkerülése végett — vegyék be az 1942-es statútumokba, hogy a népmissziókat tartó szerzetesek, ha rendi előljárójuk engedélyével tartózkodnak az egyházmegyében, automatikusan gyóntatási és prédikálási felhatalmazással bírnak, így ezt nem kell minden esetben külön kérvényezni az egyházmegyei hatóságtól. Ezen kitétel be is ke-rült az új statútumokba. Látszik, hogy a korban egyre növekvő fontosságot tu-lajdonítottak a belső misszióknak: 1942-ben már felhívták a papság figyelmét, hogy a nagy népmissziók mellett évente tartsanak triduumokat is — vagyis há-romnapos lelkigyakorlatokat —, különösen a filiakban és a tanyavilágban, ahon-nan a hívek kisebb számban tudtak részt venni az általában a plébániákon tar-tott népmissziókon. Hasonlóképpen ajánlották, hogy a katolikus társadalom vezető rétegét képező személyek — az egyesületek tagjai, az egyházközségi kép-viselők, az AC „hangadói” és az értelmiségi hívek — évente lelkigyakorlaton ve-gyenek részt.¹⁸⁹

A temetés és a temető kérdését külön fejezetekben tárgyalták (X. és a XI. fejezet). A témát — mint vallási cselekményt és szent helyet — a 1215–1242. kánonok szabályozták.¹⁹⁰ A zsinati statútumok részletesen kitértek erre, annál is inkább, mert a korban még az elvallástalanodott társadalmi rétegek is megkí-vánták az egyházi temetést, és a temetők többsége is egyházi kezelésben volt. Az 1931-es statútumokban még nem, de tíz évvel később már felmerült a kér-dés, hogy mi a teendő a nem egyházi temetésben részesülők nyughelyét illetően — valószínűleg ez a tisztán polgári házasságok terjedésével vált egyre gyako-ribb problémává, ugyanis az ilyen házaspárok nem részesülhettek katolikus egyházi temetésben —, illetve olyan helyeken, ahol nincs külön katolikus teme-tő: mindkét esetben a megszentelt katolikus temetkezési hely elkülönítését ja-vasolták a másvallásúak, illetve a nem egyházi temetésben részesült személyek sírhelyeitől. Érdekes, hogy 1931-ben még csak általában kötelezték a papságot arra, hogy híveiket intsék a sírok kegyeletes, de nem hivalkodó gondozására, míg tíz évvel később erre már kimondottan a szószéket javasolják: ez talán az ekkoriban faluhelyen is nagyobb számban megjelenő drága kő sírkerezszték el-terjedésével lehetett kapcsolatban, mely az egyes módosabb családok a halál-ban is megnyilvánuló elkülönülését jelzi, amit az egyház nem nézett jó szem-

¹⁸⁷ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 179.

¹⁸⁸ Az első ilyen papi missziós egyület a Pécsi egyházmegyében alapították 1899-ben, mely más egyházmegyékben is mintául szolgált. *Romaisz Ferenc*: A Pécsegyházmegyei Világi Papok Mis-sziós Együletének története és tanulságai 1899–1906. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs, 1906. 7–12.

¹⁸⁹ Az 1931. évi... i. m. 58.; Az 1942. évi... i. m. 70–71.

¹⁹⁰ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 166–169.

mel.¹⁹¹ A temetések kapcsán több esperesi kerületből is felmerült 1941-ben annak kívánalma, hogy a latin nyelvű szertartásban magyar imák is helyet kapjanak¹⁹² — ajánlották is ehhez Csintalan József diósgyőri plébános temetési imakönyvét¹⁹³ —, azonban ezt az érsekség nem engedélyezte, csupán rövid gyászbeszédeket. A helyi kántorok által költött verses búcsúztatókat ismételtén szigorúan megtiltották – ennek tilalmát a kántorok feladataival foglalkozó fejezetben is újra hangsúlyozták. A zsinatok bizonyítják, hogy a vegyes vallású vidékeken a felekezeti súrlódások egyik fontos színterét jelentették a temetések: a Rakamazi esperesi kerületből felmerült annak kívánalma, hogy az érsekség egyértelműen tiltsa meg a másvallásúakért való harangozást és erre kérje fel a hajdúdorogi görög katolikus püspököt is, „mivel sok gyűlölség és kellemetlenség származik abból, hogy a latin szert. templomban a másvallásúaknak nem harangoznak semmi pénzért, a gör. szert. templomban pedig meghuzzák [sic!] a harangokat a másvallásúaknak is ha fizetnek érte.”¹⁹⁴ Nem tudjuk, megkeresték-e ezzel kapcsolatban a hajdúdorogi egyházmegyét, de a másvallásúakért való harangozás tilalma valóban bekerült az 1942-es statútumokba.¹⁹⁵

A XII. fejezet témája a szentségek. Az egyházi törvénykönyv minden részletre kiterjedően szabályozta ezt a kérdést (731–1143. kánon),¹⁹⁶ így az egyházmegyei statútumok csupán a legfontosabb dolgok kiemelésére és egyes esetekben a helyi viszonyoknak megfelelő gyakorlati útmutatásra szorítkoztak. A két zsinat statútumai a szentségeket illetően alig térnek el egymástól, hisz egyrészt az általános egyházi jogi szabályozásban nem történt változás, másrészt pedig a felmerülő társadalmi problémák terén sem javult a helyzet. Jelentősebb újdonságként csak a szegények számára felállítandó misepersely jelenik meg az 1942-es statútumokban.¹⁹⁷

Mindkét statútumban a szentségek közül különösen a házasság kapott kiemelt szerepet, mellyel annyit foglalkoztak, mint a többivel összesen.¹⁹⁸ Ennek egyik okát abban kell látnunk, hogy a házasság megkötését és felbontását illetően rengeteg speciális eset merült fel. Másrészt indokolta ezt az egyházmegyei vallási viszonyairól adódóan a vegyes házasságok gyakorisága is, ami Magyarországon már évszázadok óta akut problémának számított és minden fél számára elfogadható szabályozását az egyházpolitikai törvények sem oldották meg.¹⁹⁹ Hasonlóképpen központi útmutatást és minden részletre kiterjedő szabályozást igényeltek a 20. század új kihívásai is: a tisztán polgári házasságok, az együttélések, a válások, a fogamzásgátlás. Minderre felelnie kellett a papságnak, sőt, kezelnie kellett ezeket, híveiket az egyház által megkövetelt életvitel-

¹⁹¹ Az 1931. évi... i. m. 60–62.; Az 1942. évi... i. m. 64–67.

¹⁹² EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IX., XX. ker.

¹⁹³ *Csintalan József*: Alkalmi imák. Ludvig Nyomda, Miskolc, 1934.

¹⁹⁴ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIV. ker.

¹⁹⁵ Az 1942. évi... i. m. 64.

¹⁹⁶ *Sipos I.*: Kath. egyházjog i. m. 19–25., 118–162.

¹⁹⁷ Az 1942. évi... i. m. 46.

¹⁹⁸ Az 1931. évi... i. m. 63–71., 71–79.; Az 1942. évi... 41–53., 53–64.

¹⁹⁹ *Hermann E.*: i. m. 1973 338–339., 458–459., 461–463., 469.; *Salacz G.*: i. m. 81–88., 104–107.

re vezetve. Ehhez nemcsak elméleti szabályokat, hanem gyakorlati útmutatást is adtak a statútumok, különösen a vegyes házasságok terén: „Serdülő lányokat és ifjakat óvni kell a másvallásúakkal való ismeretségektől. Ha pedig a plébánosnak tudomására jut, hogy valamelyik híve vegyesházasságot szándékozik kötni, mindent el kell követnie annak megakadályozására. Keresse fel személyesen az érdekelteket, igyekezzék a rokonokat megnyerni szószólókul. Ha pedig nem tudná megakadályozni a vegyesházasságot, arra törekedjék, hogy az Egyház törvényeinek betartásával kötéssék meg. Tanítsa meg híveit, hogy ha házasságkötésre határozzák el magukat, legelőször lelkiatyjukhoz forduljanak.”²⁰⁰ Hasonlóképpen az igen kényes kérdésnek számító fogamzásgátlás megakadályozása is nagy ügyességet kívánt a papságtól: „nagy eszélyvel, de erélyesen küzdeni kell, úgy nyilvános tanítások által, mint különösen a gyóntatószékben, súlyosabb eseteknél a feloldozás megtagadásával, felvilágosítva a vétkezőket, hogy mint Aquinói Szent Tamás tanítja, a fogamzás megakadályozása mindjárt az emberölés után következő nagy bűn.”²⁰¹

A második zsinat előtt a káptalan csak néhány szigorítást javasolt a fejezetben, például az 1931-es statútumokkal szemben javaslatára kötelezővé tették a beteghez Oltáriszentséget vivő pap számára a karinget és a fedetlen főt időjárástól függetlenül — eddig zord idő vagy nagy távolság esetén megengedett volt a kabát és a sapka²⁰² —, illetve elrendelték, hogy magánházaknál ezentúl csak elkerülhetetlen szükség esetén szabad esketni.²⁰³ Ezzel szemben az esperesi kerületekből sokféle javaslat érkezett. Az egyik legfőbb kívánság — ami felmerült már az 1931-es zsinat előtt is — a szombati esküvők megtiltása volt, mivel „tapasztalat szerint e napokon a násznép egész éjjel mulatozván, könnyelműen elhanyagolja a másnapi szentmishallgatást.”²⁰⁴ Az érsek is egyetértett ezzel, de úgy vélte, hogy ezt nem lehet erőltetni, bár felhívta a papság figyelmét arra, hogy lehetőleg intsék híveiket, hogy ne szombaton tartsák az esküvőket.²⁰⁵ Szintén több kerületből kérték, hogy a Methodus infirmos providendi imakönyv elavult szövegét alakítsák át a kor igényeinek megfelelően és egészítsék ki a betegek neméhez és korához illeszkedő magyar imákkal is, mivel „számolni kell a mai ember gyenge idegzetével”.²⁰⁶ Sok esperesi kerület kérte a misedjyak felemelését is a változó gazdasági viszonyok közepette,²⁰⁷ „hiszen a mai stipendium²⁰⁸ egy olvasott misénél még 4 tojás árát sem üti meg, míg ezzel el-

²⁰⁰ Az 1931. évi... i. m. 71–72.; Az 1942. évi... i. m. 53–54.

²⁰¹ Az 1931. évi... i. m. 71.; Az 1942. évi... i. m. 53.

²⁰² EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslati 1941; Az 1931. évi... i. m. 67.; Az 1942. évi... i. m. 47.

²⁰³ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslati 1941; Az 1931. évi... i. m. 78.; Az 1942. évi... i. m. 62.

²⁰⁴ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 XXIV. ker.

²⁰⁵ Az 1931. évi... i. m. 123.; EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 XXIV., XVII. ker.

²⁰⁶ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 I., XVII., XVIII., XX. ker.

²⁰⁷ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslati 1941 V., X., XIX., XXII., XXIII. ker.

²⁰⁸ Stipendium (lat.): bér, zsold. Az egyházi szóhasználatban adomány a papnak a mise meghatózott szándékra történő bemutatásáért.

lentétben a boldog békeidőben az 1 koronás olvasott mise stipendiumáért 30 drb tojás volt vásárolható.”²⁰⁹

A XIII. és a XIV. fejezet az egyházi alkalmazásban álló világi személyek, a kántorok és a harangozók jogait és főképp kötelességeit szabta meg. A káptalan ezen fejezetekhez nem fűzött érdemi észrevételt, az esperesi kerületek papsága — akik az alkalmazottakkal napi kapcsolatban álltak —, azonban igen. A Polgári és a Rakamazi kerület kérte, hogy a tanítói feladatokat nem ellátó kántorok is legyenek a helyi tantestület és kerületi tanítói kör tagjai, mivel a gyermekek énektanításával és énekkarok vezetésével tanító jellegű munkát is végeznek,²¹⁰ az Ónodi és a Nagykállói kerület pedig azt javasolta, hogy az eredményesebb munkavégzés miatt válasszák szét a kántori és a tanítói állásokat.²¹¹ Az új statútumokba azonban nem kerültek be ezek a kívánalmak. A Felső-hevesi és a Füzesabonyi kerületből kérték, hogy a harangozó kiválasztása ne egyedül a plébános és az esperes joga legyen, hanem az egyházközségi képviselőtestületet is hallgassák meg az ügyben, bár hosszas eszmecsere után végül is a füzesabonyiak elálltak ezen javaslatuktól, mivel úgy vélték, a képviselőtestület tagjai nem tudják kellőképpen megítélni, hogy ki alkalmas erre a tisztségre.²¹² Ennek ellenére az új statútumokba bekerült, hogy az esperes a plébános és az egyházközségi tanács meghallgatása után nevezi ki a harangozót, aki ekkor érdekes módon még kizárólag csak férfi lehetett.²¹³

A XV. fejezet az egyházi műemlékek fenntartását, az új építkezéseket és beszerzéseket szabályozta, illetve ennek kapcsán az Egyházmegyei Egyházművészeti Bizottság munkaköréről szólt, amit éppen Szmrecsányi érsek javaslatára alakítottak meg minden egyházmegyében.²¹⁴ A műemlékek fenntartását az állami törvények is szabályozták — 1881. évi 39. tc. és 1929. évi 11. tc.²¹⁵ —, s a bizottság is bizonyára megfelelően működött, mert erre vonatkozóan sem a káptalan, sem az esperesi kerületek nem küldtek javaslatot, s az 1942-es statútumok sem tartalmaztak jelentős módosítást.

A XVI. fejezet az alsópapság számára igen lényeges, zsebbevágó kérdést, a stóladíjakat taglalta. A stóladíjak összege már az első zsinaton is sok kérdést vetett fel, Szmrecsányi érsek először úgy gondolta, egységesíteni kellene ezt az egész egyházmegyében, de később meggyőzték, hogy helyesebb a megszokott módon ennek összegét a helyi canonica visitatiók szerint megállapítani egy egységes átszámítási kulcs alapján. Azonban ahol ez már végképp tarthatatlanná vált, ott esetről esetre lehetővé tették ennek felülvizsgálatát.²¹⁶ Az infláció miatt azonban a megadott kulcs alapján kiszámított stóladíjak²¹⁷ egyre jobban elértéktelenedtek, így tíz évvel később már több kerület papsága is kérte az

²⁰⁹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XIX. ker.

²¹⁰ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XXIII., XXIV. ker.

²¹¹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 III., XXVI. ker.

²¹² EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 IX., XII. ker.

²¹³ Az 1942. évi... i. m. 36.

²¹⁴ Püspökkari tanácskozások 1919–1944 i. m. 1929. március 13. 9.

²¹⁵ Az 1931. évi... i. m. 146–147.

²¹⁶ Az 1931. évi... i. m. 123–124.

²¹⁷ 1 R. forint = 60 krajcár = 2.10 aranykorona = 2.40 pengő (Az 1931. évi... i. m. 85.)

összeg felemelését, illetve új átszámítási mód megállapítását.²¹⁸ Ennek ellenére az új státútumokban nem módosították az 1931-es átszámítási kulcsot.²¹⁹

A XVII. fejezet a kegyuraság kérdésével foglalkozott.²²⁰ Ennek alapelveit az 1448–1470. kánonok szabták meg,²²¹ a státútumokban csupán részletezése, illetve konkretizálása található. Az 1917-es CIC már alapvetően az elavult kegyúri jog megszüntetésére törekedett,²²² s ennek tükröződését különösen az 1942-es státútumokban láthatjuk, ahol világosan leszögezik, hogy a papságnak törekednie kell arra, hogy a kegyurakat kötelezettségeik megváltására buzdítsák, s megjelent a kegyúri váltságingatlan, illetve az egyházzvédnökségi alap fogalma is.²²³

A XVIII. fejezet az egyházközségek vagyonkezelését és számviteli rendjét szabályozta nagy részletességgel²²⁴ az egyházközségek igazgatási és adóztatási szabályzatával összhangban.²²⁵ Az egyházközségek vagyonkezelésében a legnagyobb gondot a helyenként eltérő összegű egyházi adó jelentette, mely nagy aránytalanságokat okozott az egyes egyházközségek anyagi viszonyaiban, illetve a papság jövedelmében. Ennek orvoslását az alsópapság az 1942-es zsinat egyik legfőbb feladatának tartotta. A Nagykállói kerületből javasolták, hogy központilag egységesítsék és kezeljék az egyházi adó összegét, a gazdagabb egyházközségek fel nem használt feleslegéből a szegényebbeket segítve. Ez azonban nagyban korlátozta volna az egyházközségek autonómiáját, így várhatóan igen nagy ellenállásba ütközött volna, legalábbis a gazdagabb egyházközségek részéről, mely az ötlet kivitelezhetőségét is megkérdőjelezte – a javaslat mellett kézírással valóban ezt olvashatjuk: „Ábránd”. Több kerületből felmerült annak kíváncsága is, hogy ha szükséges, világi hatóságok segítségét is igénybe vehessék a pénzkeresés pontos kiutalásánál, mivel ez az alsópapság megélhetésének egyik legfőbb forrását jelentette.²²⁶

A XIX. fejezet az elhunyt papok hagyatéka ügyében rendelkezett és előírta azokat a célokat, amelyekre a papságnak kötelezően végrendelkeznie kellett az egyházi törvények és a hagyomány alapján. Emellett bizonyos, az egyházi élethez kapcsolódó ingóságok — liturgikus ruhák, breviáriumok, könyvek — sorsát is megszabták. Megtiltották továbbá — bizonyára negatív tapasztalatok alapján — hogy a papok általános örökösükké háztartási alkalmazottaikat tegyék, mivel ez rosszindulatú szóbeszéd tárgyát képezhetné.²²⁷ 1941-ben a káptalan csak kisebb alaki pontosításokat javasolt a fejezetben,²²⁸ az esperesi kerületek papsága pedig elsősorban a könyvek sorsát kifogásolta: kérték, hogy csak a val-

²¹⁸ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 III., XVI., XIX. ker.

²¹⁹ Az 1942. évi... i. m. 73.

²²⁰ Az 1931. évi... i. m. 86–88.

²²¹ Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 45–49.

²²² Sipos I.: Kath. egyházjog i. m. 45.

²²³ Az 1942. évi... i. m. 111.

²²⁴ Az 1931. évi... i. m. 89–97.

²²⁵ Püspökkari tanácskozáások 1919–1944 i. m. 1929. október 25. 15., 1930. március 3. 6., 1938. október 4. 20.; Móra M.: i. m. 49–53., 143–155., 160–175.

²²⁶ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 III., XIX., XXVI. ker.

²²⁷ Az 1931. évi... i. m. 98–100.

²²⁸ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941

lási tárgyú könyvek kerüljenek kötelező érvénnyel a plébániai könyvtárakba — vagy a Mezőkövesdi kerület javaslata szerint a Papnevelő Intézetbe —, a más jellegűek szabad hagyatékozás alá essenek.²²⁹ Ugyanezen kerület kérte továbbá, hogy az elhunyt papok reverendáit juttassák a kispapoknak, mivel a rokonok méltatlan módon „abból szoknyát és hasonló dolgokat készítenek. (...) Különösen most jelentene ez sokat, amikor már a szemináriumból nem kapnak úgy, mint régen és annak a beszerzése, különösen szegény származású növendéknél igen nagy gondot okoz.”²³⁰ Bár kezdetben ez a javaslat nem nyerte el az érsek tetszését, de később mégis bekerült az új statútumokba, szemben a könyvekkel kapcsolatos kéréssel.²³¹ Újdonságként jelent meg, hogy 1942-ben már 5%-ban szabták meg a Papi Nyugdíjintézet és a Papnevelő Intézet számára kötelező hagyatéék összegét, szemben a korábbi szabályozással, amikor az összeget még nem határozták meg pontosan.²³²

A XX. fejezet a papi nyugdíjügyet szabályozta az Egyházmegyei Papi Nyugdíj- és Segélyalap szabályaival összhangban. 1941-ben a mise- és stóladíjakhoz hasonlóan az inflációra hivatkozva az esperesi kerületek papsága nyugdíjmelést kért, sőt, a Mezőkövesdi kerület a nyugdíjas papok számára föld kiutalását is javasolta, bizonyára a háborús viszonyok közepette ezt biztosabb megélhetési forrásnak tekintve.²³³ Az 1930-as években került sor a papok kórházi kezelésének és üdülési lehetőségének központi rendezésére, ami a káptalan javaslatára be is került az 1942-es statútumokba: az egri Szent Vince Kórházban a Szmezsányi érsek által létesített alapítvány évi 200 nap másodosztályú ingyenes ápolásra nyújtott lehetőséget a rászoruló papoknak, a galyatetői tisztviselői üdülőben pedig a nyár során az egyházmegyei papság kedvezményes nyaralásban részesülhetett.²³⁴

Az utolsó, XXI. fejezet az oktatásüggyel foglalkozott, mely mindkét zsinati törvénykönyvben pontosan tükrözte a kor viszonyait, különösen a katolikus egyesületek megnövekedett jelentőségét. Lefektették a tanfelügyelők, a plébánosok, az egyházközségi tanács, a tanítók, valamint a tanítónők kötelességeit is, ez utóbbiak esetében olyan speciális női feladatokra is kiterve, mint például a korban nagy érdeklődésre számot tartó népművészet és népviselet ápolása, valamint a szerény öltözködésre és a divat túlkapásainak elkerülésére irányuló példamutatás. Az iskolás korosztály vallási neveléséről is képet alkothatunk a statútumokból: a hitoktatók kötelességévé tették az 1920-as években létrejött és országszerte viharos gyorsasággal elterjedt Szívgyárdák²³⁵ megszervezését, mint a „vallásos nevelés egyik legalkalmasabb eszközét”, azonban az 1942-es statútumok ezeknek már csak a vezetéséről írnak,²³⁶ így arra következtethe-

²²⁹ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IV., XX., XXIV. ker.

²³⁰ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I. ker.

²³¹ Az 1942. évi... i. m. 117.

²³² Az 1942. évi... i. m. 116–117.

²³³ EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 I., IV., X., XIX. ker.

²³⁴ EFL AN SA, A káptalani bizottság javaslatai 1941; Az 1942. évi... i. m. 116.

²³⁵ *Gergely Jenő*: Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászktól Lékaiig. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 52.

²³⁶ Az 1942. évi... i. m. 128.

tünk, hogy az 1930-as évek folyamán ez minden katolikus elemi iskolában megalakult és működött. Kiemelték a státútumok, hogy ahol lehetőség van, az egyházközségek óvodát is hozzanak létre, hogy a gyermekek minél korábban részülhessenek katolikus szellemű nevelésben, illetve a katolikus iskolához minden körülmények között ragaszkodjanak és katolikus gyermekeket ne engedjenek más jellegű iskolába járni. Sőt, ahol a szülők szegénysége folytán nagyon magas az iskolamulasztások száma, ott a katolikus egyesületekkel karöltve az iskolához kötődő napközi otthont is létesítsenek, ahol a szegény gyermekekről gondoskodnak.

Az 1931-es státútumok ezen fejezetben belül külön kitértek az iskolán kívüli nevelésre, különösen az ifjúsági korosztályra, illetve ennek egyesületeire helyezve a hangsúlyt. A fiúk esetében különösen a leventeintézményt emelték ki, amelynek az irányításában és munkájában való részvételt a plébánosok, a hitoktatók és a tanítók kötelességévé tették, „tekintettel azokra a fontos egyházi és hazafias érdekekre, amelyek a Levente-intézményhez fűződnek.”²³⁷ Az ő feladatuk elsősorban abban állt, hogy a levente világi jellegű intézményét mind inkább közelítsék a vallás világához, például követeljék meg a leventék misehallgatását, gyónását, áldozását, illetve tartsanak számukra vallási témájú előadásokat, elmélyítve az ifjúságban a vallásos érzületet. A korban sok panasz érte a leventét a papság részéről, különösen mert a foglalkozásokat vasárnap tartották, így az állami szervezettel szemben valószínűleg az egyház sikeresebb taktikának vélte, ha abba beépül és így „megkereszteli” azt.²³⁸ Az iskolából kikerült leányok számára a nagy népszerűségnek örvendő Mária-kongregációk, illetve a kevésbé ismert Szent Margit Egyesületek megszervezését ajánlották a tanítónők közreműködésével. A felnőtt lakosság képzésére nem az egyesületi munkát, hanem tanfolyamok és részben vallási és egyháztörténeti témájú előadások tartását javasolták, lehetőleg a Katolikus Népszövetség munkaprogramja alapján.²³⁹

Az 1942-es státútumok már külön fejezetben foglalkoztak a népművelés kérdésével. A levente jelentősége nem csökkent és a vele kapcsolatos kötelességek is azonosak maradtak, de mellette a korábbi egyesületek helyett megjelent az 1930-as évek közepén megalakult KALOT és KALÁSZ, mint az egyházmegye hivatalos ifjúsági szervezetei,²⁴⁰ amelyek megszervezését mindenhol kötelezővé tették. Hasonlóképpen az 1930-as évek katolikus életének változását jelzi, hogy a felnőttek képzését már nem a Katolikus Népszövetség, hanem az Actio Catholica munkaprogramja alapján javasolták.²⁴¹

Az 1931-es oktatásügyi törvényeket az Egyházmegyei Tanfelügyelőség véleményezte. Az esperesi kerületeknek ilyen jellegű kéréseik, javaslataik szinte

²³⁷ Az 1931. évi... i. m. 110.

²³⁸ *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 153–154., 162–163.

²³⁹ Az 1931. évi... i. m. 110.

²⁴⁰ *Balogh Margit*: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) 23. 26–32.; *Gergely J.*: A katolikus egyház 1919–1945 i. m. 141–142, 155–164.

²⁴¹ Az 1942. évi... i. m. 130.

egyáltalán nem voltak, egyedül a Felső-patai kerület kért központi intézkedést arra vonatkozóan, hogy az állami iskolákban tegyék ki a keresztet, azonban mivel ez nem egyházi joghatóság alá tartozott, így az érsekség csak annyit tudott javasolni, hogy a hívek között keltsenek hangulatot ez iránt, s így ez helyi szinten megvalósítható lesz.²⁴²

Összegzés

A II. világháború után az új kommunista rezsimben már nem lehetett megtartani a tíz év múlva, 1952-ben esedékes zsinatot, így erre több mint egy fél évszázadig kellett várni, amikor is a rendszerváltozás után — más egyházmegyékhez hasonlóan²⁴³ — Seregély István érsek elérkezettnek látta az időt új zsinat összehívására. Erre két éves előkészítő munkálatok után 1996. október 7–11. között került sor a székesegyházban, folytatva az elődök törvényhozó munkáját, de immár teljesen megváltozott társadalmi-politikai-vallási viszonyok között.²⁴⁴

THE DIOCESEAN SYNODS OF EGER IN 1931 AND 1942

*by Tengely Adrienn
(Summary)*

According to canon 356 of the Codex Iuris Canonici of 1917, the diocesan bishops were obligated to convoke a diocesan synod once in ten years. In the diocese of Eger almost two hundred years had passed without any synod being held when archbishop Lajos Szmrecsányi finally proclaimed one for 2-3 July in 1931. During the preparatory works all the clergy of the diocese was involved in several forums in the discussion of various questions from spiritual life through financial matters to the social activities of the clergy, although, in accordance with canon law, in all themes the final decision lay with the archbishop himself. During the solemn synodal sessions the decisions were merely proclaimed and ratified by the archbishop, whereupon the official statutes of the synod were issued, which were to regulate all aspects of life in the diocese in the next ten years. Somewhat belatedly, the next diocesan synod in Eger was held eleven years later, on 16 June 1942. Its purpose, however, was not the making of new decisions but merely to rectify, modify and complement the already existing ones in accordance with the social, religious and public changes which had taken place in the preceding decade. The next synod, which was scheduled for 1952, could not be held because of the communist regime which had established itself in the meantime, so the next such event only took place after almost half a century in 1996, under radically changed circumstances.

²⁴² EFL AN SA, Az esperesi kerületek javaslatai 1941 XVII. ker.

²⁴³ Pl.: Esztergom-Budapest: 1994, Pécs: 1998.

²⁴⁴ Az Egri Főegyházmegye zsinati könyve. Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó, Eger, 1997. 3–4., 179–180.

Miklós Péter

A KOLLEKTÍV BÚNÖSSÉG ELVÉNEK GYAKORLATI ALKALMAZÁSA?

Csanád vármegyei németek a népbíróság előtt

A magyarországi németiség második világháború utáni történetének legtragikusabb momentuma az 1946 januárja és 1948 júniusa között szervezett állami keretek között zajlott kitelepítés volt. Bár a szakirodalomban — a forrásadottságok egyenetlensége és a különböző kútfők eltérő adatai miatt — több adat olvasható a kitelepített magyarországi németek számát illetően, bizonyos, hogy az meghaladta a száznolcvanezer főt. (A pontosítást tovább bonyolítja az a jelenség, hogy számos kitelepített német később visszatért.¹) 1944–1945 fordulójától a szovjet Vörös Hadsereg uralma alá került ország részben a politikai élet és a közigazgatás újjászervezésével szinte párhuzamosan megindult a németellenes propaganda-hadjárat is — elsősorban a sajtótermékek hasábjain keresztül —, amely a kitelepítések ideológiai előkészítéseként értelmezhetünk. A kelet- és közép-európai — így a magyarországi — németiségnek a Németország területén fekvő megszállási övezetek egyikébe való kitelepítését mind a Szovjetunió, mind Nagy-Britannia, mind az Amerikai Egyesült Államok vezetése támogatta.²

A következőkben — a népbíróságok működési elvének rövid leírása és a régió nemzetiségi adottságainak vázlatos ismertetése után — egy Csanád vármegyei német közösség — az újszentiváni németiség — tagjai ellen lefolytatott népbírósági perek iratai alapján kísérlem meg bemutatni azt, hogy a kollektív bűnösség elve hogyan került gyakorlati alkalmazásra, s vizsgálni, hogy mennyire voltak alaposak és valósak a népügyészség által megfogalmazott vádak. Tanulmányom elsődleges forrásbázisa a szegedi népbíróságnak a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárában őrzött anyaga volt.³

¹ Vö. *Tóth Ágnes*: Hazatérték. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, 2008.

² Lásd bővebben: *Fehér István*: A magyarországi németek kitelepítése. 1945–1950. Budapest, 1988.; *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.; *Zielbauer György*: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből. 1945–1949. Budapest 1989.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. (a továbbiakban: MNL CSML) Szegedi Népbíróság iratai. XXV. 8. (a továbbiakban: SZNI)

Sajátos funkció jutott az 1945 utáni igazságszolgáltatási rendszerben a népbíróságoknak és népügyészségeknek. A Szovjetunióval és a szövetséges hatalmakkal kötött 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény tizennegyedik pontja — de már a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944 decemberének elején Szegeden megfogalmazott programja is — leszögezte, hogy a hazaárulók és háborús bűnösök megbüntetésére népbíróságokat szerveznek. Erről a kérdésről az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M. E. számú rendelete határozott, amely a háborús és népellenes bűnösök ügyét kivonta a területileg illetékes — a kommunisták és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által politikailag megbízhatatlannak ítélt — bíróságok hatásköre alól. A rendelet kimondta, hogy ezeket a bűnöket akkor is meg kell torolni, ha azok elkövetésük időpontjában nem ütköztek jogszabályba, vagy éppen azok végrehajtására irányultak. A polgári személyeken kívül a közhivatalnokok, a fegyveres erők, a rendőrség és a csendőrség embereit is a rendelet hatálya alá helyezték.⁴

A népbíróságokat a törvényszéki központokban állították fel, országszerte huszonnégy működött különböző időintervallumban ugyan, de 1950 áprilisáig. A népbíróságnak öt laikus tagja volt, akiket az öt koalíciós párt jelölt e tisztségre. Melléjük az igazságügy-miniszter rendelt ki jogvégezett tanácsvezető bírót. A vádat a népügyész képviselte, aki felkészült, felsőbb jogi képzéssel rendelkező szakember volt. Az igazságügy-miniszter nevezte ki a helyi nemzeti bizottság javaslatára alapján. A népügyészek függetlenségére a kormányzat sokat adott, ezért kiemelkedően magas fizetésük volt, és állásukból bármikor elbocsáthatták őket. A népbírósági ítéletek ellen a Népbíróságok Országos Tanácsához lehetett fellebbezni, amelynek öt tagja ügyvédi vagy bírói vizsgával bíró jogász volt. Előtte a vádat a népfőügyész, vagy helyettese képviselte.⁵

1945 áprilisában — a Magyar Kommunista Párt nyomására — a népbíróságok taglétszámát hatra emelték, s a szakszervezetek is jelölhettek tagot a testületbe. Ezzel tovább erősödött a népbíróságokban a baloldali befolyás, és ez a döntésekre is kihatott. Az ítéleteknek széles skálája volt: a halálbüntetéstől a különböző időtartamú fegyház- és börtönbüntetésekben keresztül a kényszermunkáig és az internálásig. 1945 és 1950 között 58 629 fő állt a népbíróságok előtt, akik közül 477-et ítélték halálra (189-et hajtottak végre). Ilyen jellegű népi igazságszolgáltató testületek az összes kelet-európai országban működtek, de Franciaországban is hasonló szervek ítélték a kollaboránsok felett. Súlyos problémája azonban működésüknek, hogy legtöbbször a személyes sérelmek, a helyi ellentétek és az egyéni érdekek, bosszúvágyak kerültek előtérbe, s nem a jogi szemlélet és az igazságszolgáltatás igénye.⁶

A Makó székhelyű modern kori Csanád vármegye a trianoni békeszerződés után egyesült Arad és Torontál vármegye Magyarországhoz került részeivel, így létrejött Csanád–Arad–Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített

⁴ *Palasik Mária*: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon. 1944–1949. Budapest, 2000. 21–79.

⁵ *Lukács Tibor*: A magyar népbírósági jog és a népbíróságok. 1945–1950. Budapest, 1979. 283–262.

⁶ *Miklós Péter*: A koalíciós évek állama. 1944–1949. In: A magyar állam története. 1711–2006. Szerk. Szabó Pál Csaba. Szeged, 2010. 205–223.

(k. e. e.) vármegye. Ennek a közigazgatási egységnek változtatta meg a nevét 1945-ben Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere Csanád vármegyére (úgy vélte ugyanis, hogy a „k. e. e.” formula használata revizionista szemléletű, így ellentétes a kabinet azon külpolitikai törekvésével, hogy békés viszonyt alakítson ki a szomszédos államokkal). Végül az 1950. évi közigazgatási átalakítás során szűnt meg Csanád vármegye, amelynek egykori területe a mai Csongrád megye délkeleti és Békés megye déli részén fekszik. Az egykori Csanád vármegye nemzetiségei — németek, szlovákok, szerbek, románok — közül a második világháborút követő népességmozgások a németiséget és a szlovákságot érintették. Elek (amely 1946 tavaszán közigazgatásilag átkerült Békés vármegyéhez) és Almáskamarás nagyobb számú német lakossága mellett Kübekháza és Újszentiván kisebb létszámú németiségét is kitelepítették 1946 folyamán.⁷ 1947-ben pedig Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva szlovákságának nagy része távozott Csehszlovákiába, s helyükre a Felvidékről kitelepített magyarok kerültek.⁸

A Csanád vármegyei Újszentivánon⁹ az 1941-es népszámlálás adatai szerint a település 1 381 lakosa közül 569 volt német anyanyelvű, akik közül 546-an német nemzetiségűnek is vallották magukat.¹⁰ Az újszentiváni németek nagy része a megszálló szovjetek elől menekülő Magyarországot megszálló német csapatok által szervezett evakuáció keretében távozott a településről 1944. október 5-én. Közülük sokan visszatértek 1945 nyarán. Őket 1946. május 13-án telepítették ki. Már 1944–1945 fordulóján a Vörös Hadsereg egységei tizenhét fiatal újszentiváni németet hurcoltak el. 1944. december 31-én Nátly Annát, Müller Pétert, Gémes Józsefet, Buschbacher Borbálát, Wéber Józsefet, Follmer Pétert, Follmer Antalt, Stefán Erzsébetet, Stefán Teréziát, Herdibu Katalint, Heinrich Annát, Klemmer Irmát és Follmer Magdolnát. 1945. január 3-án pedig Debreczeni Nándort, Nátly Mátyást, Wéber Erzsébetet és Krauser Idát.¹¹ Szovjet hadifogoly-, illetve munkatáborban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság adatai szerint hat újszentiváni német férfi volt 1945 tavaszán. Újszentivánról 1944. szeptember 14-én Klemmer Pétert, 18-án Buschbacher Józsefet, 23-án ifj. Huhn Miklóst, 28-án Klemmer Jánost vitték el a szovjetek munkaszolgálatra. Dornbach József 1944 februárjában a krími Kercs városánál, míg Bauer József ismeretlen időpontban esett a Vörös Hadsereg fogságába.¹²

⁷ Vö. *Miklós Péter*: A Csanád vármegyei németiség kitelepítéséről. Délvidéki Szemle, 2014. 2. sz. 86–95.

⁸ Lásd bővebben: *Miklós Péter*: A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.

⁹ A falu történetének monografikus feldolgozása 1945-ig: *Vecsernyés János*: Újszentiván története. Újszentiván, 2006. A helyi németiség történetének leírása: *Gräbeldinger, Anton*: Heimatbuch Ujszentiván. Bad Reichenhall, 1981.

¹⁰ A német kitelepítés és az 1941. évi népszámlálás. Összeáll.: Heinz Ervin, Lakatos Miklós, Czibulka Zoltán. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/egyeb/nemet/data/tables/load8_10.html (A leltöltés időpontja: 2013. április 20.)

¹¹ MNL CSML Újszentiváni Nemzeti Bizottság iratai. XVII. 41. (a továbbiakban: ÚNBI) 1. doboz Szám nélkül. (1946. március 15.)

¹² MNL CSML ÚNBI 1. doboz Szám nélkül. Vö. A gyulai Schriffert Mihály naplófeljegyzései a kényszermunkatáborról. In: In: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Összeáll. és bev.: Erdmann Gyula. Gyula, 1990. 50–93.

Újszentiván község előjárósága 1945. január 15-én készített kimutatást a faluban található elhagyott lakóingatlanok és megműveletlen földek tulajdonosairól. A hatvankét tételt tartalmazó listán szereplők valamennyien németek (például Gräbeldinger Antal, özv. Schüsler Jánosné, Gilot Miklós, Huhn József, Wellinger Károly, Balthazar Péter, Balthazar Antal, Klemens János, Wolf Antal, Wolf György, Krauser József, ifj. Krauser Antal, Gräbeldinger Péter, Klemens József, Klemens Mátyás, Wolf Mátyás, Kurth József, Emser Péter, Wolf Péter, Schütz Jánosné, Schüsler Péter, Schneider József stb.). 1944 őszén a megszálló szovjetek elől menekültek el, hátrahagyván hétszázkilencvennyolc katasztrális hold megműveletlen földet.¹³ A helyi előjáróság és a nemzeti bizottság 1945. február 7-i ülésén már döntött is az ingatlanok haszonbérbe adásáról és meghatározta az új lakók, illetve használók személyét.¹⁴ Schmerzel József a legnagyobb újszentiváni gazda volt: nyolcvanegy katasztrális hold saját tulajdonú földön gazdálkodott. A Csanád megyei földbirtokrendező tanács 1945. szeptember 15-én tartott ülésén döntött Schmelzer összes birtokának elkobzásáról, mert „az elkobzást szenvedő a Volksbund tagja volt”.¹⁵ A szovjetek elől elmenekülő németek által hátrahagyott ingatlanokat a helybeliek — a földigénylő bizottság irányításával — használatba vették. A földeket a földigénylők között szétosztották a földreformrendelet (600/1945. M.E.) szellemében, a lakóházakat (a gazdasági épületekkel és a termelőeszközökkel) pedig haszonbérbe adták helybeli földnélkülieknek.¹⁶

Az újszentiváni németekkel együtt 1944 októberében távozott a faluból Winkler József katolikus plébános is. Ezt a községi előjáróság 1945 februárjában jelentette Hamvas Endre csanádi püspöknek, s kérte a főpapot, hogy minél előbb biztosítsa a helyi katolikusok lekipásztori ellátását. „Újszentiván község plébánosa — írták a püspöknek — Winkler József úr az orosz felszabadító csapatok elől községünkben elmenekülvén községünk r[ómai]. kath[olikus]. hívői 1944 október eleje óta lekipásztor nélkül vannak. A mai rendkívüli időkben kétszeresen fontos a hívők lelki gondozása, szentségekben részesítése. Immáron ötödik hónapja nélkülözzük a lelki gondozást és a szentségek kiszolgáltatását, sőt az említett idő óta községünkben szentmisét sem szolgáltatattak.”¹⁷ Ennek hatására a főpásztor utasította Winklert a visszatérésre, aki 1945 márciusában vissza is állt az újszentiváni lelkészi szolgálatba.¹⁸

A Csanád vármegyei Újszentiván német származású lakói közül — a fennmaradt levéltári iratok alapján — kilenc ellen indult népbírósi eljárás 1945 nyara és 1948 ősze között.

Az 1897. augusztus 27-én Újszentivánon született Balthazar Péter a Volksbund egyik helyi szervezője volt, sőt 1941-ben a községben megalakult szervezet első elnökévé választotta a tagság. Ezt a posztot 1943-ig töltötte be,

¹³ MNL CSML Újszentiváni Földigénylő Bizottság iratai. XVII. 539. (a továbbiakban: ÚFBI) 266/1945. (19/1945. ikt. sz.)

¹⁴ MNL CSML ÚNBI Jegyzőkönyvek, 1945. február 13.

¹⁵ MNL CSML ÚFBI 266/1945. (2736/1945. ikt. sz.)

¹⁶ Uo.

¹⁷ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai: egyházigazgatási iratok. 267/1945.

¹⁸ Uo.

amikor is Lux Miklós lett a Volksbund újszentiváni vezetője.¹⁹ Ahogyan azt később népbírósi eljárása idején tett vallomásaiban is vállalta: „...beismerem, hogy Újszentiván községben, mint Volksbund vezető szerepeltem. 1941. szeptember hónaptól, amikor a Volksbund megalakult annak vezetését és úgy a szervezését [is] én végeztem. Nem tagadom, hogy ezt teljes odaadással és meggyőződéssel csináltam.”²⁰

Balthazár 1944. október 5-én a német csapatokkal együtt távozott, s előbb — a többi újszentiváni némethez hasonlóan — két hónapig Bécs mellett volt egy táborban, majd Tirolba került, ahol amerikai fogságba estek. Újszentivánra csak 1945. július 19-én tért vissza²¹, amikor — a rendőrségi jelentések szerint — a helyi magyarok inzultálták („Miért nem német zászló alatt jöttél vissza?” – kiáltották neki), sőt meg is fenyegették („Agyon kéne verni!”). Suta János újszentiváni rendőr 1945. augusztus 31-i vallomása szerint hazatérésekor még a meglincselése is benne volt a levegőben. „A látszat azt mutatta, hogy ha Balthazár szabadon lett volna, a közönség talán agyon is verte volna.”²²

Balthazár Pétert hazatérte másnapján rendőri őrizet alá vették és Kiszomborra, a Csanád vármegyei torontáli járás székhelyére, a rendőrpáncsnokságra vitték kihallgatásra. Három hónapi fogság után a szegedi népbírósi makói tanácsa 1945. október 25-én „népellenes büntette” (tudniillik, hogy az újszentiváni Volksbund elnöke volt két évig) miatt öt évnyi szabadságvesztésre ítélte, valamint politikai jogai gyakorlásától is eltiltotta tíz esztendőre (előbb a kiszombori rendőrségen, majd a mezőhegyesi internálótáborban volt).²³

A büntetését töltő Balthazár 1946. szeptember 18-án a népügyészhez fordult azt kérelmezve, hogy az engedélyezze számára büntetése megszakítását, valamint saját költségén Németországba való távozását. Ezt azzal indokolta, hogy családja már kinn van, ő pedig szintén szerepel a kiteleptendők névjegyzékében.²⁴ Hogy ekkor megkapta-e az engedélyt, az a fennmaradt népbírósi iratokból nem derül ki. Az viszont biztos, hogy Balthazár Péter végül Németországba távozott. Münchenben telepedett le, ott is hunyt el 1969. április 11-én.²⁵

Balthazár Péterné született Krauser Annát férjével együtt szintén letartóztatták és perbe fogták. Elsősorban azért, mert Volksbund-tag volt és férjének segített a szervezet újszentiváni zászlószentelésének megszervezésében. 1945. július 23-ai vallomásaiban elmondta, hogy a Volksbundnak megalakulása óta tagja volt. Előadta az újszentiváni németek menekülésének okát is: „1944. október 5-én az orosz megszállás elől családommal és férjemmel együtt elmenekültem, mert azt mondták, az oroszok, ha bejönnek, a németeket mind fel fogják koncolni.”²⁶

¹⁹ MNL CSML SZNI 798/1945. 5.

²⁰ MNL CSML SZNI 798/1945. 31.

²¹ MNL CSML SZNI 798/1945. 5.

²² MNL CSML SZNI 798/1945. 9.

²³ MNL CSML SZNI 798/1945. 33.

²⁴ MNL CSML SZNI 798/1945. 33.

²⁵ *Gräbeldinger, Anton*: i. m. 149.

²⁶ MNL CSML SZNI 851/1945. 15–17.

Balthazárnét 1945. október 25-én — férjével egy napon — egy évre ítélték. 1946. július 26-án szabadult volna (hiszen az előzetes letartóztatásban eltöltött három hónapot beszámították), azonban — ahogy a szegedi népügyészség munkatársa fogalmazott — „minthogy kitelepítés alá esik, átkísérendő ez ok megjelölése mellett a torontáli járási kapitányság politikai osztályára Kiszomborra”.²⁷ Rövid őrizet után 1946. augusztus 18-án kitoloncolták Magyarországról.²⁸ Két gyermekével — és nem sokkal később utánuk érkező férjével — együtt végül Bajországra telepedett le.

Balthazár Miklósné született Krauser Rozália bűne az volt, hogy 1942-ben Újszentivánon belépett a Volksbundba, amelynek három hónapig tagja volt, majd kilépett. A népbírói peranyagában olvasható: „1942 februárjában pontosabban meg nem határozható időpontban — anélkül, hogy vele szemben közvetlenül vagy közvetve kényszer alkalmaztatott volna — belépett a németek által Magyarországon szervezett Volksbundba tagként és annak három hónapon keresztül tagja maradt.”²⁹ Ezért 1946. január 24-én hat hónap börtönre és politikai jogainak háromévi felfüggesztésére ítélte a bíróság. Az ítélet indoklásában — a főtebb említett általánosságokon túl — semmilyen konkrét kifogásolható cselekedetet nem említettek. Büntetésének letöltése után 1946 nyarán kitelepítették.³⁰

Az eleni származású Zöllner Györgyné született Jäger Franciska 1944 tavaszán Újszentivánon belépett a Volksbundba. Noha ott a szervezésben nem vett részt, hat havi börtönre és politikai jogainak három évi felfüggesztésére ítélték 1946. január 24-én.³¹ Szabadságvesztését 1947. november 20-án kellett volna megkezdenie, ám addigra már — a többi újszentiváni némettel együtt 1946 májusában — kitelepítették Németországba.³²

Wellinger Károlynét született Wolf Annát ugyancsak 1946. január 24-én szintén hat havi börtönre és három évi politikai jogfosztásra ítélték. Az indok: 1942 októberre és 1943 nyara között — tehát legfőljebb tíz hónapig — tagja volt a Volksbundnak.³³

Wolf Péter 1939-ben lépett be a Volksbundba, amelynek mindvégig tagja volt. 1944. szeptember 22-én kapta meg a német katonai behívót, amire azonnal bevonult Bajára és két hónapos bécsi kiképzést követően a SS kötelékében szolgált tolmácsként a fronton.³⁴ 1945. május 7-én amerikai fogságba esett, majd néhány nap után átkerült a szovjetekhez, akik a jánosházi hadifogolytáborban tartották fogva. Augusztus 10-én térhetett haza Újszentivánra. Másnap letartóztatták és 1945. október 25-én négy év börtönre, valamint politikai jogainak öt évre való felfüggesztésére ítélték.³⁵ Az ítélet elleni fellebbezésének meg

²⁷ MNL CSML SZNI 851/1945. 49.

²⁸ MNL CSML SZNI 798/1945. 42.

²⁹ MNL CSML SZNI 1129/1945. 11.

³⁰ MNL CSML SZNI 1129/1945. 7–8. és 35.

³¹ MNL CSML SZNI 1122/1945. 11.

³² MNL CSML SZNI 1122/1945. 25–27.

³³ MNL CSML SZNI 1125/1945. 14.

³⁴ Vö. *Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Budapest, 1974.

³⁵ MNL CSML SZNI 832/1945. 14–16.

lett az eredménye, hiszen 1946 októberében a Népbíróságok Országos Tanácsa a szabadságvesztést két évre mérsékelte. Szabadulása után, 1947-ben őt is kitelepítették.³⁶

Az 1911. november 1-jei születésű Wolf József 1943 májusában önként jelentkezett az SS-be, a Volksbundnak nem volt tagja. A háború 1945. májusi vége Hamburgban érte, ahol kiképzőként szolgált. Tirolba került, ahonnan 1945. július 17-én tért vissza Újszentivánra. A népbíróság 1946. január 25-én öt év kényszermunkára (amit 1948 októberében a Népbíróságok Országos Tanácsa — súlyos szervi szívbajára tekintettel — fegyházbüntetésre módosított) és tíz év politikai jogvesztésre ítélte. Büntetését csaknem végig letöltötte, 1950 elején szabadult.³⁷ 1951-ben halt meg Szegeden (egyik kislánya börtönvevei alatt született, a másik nem sokkal halála előtt).³⁸

A legnagyobb földterülettel rendelkező újszentiváni német gazda, az 1899. július 9-én született Schmelzer József — a vádirat szerint — a Volksbund tagja volt és azt bőkezűen támogatta anyagilag (1938-ban például negyven pengős följajánlást tett a szövetségnek). Több tanú is állította, hogy a Rákóczi (a későbbi Felszabadulás) utca és az Árpád utca sarkán álló Német Kör helyiségében Schmelzer József úgy összeszólalkozott rokonával, Krauser Antallal azon, hogy utóbbi ki szeretne lépni a Volksbundból, hogy a vita hevében letépte róla az inget.³⁹

Az újszentiváni származású Sajtos Gyula tartalékos honvéd alhadnagy — egykori rendőr nyomozó — 1945. augusztus 21-i a rendőrségnek írt levele szerint Schmelzer „gőgös magyarnyúzó sváb nagygazda”, aki volksbundista társaival együtt a falusi ünnepélyekre horogkeresztes zászló alatt vonult, amit a házára is kitűzött, s aki a magyarokat — főleg a fiatalembereket és a honvédeket — kivezettette a német körből, ha ott megjelentek.

Sajtos meglehetősen zavaros feljelentő sorait a következőkkel zárta: „Röviden és velősen, mert aki sokat ír, vagy bolond, vagy próféta: A Schmelzert a helybeli szerbek igyekeznek menteni. Azzal az indokkal, mert mikor a bácskai felszabadulás történt – ugyanakkor sok szentiváni szerbet letartóztattak kémkedés gyanúja miatt. A Schmelzer volt az első, aki az illetők kimentésére indult. És hogy hogyan, de mégis sikerült! Kérem? Ezek után vagy az összes bűnös svábokat szabadon bocsátani a Schmelzerrel együtt, vagy maradjon minden sváb ott a Schmerzellel együtt.”⁴⁰

Schmelzer József 1945. augusztus 25-én tett rendőrségi vallomásában tagadta az ellene fölhozott vádakát. Állítása szerint nem volt tagja a Volksbundnak, s annak vezetőivel és tagságával csak a régi családi és baráti kapcsolatok miatt találkozott. Elmondta, hogy a Német Körben gyakran megfordult, az ot-tani rendezvényeket és összejöveteleket támogatta is pénzzel és hogy Krauserrel családi konfliktus miatt veszekedett és szedte le róla az inget.⁴¹

³⁶ MNL CSML SZNI 832/1945. 26–27. és 35.

³⁷ MNL CSML SZNI 988/1945. 14–17.

³⁸ *Gräbeldinger, Anton*: i. m. 283.

³⁹ MNL CSML SZNI 1037/1945. 26.

⁴⁰ MNL CSML SZNI 1037/1945. 7.

⁴¹ MNL CSML SZNI 1037/1945. 28.

A Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának újszentiváni csoportja 1945 decemberében — ötágú csillagos pecséttel ellátott — levelet írt a népbíróságnak, amelyben egyrészt demokratikus érzelmét bizonygatták, másrészt azt állították, hogy Schmerzel volt az egyedüli, aki a 1941 áprilisában — a Délvidék egy részére való magyar bevonulás idején — a rendőri őrizet alá került szerb gazdák mellett kiállt, s hogy lánya 1944 végén élelmiszerral támogatta a szomszédos településen, Szőregen ápolt szovjet katonákat.⁴²

Schmerzel József első népbíróválasztására 1945. december 13-án került sor. Akkor azonban csak a vád tanúit hallgatták meg, ezért a vádlott és védője, Báron Ferenc ügyvéd újabb tárgyalást és további tanúk meghallgatását kezdeményezte. Az újabb tárgyalást 1946. június 3-án és 4-én tartották. Ezen — a népbíróválasztás gyakorlattól eltérően — példátlanul sok (huszonegy) tanú volt jelen, s további négy tanúvallomást fölolvastak. A népbíróság — miután azt sem látta bizonyítottnak, hogy Schmerzel a Volksbund tagja lett volna — végül fölmentő ítéletet hozott.⁴³

Amíg Schmerzel József vizsgálati fogságban volt (amelyet a kiszombori fogdában, a mezőhegyesi internálótáborban, illetve a szegedi Csillag börtönben töltött), előbb összeírták a kitelepítendő újszentiváni németeket, majd megtörtént a kitelepítés is. Erről értesülve kérte Schmerzel a népujgyészségtől szabadon bocsátását. Kérelmében — amelyben német származását is kénytelen volt megtagadni — többek között az alábbiakat írta.

„Nekem és családomnak is életbevágóan fontos érdekem fűződik a szabadlára helyezésemmel. Bár soha német származásúnak, sem pedig német anyanyelvűnek nem vallottam magam, családomat a kitelepítendő névsorába vettem fel, mely ügyet személyesen én tudnék elintézni, a szükséges bizonyítékokat és tanúkat, tekintve ezek személyes vonatkozásait, egyedül én tudnám a kitelepítendő névsorát felülvizsgáló bizottság elé terjeszteni. Szabadlára helyezésem nélkül előállhat az a szerencsétlen helyzet, hogy családomat ügyem elintézésig kitelepítik és tőlük örökre elszakadok.”⁴⁴

Nem találtam arra vonatkozó forrást, hogy a Schmerzel családot a családfővel együtt később, vagy külön, 1946 májusában telepítették-e ki. Az biztos azonban, hogy a fölmentés után Schmerzel József az államrendőrség politikai osztályának őrizete alatt maradt, majd kitelepítették. Feleségével és két gyermekével Baden-Württembergben, Rottweil városában telepedett le. Ott is halt meg 1979. július 2-án.⁴⁵

Meglepően későn, 1948 őszén emelt vádat a szegedi népujgyészség Nátly (Kühn) Mária ellen, aki 1942-ben a Volksbund újszentiváni ifjúsági szervezetébe lépett be. Mivel ott semmilyen említésre méltó tevékenységet nem folytatott (1944-ban állítása szerint már nem is járt a gyűlésekre sem), 1949. február 12-én fölmentették.⁴⁶

⁴² MNL CSML SZNI 1037/1945. 86–87. és 110.

⁴³ MNL CSML SZNI 1037/1945. 37–62.

⁴⁴ MNL CSML SZNI 1037/1945. 102.

⁴⁵ *Gräbeldinger, Anton*: i. m. 249.

⁴⁶ MNL CSML SZNI 1185/1948. 9. és 14.

Az imént ismertetett kilenc népbíróági per anyagát áttekintve látszik, hogy a németellenesség és a nemzetiségi sztereotípiák mind a tanúvallomásokban, mind az ítéletekben tetten érhetőek. Amint érzékelhető a fenti esetekből, már egyszerűen a Volksbund-tagság is elegendő vád volt a népbíróági eljárás megindításához.⁴⁷ Nem véletlen, hogy viszonylag szigorú büntetést kapott Baltház Péter — a Volksbund helyi vezetője — és felesége. Azon természetesen nem csodálkozhatunk, hogy az SS kötelékében a fronton, illetve a hamburgi kiképzőközpontban szolgáló Wolf Pétert, illetve Wolf Józsefet szabadságvesztésre (kettő, illetve öt évre) ítélte a népbíróság. A nagygazda Schmerzel József elleni szövevényes eljárás pedig a németek elleni népbíróági perek és a kitelepítésük mögött meghúzódó gazdasági érdekekre, valamint a lokális közösségi viszonyokra vonatkozóan szolgál érdekes társadalomtörténeti adalékokkal.

A PRACTICAL APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF COLLECTIVE GUILT?

Germans of Csanád County before the People's Tribunal
by Miklós Péter
(Summary)

The study is based on the judicial records of nine cases pursued before the people's tribunal against Germans from Csanád county between 1945 and 1949. A survey of the judicial files has clearly proved that anti-German sentiments and national stereotypes were reflected in both the testimonies and the verdicts. On the basis of the cases analysed the most common accusation for launching the people's tribunal procedure was membership of the Volksbund, and the local leaders of this organisation suffered relatively heavy punishments. It is no matter for surprise that those Germans in the county who had served in the SS at the front, or in the training centre at Hamburg, were sentenced to imprisonment (two and five years) by the tribunal. The complicated procedure conducted against a major farmer of German origins sheds light from a socio-historical perspective on the economic interests underlying the tribunal procedures against the Germans and their forced relocation, as well as on the network of local communities. The chief source basis of the study is the record collection of the People's Tribunal of Szeged, whose competence encompassed the county of Csanád, now kept in the Csongrád Branch of the Hungarian National Archives.

⁴⁷ Vö. *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945. Budapest, 1978.; *Spannenberger Norbert*: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület? Aetas, 2000. 4. sz. 50–63.; *Spannenberger Norbert*: A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között. Budapest, 2005.

Pritz Pál

HORY ANDRÁS VARSÓI ÉVEI

E lap hasábjain, közel három évtizede értekezhettem Hory András emlékiratairól.¹ Arról a mintegy nyolcvan ív terjedelmű memoárról, melynek javát a Gondolat Kiadónál szintén 1987-ben jelentethettem meg.² 2015-ben pedig — lengyel felkérésre, lengyelül történő kiadásra — sajtó alá rendeztem Hory visszaemlékezéseinek a varsói évekre vonatkozó részét. Arról a Hory Andrásról van szó, aki a két háború közötti magyar külügyi szolgálat fogalmazási karában rangsor szerint 1939 tavaszán a harmadik helyet foglalta el.³ Arról a diplomatáról, aki 1921-ben Bukarestben első beosztott tisztviselőként megszervezte hazánk képviseletét, 1923–1927-ben Belgrádban, 1927–1934-ben Rómában, 1935–1939-ben Varsóban volt magyar követ.

Az 1987-es magyar kiadás és a közelesen megjelenő lengyel edíció között — az értelemszerű egybeesések és hasonlóságok mellett — két lényeges különbség van. Lehet egy harmadik is. Az egyik lényeges különbség, hogy míg a magyar kiadás igencsak erősen válogat a visszaemlékezésben (magyarán szólva annak csupán a velejét kívánja adni), addig a lengyelül megjelenő kötet teljes egészében tartalmazza azt, amit Hory varsói éveiről írt. A másik jelentős különbség (egyértelműen a lengyel variáns erőssége), hogy a most napvilágot látó kötet számos tárgyba vágó korabeli diplomáciai iratot is közöl. Főleg Hory jelentéseit, illetve a neki küldött utasításokat.

Az esetleges különbség a kötetek élén álló bevezetőket tangálja. Ám mivel azokat jelen sorok szerzője jegyzi, ezért nem ő, hanem az Olvasó illetékes a kérdésről dönteni: van-e, s ha igen, úgy miféle különbség a két szöveg között? Ám véleményemet vélhetőleg elmondhatom. Hory Andrásról, s természetesen a korabeli magyar külpolitikáról sem jobb sem rosszabb nem lett a véleményem. De

¹ Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében. Sz 1987/2–3. 255–298. A továbbiakban: Pritz 1987.)

² *Hory András*: Bukarestől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp., Gondolat, 1987. (A továbbiakban: *Hory* 1987) – Annak idején sem e kötetben sem az előző jegyzetben jelzett tanulmányban nem írtam meg, hogy Bécsben Hory András özvegyétől 1981-ben kaptam meg a több kötetbe foglalt kéziratot, s azt bizalmából rögzvest hazahozhattam. Ám a korszak devizális kötöttségei közepette nem kimondottan egyszerűen, Rózsa Györgynek, az MTA Könyvtára akkori főigazgatójának hathatós segítségével sikerült azt megvásárolni, majd 1984-ben a Kézirattárban elhelyeztetni. (*Hory* 1987, 423., 4. jegyzet.) – A Kézirattárban az emlékirat az Ms 10.864/1–10 jelzeten található.

³ Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Bp., Akadémiai, 1994. 39. sz. irat, 132.

azt most az azóta megszerzett további ismeretek alapján fogalmazom meg. Mivel a Varsóban megjelenő kötetet a leendő lengyel olvasó szemével is kellett látnom, ezért értelemszerűen gazdagodott a tudásom.

Ma sem válogatnám másként Hory szövegét. Ebben jelentős mértékben éppen a korabeli dokumentumok, köztük is első helyen Hory iratai erősítettek meg.

Az 1987-es magyar kiadásban a varsói éveket egyetlen — III. számmal ellátott — fejezetbe illesztettem. Az eredeti szövegben ellenben két önálló egységről van szó. „Az emlékirat III. fejezetének alapjául szolgáló eredeti kézirat — írtam a vonatkozó 71. jegyzetben⁴ — két alfejezetre oszlik. Az 1939. évi német–lengyel háború előzményei címet viseli az első alfejezet. Igen lerövidítve közöljük, mert nagyon kevés benne a saját emlékek alapján írt rész; nagyobb hányadában inkább az adott témakör történeti leírása – hiányos forrásismerettel, erősen egyoldalú beállításban. A német agresszió címet viseli a második alfejezet *Naplójegyzetek* alcímmel. A második világháború kitörésének huszadik évfordulóján — írja e fejezet élén Hory — újra elolvastam a hitleri Németország Lengyelország ellen indított támadó háborúját közvetlenül megelőző napokban megkezdett és a tragikus végű német–lengyel háború folyamán rendszeresen vezetett naplómát. A szöveg gondos elolvasása azonban világossá teszi, hogy a Hory által legépelet formába öntött kézirat nem lehet korabeli napló. Inkább arra lehet következtetni, hogy ezekben a nehéz napokban Hory bizonyos feljegyzéseket készíthetett, s azok alapján írta meg 1959-ben Balatonakarattyan a ’naplójegyzetek’-et.”⁵

⁴ Hory 1987, 470.

⁵ Uo. – A második világháború végén Hory vagyona megsemmisült, a Balatonkenesén nyugdíjasként építtetett háza elpusztult, budai, impozáns, Hadapród (ma Kelemen László) utca 10. alatti villája állami tulajdonba került, Buick típusú – emlékiratában többször büszkén említett –, 1939-ben frissen vásárolt luxusautóját majd (amint azt nekem özvegye Bécsben 1981-ben elmesélte) Rákosi Mátyás használta. (E mellett 1939 előtt volt már egy másik Buickja, amelyet az új megvétele miatt el akart adni.) Hory András sem 1945-ben, sem a kommunista diktatúra kiépülése előtti utolsó pillanatban nem hagyta el az országot, hanem itthon élt. Feleségével – akit nyugdíjazása után vett el – együtt fizikai munkával tartotta fenn magát. 1951-ben Balatonakarattyra költöztek. Amikor néhány évvel később az orvosok eltiltották a fizikai munkától, a kényszerű semmittevés óráiban támadt a gondolata, hogy ismét tollat fog. 1961-re készül el a hatalmas, ám aktív életének egyes jelentős periódusairól hallgató memoárjával. Annak megírásánál igencsak hiányoztak elpusztult jegyzetei, könyvei.

„Véletlen folytán azonban – írtuk az 1987-es könyv bevezetőjében (Hory 1987, 24.) – néhány irata megmaradt, köztük a Turnu Severin-i tárgyalásokról készült feljegyzései, valamint a tárgyalások két jegyzőkönyve. Ezért tudja *A pálya végén* című fejezetben az 1940. augusztusi tárgyalásokat olyan pontosan rekonstruálni.”

A véletlen – mondjuk önkritikusan – itt ugyancsak eufemisztikus kifejezés. Ám még 1986–1987-ben sem lehetett e szó értelmét feltárni. Ma, amikor sokan a ló másik oldalára esve 1945 ezer esztendősi históriát lezáró jelentőségéből semmit sem látnak meg, s azt is merőben tagadják, hogy a Vörös Hadsereg valóban felszabadította az országot, hogy azután valóban azonnal megszállja azt, az akkori történésekből tollukon szinte semmi más, csak az elkövetett rémségek elevenednek meg, nos, most megírhatjuk a megtörténtet.

Hory 1944. december 4-én éjjel a Balatonkenesei villa kertjében kis faládjában elássa evőeszközöket, néhány ezüst tányért, felesége aranyóráját, karperecét és 940 dollár készpénzüket, majd a zirci apátságban vészeli át 1944/1945 harcait. 1945 májusában tért vissza Kenesére. Házát feldúltan találta. A házat továbbra is „felváltva használták”. Nem írja meg, de aligha kétséges, szovjet katonák voltak a „felváltva” használók. „Egy évvel később, 1946-ban — olvassuk — a helyzet annyira norma-

A megismert dokumentumok alátámasztják az 1987-es (fentebb idézett) megállapítást.

Az 1939. szeptember 8-ai napon Hory elbeszéli, hogy miért és milyen utasítással küldte haza első beosztott tisztviselőjét, Kristóffy Józsefet.⁶ Nagyon érthető módon az utasítás fontos része volt, hogy legyen benzinjük. „Ezért nyomtatékosan arra kértem a magyar kormányt, hogy küldjön részünkre egy teherautót minél több benzinnel. Tartózkodási helyünket mindig jelteni fogom.”⁷

Hory nem tesz említést arról, hogy ugyanezen a napon kézzel írott levelet küldött Csáky István külügyminiszterhez. (A levelet minden bizonnyal Kristóffy hozta Budapestre, azt a Dísz téren 13-án érkezették.)

„Tekintettel a jelentéstétel rendkívüli nehézségeire, valamint azokra a különleges körülményekre, amelyekkel úgy magam, mint követségem tagjai megküzdeni kénytelenek vagyunk, Kristóffy követségi tanácsost utasítottam, hogy utazzék Budapestre és tegyen Nagyméltóságodnak szóbeli jelentést azokról az eseményekről, amelyek Varsóból való távozásom óta felmerültek.

Midőn ezen intézkedéshez Nagyméltóságod utólagos hozzájárulását kérem, bátor vagyok javasolni, hogy Kristóffy követségi tanácsos az általam javaslandó időpontban térjen vissza a követség székhelyére.”⁸

Mivel üzemanyag nélkül lehetetlen autózni, a háborús lengyel körülmények között pedig a benzinvásárlás mind nehezebbé vált, ezért e súlyos gond valamiképpen természetesen bizonyosan részévé vált a Kristóffynak adott utasításának. Ám a levél hangneme és a szeptember 8-ra datált (valójában két évtizeddel később papírra került) szöveg intonálása között nem csekély a különbség. Úgy is mondhatnánk, hogy míg a levél Hory és minisztere közötti viszonyt tükrözi, az utóbbi főleg a remélt Olvasó impresszionálását célozza.

Szeptember 16-án délelőtt, már Czernowitzban, tehát román földről, egy nappal a Vörös Hadsereg megindulása előtt, Hory — így a *Naplójegyzetek* — felhívta telefonon Vörnle Jánost, Csáky helyettesét, „s pár szóban beszámolva a helyzetről, utasítást kértem a továbbiak tekintetében. Vörnle csodálkozva, sőt egyenesen helytelenítőleg vette tudomásul, hogy engedély nélkül elhagytuk Lengyelországot. Emlékeztetve korábbi távirati utasítására, figyelmeztetett, hogy magatartásomban minden tekintetben az olasz nagykövethoz kell alkalmazkodnom. Erre közöltem vele, hogy Valentino báró (az olasz nagykövet – P.P.) már egy nappal előttem átjött Czernowitzba.

lizálódott, hogy kimerészkedhattünk a villát megtekinteni. Ekkor ássa ki a faládát. „A villával szemben egy nagy szemétdomb volt”. A „felváltva” használók „oda dobáltak ki minden szemetet.” Benne a cserépkályha összetört csempéi, s alattuk az említett iratok – „az esőtől, hótól megvédve épen megmaradtak.” (A visszaemlékezés „*A pálya végén*” című kötete elejére illesztett, a visszaemlékeztéstől elkülönített, római számokkal ellátott két oldalas leírás.)

⁶ Kristóffy innen Moszkvába került követnek. Neve azzal került be a köztörténetbe, hogy ő továbbítja Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos 1941. június 23-i nevezetes üzenetét Budapestre.

⁷ Hory 1987, 281.

⁸ MNOL Külügyminisztérium, Politikai iratok (a továbbiakban: K 63.) 1939–17/7–4483.

Mivel a Külügyminisztériumtól a háború kitörése óta semmiféle politikai tájékoztatást nem kaptam, kértem, hogy lehetőleg mielőbb táviratilag informáljanak. Vörnle cinikus hangon így válaszolt:

– Olvassátok el az újságokat. – Ezzel letette a kagylót.”⁹

Mindezzel szemben Vörnle János aznapi feljegyzése a következőket rögzíti:

„Ma délután 5 órakor felhívott Bukarestből Bárdossy követ és Hory követ nevében, aki jelenleg Csernovitzban, a Palace Hotelben lakik, a következőket közölte.

Hory azt a kérést terjeszti elő, hogy Csernovitzban maradjon és ne kelljen neki visszamennie Lengyelországba. Idegei teljesen összeroppantak, 16 nap óta nem aludt és nem bírja már az ottani zúr-zavart.

Azt feleltem Bárdossynak, hogy egy követnek ott van a helye, ahol a kormány székel, de amennyiben a többi követségek is Csernovitzba teszik át székhelyüket, úgy Hory is ott maradhat. Erre Bárdossy kijelentette, hogy tudomása szerint már több követ van Csernovitzban, köztük az olasz nagykövet is. Erre kijelentettem, hogy ilyen körülmények között nincs kifogásom az ellen, hogy Hory is ott maradjon. Kívánatosnak jeleztem egyébként, hogy Hory alkalmazkodjék mindenben az olasz nagykövet eljárásához.

Bárdossy végül megemlítette, hogy 50.000 leit szándékozik Horynak küldeni, amihez hozzájárultam.”¹⁰

Természetesen a történész átérzi, át kell hogy érezze hőségnek, hőseinek szenvedését, tragédiáját. Jelen esetben azoknak a kétségbeesett helyzetét, akik a hitleri Németország agressziójának lettek így-úgy áldozatai. Ennek az agresszióknak a lengyel kormány mellé akkreditált Hory András is kárvallottja lett. Hiszen neki is el kellett hagynia kellemes állomáshelyét, sok álmatlan éjszaka nyomán összeomlott idegzete miatt kéri: „ne kelljen neki visszamennie Lengyelországba”. Ha nincs a magyar külügyi szolgálat rangsorában az ugyan-csak előkelő harmadik helyen, folyamodványa akkor is arcegető. Nem is képes azt *közvetlenül* főnökei elé tárni. Régi barátjának, az akkori bukaresti követnek, Bárdossy Lászlónak a közvetítésére bízta magát. És Bárdossy — láthatjuk — teljesíti nehéz helyzetben lévő barátja kérelmét.

Ám mit láthat a kései olvasó, ha a történész nem terjeszti eléje Vörnle János feljegyzését? Csak Hory András *naplójegyzetek*nek mondott, valójában két évtizeddel később szerkesztett szövegből tájékozódhat?¹¹ Az 1987-es kötet bi-

⁹ Hory 1987, 292–293.

¹⁰ K 63. 1939–17/7–4592.

¹¹ Szeptember elsején Hory a lengyel Külügyminisztériumba sietett, ahol a nagy fejtelenségben Józef Beck külügyminiszterrel tudott pár szót váltani. Hory természetesen most is a helyzet magaslátán volt, s mivel „tudta”, hogy „Pesten megfordult a vezető tényezők fejében egy esetleges angol–magyar garanciaszerződés gondolata”, ezért Becknél „az angol–román garanciaszerződés lényege és értelmezése felől” akart tájékozódni. „A gyorsan gördülő események folytán azonban ez a téma már nem került közöttünk szóba.” – Így olvasható ez az 1987-es kötetben (Hory 1987, 263., alulról második bekezdés.) Ám ezen utolsó mondat *előtt* Hory előadásában van még egy, általa aztán áthúzott mondat. Azt azért kellett áthúznia, mert az egyértelműen rávilágít írásának utólagos voltára. Így hangzik: „A külügyminiszter azt felelte, hogy a súlyossá vált helyzet most teljesen igénybe veszi, de amint lehetséges lesz, tájékozódni fog és megadja a kért információt.” (MTA Könyvtára Kézirattár Ms 10.864 A német agresszió. Naplójegyzetek – 14. o.) Az áthúzott mondatot akkoron azért nem adtam meg jegyzetben, mert nem tudományos, hanem tudományos népszerűsítő kiadványról volt szó.)

zonyság arra, hogy szakmai vértettség révén is lehet a tájékozódni akaró Olvasót segíteni. Ezért van az, hogy az 1987-es kötet nem követi Hory András szerkesztését, nem tárja az Olvasó elé a német agresszió utáni történeteket *Naplójegyzetek* címmel, hanem Hory András lengyelországi követi működését egyetlen fejezetben egyesítette.

Nem csupán a két rész egyesítése, hanem az első rész alapos megrövidítése is — a megismert diplomáciai iratok alapján mondjuk — állja az idő próbáját. Azok részletes bemutatása egyszer önálló könyvbe kívánkozik. Itt csupán néhány epizódot villantunk fel. A mélyebb megértés érdekében előtte célravezető felidézünk a korabeli magyar külügyi szolgálatot is megosztó kuruc-labanc ellentétet. Történetünkben annak Hory András és Kánya Kálmán a reprezentánsa.

*

Személyesen még nem is ismerték egymást, s már szemben álltak. Közel fél emberöltőnyi különbség is elválasztotta őket. Kánya Kálmán 1869-ben, Hory András 1883-ban született. Az itáliai származású, a Bécstől alig messzi Sopronban felcseperedett Kánya Kálmán olyan magyar érzületű ember volt, aki kimondottan jól érezte magát a szupranacionális alakzatú Osztrák–Magyar Monarchiában, annak képviselőjében. Hosszú, számos állomáshelyen eltöltött konzuli szolgálat után, amikor 1908-ban a két központú birodalom anektálja, tehát jogilag magába olvasztja az akkoron már általa kerekben három évtizede véres harcokban megszállt Bosznia-Hercegovinát, Kánya a közös külügyminisztérium sajtóosztályát vezeti. A nemzetközi válságot kiobbantó lépést nem csupán helyesli, kimondottan élvezzi annak élezését (Prochaska-affér).¹²

Hory András az azóta *Cluj Napocavá* lett Kolozsvárott olyan családban született, ahol a történeti gondolkodás középpontjában (a magyar világban oly' gyakori módon) kitéphetetlenül az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc emlékezet állt. Édesapja, nagyanyja mellett keresztapja, Bartha Miklós, az ellenzéki Függetlenségi Párt egyik országosan ismert korifeusa is így neveli a nagy fantáziával megáldott, korán az írás bűvöletébe kerülő, tehetséges kisfiút. Rengeteg olvasmánya között ott van Bartha Miklós *Ellenzék* című lapja is. A lapot olvasva korán megérinti Bartha türelmetlen, társadalmi tartalmában konzervatív nacionalizmusa, amelyet édesapja liberális gondolkodásmódja aligha semlegesített.

Hory hazaszeretetének fontos forrása az oly sok véres függetlenségi háborúval terhes magyar történelmi múlt iránti tisztelete, a szülőföld rajongó szeretete. Erdély jelenti számára az életre szóló élményt. Elsősorban Kolozsvár, a Belmagyar utcai¹³ szülői ház, a székelyföldi zúgó fenyvesek között megbúvó Homoród, a nyári szabadságok, az első álmodozó romantikus kapcsolatok, az első éjszakai szerenádok szívvel-lelket gyönyörködtető színtere, amely szinte a gyermek Hory serdülésével, felnőtté válásával párhuzamosan válik mind komfortosabb, civilizáltabb fürdőhellyé.

¹² Hory 1987, 392.

¹³ Ma Bulevardul 21. Decembrie 1989. Nr. 50. Az épület ma is látható.

A negyvennyolcas (vagyis kurucos) beállítottsága tanulmányai során tovább mélyül. Hatodik gimnazista korában pályadíjat nyer az 1867. évi kiegyezésről írt dolgozatával. Messze nem egyéni nézetként, ám annál nagyobb hevülettel kifogásolja a külügy és a hadügy közösségét. „Külön hadsereg és külön külképviselet nélkül egy állam csak olyan, mint egy végtagjaitól megfosztott egyén”. Vagyis nem látja, hogy ezen engedmények révén mily sokat nyert a magyarság a kiegyezéssel.

1908-ban az annexiós válságot a nemzetközi sajtó módszeres tanulmányozásával figyeli, s közben a Béccsel szembeni ellenszenv tovább mélyül. Az *Ellenzék* hasábjain álnév alatt írt cikkeiben állandóan támadja a Monarchia külpolitikáját, elsősorban azért hibáztatva, hogy az annexió révén a Monarchián belül a magyarság számaránya csökken,¹⁴ ellenben az ellenséges érzületű nemzetiségek növekszik; e lépésnek a magyarság számára baljós következményei lesznek.

A tizenkét nemzet-nemzetiség — köztük mintegy két milliónyi lengyel — által lakott Monarchia annexiós lépése előremenekülés is volt. Hiszen alig-alig volt nagyhatalmi ereje. Mert jószerével csupán a balkáni térségben volt képes erejét megmutatni. A kegyetlen természetű történelem a nagynak is, *akkor is* azt üzenté: nem maradsz nagy, ha nem tudsz minimum hegemoniát a határidőn messze túl felmutatni. A dualista Monarchia ezt csak azon a Balkánon tudta megtenni, ott *kellett* ezt tennie, ahol az elnyomott nemzetek önálló állami létet akartak. Ha törekvésük sikerül, az egyben a soknemzetiségű Monarchia számára a halálharang kongásával lett volna (és lesz is majd) egyenértékű.

Az 1918 őszi összeomlás után Kánya Kálmán a zömmel kényszerű semmittevéssel eltöltött mexikói követi éveit után lesz a trianoni Magyarország vezető diplomatája, 1920-tól a külügyminiszter állandó helyettese. Természetesen őt is nyomasztotta az ország megalázóan nyomorúságos helyzete. Józanságát ellenben nem vesztette el. Bár ő sem törődött bele az 1920-ban elszenvetett hatalmas területi és demográfiai csokulásba, hamar az lett a meggyőződése, hogy a magyar külpolitikát mindaddig holtpontra kell tartani, amíg létre nem jön Berlin és Róma szövetkezése az európai status quo átszabására.¹⁵ E felfogást a magyar közvélemény többsége nem osztotta, a külügyi apparátuson belül azonban többségi pozíciót élvezett. Józansága jegyében Kánya miniszteri posztot sem vállal a tíz esztendőn keresztül kormányzó Bethlen István kabinetjeiben. A bársonyszék természetesen vonzotta, ám el nem kápráztatta. Tudta,

¹⁴ A 18. század elejére, a másfél évszázados török uralom után, a meg-megújuló függetlenségi harcok a magyarságra demográfiai katasztrófát hoztak. A teljesen elnéptelenedett területekre külföldről érkezett (zömmel német) betelepülők, a mind népesebb román, szerb, szlovák stb. kisebbség révén az országban többségbe kerülnek a nemzetiségek. Az 1910. évi népszámlálás — pedig a magyarság arányát jelentős asszimilációs sikerek növelik — szerint az ország lakosságának 54,6%-a vallja magyarnak magát.

¹⁵ Erre 1936 őszéig kellett várni. A két nagyhatalom között számos ellentét feszült. A megbékélés a látványos Berlin–Róma tengelyben ölt testet. Ám tengely (abban az értelemben, hogy két egyenlő erejű hatalom szövetkezik) soha nem létezett. Tartalmilag Mussolini Olaszországa valójában kezdettől fogva nem egyenrangú szövetségese a hitleri Németországnak. Ld. erre Hory 1935. november 19-ei jelentését. – K 63. 17/7–1935–3585.

hogy a külpolitikát továbbra is Bethlen szabja majd meg. Inkább elment 1925-ben Berlinbe követnek. Gömbös Gyula kormányában 1933 elején aztán elvállalja a posztot, mert a Bethlennél kisebb kaliberű kormányfő mellett önállóságot remélt. „Csak” azt nem vette számításba, hogy a szintén nem tehetségtelen Gömbös Gyula az idők során sokat tanult. Így azután (messze nem szokatlanul, hiszen a diplomáciatörténet tárháza tömve van kormányfők és külügyminiszterek összecsapásaival) sokat huzakodtak. Miközben az alapkérdésben egyetértettek.

Tehát abban, hogy ápolni kell a magyar–olasz viszonyt, ám ennél is lényegesebb Berlin támogatásának megszerzése. Kétszeresen nehéz feladvány volt ez. A harmincas évek első felében is elevenen élt a húszas évek valósága. Amikor a weimari Németország idegenkedve nézett Horthy Miklós ellenforradalmi, polgári demokratikusnak aligha mondható Magyarországra. Azután hiába tartották mindkét oldalon emlékezetben az első világháborús *vállvetve* végigküzdöttnek stilizált¹⁶ éveket, a húszas évek német külpolitikája az un. *Erfüllungspolitik*, vagyis a beilleszkedés, a franciákkal való közös hang keresésének politikája volt. A *hivatalos* magyar politika az évtized zömében ugyan nem revizionista, ám Berlinben is tudtak a szavak mögé nézni. Akár az 1871 utáni évtizedek német–francia históriája is szolgálhatott beszédes párhuzamként. Amikor a franciák nem beszéltek Elzász-Lotharingiáról, mégis folyton a visszaszerzésén járt az agyuk. A korabeli magyar–német viszony olyan volt, hogy Bethlen Istvánt Berlin — annak minden törekvése ellenére — csak 1930-ban fogadja állami látogatásra.

Az első világháború Németország addigi Duna-medence-politikáját is lezárja. Azt a politikát, amelynek középpontjában Magyarország állt. Helyére — és ez ma is így van — a Balkán-politika (*Südostraumpolitik*) lépett. Magyarországot már az is sértette, hogy a balkáni térségbe soroltatott. Ám hiába vágyott arra, hogy Berlin megint abban a szellemben kezelje, ahogy azt vele szemben Otto von Bismarck tette,¹⁷ ilyen visszarendeződést Gömbös Gyulának sem sikerült elérnie. A weimari és nemzetiszocialista Németország sakktábláján is Magyarország csak az egyik — fontos, ám nem a legfontosabb — figura. Gömbösről még ma is sok helyütt lehet olvasni azt a téves elbeszélést, mintha 1933. júniusi németországi vizitjével ő legitímálta volna a totális diktatúrát dermesztő gyorsasággal kiépítő, koncentrációs táborát már 1933 májusában berendező

¹⁶ A vilmosi liberál-imperialista Németország mind nagyobb fölénnyel kezelte Bécs–Budapest központú szövetségesét. 1917-ben megakadályozta békekötési törekvéseit. Nincs arra hiteles történelmi válasz, hogy a háború akkori befejezése vajon megmenti-e a Monarchiát, s benne a Szent István-i Magyarországot. Ám az bizonyos, hogy az 1918 őszi teljes vereség a végleges pusztulással lett egyenértékű. Már az 1916-ban publikált, Közép-Európát német égiszű gazdasági blokkba szervezni akaró Naumann-terv is világossá tette, hogy a dunai Monarchia gazdaságilag a német birodalom függvénye lesz, az 1918 májusában Spaa-ban aláírt vámuniós megállapodás ezt a nyomvonalat mélyítette tovább.

¹⁷ Otto von Bismarck úgy látta, hogy a Habsburgok birodalmának megabroncsolásában fontos lehet a magyarság szerepe. Így az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést is szorgalmazta. A kiegyezés pedig lehetővé teszi, hogy a magyar politikai elit a Szent István-i birodalom belügyeit teljes önállósággal intézze. A következő évtizedek népességszámában, gazdaságban, kultúrában a jelentős gyarapodás időszakát hozzák meg.

Adolf Hitlert. Akik ilyesmit írtak, írnak, arról az „apróságról” feledkeznek meg, hogy Nagy-Britannia és Franciaország e látogatás előtt egy héttel parafálja Hitlerrel és Benito Mussolinivel a négyhatalmi direktórium szövegét.¹⁸ E paktumról pedig nem csupán azt kell tudni, hogy ratifikálására nem került sor, hanem még inkább azt, hogy ezen megállapodás szellemében születik meg a lengyel földön is rossz emlékkű, 1938. szeptember végi müncheni direktórium.

Hory Andrást a trianoni tragédia szülőföldjének elvesztése révén különösen lesújtja. Aktív diplomataként Belgrádban érdemben tesz a kapcsolatok normalizálásáért, s annak révén 1926 nyarára egy magyar–jugoszláv választott bírósági egyezmény megkötésének körvonalai kezdenek kibontakozni. Visszaemlékezésében regényesen, saját szerepét felnagyítva adja elő a történetet. A valóságban arról volt szó, hogy a húszas évek derekán a magyar diplomácia *egyik irányzata* a kisanantant fellazítását, felrobbantását oly módon szerette volna elérni, hogy azzal az akkoron még Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak nevezett Jugoszláviával kötött volna külön megállapodást, amellyel szemben az ország a legkisebb területet, a legkevesebb magyar ajkút veszítette el. A megállapodásra volt némi remény. A délszláv állam minden szomszédjával viszálykodott, s éppen a nagyhatalmi státuszú Olaszországgal állt a legsúlyosabb ellentétben. Az antant az 1915. évi londoni titkos megállapodással azzal az ígérettel fordította fegyveresen szemben az Osztrák–Magyar Monarchiával Olaszországot, hogy a győzelem nyomán megkapja Dalmáciát.¹⁹ Nem így történt, az antant a nagy délszláv állam megszületésében bábáskodott. Rómának ezért a délszláv állammal több, mint konfliktusa volt, magának az egész — súlyos belső nemzetiségi feszültségekkel terhes — államnak a *létét* kérdőjelezte meg.

A magyar külpolitika *fő vonala* — mint említettük — ellenben a majdani német–olasz szövetség létrejöttére összpontosított, s nem fűzött reményt a Belgráddal való megállapodás létrejöttéhez. Hiszen az értelemszerűen a kisanantant felrobbantásával lett volna egyenértékű.

Hory előkészíthette a jugoszláv külügyminiszterrel ugyan a megállapodást, ám Budapesten nemhogy a teljes támogatást nem harcolta ki, hanem érdemben nem is ért el semmit. Hazament nyári szabadságra Homoródra. Csak ott, s ott is csupán az újságokból értesült Horthy Miklós kormányzónak a négy száz esztendeje lezajlott mohácsi csata²⁰ színhelyén 1926. augusztus 29-én el-

¹⁸ Ld. erre Hory 1936. április 7-i jelentését – K 63. 17/7–1936–1289. – A hazai közoktatás tankevei a mai napig nem akarnak a fent említett „apróságról” tudni. Pedig 1982-ben megjelent könyvem (Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936, Bp., Akadémiai Kiadó) óta a témában ekképpen lehet tájékozódni. A monográfiára történő szakmai hivatkozások pedig azt mutatják, hogy a tudományos körökben a korrekció megtörtént.

¹⁹ A fordulat súlyát még jobban látjuk, ha tudjuk, hogy 1882-ben Olaszország csatlakozik Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia 1879-ben megkötött szövetségéhez; az első világháború kirobbanásakor semlegességi nyilatkozatot téve maradt ki a konfliktusból.

²⁰ Pritz 1987, 285–297, *Hornyák Árpád*: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927. Fórum, Újvidék, 2004, 181–187. és 334. o. 908. jegyzet, *A Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Bp., 2004, 60, *Vizi László Tamás*: „Hiszem és remélem, hogy hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés.” Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció a magyar külpolitikában. In: Közép-Európai Közlemények 2013/4., 7–38, főleg 28–29.

mondott beszédéről. Arról a beszédéről, amelyben olyan barátságosan szólt Belgrádról, hogy azt egy kétoldalú megállapodás nyitányaként értelmezték sokan. Vélelmezhetően a beszédet a Külügyminisztériumból azok mondatták el az államfővel, akik ezzel éppen akadályozni akarták a megállapodást.

Mindenesetre tény, hogy a Prága és Bukarest gyanakvását érző Belgrád messze nem viszonzta kellő hőfokon a magyar gesztust. Az ősz folyamán a magyar–jugoszláv tárgyalások Genfben ugyan beindultak, ám az egészbe beleszólt Mussolini, s tavaszra megszülethetett a nevezetes magyar–olasz szerződés. Hory pedig Rómában már annak sínpályáján mélyíti a két ország viszonyát.

*

Gömbös Gyulát Hory András 1919 végén Toókos Gyula „barátja” — úgy közbülsően az Etelközi Szövetség nevű titkos szélsőjobboldali társaság egyik vezetője — révén ismerte meg személyesen. Az évek során többször találkoztak, majd 1925-ben egy vacsora után „fél éjszakát” beszélgettek. Habitusukban sok volt a hasonló, kölcsönösen rokonszenveztek egymással. Az ellenzéki Gömbösnek Hory ekkor elpanaszolta, hogy követeknek a magyar állam nem ad szolgálati autót. Csodálkozó beszélgető társa kilátásba helyezte: ha ő lesz a miniszterelnök, akkor „nem autókat, hanem magyar négyes fogatokat fogok követeknek adni sallangos szerszámmal, zsinóros-dolmányos, árvalányhajás kocsissal a bakon. A magyar követnek a külső formákban is a régi magyar hagyományokat kell képviselnie.”²¹ Később Gömbös — így a családott Hory — „nézeteit és az emberekről alkotott véleményét is sok esetben ’revízió alá vette’. Nem-hogy magyar négyest, de még egyfogatút sem juttatott a követeknek.”²²

Valójában Gömbös „csupán” megtanulta, ha sikert akar, akkor céljaihoz körültekintőbben, az addiginál is sokkal fondorlatosabban kell közelednie. A missziók jobb ellátására a gazdasági válság szorítása miatt nem lehetett gondolni, a megszorítások természetesen a külügyi tárcát is elérték. Az új miniszterelnök a Bethlen Istvántól megörökölt rendszer felszámolásában rengeteg falnak ütközött, s nem ment sokra a külpolitikai elgondolásait kordában tartó külügyi apparátussal sem. Ám természetesen voltak lehetőségei is. Például arra, hogy az 1925 utáni esztendőkből is vele kapcsolatot kereső, hol négy szemközt, hol „közös barátai”-nál találkozó, „mindenkori” baráti gesztusait „őszintén” viszonzó²³ Horyt beültesse a külügyminiszter állandó helyettesi székbe.

Hory András 1933. december 31-i hatállyal mentik fel a római követség vezetése alól, 1934. január 8-i hatállyal helyezik a központba és 1934. március 17-től lesz a külügyminiszter állandó helyettese.²⁴ Ebben a Gömbös Gyulának tulajdonított szerep jelen sorok írójának a feltételezése. Hory András szerint Kánya Kálmán szemelte ki őt helyettesének. Ellenben az neki több okból sem tetszett. Jól érezte magát Rómában, ismerte „Kánya feltétlen engedelmisséget

²¹ Hory 1987, 187–188.

²² Uo. 188.

²³ Uo.

²⁴ További kutatás tárgya, hogy miért húzódtott el a poszt elfoglalása.

követelő, zsarnoki természetét”.²⁵ Elbeszélésének igazát azzal is igyekszik alátámasztani, hogy tudta: „Kányában és Gömbösben két közvetlen főnököm is lesz, akik mindegyike magának fogja vindikálni az irányítást, s így két malomkő közé fogok kerülni.”²⁶ Hory ezzel akaratlanul feltárja, amit eltakarni akart. Gömbössel a háta mögött egyáltalán nem tűnhetett két malomkő közötti őrlődésnek a majdani poszt. Főleg, ha a kormányfő esetleg kilátásba helyezte neki a bársonyszéket.

A kuruc mentalitású Gömbös Gyula, aki hamar megtapasztalhatta, hogy a Kozma Miklós által neki kommandált labanc mentalitású Kánya Kálmánnal törököt fogott, miért ne kombinálhatta volna, hogy a szintén kuruc mentalitású Horyval jobban jár? Jónak gondolhatta a cserét, hiszen Horynak diplomáciai körökben és azokon túl is jól csengett a neve. Az évek során mind az olasz hatóságoknál, mind a diplomáciai testületben kitűnő helyet vívott ki magának. „Az olasz–magyar kapcsolatok ápolása ennél az okos és világlátott, tapasztalt, az emberekkel bánni tudó diplomatánál a legjobb kezekben volt, s annak elmélyülése jórésztben az ő műve – jelentette Berlinbe az örök városból távozóról a római német követség.”²⁷

A tényeket emlékirataiban mindenkor számára előnyösen csoportosító Hory „bevallja”, azért sem akarta a budapesti állást, mert a berlini követi posztról a külügyminiszteri székbe érkező Kányának „egy kis számítás”-ból adta ki pasarétit pompás villáját. Ráadásul évi potom 3400 pengőért.²⁸ Számítása ellenben nem vált be: esztendő múltával Kánya visszarendelte őt Rómából.²⁹

Ám miért ne gondolhatta volna Hory: majdan Kánya helyére lépve az a villájából is távozni fog. A reggeli lovaglásaiból irodájába átöltözés nélkül érkező, miniszterének lovagló öltözékben referáló Hory³⁰ alaposan elbízhatta magát. „Alig három hónappal később (ti., hogy új posztját elfoglalta – P.P.) már olyan éles nézeteltérés támadt közöttünk, hogy állásom alól való felmentésemet kértem. Kánya akkor hibáját látszólag megbánva kiengesztelt, és a régi viszony egylelőre helyreállt közöttünk. Az év végén azonban – és ezt nyugodt lelkiismerettel mondhatom, nem az én hibámból, hanem rossz emberismerete és gyakranó természete miatt máról holnapra kegyvesztett lettem nála. Állítólag valaki úgy informálta, hogy én 'cum jure successionis' (az utódlás jogával) jöttem vissza a minisztériumba és a helyére pályázom. Más ostoba és csúf intrikáknak is felült ügy, hogy előbb nyugdíjba akart meneszteni, de azt nem tudta keresztül vinni és beérte azzal, hogy miniszterhelyettesi megbízatásom alól a hátam mö-

²⁵ Hory 1987, 398.

²⁶ Uo. 398–399.

²⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), Politische Abteilung II. Po 8 Ungarn Bd. 2. Johann Smend követségi tanácsos 1934. március 8-i jelentése.

²⁸ Amikor majd 1942-ben sikerül elérnie, hogy a már régen nem külügyminiszter Kánya végre kiköltözzön a villából, akkor 14.400 pengőért tudja azt kiadni. Hory, 1987, 387.

²⁹ Uo. 385. Hory a villa Kányának történt kiadásával minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy mennél tovább Rómában maradhasson. Hiszen onnan messze nem szükségszerűen a Dísz térre vezetett az út. A megállapodás időpontjában a római követ számára (Hory sugallatával ellentétben) az volt a reális alternatíva, hogy vagy egy Rómánál kevésbé előnyös állomáshelyre kerül vagy *esetleg* még tovább Rómában maradhat.

³⁰ Uo. 407.

gött felmentetett és Varsóba küldött követnek, ami az ő nézete szerint degradációnak minősült.” (A dőlt betűvel szedett részek az 1987-es kötetben nem olvashatóak, ott ki vannak pontozva. A mennél sokoldalúbb mérlegelést segítő most a teljes vonatkozó szöveget közlöm.)³¹

Hory — feltételezzük — valóban cum jure successionis érkezett meg a Dísz térre. Ám Kányával vívott nemes párbajában alul maradt. Gömbös csak annyit tudott a vele szemben mind erősebb³² Kányával szemben elérni, hogy Horyt nem hagyta nyugdíjaztatni, Varsóba mehetett követnek.

A történetet Hory a varsói éveket felelevenítő rész elején is elbeszéli. Itt is említi a „Kányát lakáj módon kiszolgáló tisztviselő” intrikáit, s azt is, hogy már „alig pár hónappal új hivatalom elfoglalása után máris ellentétek merültek fel köztünk”. Ám itt is hiba csúszott számításába. Itt mondja el a lényegét: ezen ellentétek „sajnálatosan nemcsak kisebb jelentőségű adminisztratív kérdésekben, de a külpolitikai taktika, *sőt maguk a külpolitikai célok tekintetében is*” felmerültek. (Kiemelés – P.P.)³³

A fővonal dolgában — ismételjük³⁴ — Gömbös és Kánya között nem volt ellentét, ám a tartalmi kérdések ennél sokkal összetettebbek. A taktika, az időzítések, a mikéntek, a hangsúlyok nagyon lényegesek, s azok eltérő megítélése miatt hamar feszültség támadt a kormányfő és minisztere között. (Nem beszélve arról, hogy minden azonosság esetében sem kis különbség, hogy kié a döntés.) Előadását Hory e vonatkozásban azzal is gyengíti, hogy azt állítja: a kormányfő és minisztere között az „első” ellentétet az abesszíniai háború miatt Olaszország ellen életbe léptetett népszövetségi szankciók megszavazása robbantotta ki. Vagyis csak akkor támadt konfliktus, amikor Hory már hónapok óta Varsóban tartózkodott.³⁵

*

– Hát, kedves Bandi, most egy olyan állomáshelyre kerülsz, ahol semmit sem tudsz elérni. Varsó a magyar külpolitika szempontjából *halott poszt*. Ott legalább lesz időd *külpolitikai elméleteid* helyessége felől gondolkozni.³⁶ – Az emlékirat szerint ezekkel a szavakkal bocsátotta lengyelországi küldetésére Kánya Kálmán Hory Andrást. (Az első kiemelés Horytól, a második tőlem – P.P.)

Kánya Kálmán legendásan szarkasztikus modora, s a két diplomata egymáshoz való viszonyának ismeretében nincs okunk kételkedni abban, hogy valóban efféle szavakkal köszönt el a bársonyszékére sikertelenül tört volt helyettesétől. A szarkasztikus szavak — ha már a nyugdíjaztatás nem sikerült — édeesebbé tették a nemes bosszút. Közben Kánya természetesen látta (Hory *korabe-*

³¹ Uo. 399. – A teljes szöveg: MTA Könyvtára Ms 10.864. A pálya végén c. kötet 190.

³² Kánya a Gömbös-Bethlen párbajban az utóbbi köre mellé állt.

³³ Hory 1987, 245–246.

³⁴ Ld. erre a (...) lapon írottakat.

³⁵ Ezért aztán az egész ezzel kapcsolatos elbeszélése is tele van valótlanságokkal. Vö. Hory 1987, 399, valamint a kapcsolódó 143. jegyzet.

³⁶ Hory 1987, 246.

li szóhasználatával élve) „a bensőséges lengyel–magyar kapcsolatok *realpolitikai* jelentőségét.”³⁷

Hiszen a trianoni Magyarország külpolitikája kezdettől fogva számíthatott a lengyel politika — bőséges történelmi előzményeken nyugvó — rokonszenvére. A szimpátiának pedig komoly súlyt kölcsönzött az a tény, hogy Lengyelország majd másfél évszázados felosztottsága után önálló állami létét az első világháború győzteseinek köszönhette. Súlyt adott e rokonszenvnek Lengyelország középhatalmi (Varsóban sokszor ennél is többnek látott) pozíciója is. Azután igen nagy jelentősége volt annak, hogy Varsó következetesen nem halotta meg a kisantant fel-felcsendülő szirénhangjait. Tehát nem lépett a kisantant államok kötelékébe. 1934 októberében a marseille-i kettős gyilkosság³⁸ tényének ódiúmat a kisantant egész diplomáciai gépezete, s nagy hangerővel dolgozó propagandája oly sikerrel háraitotta Magyarországra, hogy az ország ismét súlyos nemzetközi elszigeteltségbe sűpedt. Az a tény, hogy Varsó hivatalos látogatáson fogadja ekkor Gömbös Gyula miniszterelnököt, önmagában számottevő könnyebbedést hozott. A Nemzetek Szövetségében — ahová az ügy elbírálásra került — tisztában voltak azzal, hogy a magyarok (kemény elmarasztalásuk esetén) nem fogják takargatni a terroristák nemzetközi kapcsolatairól birtokukban lévő értesüléseket. A kérdés végleges lezárására csak 1935 májusában került sor, ám a Népszövetség Tanácsának 1934. december 10-ei határozata után érdemi fordulattól már nem kellett tartani. A határozat ugyanis Magyarországra bízta alárendelt szervei felelősségének megállapítását és megbüntetését. Az ilyen irányú megoldásban is megvolt a lengyel támogatás.

Néhány nappal azután, hogy Hory átadta megbízólevelét Ignacy Moscicki köztársasági elnöknek, Józef Beck külügyminiszterrel való első érdemi megbeszélésén Hory — úgymond — „szó szerint” kijelentette: „Úgy érzem, hogy Ön, Miniszter Úr és én arra rendeltünk, hogy ezt a jelenleg szunnyadó barátságot új életre keltsük, és annak politikai realitást adjunk.”³⁹

Ám amiképpen 1935 tavaszán a varsói magyar követi állás nem volt *halott poszt*, ugyanúgy nem kellett új életre kelteni a magyar–lengyel barátságot sem. Az — jeleztük — élt, messze nem volt *szunnyadó*.

Hory egyoldalú elbeszélésével szemben a korabeli magyar külpolitika egyszerre igyekezett Berlinnel és Varsóval jó viszonyt ápolni. Ám ez messze nem volt egyszerű mutatvány. Hiszen míg Budapest abban volt érdekelt, hogy végre megszűlessen az a Németország, amely képes a versailles-i békeművet szétporlasztani, addig Lengyelország a békeműnek köszönhette állami függetlenségét, középhatalmi létét. Németországot a versailles-i békében ugyan alaposan megalázták, ám nem fosztották meg attól, hogy nagyhatalmi ereje potenciálisan

³⁷ A szóhasználat Hory Csáky István külügyminiszterhez írott 1939. május. 12-ei magánleveléből való. (MNOL K 64. (=Külügyminisztérium, Rezervált politikai iratok) 1939–17–465. – Egyébként Hory visszaemlékezéseiből a relációt a maga valójában nem lehet meglátni. Ahhoz jelentéseit kell forgatnunk.

³⁸ A franciaországi látogatásra érkező Sándor jugoszláv királyt, s az őt fogadó Louis Barthou külügyminisztert egy macedón terrorista a kikötőben meggyilkolta. A szálak Olaszországba vezettek, ám a tények ügyes manipulálásával Magyarország látszott a felbujtónak.

³⁹ Hory 1987, 247.

megmaradjon. Mivel a nemzeti paradigmában minden államnak az az elsődleges érdeke, hogy saját országát, népét, függetlenségét védelmezze, ezért a győztes pozíciójában is (nem alaptalanul) nyugtalan Franciaország a német dinamikával szemben úgy akarta a maga biztonságát erősíteni, hogy a német erőt kelet felé terelgette. A korabeli lengyel–francia viszony azért oly ellentmondásos, mert ezzel Varsó teljes mértékben tisztában volt. A francia külpolitikától tehát egyáltalán nem volt elragadtatva, miközben Párizsnak ebben a térségben (a kisantant mellett) Varsó a legfontosabb szövetségese.

Tehát míg a korabeli lengyel külpolitika legnagyobb tehertételét a keleti határait el nem ismerő Németország jelentette, addig Magyarország (teljesen megalapozottan) területi revíziós törekvéseinek legfőbb támaszát egy majdani Németországban látta. Következésképp a magyar diplomácia németbarát lépéseinél folyton magán érezhette a lengyelek figyelő tekintetét, aminthogy lengyelbarát gesztusaiban a németek érzékenysége zavarta.

1932 őszétől egészen az 1939 őszi összeomlásig — kormányok jöttek, mentek — József Beck Lengyelország külügyminisztere. Erős ember. Hatalma a József Pilsudskinál⁴⁰ kivívott pozíciójában gyökerezett, s az a marsall halála után is töretlenül megmarad. 1934 januárjában Hitler olyan megállapodásra jutott Lengyelországgal, amelyet a weimari Németország diplomatái egyszerűen elérhetetlennek tartottak. És ez Beckben (is) azt az illúziót keltette, hogy Németországgal meg lehet méltányosan állapodni. Ezért a Beck-i külpolitika bizonyos könnyebbedést jelentett a területi revíziós törekvéseiben Németországtól hatékony támogatást remélő magyar külpolitika számára.

Bár mind a magyar, mind a lengyel külpolitikát nem csekély illúziók is táplálták, ám a német külpolitika dinamizmusában rejlő veszélyekről azért mind Budapestnek, mind Varsónak voltak reális elképzelései is. 1936 derekáig Budapest számára nem kevés fejfájást okozott a Berlin és Róma közötti ellentétek garmadája, s ezért a magyar diplomácia — Kánya Kálmán kifejezésével élve — *tojástáncot* járt a két nagyhatalom között, hogy egyik kezét se veszítse el. A római jegyzőkönyvek 1934-ben azért jönnek létre, majd azt 1936 márciusában azért fejlesztik tovább (mindkét esetben blokk helyett) „csupán” *csoporttá*, mert bármilyen olasz–osztrák–magyar együttműködésnek óhatatlanul volt bizonyos németellenes éle. A magyar külpolitika egyszerre törekedett sikerrel Mussolini blokk-építő törekvéseinek a mérséklésére, s egyben arra, hogy a képződményt más hatalmak csatlakozására is nyitottá tegye. Az utóbbi ellenben papíron maradt. Mert míg Mussolini a kisantanttal bővítette volna a képződményt, a magyar diplomácia Berlin és Varsó(!) csatlakozására vágyott. A magyar óhaj nem csak Berlinben, Varsóban is süket fülekre talált. Amikor — például — Hory András 1936 májusában Beck előtt megpendíti a témát, a Wierzbowa⁴¹ ura egyszerűen hallgatással siklik el az ajánlat felett.⁴²

⁴⁰ Hory András Kánya Kálmánhoz 1935. május 10-ei keltezéssel írott magánlevelében azt írja, a lengyelek szerint Pilsudski az Úrral társalkodik, ám külpolitikai elgondolásaiba még őt sem mindig avatja be. – K 64. 1935–17–314.

⁴¹ A lengyel külügyminisztérium elnevezése.

⁴² Ld. Hory 1936. május 7-ei jelentését – K 63. 1936–17/7–1697.

Mert Varsó érdekeit mind német, mind kisantant vonatkozásban *is* sértette volna egy efféle elköteleződés.

A német agressziótól való félelem leginkább az ún. horizontális terv kovácsolgatásában — Beck megfogalmazásában az ún. Harmadik Európa megvalósításában — érlelt közös gondolatokat.⁴³ Az érdekellentétek szövevénye itt is bőven burjánzott, így e rokonszenves tervek egészükben füstté váltak. Am a közös magyar–lengyel határ létrehozásának a gondolata ezzel is összefüggött. És jöllehet az idők során e vonatkozásban is bőven sorjáztak az érdekkülönbségek, ám a közös határ a kárpátaljai szakaszon 1939 márciusában valósággá vált. Tehát nem az eredetileg elgondolt hosszúságban, és messze nem Berlin akarata ellenére, sokkal inkább annak csendes támogatásával. Az 1939 szeptemberi összeomlás utáni hónapok történései a rövid közös határszakaszt is — minden túlzás nélkül mondhatóan — történelmi jelentőségűvé tették.

*

Messze nem Józef Beck volt az egyetlen európai vezető politikus, aki félreismerte Adolf Hitlert és rendszerét. Messze nem csupán a lengyel társadalom Beck mögött álló erői vergődtek a *kívánsággondolkodás* csapdájában a nemzetiszocialista Németországgal szemben. A hitleri külpolitika 1933–1938 közötti egész időszaka egy *óriási blöff*. Hitler hihetetlenül ügyesen aknáztta ki a versailles-i békeemű közhelyesen ismert hibáit, jó érzékkel épített a harmincas évek felnőttjei határtalan békevágyára. Azokéra, akiknek soha nem felejtendő élményük volt az 1914–1918 közötti nagy háború pokla, s akik ezért görcsösen hittek abban, hogy a békeemű igazságtalanságainak kiküszöbölése révén nem kell ismét vágóhídra menniük. Annál is inkább hinni akartak ebben, mert ingerelte őket a marsallok, Fernand Foch, Edward Rydz-Smigł ismert igazsága: Versailles-ban nem békét, csupán fegyverszünetet kötöttek.

Nem csupán Hitler volt tisztában azzal, hogy a Rajna-vidék 1936. március 7-i sikeres megszállása révén Franciaországot minden tőle Keleten majd lezajló agresszióval szemben eszköztelenné tette. Mégsem lett 1938 márciusában Berlint sújtó következménye Ausztria bekebelezésének, az Anschlussnak. Hitler azért volt oly végtelenül bosszús Horthy Miklós államfőre és társaira, mert hiába érezte-tudta, hogy lehetősége lenne Csehszlovákiát egyetlen csapással felszámolni. A „gyáva” magyarok miatt nem tudta azt megtenni. Azok ellenben nem vállalták a kigondolt színjátékban rájuk osztott szerepet. Azt, hogy először ők támadják meg északi szomszédjukat. A magyar vezetők Trianon gyermekei voltak. A történelemből tudhattak sok mindent rosszul, lehettek akár némely dolgokban tudatlanok is, ám a korábbi, hatalmas vérvesztéseket okozó nemzeti tragédiákkal tisztában voltak. És nagyon elméjükbe vésődött a nagy német nyelvtudós filozófusnak, Johann Gottfried Herdernek azon nézete, mely szerint (mint a Kárpát-medencében hajdan élt számos etnikumnak) a magyarságnak is a sorsa a teljes pusztulás lehet – ha még egyszer rossz döntést hoznak.

⁴³ Hory 1987, 247–248.

Neville Chamberlain, Edouard Daladier Münchenben 1938. szeptember végén abban a balga hitben járult hozzá a Szudéta-vidék Csehszlovákiától történő elcsatolásához, hogy ezzel megmentették a békét. Hiszen Hitler minden néprajzi követelését ezzel teljesítették. A Führernek pedig — oly sokszor szóno-kolta — minden vágya csupán az igazságtalanságok orvoslása. Természetesen ismerték (ha el nem is olvasták) a hírhedt *Mein Kampf*ot. Ám — zsongították magukat az ismert igazsággal — miért lenne Hitler kivétel, amikor a hatalom birtokában már oly sokan feledtek (és feledni fogják) ellenzékiként hirdetett radikális nézeteiket. Azért hittek ezen igazság sablonjában, mert képtelenek voltak átlátni, hogy a totalitáriánus nemzetiszocialista rendszer éppen a fajgyűlölet, más nemzetek végtelen (majdani fizikai elpusztításuk esztelen vágyába tor-kolló) megvetése a lényege.

A történelem nem a ráció, sokkal inkább számos esetben a sértett önérzet, a téves helyzetértékelések nyomán született rossz döntések históriája is. Nem csupán Joszif Visszarionovics Sztálin orrolt meg azért, hogy nem lehetett döntő-nökként jelen Münchenben.⁴⁴ Beck is ott akarta Lengyelországot látni.⁴⁵ Közben Hitler nem csupán korrigálni, hanem pusztítani akart. Azért, hogy azután felépíthesse az *Übermensch* birodalmát. Ezek az — úgymond — „gyáva” magyarak azonban nem fogadtak neki Kielben szót. A magyar „gyávaság” akadályozta meg a Führert abban, hogy a brit premier arcába nevetessen: semmi szükség néprajzi megállapodásra, az *ultima ratio*, a fegyverek rögvest mindent elrendeznek.⁴⁶

A történelem fintora, hogy gyávaság vádját a magyarok nem csupán a németektől, hanem a lengyel barátaiktól is megkapták.⁴⁷ Ha regényesen is, ám a lényegyet illetően pontosan ad számot erről Hory András visszaemlékezése,⁴⁸ s azt támasztják alá jelentései is. Tehát míg 1939 nyarán a lengyel fél még nem hajlandó a magyar-lengyel határ megszerzését célzó vezérkari megbeszélésekre,⁴⁹ addig éppen miután az első bécsi döntés nyomán a magyar vezetést a németek, majd az olaszok is nyomatékkal óvják Kárpátalja elfoglalásától, Varsóban is a magyar — úgymond — gyáva magatartás miatt elégedetlenkednek. – *La Hongrie nous a lâché*, a mi gyáva magyarjaink a szóbeszéd tárgya.⁵⁰

⁴⁴ Az 1939. augusztus 23-i szovjet–német megállapodás előzményei között München bizonyosan ott van.

⁴⁵ Hory 1987, 252, valamint Hory 1939. február 1-jei jelentése – K 63. 1939–17/7–632.

⁴⁶ Jörg K. Hoensch: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen 1967, 80. – „Ha a magyarok annak idején benne lettek volna a dologban – mondja a Führer Csáky István külügyminiszternek 1939. január 16-án –, akkor ő a szemébe nevetetett volna Chamberlainnek.” Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1968., 149. sz.

⁴⁷ A lengyel edíció elkészítéséhez megismert Hory-jelentések pedig világossá tették számomra ezt a korábban nem gondolt összefüggést.

⁴⁸ Hory 1987, 253.

⁴⁹ Ld. erre Hory 1938. október 11-ei, valamint az 1938. október 19-ei jelentéseit – K 63. 1938–17/7–348, K 63. 1938–17/7–3620, 3621, 3638.

⁵⁰ K 64. 1939–17–57. Hory 1939. január 18-ai jelentése.

München után Hitler addigi nagy blöffje mögül mindinkább kilógott a láb. Hory is ír jelentéseiben a német külpolitika kétértelműségeiről, arról, hogy Varsóban mind több kétely támadt Beck külpolitikájának helyessége felől.⁵¹ München után Prága ugyan sietve átadja Varsónak az igényelt területeket, ám ez a gyarapodás bagatell volt Berlin ereje növekedéséhez képest. És ezzel bizony tovább növekedett Lengyelország fenyegetettsége is. Ribbentrop 1938. október 24-én Józef Lipski berlini nagykövet előtt már egyértelműen bejelentette a Gdanskra/Danzigra való német igényt. Ebben a helyzetben növekszik meg Beck szemében a magyar–lengyel közös határ súlya, s vele a remény, hogy közelebb jutnak a “horizontális tengely” megvalósulásához, ellensúlyt képezhetnek Berlinnel szemben. Így lehet megérteni Varsó türelmetlenségét Budapest „tehetetlenkedésével” szemben. Ezért van az, hogy amikor 1939. január 5-én Beck Hitlerrel tárgyal Berchtesgadenben, akkor a Führernek bejelenti, hogy közös határt akar Magyarországgal. Mivel erre Hitler Gdansk/Danzig és a pomerániai autószátráda ügyét hozta szőnyegre, tehát megismétli Ribbentrop Lipski előtt tett október 24-i szavait, dermesztően világossá válik, hogy Berlin keményen Gdanskot akarja. A tárgyalások hangneme ugyan udvarias, ám a tartalma (Varsó számára) a kilátástalanságot sugallta. Becket — saját későbbi vallomása szerint — először fogja el a pesszimizmus.⁵²

*

Folyton-folyvást *veszedelmek* ágaskodnak a história körül. Természetesen nem a *múlt* valósága körül, mert annak már semmi sem árt. A lényegi kérdés az, hogy miként lehet az elmúltat valóban *hitelesen* megismerni. Hiszen az ismeretszerzés közben folyton ott ólálkodik annak a veszedelme, hogy hiába tudunk meg mennél többet egy-egy személyről, eseményről, országról, országok közötti kapcsolatról stb., tehát a történelem összetevőiről, szemünk előtt éppen *a lényeg homályosul el*. Mert az elmúltat a ma szemüvegén keresztül nézzük: korunk, nemzetünk, társadalmunk gyermekei vagyunk. Egyszerre vezetnek bennünket rokon- és ellenszenvek, azok fogságában tényeket negligálunk, vagy „csupán” túl- és/illetve lebecsüljük azok súlyát. Előadódhat, hogy a sok részlet ismerete éppen a nagy összefüggések pontos mibenlétét fedi el. És megfordítva: arra is van sok példa, amikor a történelem nagy folyamatairól alkotott kép bűvöletében *vakká válunk* a részletekben feltáruló valóság jelentőségével szemben.

Cinikus vélemény szerint emlékiratot azok írnak, akik már semmire sem emlékeznek. Az agykutatók ellenben arra figyelmeztetnek, s a hétköznapi tapasztalatok is arra vallanak, hogy az időződő ember elméje éppen hogy élesen exponálja a régi emlékeket. Ám ez az expozíció nem azonos a fényképezőgép mechanikájával. Az emberi elme úgy exponálja a régmúlt képeit, hogy a rögzí-

⁵¹ Ld. – például – Hory 1938. december 6-i (Budapesten december 10-i dátummal ellátott) jelentését. K 63. 1938–17/7–4301.

⁵² *Kovács Endre*: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp., Akadémiai, 1971, 356, 365.

tett képbe ilyen-olyan mértékben beúsznak a későbbi esztendőök élményei is. Azok az élmények, amelyek ugyancsak átformálják a múlt valós képeit. Az egyéni szerepkör — gyakorta — felnagyítódik, másoké kisebb lesz. A saját gyengeségek alig vagy egyáltalán nem látszanak, mások hibái felnagyíttatnak. És akkor még szólnunk kell az elfojtódás ismert, a túlélésünkhöz elengedhetetlenül szükséges élményéről. Minderre Hory András visszaemlékezései, s azon belül a most közelebbről vizsgált lengyelországi éveiről írott fejezetei *is* tanúbizonyságul szolgálnak.

THE WARSAW YEARS OF ANDRÁS HORY

by Pritz Pál

(Summary)

In 1987 the author of the present study already wrote about the memoirs of András Hory on the pages of this review. Important parts of the memoirs themselves, which amount to some 80 author's sheet, were published by Gondolat Kiadó also in 1987. In 2015, upon request from Poland, he prepared those parts of Hory's memoirs, which concern his years in Warsaw, for publication in Polish.

While the edition of 1987 was limited to selected parts, the volume about to be published in Polish in 2016 contains in full what was written by Hory about his years in Warsaw. Another important difference (and a marked strong point of the Polish version) is that the coming volume also publishes several related diplomatic documents from the period concerned: mostly reports sent by and instructions sent to Hory himself. The present study analyses this source material and proposes several new conclusions on its basis

Udvarvölgyi Zsolt

GERMANUS GYULA ÉS AZ 1956-OS FORRADALOM: AZ INDAI KAPCSOLATOK

(Források, visszaemlékezések)

Germanus Gyula (1884–1979) orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár életpályájának és munkásságának értékelése mind a mai napig megosztja a közvéleményt és a hazai tudományos közösséget.¹ Bár utazásai, kalandjai, publikációi, tudományszervező tevékenysége jóvoltából nemzetközi tekintélyt vívott ki magának, műveinek színvonaláról, ill. rendszereket kiszolgáló, politikai állásfoglalásainak értelmezéséről máig viták folynak. Nevét napjainkra itthon méltatlanul kevésbé ismerik,² bár könyvei az elmúlt évtizedekben rendszeresen megjelentek. Germanus hagyatékát az érdi Magyar Földrajzi Múzeum őrzi és gondozza.³ Az 1956-os forradalom és szabadságharc levereése után a vészterhes időkben a professzor — már hajlott korában — komoly közvetítő szerepet vállalt az indiai diplomaták és a Nagy Imre-kormányhoz hű erők (Bibó István,⁴ Göncz Árpád,⁵ ifj. Antall József⁶) között. 1956 decemberében az ő lakásán is találkozott egymással Kumara Padmanabha Sivasankara Menon⁷ In-

¹ *Simon Róbert*: Európai zarándokok Mekkában. In: *Vallástudományi Szemle* 1 (2009), 9–26.; *Udvarvölgyi Zsolt*: Germanus Gyula tudományos munkásságáról. In: *Vallástudományi Szemle* 3 (2010), 167–173.; *Dr. Kubassek János*: Germanus Gyula-kiállítás Érden – Az iszlám világ tudós kutatója. In: *Élet és tudomány* 2009. október – http://www.eletestudomany.hu/content/aktualis_20091002_germanus_gyula_kiallitas_Erden_az... Letöltés ideje: 2010. június 8.; *Kiss Dávid Sándor*: Germanus Gyula. In: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/germanusgyula.html> (Letöltés ideje: 2012. május 17.)

² Ezúton is szeretném megköszönni a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma, majd Balog Zoltán miniszter úr, Emberi Erőforrások Minisztériuma (NKA miniszteri keret) életrajzi monográfia elkészítésére „Ex oriente lux. Germanus Gyula keletkutató élete és munkássága”, ill. „Germanus Gyula orientalista életművének kutatásához” címmel beadott pályázataimra 2012-ben, ill. 2014-ben megítélt alkotói támogatását.

³ Ezúton is szeretném megköszönni a Magyar Földrajzi Múzeum munkatársainak, Puskás Katalinnak, Lendvai Timár Editnek és Dr. Kubassek János igazgató úrnak a több hónapos segítségét és rendkívül készséges hozzáállását.

⁴ Bibó István (1911–1979) jogász, politikus (NPP), politikai gondolkodó, egyetemi tanár, a Nagy Imre-kormány államminisztere.

⁵ Göncz Árpád (1922–2015) író, műfordító, politikus, a Magyar Köztársaság elnöke 1990–2000 között.

⁶ ifj. Antall József (1932–1993) tanár, könyvtáros, orvostörténész, múzeumigazgató, politikus, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke 1990–1993 között.

⁷ Kumara Padmanabha Sivasankara Menon (1898–1982) indiai diplomata, nagykövet.

dia moszkvai nagykövete, Nehru⁸ indiai miniszterelnök különmegbízottja, ill. ifj. Antall József tanár, későbbi miniszterelnök. Ha a szükség úgy hozta, tolmácsolta a felek közt, ha kellett, három évtizedes múltra visszatekintő indiai kapcsolatrendszerét⁹ mozgatva állt a demokratikus erők utóvédharca mellé. Kumara Padmanabha Sivasankava Menon 1956. december 2. és 7. között Budapesten tárgyalt. Nagykövetségként Moszkva mellett Budapestre is akkreditálták. A Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom kibontakozási javaslatát továbbította a szovjet kormánynak. Germanus élete végéig büszkén emlegette, hogy jó kapcsolatait kihasználva aktívan közreműködött a budapesti indiai nagykövetség hiteles információkkal való ellátásában. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) számos dokumentum található erre a rövid időszakra vonatkozóan, főleg ifj. Antall József aktáiban.¹⁰ Ezekből megtudható, hogy „(...) az ellenforradalom leverése után Göncz Árpád, Bibó és Antall levelet írtak Nehrunak, amelyben leírták álláspontjukat a forradalommal kapcsolatban. Írtak a karhatalom és a szovjet csapatok kegyetlenségeiről, a forradalmárok üldöztetéséről és kérték Nehru és az indiai kormány segítségét. A levél elküldése után Nehru az indiai kormány moszkvai nagykövetét, Kumara Padmanabha Sivasankara Menont¹¹ küldte Magyarországra. Menon itt a hivatalos látogatásokon kívül több megbeszélést folytatott a levél küldőivel, Bibóval, Gönczrel és Antall-lal, valamint a Paraszt Párt képviselőjével, Farkas Ferencel.¹² (...) Antall azt állítja, hogy egyedül is folytatott beszélgetést Menonnal, és részt vett Hajnal,¹³ Germanus és Menon beszélgetésében: elmondta, hogy Germanus és Hajnal igen ellenségesen nyilatkoztak Kádárékról, a Szovjetunióról.” Említésre méltó a jelentéshez fűzött megjegyzés is: „Erről a tárgyról az ügynök már írt jelentést. Itt az új az, hogy Germanus és Hajnal professzorok is kapcsolatban voltak az indiai követtel.”

Egy négy hónappal későbbi jelentésből újabb részletek tudhatók meg:¹⁴ „Újra elmesélte Antall tegnap az indiai követtel, Kumara Padmanabha Sivasankara Menonnal folytatott megbeszéléseit. Elmesélte, hogy Gönczrel együtt fogalmazták a levelet Menonhoz, amelyben kérték látogatását. A Menonnal folytatott tárgya-

⁸ Dzsaváharlál Nehru (1889–1964) ügyvéd, író, politikus, a független India első miniszterelnöke 1947–1964 között.

⁹ Germanus 1929-ben meghívást kapott a híres indiai költőtől, Rabindranath Tagore-tól, hogy az elnöklete alatt álló santiniketáni egyetemen (Bengál) szervezze meg az iszlamológiai tanszéket, és legyen annak első professzora. Felkészülten ment Indiába, számos egyetemen tanított, s bár megbízatása három évre szült (1929–1932), a kalkuttai és daccai egyetem vizsgabizottságának 1936-ig tagja maradt. Indiában, a delhi nagymecsetben tért át 1930-ban iszlám hitre, és került még közelebb a muszlim népekhez.

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-25787/1. „Egri Gyula” MNK BM BRFK PNYO Munka dosszié. Ügynök Egri Gyula H-13111, Adta: „Egri” Vette: Kállai Lili r. szds. Idő: 1959. III. 21. Tárgy: Antall József ügye. Jelentés: Budapest, 1959. március 21.

¹¹ Helyesen: K. P. S. Menon

¹² Farkas Ferenc (1903–1966) banktisztviselő, politikus (Nemzeti Parasztpárt, majd Petőfi Párt), újságszerkesztő, a Nagy Imre-kormány tagja.

¹³ Helyesen: Haynal Imre (1892–1979) orvos, belgyógyász, endokrinológus, egyetemi tanár.

¹⁴ ÁBTL 3.1.2. M-25787/1. „Egri Gyula” MNK BM BRFK PNYO Munka dosszié. Ügynök Egri Gyula H-13111, Adta: „Egri” Vette: Kállai Lili r. szds. Idő: 1959. VII. 20. Tárgy: Antall József ügye. Jelentés: Budapest, 1959. július 20.

lásoknál Germanus professzor és felesége volt a tolmács. Jelen volt Hajnal¹⁵ professzor és néha Göncz Árpád is. Antall azt állítja, hogy a megbeszéléseken az előbb már említett pártközi fórum megbízottjaként vett részt, és a megbeszélés előtt sokáig tanulmányozta Germánusz könyvtárában az indiai helyzetet és az indiai történelmet.” Későbbi jelentésekből egyértelműen fény derül ifj. Antall József Germanussal ápolt atyai, bensőséges nexusára:¹⁶ „Jelezte még azt is Antall, hogy Germanusnak is elmeséli a helyzetét és segítségét kéri, összekötéseit, világhírét felhasználva. – Germanus Gyula történezműről van szó.” Az ügynök Antall bizalmába férkőzve még személyesebb kapcsolatról is említést tett:¹⁷ „Megmutatta nekem Germanus Gyula nyelvész-professzor levelét, aki megköszönte Antall születésnapj gratulációit. Egyben sajnálatát fejezte ki az Antallt ért igazságtalan támadás miatt. Megnyugtatóan vigasztalta, hogy nem szabad elkeseredni, mert »lesz még ünnep a mi utcánkban.« Antall hosszasan bizonygatta a levél megmutatása után, hogy szerencsétlen ez a rendszer, ahol világhírű tudósok és országgyűlési képviselők így vélekednek a helyzetről.”¹⁸

Germanus vonatkozásában figyelemre méltó a budapesti indiai nagykövetség ügyvivőjének, Mohamed Attour Rahmannak a személyi dossziéja is:¹⁹ „Az Indiai Követség ügyvivője 1956. szeptember 29-én érkezett Budapestre szolgálattétel céljából. Az illetékes szervek kiszáratva javaslatot tettek személyi dosszié nyitására. „Mohácsi” fedőnevű ügynök jelentése szerint „először Germanus Gyula egyetemi tanárnál találkozott vele 1957. január 2-án, amikor Menon részére meghívást²⁰ (sic!) tartott lakásán. Menon urat elkísérte az indiai ügyvivő, Ramon (sic!) is, akivel a beszélgetések során ismerős (sic!) viszonyba²¹ került.” Ehhez kapcsolódik az aktában talált külügyminisztériumi feljegyzés²² is Rahman indiai ügyvivő látogatásáról: „Az ügyvivő (...) közölte, hogy Germanus professzort az indiai kormány két havi tartózkodásra meghívta Indiába egyiptomi útja során. Költségeket csak az országon belül térítenek.”²³ A feljegyzés végén sajátos jellemzés is olvasható az indiai diplomatáról: „Rahman Pakisztánban született, muzulmán, trockista, könnyűvérű nőt vett felesé-

¹⁵ Ismét Haynal Imre orvosprofesszorról van szó.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-25787/1. „Egri Gyula” MNK BM BRFK PNYO Munka dosszié. Ügynök Egri Gyula H-13111, Adta: „Egri” Vette: Kállai Lili r. szds. Idő: 1959. IX. 3. Tárgy: Antall Józsefről. Jelentés: Budapest, 1959. szeptember 4.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-25787/1. „Egri Gyula” MNK BM BRFK PNYO Munka dosszié. Ügynök Egri Gyula H-13111, Adta: „Egri” Vette: Kállai Lili r. szds. Idő: 1959. XI. 13. Tárgy: Antall Józsefről. Jelentés: Budapest, 1959. november 13.

¹⁸ Germanus 1979-ben bekövetkezett haláláig szoros, bizalmi, baráti kapcsolatban állt tanítványaival, ifj. Antall Józseffel (1932–1993). Az ÁBTL-ben talált, Germanushoz köthető iratok is rá, és nem édesapjára, id. Antall Józsefre vonatkoznak. Id. Antall József (1896–1974) jogász, menekültügyi kormánybiztos, politikus (FKgP), parlamenti képviselő, újjáépítési miniszter (1945–1946) volt.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-11369. „Mohamed Attour Rahman” MNK BM II/2-b. Személyi dosszié. SZ-5418. Megnyitva: 1957. VII. 2. Jelentés: Budapest, 1957. július 25.

²⁰ Fogadás, informális összejövetel volt.

²¹ Germanus és Rahman baráti viszonyba kerültek az idők során.

²² Uo. KüM. N. Pol. Osz. Kós Péter ov. 834/1957.

²³ A kiutazás és előadó körút végül is 1958. március–április között valósult meg.

göl, akinek apja orosz fehérgárdista volt. A múltban Rahman felesége Indonézia elnökének, Hattnak volt a titkárnője.”²⁴

Nem csak a rendszerváltás első, szabadon választott kormányának vezetőjéről, dr. Antall József miniszterelnökről (1932–1993) őriznek Germanusra vonatkozó dokumentumokat az ÁBTL-ben, hanem az 1956-ban szintén aktív szerepet vállaló, majd a köztársasági elnöki tisztséget 1990–2000 között betöltő Göncz Árpád (1922–2015) vallomásában is megtalálható a Professzorral való utalás.²⁵ Az ifj. Antall Józsefnek az indiai követséggel való kapcsolatát firtató kérdésre, Göncz a kihallgatásán így válaszolt: „Tudomásom szerint semmilyen kapcsolata nem volt az indiai követséggel, egy ízben találkozott társaságban Menonnal Germanusz Gyula professzor lakásán. (...) Tudomásom szerint ifj. Antall József, Germanusz professzor lakásán a házigazda és Hajnal István professzor²⁶ társaságában összejött (sic!) Menonnal. (...) Rahman gyakran kért tőlem felvilágosítást egyes személyekre vonatkozóan, akiknek neve mással folytatott beszélgetéseiben előfordult. Így fordult elő, hogy beszélgetéseink folyamán Germanusznál történt beszélgetés után Rahman felvilágosítást kért ifj. és id. Antall József, Hajnal István személyére.” Említésre méltó, hogy Göncz Árpád a sajtóban máshogy emlékezett vissza némely részletkérdésben a történetekre, mint a kihallgatási jegyzőkönyveiben. Ezekben szó sem esik Germanusról: „November elseje körül találkoztam össze egy ismerőssémmel, aki említette, hogy az indiai követség benne volna egy szovjet–magyar közvetítésben, ha kapna erre vonatkozóan felkérést, amelyet a magyar demokratikus szervek aláírnak. Az előző nap hozott össze egy barátom Bibó Istvánnal, akivel korábban már találkoztam, de nem voltunk közeli kapcsolatban. Egy pillanat alatt megállapítottuk, hogy az égvilágon mindenben egyetértünk. Az indiai közvetítésnek a lebonyolítása majdnem teljes egészében rajtam állt. A memorandumot Bibó és Farkas Feri fogalmazta meg, az alaphangját Pista²⁷ adta meg. (...) Ez olyan kompromisszumos megoldás volt, amelyet szerintem a magyar közvélemény 75 százaléka elfogadott volna. Megszereztem az összes magyar demokratikus szervezet és párt aláírását. India moszkvai nagykövete, K. P. S. Menon nemzetközi jogász volt, nagyon jó felkészültségű ember. A margitszigeti Nagyszállóban tartózkodott, talán kétszer-háromszor találkoztam vele Bibó Pista jelenlétében. Közben bömbölt a rádió, hogy ne lehessen lehallgatni a beszélgetésünket. Budapesten fiatal ügyvivővel álltam napi kapcsolatban, akit Rahmannak hívtak. Menon megkapta az aláírt kibontakozási javaslatot, s az ő tájékoztatásából tudom, hogy átadta Molotovnak. Tehát az oroszok nem utasították el az anyag átvetelét, de választ nem adtak rá.”²⁸

Göncz egy korábbi beszélgetésben hosszabban idézi fel az eseményeket, de különös, hogy Germanust itt sem említi: „November 10-ike körül találkoztam

²⁴ A magyar elhárítás vélemezhetette, hogy Rahman felesége hírszerző tevékenységet is folytatott.

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-150003/2-c/1. „dr. Bibó István és társai” MNK BM III/II/8. Osztály Vizsgálati dosszié. 10–52063/58. sz. Tárgy: Jegyzőkönyv Dr. Göncz Árpád kihallgatásáról Budapest, 1957. július 26., ill. augusztus 8.

²⁶ Helyesen: Haynal Imre

²⁷ Bibó István

²⁸ *Mátraházi Zsuzsa*: Göncz Árpád családi, '56-os és börtönalbuma. Kritika, 2006. november. In: http://www.gonczarpad.hu/goncz_arpad_csaladi_56_os_es_bortonalbuma Letöltés ideje: 2015. június 29.

össze egy újságíró ismerősömmel — Magyar Pálnak hívták —, aki elmondta, hogy az indiai követség benne volna egy közvetítésben, ha erre vonatkozólag felkérést kap a magyar demokratikus szervek aláírásával. (...) Ennek az indiai közvetítésnek a lebonyolítása majdnem teljes egészében rajtam állt. Én szereztem meg a munkástanács aláírását, a levelet a Parasztszövetség nevében többek közt én írtam alá, a Kisgazdapártból talán Antall József²⁹ aláírása került rá, s a Szociáldemokrata Pártból Révész Andrásé.³⁰ A felkérés eredeti példányát ma Új-Delhiben őrzik, nagyon-nagyon fontos dokumentum. A felkérés nyomán érkezett Budapestre Menon, az indiai nagykövet — egy nagyon jól felkészült, kiválóan tájékozódott nemzetközi jogász —, aki Moszkvában székelt, de ekkor Magyarországra akkreditálták. Budapesten az idő tájt csak egy fiatal, velem egyidős ügyvivő volt, Rahmannak hívták. Ő volt az, aki akkor az indiai kormány magatartását a magyar forradalommal kapcsolatban megváltoztatta. A parlamentjükben ezt úgy jelentette be Nehru, hogy Budapesten tartózkodik egy kiváló fiatal tisztviselőjük, akinek a jelentései alapján helyreigazítják korábbi álláspontjukat. Rahman nyilván fölismerte az itteni helyzetben rejlő lehetőséget, hogy India morális nagyhatalomként vehet részt egy európai nemzetközi konfliktus rendezésében. (...) Rahmannal rendszeresen, szinte naponta találkoztunk. Abban az időben az indiai követség minden lapot, emlékiratot, egyebet megkapott. A fiatalság és a forradalom gerincét alkotó aktív réteg nem bízott sem az amerikaiakban, sem az angolokban. Mint ahogy az új pártokban sem, tőlük tehát nem juthattunk semmilyen anyaghoz. Az amerikai meg az angol követség is mindig az indiaiakat próbálta megfejteni információkért. Március 15. előtt teljesen kétségbe voltak esve az angolok és az amerikaiak, hogy lesz-e valami, halálosan féltek tőle. Rahmant ostromolták, ő meg engem kérdezgetett. Én nem tartottam valószínűnek, Pista még hitt benne, hogy lehet valami, de én, aki biciklin jártam a várost, láttam, mennyi rendőr kíséri a villamosokat, és maga az utcakép sem vallott a „márciusban újra kezdjük” jelszóra, nem volt mögötte tényleges erő. Még volt tényleges erő a nőtüntetésben, a néma tüntetések mögött. A nőtüntetés híre Menonnál ért bennünket. Menon úgy, ahogy volt, beszállt a kocsijába, kiment a Hősök terére kocsival, rajta az indiai lobogóval, és egész idő alatt föl-alá kocsikázott, s csak a végén jött vissza. Folytattuk a tárgyalást, mi az indiaiakat közvetítésre kértük. Bibó Pista és Farkas Feri megfogalmaztak egy tervezetet a lehetséges megoldásról, amely a magyar közvélemény kilencvenöt százalékát kielégítette volna, s erről megállapodtak a Kisgazdapárttal, a Szociáldemokrata Párttal, az Értelmiség Forradalmi Tanácsával. Az iratot átadtuk Menonnak azzal, hogy mint kibontakozási javaslatot adja át az oroszoknak. Át is adta Molotovnak, de választ nem kaptak rá. Nem utasították el az átvételét, de nem is válaszoltak rá.”³¹

²⁹ Ifj. Antall József vállalt ebben is szerepet.

³⁰ Révész András (1909–1996) jogász, történész, szociáldemokrata politikus, 1956-ban az SZDP főtitkárhelyettese volt.

³¹ Göncz Árpád: „Az eszmék felezési ideje.” (Részlet *Hegedűs B. András* Göncz Árpáddal készített interjújából. 1985. február 14.) In: http://www.gonczarpad.hu/goncz_arpad_az_eszmek_felezesi_ideje Letöltés ideje: 2015. június 29.

Germanus kezdeti lelkesedése és közvetítő lendülete 1957 elejére alábbhagyott. A kezdődő letartóztatások és megtorlások óvatosságra készítették. Tanítványai később részben cinikus és rendszerkritikus megjegyzéseiről, részben lelkiismereti problémát is okozó opportunistusáról számoltak be. Fodor Sándor³² arabista, egyetemi tanár visszaemlékezése szerint³³ „Germanus képviselő is volt egy időben, de ez nála nem politikai állásfoglalás volt. Nyilvánosan nem hallottuk politizálni, de a fennálló rendszer iránti kritikus véleményét kiérezhettük az olyan finom humorral átszőtt megjegyzéseiből, mint például a következő: »Kérem, ma a világ két részre oszlik: a szabad világra és a szabad világra.« Ezzel kívánta jelezni, mennyire nevetségesnek tartja az ideológiai harcban folyton hangsúlyozott különbséget, mely a szocialista és a kapitalista világ között létezik. Jól tükrözi elutasító magatartását a következő történet is, melyet nem tőle, hanem másik tanáromtól, Czeglédy Károlytól³⁴ hallottam. Az 1956-os forradalom leverése után a magyar kérdés hosszan szerepelt az ENSZ napirendjén. Egy alkalommal a neves indiai politikust, Kumara Padmanabha Sivasankara Menont³⁵ küldték ki Magyarországra tényfeltáró útra. Mivel Germanusnak közismerten jó indiai kapcsolatai voltak, a magyar szervek javasolták neki, hogy keresse fel Germanust, hogy nála is tájékozódjék a magyar helyzetről. Germanus később így adta elő találkozásukat: »Megmondtam neki, hogy mi, magyarok Kádár mögött állunk, hiszen, ha valakit fenébe akarunk billenteni, mögéje kell állnunk.« Katona Tamás³⁶ történész, majd politikai államtitkár így vélekedett Mesteréről:³⁷ „ifj. Antall Józseffel kettesben hallgattuk meg ezt a keserves vallomást, és idéztük vissza később, amikor Germanus 1956 utáni kettős szerepével szembesültünk: azzal, hogy ő tájékoztatta becsületesen és részletesen a forradalom igazáról Kumara Padmanabha Sivasankara Menont, a Bécsből jelentéstételre Budapestre küldött indiai nagykövetet, néhány évvel később azonban mégis képviselőiséget vállalt a Kádár-féle látszatparlamentben.”

Germanus 1958 januárjában feleségével, Kajári Katalinnal³⁸ Kairóból Damaszkuszba utazott, hogy a damaszkuszi egyetem meghívásának eleget téve hat előadást tartson. Damaszkuszba az indiai kormány vendégeiként, annak meghívására Indiába repültek, hogy nyolc város — Bombay, Agra, Aligarch, Lucknow, Kalkutta, Hyderabad, Santiniketán, és Delhi — egyetemlein előadáso-

³² Fodor Sándor (1941–2014) arabista, egyetemi tanár, professor emeritus (ELTE-BTK).

³³ *Fodor Sándor*: „Az utolsó viveur.” Emlékeim Germanus Gyuláról. In: Germanus Gyula. A tudós és ez ember. Szerk. Lendvai Timár Edit. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2009. 55. Ezúton köszönöm a szerkesztő asszony és a Magyar Földrajzi Múzeum hozzájárulását a másodközléshez.

³⁴ Czeglédy Károly (1914–2004) arabista, egyetemi tanár, professor emeritus (ELTE-BTK).

³⁵ Helyesen: K. P. S. Menon

³⁶ Katona Tamás (1932–2013) történész, tanár, országgyűlési képviselő, politikai államtitkár, nagykövet.

³⁷ Dr. Katona Tamás: Germanus-tanítványok. In: Germanus Gyula. A tudós és ez ember. Szerk. Lendvai Timár Edit. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2009. 69.

³⁸ Germanusné Kajári Katalin (1903–1991) író, Germanus Gyula második felesége. Muszlim neve: Aisha.

kat tartson az arab irodalomról és az iszlám kultúrtörténetéről. Előadott továbbá a Rotary Clubban és az indiai Béketanácsban, valamint több hindu és muszlim kollégiumban is. Két hónapos indiai tartózkodásuk útiköltségeit és ellátását az indiai kormány állta. Az elsősorban tudományos célú meghívás kapóra jött a berendezkedő Kádár-rendszer külügyi adminisztrációjának. Az úttal, és különösen a Nehru miniszterelnökkel folytatott találkozóval legitimálni szerették volna a rezsim emberarcúságát, nyitottságát. Az út azonban nem várt bonyoldalmakat generált, amelyet a magyar diplomaták csak félve mertek hazajelenteni. Germanus 1958-as indiai útjáról mindenekelőtt a Sík Endre³⁹ külügyminiszternek Tamás Aladár⁴⁰ követ által, 1958 áprilisában írott követségi jelentések érdemelnek említést:⁴¹ „Germanus professzor itt-tartózkodását is megkíséreltük kihasználni a sajtóvonalon is. Ebből a célból összehoztuk a Statesman⁴² egy tudósítójával. Az interview szervezésekor az a gondolat vezetett, hogy a Statesman egyike a legreakciósabb lapoknak, melynél igen nehéz eredményt elérni. Az viszont, hogy Germanus professzor a kormány vendége, és hogy híres ember, az ő érdeklődésüket is felkeltette és ezért egyeztek bele az interviewba.” Szinte teljes terjedelmében idézhetjük a legfontosabb, Germanus professzor indiai látogatásáról szóló jelentést, amelyet Kázmér Zsigmond⁴³ attasé készített és Tamás Aladár követ hagyta jóvá 1958. április 18-án, és amely összefoglalja az indiai utat:⁴⁴ „Mint arról már táviratilag is beszámoltunk, Germanus professzor és felesége rendben megérkeztek Indiába februárban. Sajnos az utazás következtében előállott nagyfokú késés azt okozta, hogy megérkezésük után azonnal el kellett kezdeniük az indiai kormány által kidolgozott program megvalósítását. (...) Amikor Germanus professzor ide megérkezett, kész programmal várták, amelybe sem ő, sem mi nem tudtunk beleszólni. A professzor végül is különböző kényszerítő körülmények hatása folytán mégsem tudta megvalósítani az eredeti tervezetet, hanem hét indiai egyetemi várost látogatott meg és tartott ott előadásokat: Aligarh, Agra, Calcutta, Santiniketan, Nagpur, Hyderabad, New-Delhi. A számára kidolgozott program meglehetősen szoros volt és ő azon igyekezett változtatni, hogy ne kelljen minden percét utazásra és előadásra tölteni, hanem legalább annyi szabadideje maradjon, hogy megfelelő módon tudjon pihenni. Az Indián belüli utazás során mindenütt megkülönböztetett figyelmességgel bántak mindkettőjünkkel, és semmi panaszra nem volt okuk az ellátást és hasonló dolgokat illetően, eltekintve a keleti életmódra jellemző egy-két kisebb panasztól: pontatlanság, hanyagság, sok piszok, stb. Germanus professzor az előadások során általában az arab költészetéről és főleg az egyiptológiáról (sic!) beszélt. Emellett elmondása szerint sokat kellett foglalkoznia a magyarországi helyzettel is. Meglátása szerint főleg a vidéki vá-

³⁹ Sík Endre (1891–1978) történész, afrikanista, diplomata, nagykövet, külügyminiszter (1958–1961).

⁴⁰ Tamás Aladár (1899–1992) költő, író, műfordító, szerkesztő, diplomata, nagykövet.

⁴¹ MNL XIX-J-1-j 1945–1964 Delhi 9. 108/1/szig.titk./1958.

⁴² Indiai, angol nyelvű politikai napilap. Alapítva 1875-ben. Bővebben lásd: <http://www.thestatesman.com/> Letöltés ideje: 2015. december 3.

⁴³ Kázmér Zsigmond diplomata, nagykövet.

⁴⁴ Uo. 126/szig.titk./1958.

rosokban, amellet, hogy igen keveset tudnak Magyarországról, igen egyoldalú és főleg a nyugati hírekre alapozott tájékozottsággal találkozott. Ez vonatkozott az általános magyarországi élettel és különösen az 1956. évi ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatos ismeretekre. Véleménye szerint az emberek nem rosszindulatúak Magyarországgal szemben, mert miután ő tájékoztatta őket a valódi helyzetről, mindjárt megváltozott a nézetük, csak nincsenek megfelelően tájékoztatva arról, hogy mi történt Magyarországon és mi a jelenlegi helyzet. Az utazások és előadások során a professzornak többen felvetették, hogy szeretnének Magyarországra ellátogatni. Miután Germanus professzor Delhibe érkezett, sikerült kissé szorosabb együttműködést megvalósítani vele. Ezt az együttműködést össze sem lehet hasonlítani pl. Baktay Ervinnel⁴⁵ való együttműködésünkkel. Germanus professzor igen szívesen állt rendelkezésünkre egyes kérdésekben, soha nem lépett fel követelőzően sem anyagi, sem más kérdésekben. Sajnos delhii tartózkodása idő szempontjából nem volt a legszerencsésebb: közvetlenül április 4-re esett, amikor sokat kellett más dolgokkal is foglalkoznunk. A legnagyobb akadályt abban jelentette, hogy szerettünk volna a tiszteletére egy fogadást rendezni, azonban attól tartva, hogy az rossz hatással lehet az április 4-i fogadás látogatottságára, egy szűkkörű cocktail-ra voltunk kénytelenek korlátozni. A cocktail-party amellet, hogy nem jöttek el azok, akik ígérték, és akikre számítottunk, igen jól sikerült. Kb. 40 személyre számítottunk, hogy majd eljönnek, azonban mindössze 20-an jöttek el a meghívottakból. (...) Bár a professzorral szemben az indiai Kormány képviselői figyelmesek voltak, néha azt tapasztaltuk, nem foglalkoznak vele olyan mértékben, mint azt elvárnánk. Amikor Delhibe visszatértünk, pl. a Hyderabad House-ban szállásolták el őket. A professzor teljesen egyedül volt ebben a hatalmas épületben, és bár kényelmi és más szempontokból jó volt számára ez a hely, csaknem úgy tűnt, mintha el akarták volna őt zárni a szélesebb körű nyilvánoságtól. (...) A Minisztérium semmit sem tett meg annak érdekében, hogy nagyobb publicitást kapjon a professzor. Ennek ellensúlyozása céljából hoztuk össze a professzort a Statesman képviselőjével is, hogy ezen keresztül bizonyos publicitást adjunk itt tartózkodásának. Beszéltünk az Indiai Rádió képviselőivel is arról, hogy jó lenne, ha csinálnának vele egy riportot, de nem vállalkoztak rá. Delhiben a professzor szintén több előadást tartott az arab irodalomról, s általában az iszlámmal kapcsolatos kérdésekről. Ezeknek az előadásoknak — véleményünk szerint — nagy sikerük volt a hallgatóság körében. Tekintve, hogy Germanusék a tervezett időnél jóval később érkeztek meg először New-Delhibe, a Nehru miniszterelnökkel való találkozást el kellett halasztani, és csak azután kerülhetett sor rá, amikor ismét visszatértünk ide, március 29-én. A professzor a találkozásra úgy ment el, hogy előtte megbeszélte velem, hogy milyen kérdéseket kellene felvetni a miniszterelnöknek a követség részéről. A professzor felvette így a szorosabb kulturális kapcsolatok kérdését, az ösztöndíjasok cseréjét. Ezzel kapcsolatban Nehru azt mondta, hogy jó lenne, csak pénz-probléma van, és emellet az ösztöndíjasok cseréje esetében a nyelv kérdése. A professzor erre

⁴⁵ Baktay Ervin (1890–1963) indológus, festőművész, művészettörténész.

ismertette vele, hogy lehet angolul is tanulni Budapesten, és magyarul is meg lehet tanulni viszonylag rövid idő alatt, tehát ez nem megoldatlan akadály a két ország kulturális kapcsolatainak fejlesztése terén. A beszélgetés során felmerült a politikai helyzet kérdése is. Nehru elmondta, hogy levelet kapott St. Gallenből disszidens magyar diákoktól, amelyben kérték, tiltakozzon egy újabb magyarországi halálos ítélet ellen. A professzor azt válaszolta, hogy ő mindössze Pálinkás⁴⁶ kivégzéséről tud, s a nyugati tájékoztatás eltúlozza az erről szóló híreket. Nehru kissé találva érezte magát a professzor szerint, amikor a gazdasági helyzetről érdeklődve olyan tájékoztatást kapott, hogy Magyarországon nincsenek koldusok, és hogy az állam gondoskodik mindazokról a személyekről, akik képtelenek már dolgozni. Ezt a professzor különben igen gyakran elmondotta, s nagyon büszke volt erre. Összegezve megállapíthatjuk, hogy Germanus professzor indiai látogatása igen hasznos volt számunkra. Számos olyan személyt és csoportot tájékoztatott Magyarországról, a jelenlegi helyzetről, akikhez mi nem jutunk el, s akik a mi tájékoztatásunkat kissé hidegen fogadják, s nem túlságosan hisznek nekünk. Ugyanakkor sok olyan helyre eljutottak a professzor szavai, ahova mi a távolság, útiköltség-probléma miatt nem juthatunk el egyelőre. Tényként állapíthatjuk meg, hogy sokkal több mindent meg lehetett volna valósítani a professzor látogatása során, azonban ebben korlátozott minket az, hogy nagyon későn érkezett meg New-Delhibe, s a kormány által összeállított programot volt kénytelen azonnal elkezdeni megvalósítani, s így látogatásának döntő idejét a vidéki utazás kötötte le.”

A szintén Sík Endrének küldött, „Információ Nagy Imréről” c., 1958. április 19-én kelt követjelentés több szempontból érdemel figyelmet:⁴⁷ „Nagy Imre személye még mindig bizonyos érdeklődés tárgya Indiában és időről időre fordulnak hozzám, információt kérve jelenlegi sorsát illetően. Hozzám ez ideig romániai tartózkodásáról eltérő közlés nem érkezett. Éppen ezért rendkívüli módon meg voltam lepődve, amikor Germanus professzor határozottan elmondotta, hogy Nagy Imre Magyarországon van, először letartóztatásban volt, jelenleg házi őrizetben. Amennyiben ez így van, valószínű, hogy Rahman megfelelő információt tudott haza küldeni. Nekünk viszont itt nem használ, ha én akár a tényeknek meg nem felelő választ adok, akár kitérek a válaszadás elől.”⁴⁸

A Nehru–Germanus tárgyaláson folyt valós diskurzust Dr. Kubassek János geográfus, az érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója tárta fel:⁴⁹ „Az indiai magyar nagykövet, az ismert költő, Tamás Aladár közbenjárásával sikerült elintéznie, hogy India miniszterelnöke a hivatalában személyesen fogadja a magyar tudóst. Dzsavaharlal Nehru — aki Kasmírban született hinduként, mohamedán környezetben cseperedett fel — megkülönböztetett érdeklődéssel fogad-

⁴⁶ Pálinkás Antal (született Pallavicini Antal őrnagy) (1922–1957) honvéd őrnagy, a forradalom mártírja.

⁴⁷ uo. 132/sz.t./1958.

⁴⁸ Hazánk indiai nagykövetsége nem kapott semmilyen hivatalos értesítést a Külügyminisztériumtól 1958 áprilisáig, hogy Nagy Imrét, a forradalom miniszterelnökét és társait már egy évvel korábban, 1957. április 14-én Magyarországra hozták!

⁴⁹ *Kubassek János: Utószó.* In: Germanus Gyula: Kelet fényei felé. Budapest, Palatinus, 2003. 241–245.

ta az iszlám kultúra tudós professzorát. Több tanulmányát, cikkét előzőleg már ismerte. (...) Nehru hivatali dolgozósobájában fogadta Germanus Gyulát, feleségét, Aishát és Tamás Aladárt, a magyar nagykövetet. Indiai részről a titkára és egy külügyminisztériumi diplomata, valamint Nehru leánya, Indira Gandhi⁵⁰ volt jelen a beszélgetésen. (...) A többórás fogadás fő témája az 1956-os magyar forradalom eseményei voltak. Nehru udvariasan, de kíméletlenül kérdezett, egyenesen, köntörfalazás nélkül fogalmazott: Milyen az a munkáshatalom, amely ellen a saját munkásai fellázadnak? A felkelők miért verték le a vörös csillagokat, ha nem a szocializmus ellen fogtak fegyvert? Miért tartóztatták le Nagy Imrét, a törvényes magyar miniszterelnököt? Miért hagyta el oly sok fiatal a hazáját, a szovjet beavatkozást követően? Miért nem tértek haza, ha ott-hon már olyan jól, olyan rendben mennek a dolgok? Mi történt a megtorlások során? Germanus Gyula nem készült fel ezekre a kérdésekre, de megpróbálta védeni a védhetetlent. Azt tudta, hogy a szocializmus eszméje nemcsak a tudatlan indiai nincstelének, hanem számos indiai értelmiségi előtt is nem lebecsülendő vonzerővel bírt az 1956-os forradalom előtt. Indiai utazásai során azonban érzékelte, hogy a forradalom eltiprása — világnézettől, pártállástól függetlenül — nagy megdöbbenést váltott ki a világ legnépesebb demokráciájában. (...) Germanus nem cáfolta a tényeket, csak megjegyezte, hogy a világsajtóban maga is számos rosszindulatú híresztelést olvasott Magyarországról. Hozzávetette: sajnos, olyan felelőtlen zszurnaliszták irkálnak össze-vissza mindenféle valótlanosságot, akik soha nem jártak Magyarországon, nem ismerik a tényleges magyar viszonyokat, másodkézből szerzik információikat. Bizonyítékok nélkül is állítanak mindenfélét – hangoztatta az ősz tudós. Nehru felállt, az asztalhoz lépett, félretette a világlapokat, és a diplomáciai jelentéseket tartalmazó dossziékat, majd elővett néhány levelet. Az autentikus bizonyítékokat. Vérrel átitatott, magyar menekültek által írt, nyugati országokban feladott angol-nyelvű levelek voltak a dossziéban. Az egyik levélből felolvasott néhány mondatot, mely arról tudósított, hogy az Ausztria felé tartó elfogott felkelő fiatalok előre-nyújtott kezét egy szovjet járór megszagolta, s akinek puskaporszagúak voltak az ujjai, azt helyben minden vizsgálat és kérdezősködés nélkül kivégezték. A levelet a szabad világból írta olyan művelt személy, aki szemtanúja volt az eseménynek. A levélíró pontos kilétét Nehru nem fedte fel, de a felolvasottak nagyon meggyőzőek és életszerűek voltak. Germanus Gyula dermedten hallgatta az indiai miniszterelnök szavait. A magyar orientalista nem tudhatta, még milyen egyéb levelek lapulhatnak a dossziéban, de megpróbálta menteni a menthetetlent. Egyes levelekből nem szabad általánosítani – próbált érvelni, de szavaira furcsa válasz érkezett. (...) Nehru nem szólt, csak nagyot sóhajtott, és keserűen elmosolyodott. Germanus sem érvelt tovább, mert mindketten tudták, hogy a dossziékban rejlő levelek az igazságot tartalmazzák. (...) Az indiai követ, Tamás Aladár nem merte hazajelenteni a Nehrunál elhangzottakat, mert rettegett attól, ha Budapesten megtudják, pontosan mi zajlott az indiai miniszterel-

⁵⁰ Indira Gandhi (1917–1984) politikus, parlamenti képviselő, India miniszterelnöke 1966–1977, ill. 1980–1984 között.

nökkel való beszélgetés során, akkor az ő diplomáciai pályafutása könnyen befejeződhet.”⁵¹

Germanus az 1958. november 16-i országgyűlési választásokon a Hazafias Népfront párton kívüli jelöltjeként parlamenti képviselőséget is vállalt, két cikluson keresztül, 1966-ig. Jelölésével a Kádár-rendszer a tudós nemzetközi reputációját és — nem utolsósorban — közel-keleti és észak-afrikai kapcsolatrendszerét szerette volna kiaknázni. Az idős professzor a Külügyi Bizottságnak lett aktív tagja. Tettével hozzájárult a konszolidációhoz, a harmadik világ felé forduló magyar külpolitika sikeres nyitásához. Ugyanakkor a Nehru-tárgyalás rámutat arra is, hogy a rendszer kegyeltjeként utazgató, adomázgató, fogadásról fogadásra járó, idősödő professzornak külföldön olykor a „pofozó bábú” hálátlan szerepköre jutott.

GYULA GERMANUS AND THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956:
THE INDIAN CONNECTIONS

(Sources, Recollections)

by *Udvarvölgyi Zsolt*
(Summary)

The paper deals with the role played by Gyula Germanus (1884–1979), orientalist, writer, linguist, literary historian and university professor, in the events of 1956, as well as with his journey to India in 1958. After the suppression of the 1956 revolution the already aged professor assumed an important mediatory role between Indian diplomats (K.P.S. Menon, M. A. Rahman) and the forces loyal to the Imre Nagy government. In case of necessity, he acted as an interpreter, and putting to use the Indian network of relations which he had created over the three previous decades, gave support to the rearguard fights of the democratic forces. Of the documents kept in the Historical Archives of the Secret Services it is before all those related to József Antall junior and Árpád Göncz which are published here. The initial enthusiasm and mediatory drive of Germanus had lost in intensity by early in 1957. The beginning of arrests and retaliation commanded prudence. His students later recalled his cynical and critical remarks about the regime but also his opportunism which caused him serious internal troubles. The successful lecture series which he undertook in the spring of 1958 in India led to unexpected complications, however. The report about his fairly embarrassing meeting with prime minister Jawaharlal Nehru is published here for the first time, together with another diplomatic accounts with regard to other programs of the journey.

⁵¹ Kubassek említést tesz az információ forrására is: „A fentieket az orientalista özvegyétől, Kajári Katótól — Aishától — hallottam 1983-ban, amikor a Magyar utazók, földrajzi felfedezők című kiállítás anyaggyűjtését végeztem, s az idős asszony a bizalmába fogadott.” In: uo. 244–245.

VÁLASZ EGY VÁLASZRA

A Századok 2015/5. számában recenziót közöltem az Ö. Kovács József által szerkesztett „Vidéki Magyarország 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.” című dokumentumkötetről. Írásomban méltányoltam, hogy a kötet bevezető tanulmánya „sok fontos és előremutató megállapítást tartalmaz” s azt is, hogy a munka „a hazai mezőnyhöz képest széles körű válogatáson alapul.” Ugyanakkor nem hallgattam el a kötet hiányosságait, gyengeségeit és tévedéseit sem. Röviden összefoglalva ezek a következők voltak:

1. A kötet címe félrevezető. A „vidéki Magyarország” nem azonos a parasztsággal, amelyről a kötet szól.
2. Nincs megindokolva, hogy 1970 miért korszakhatár a magyar agrár- és vidéktörténetben.
3. A címlap szerzőként tünteti fel a szerkesztőt.
4. Több dokumentum olyan másodközlés, amely a szerkesztő korábbi kötetében már megjelent, s ezt nem jelzi.
5. A dokumentumok jegyzetelése hiányos, egyes dokumentumokat rossz címmel jelentek meg, szerzőjük nem az, aki a szövegben szerepel.
6. Az 1945-ös földreform célja nem a „kulákok” likvidálása volt.
7. Az 1945 és 1970 közötti agrárpolitika összetettebb volt annál, mint ahogy a bevezetőből és a válogatásból kitűnik.
8. Számos fontos társadalomtörténeti esemény (pl. korai tagosítások, kulákperek és kitelepítések, az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás) nem vagy alig szerepel a dokumentumokban.
9. A korabeli politikai elit tagjairól téves, pontatlan és elégtelen információk sora szerepel a kötetben.

Kritikus megjegyzéseim közül Ö. Kovács József egyetlen egyre adott érdemi választ: az 1945-ös földreform kulákbirtokokat érintő jellegére. A szerkesztő konkrét megállapítása igaz, s ebben nincs vita közöttünk. Magam is úgy véltem recenziómban, hogy „elérkezett az ideje az 1945-ös földreform újragondolásának, mivel számos olyan problematikus eleme volt a folyamatnak, amelyről korábban nem, vagy csak érintőlegesen esett szó.” Ám a felsorakoztatott részadatok nem támasztják alá azt az állítását, hogy a módos parasztság módszeres likvidálása már 1945-ben megkezdődött. Ezt az is bizonyítja, hogy a földreform során több százezer ember igényét nem, vagy csak nagyon kis mértékben tudták kielégíteni. Bár egyes településeken előfordult, hogy a törvényben meghatározott mértéken túl is hasítottak ki földdarabot a gazdagabb parasztok földjéből, a kulákság szisztematikus felszámolása és ellehetetlenítése csak 1948 végétől indult meg.

A többi észrevételemre Ö. Kovács József érdemben nem reagált, ehelyett megpróbálta személyes és politikai síkra terelni a vitát.

Papp István

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZEGED

Összeállította: Blazovich László (Balia-Nagy Judit, Horváth Ferenc, Kelemen Gábor, Kratochwill Mátyás, Máté Zsolt, Szemerey Anna, Szerdahelyi Péterné és Takács Máté közreműködésével)

A történeti topográfia adattárát készítették: Apró Ferenc, Barta Tibor, Blazovich László, Farkas Csaba, Horváth Ferenc, Kelemen Gábor, Kormányos András, Kratochwill Mátyás, Petrovics István, Szerdahelyi Péterné, T. Knotik Márta, Takács Máté

Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Várostartörténeti Albizottsága megbízásából a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület, Szeged, 2014. 155 lap + 12 fólión 54 térkép. (Magyar Várostartörténeti Atlasz 3./ Hungarian Atlas of Historic Towns No. 3; Sorozatszerkesztők/Series editors: † Kubinyi András, Szende Katalin, Tringli István.)

Amint arról az Előszóban az összeállító — valójában: szerkesztő — Blazovich László tájékoztat: a Nemzetközi Várostartörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Historie des Villes) vállalkozásában 1968-ban indult el az „Európai Városok Történeti Atlasza” projektum. Ehhez jókora késéssel csatlakozott a „Magyar Várostartörténeti Atlasz”, melynek első darabjait (Sopron, 2010; Sátoraljaújhely, 2011) követi a második „hullám”: Szeged, Kőszeg, Miskolc, Pécs, Vác és Buda (1686–1848). Ennek első darabja, sorszámozás szerint a 3. kötet: Szeged történeti topográfiája (2014). Ez már — Ferdinand Opll 2012-i javaslata szerint — napjainkig követi a városfejlődést.

Szeged városának mindig is szívügye volt históriájának feltárása s közzététele. Máig jelentős Reizner János négykötetes monográfiája (Szeged története, 1899–1900, vö. Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora, 1901), melyhez a kései kutatók — így jelen kiadvány szerzői is — vissza-visszanyúlnak, nem egy helyütt kritikával illetve a nagy előd: a jogvégeztet városi főjegyző, majd könyvtár- és múzeumigazgató eredményeit.

Az ötvenes évektől szépen gyarapodó helytörténeti irodalomban kitüntetett helyet foglalnak el a nagyvárosok monográfiái; ebben úttörő szerepet játszott — Budapest nyomán — a Szeged története és a Debrecen története. Ezen ötkötetes, sokszerzős munkák előkészületei és kiadásai évtizedekig húzódtak.

Az új Szeged történetét, melynek gondolata jó négy évtizeddel ezelőtt vetődött föl, s rövidesen el is kezdődtek munkálatai, főszerkesztőként egy ideig Péter László jegyezte, ám — a városi hivatalosság döntéséből — tőle Kristó Gyula vette át e széleskörű tájékozódást igénylő — az 1. kötet szerkesztését is magában foglaló — munkát, melyben a kötet szerkesztők voltak segítségére: Farkas József, Gaál Endre és Serfőző Lajos. E Szeged története köteteinek sorát (1:1983; 2:1985; 3/1–2: 1991; 4:1994) az időközben bekövetkezett változások nyomán a főszerkesztő kénytelen-kelletlen egy vékony kötetével (Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig, 1992) befejezetlenségében is lezártnak tekintette.

A megszakadni látszó munka fonalát a Kristó-tanítvány mediavista településtörténész Blazovich László vette föl. Az addigi kutatási hozadékot saját — az újabb korokra is kiterjedő — eredményeivel együtt sommázó Szeged rövid története (2005) nyomán új munkatársak bevonásával is megszerkesztette az 1945-től 1990-ig terjedő szűk fél évszázadot átfogó Szeged története 5. kötetét (2010) is. Mindkét kötetben fokozottan érvényre juttatta a modern várostartörténeti kutatások követelményeit, így pl. a városkép változásaira különös hangsúlyt helyezett.

A középkori településtörténetből induló levéltáros szerkesztő, aki időközben a szegedi jogtörténeti tanszék társprofesszora is lett, nagy figyelmet fordított a városi intézménytörténetre; ez nála az Ofner Stadtrecht-től (Buda város jogkönyve, 2001) a legújabb időkig terjed.

Immáron tehát kész a leltár! Éppen csak valaki — egy 21. századi Kulinyi Zsigmond, aki nem melleleg a Szegedi Napló szerkesztője volt — hiányzik, hogy megírja a mai „Szeged új korát” (1990–2015).

E monográfia-munkálatoknak jelen várostörténeti atlasz mintegy betetőzése, egyszerűsmind előhírnöke is lehetne a valamikor — talán néhány évtized múltán — új szerzői és szerkesztői gárdával, mélyebb és kiterjedtebb kutatások alapján megírandó, immáron harmadik Szeged történetének. Noha ez ma még a jövő zenéje, a Szeged története (1983–2010) nem lényegtelen elemekben már mostanra meghaladtottá vált (válhatott). Jelen atlaszban jelentős momentumok — pl. Alszeged és Alsóváros elkülönítése, nemkülönben a város középkori országos státuszának megállapítása: a szabad királyi város helyett királyi szabad város titulus (Blazovich László), avagy az 1879-i nagy árvíz után a városföltöltés magasságainak kérdése — új megvilágításba kerültek. Megelőlegezem: az atlasz ezekben és számos más nem lényegtelen kérdésben olyan új eredményeket hozott (hozhatott), melyeknek a közkezen forgó monográfiákat — Reiznert és az újabbat — olvasók és használók éppen az ellentétes leírásairól szerezhetnek csak tudomást. Természetesen nincs ebben semmi különös; jó kutatóknak mindezt ismernie kell.

Szeged várostörténeti atlasza — behajtogatott külső borítóban — két nagy egységet foglal magában. Az első: a szöveges opus maga is három részből áll; ezek: Szeged történeti helyrajza (5–64.), a Történeti topográfiai adattár (65–146.), valamint a Szakirodalom- és rövidítésjegyzék (147–155.). A történeti helyrajz bilingvis: magyar és angol nyelvű, ámbar az angol szövegek kivonatos jellegűek; az adattárban a magyarul nem olvasókat az angol címek tájékoztatják, miként a három részre tagolt (A, B, C) térképek és városábrázolások esetén is. Ezek száma 54-re rúg.

A szöveges helyrajz és az adattár oly szerteágazó, mondhatni enciklopédikus jellegű, hogy mindenre, de még a fontosabb kérdések széles körére is kiterjedő ismertetést és mérlegelést nem tarthatom föladatomnak. Áttekintésük után így is mód nyílhat némely súlyponti kérdések, lett légyenek azok topográfiaiak vagy éppen intézménytörténetiek, korszakokon átívelő bemutatására.

Szeged történeti helyrajza öt tanulmányból áll: A kezdetektől a középkor végéig (Blazovich László); Szeged 16–18. százada (Máté Zsolt); Szeged topográfiája a 19. században (Balia-Nagy Judit); Szeged topográfiája a 20. században (Takács Máté) és A szegedi vár (Horváth Ferenc). Mind az öten dicséretre méltóan oldották meg föladatukat, ami azért is hangsúlyozható, mert nem mindegyikük historikus indíttatású. E szempontból hadd emeljem ki Máté Zsoltot, aki — Balla Antal térképeire (1776/77) is tekintettel — az 1522. évi dézsmajegyzék és török defterek fölhatalásával alapvonalaiban matematikai (informatikai) módszerrel példaadó módon már negyedszázaddal ezelőtt fölvázolta Szeged 16. századi helyrajzát. (Szeged XVI. századi helyrajza. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIV. Szeged, 1989. 5–75.; ism. tőlem: Szegedi Műhely 1991/1–4: 141–145. „A Szeged története 2. kötetének szerkesztője — írtam akkor — még vázlatosan sem közölte a Város akkori helyrajzát!”)

Az egymást követő szerzők többnyire jól kapcsolódnak egymáshoz; némi ismétlés és dőcönő itt-ott így is mutatkozik. Nem lehetett pl. a szerkesztő Blazovich László föladata, hogy a két rév — a tápai és a szegedi vár melletti — időben nyilvánvalóan változó átjárhatóságát és jelentőségét illetően közte és a régész Horváth Ferenc közötti ellentmondásokat kiiktassa. Horváth egyéként kitűnő munkát végzett a vármaradványok föltárásában. Ez az 1880-ban elbontott, s ezért 1686 előtt csak gyér forrásanyagban megjelenő objektum ma már csak a régész eszközeivel kutatható. Történeti topográfiailag nagyon is fontos, valóságos viszonyítási pont. Érintőleg más szerzők is foglalkoznak vele; mégis: kapcsolódásuk Horváth Ferenchez és tanulmányához lehetne szervezesebb. Így az olvasóra marad — a térképek és más ábrázolások összevetésével is — a 18. században katonai jelentőségét veszített várnak (váracsnak) és a külső, árokkal s földszáncal való erősítéseknek (Eugénius árok), különösen a tőle (illetve a mai városházától) nyugatra eső városi terület szerkezete befolyásolásának konstatálása.

A Történeti topográfiai adattár címszavai: 1. Név; 2. Jogállás; 3. Birtokviszonyok; 4. Határok; 5. Közigazgatási besorolás; 6. Közigazgatási beosztás; 7. Népesség; 8. Utcák; 9. Egyházak; 10. Temetők; 11. Út menti keresztek; 12. Erődítések; 13. Igazgatási épületek; 14. Kereskedelem; 15. Kézművesség és ipari termelés; 16. Szolgáltatás és szórakozás; 17. Egészségügy; 18. Oktatás; 19. Különleges jogállású lakóterületek; 20. Közútvégek; 21. Közlekedés; 22. Természeti képződmények; 23. Mezőgazdaság; 24. Bányák; 25. Halastavak és halászó helyek; 26. Malmok.

A térképek tartalom szerinti jegyzéket, nemkülönben a szövegközi ábrákat — részben ugyancsak térképeket — tartalmazó jegyzékét csatolják. A térképtáblák három kategóriába tagolódnak. Mivel nyomdatechnikai és közlés-ökonómiai szempontból maguk a táblák nem sorrendben vannak, elkelt volna hozzájuk olyan mutatóféleség is, amely megkímélte volna a használat egyeztetéseiktől. Az A sorozat élén áll a Giba Antal kataszteri térképe (1841–1844) fölhatalásával készült, a házakat is föltüntető 1:2500 méretarányú — térképészeti szakkifejezéssel —

georeferált alaptérkép, melyet több későbbi térképre is rávetítenek (A.1.1.; 1:5000 méretben a szűkebb belső terület: A.1.2.). Az ún. fázistérképek a város nagy határára tekintettel 1:10 000 méretarányban készültek. A B sorozat térképei a város szociotopográfiai és városmorfológiai fejlődését ábrázolják. A C sorozat térkép-reprodukcióinak egy része tudósi elképzeléseket követve vezet a múltba, más részükön a korabeli veduták, városlátképek valós és valótlan elemeit bön-gészhetik az érdeklődők.

A három csoportba tagolt térképanyagot e helyütt megkíséreljük kronológiai sorrendbe szedni, s így áttekintést adni a fáradságos munkával készült gazdag anyaghoz.

Szeged 11–14. századi térképének természetesen nincs eredetije; egy tudós térképrajzolói konstrukció Kratochwill Mátyástól való (A.3.1.). Az Alföld 14–16. századi úthálózatának fölvázolása is mutatja a város jelentőségét (C.3.1.). A Balla-térkép (1776/77) szolgált alapul Máté Zsolt helyzetrajzához az 1522. évi tizedjegyzék rejtette lehetőségeinek kiaknázásával (A.3.2.). A török időkből egyetlen eredeti ábrázolat marad fenn: Dselalzade Musztafa krónikájában a szerző festménye Szeged váráról (1552: C.1.2.).

A török alóli fölszabadulás nyomán átmenetileg határszélre jutott Szeged topográfiáját, illetve városképét hadmérnökök örökítették meg: Lambert Lambion 1695-ban, egy térkép ismeretlenül 1698-ból és De la Croix Paitis várostérképe 1713-ból; a külső erődítések képét is ábrázolja Ernst Wenzel Durchlasser várfölmérése 1751-ből (C.1.2. – C.1.4.).

Hozzájuk kapcsolható látkép: a városról és a Palánkról (1709), valamint a városnak és környékének rekonstrukciója a sáncok elbontása előtti időkből (1775) (C.4.1.; C.3.2.).

A fokozatosan terjeszkedő Város és határát ábrázolja a II. József nevéhez fűződő I. katonai fölmérés (1783) térképe (A.2.1.). Balla Antal felmérése (1776/77) s más, 19. század eleji térképek alapján készült Szeged és Újszeged környéknek vázrajzi rekonstrukciója (A.3.4.).

A Tisza bal partjáról való látképeket (C.4.2., C.4.4.) a szegedi oskolák tekintete egészíti ki 1820-ból (C.4.3.).

Giba Antal kataszteri térképeit (1841–1845) nem csupán az említett alaptérképek megrajzolásánál használták (A.1.1.–2.), hanem 1:96 000 méretarányban Szeged külterületének áttekintő térképéhez is (C.1.6.).

Szeged első, a nem szakember számára is használható nyomtatott térképét az olasz származású városi főmérnök, Josef Bainville rajzolta meg (Sz. kir. Szeged városának helyzetterve. 1850 – C.1.7.); a jelek szerint először „összesítve” Giba Antal kataszteri térképeit. Ha némi eltérésekkel is, erre utal a két térképből konstruált fázistérkép (A.3.5.).

Közvetlenül a Víz (1879) előtti topográfiát adja az 1861-i II. katonai fölmérés részlete (A.2.2.); kiegészítik ezt a vasúti híd ábrázolásai (1858, 1870 után) is (C.4.5.–6.).

Az 1879. tavaszi nagyárvizet látképek idézik, s még a korábbi kor: a régi Szeged emlékeit őrzik a nem sokkal későbbi templomábrázolások is (C.4.7.–13.).

Az új, modern Szeged „nulladik órája” maga e nagyárvíz volt. Képet kapunk az árvíz kiterjedéséről (a megmaradt épületekkel), a belterületnek a feltöltés előtti rétegtervéről, a megvalósult feltöltésről, valamint – a rekonstrukció előtti állapotot tükröző belterületi átnézeti térkép (1879) után (C.1.8.), Heller Lajos mérnök megrajzolta Szeged szab. kir. város utca hálózatának hiteles átnézeti térképe (1883) alapján a város lényegesen megváltozott, körutakra és sugárutakra épülő topográfiájáról, amely máig megmaradt (A.3.6.–8.; B.3.). Jól mutatja ezt a máig terjedő (1841/44–2010) fázistérkép is (A.3.9.).

A 19. századi és 20. század eleji további térképek: Szeged és tágabb környezete (1834), a Maróthy Mátyás rajzolta védelmi tájrajz (1848), valamint a városhatár és a Tápéi rét (1907) térképe. (C.2.1.–3.).

A Víz utáni, még inkább a 20–21. századi változásokat ábrázolják a Takács Máté volt városi főmérnök rajzolta térképek: a már említett feltöltés rekonstrukciója, a beépült és felhasznált területek ábrázolása (1900–2010), a két világháború közötti családi házas telepeket, a területhasználat változását (1900–2010), az 1990 után megszűnt, valamint 2010-ben még működő jelentősebb ipari üzemek topográfiáját, a belvárosi foghíjbeépítéseket (1945–2010), a lakó és vegyes területek építészeti karakterét (2010) és a „történeti városrész” épített építészeti örökségét tartalmazó térképek (B.3.–10.).

A történeti értéket a mával kapcsolja össze 1:10.000 méretarányban Takács Máté fázistérképe (1841/43–2010) (A.3.9.). A mai állapotokat rögzíti az ugyancsak 1:10 000 méretarányú Szeged topográfiai térképe, 2010, valamint a városközpont 1:5000 méretarányú légi felvétele (A.4.1.; A.5.1.).

Szegeden máig megmaradtak a történeti városrészek: Belváros (Palánk), Felsőváros, Rókus, Alsóváros. Móravárost is annak lehetne tekintenünk, ám jogilag is kimutatható különállása

már nem lehetett; hasonló Újszeged helyzete, amelyet — mint Torontál vármegyei mezővárost — közigazgatásilag csak a Víz után, 1880-ban csatolt a törvényhozás a Városhoz. A többi — telepnek nevezett — városrész történeti gyökerekkel nem bír, esetlegesen egykori önálló települések nevét őrzi.

Az említett városrészek közül Palánk, Felsőváros és Alsóváros bírnak középkori előzményekkel, ámbar történetileg és topográfiaileg körükben is több vitás kérdés van.

Amint azt jelen munka is igazolja, a Tisza menti rétségi területen kialakult város települését a folyó, a vele összeköttetésben lévő mellékágak, valamint — legalább az év egy részében — vízzel borított összefolyások (csöpörkék, tankák) miatt a megtelepedés az ezek között húzódo, víz nem járta magasabb területeken történhetett.

A nem jogi, csupán területi értelemben vett város — maga a királyi vár is, amely 1308 előtt épülhetett — és közvetlen környéke ilyen szárazulaton foglalt helyet. Bár korábbiakban folyt (folyhatott) feltöltés, a vizes területek csupán a nagyárvíz utáni térszintemelés során tűntek el a város lakott területéről.

Önmagában ez a települési széttagozódást eredményező adottság eredendően nem járható a településrészek jogi elkülönítésével. Oklevelek a várost a 14. század első harmadáig (1338) kizárólag Szeged néven, azaz egységesként említik. A 14. század közepén jelennek meg a forrásokban Felszeged/Felsziget, valamint az igencsak az erre utaló vásárok. Ha pedig Felszeged volt a vártól északra, a másik, a tőle délre fekvő — *suburbium* jellegű — vélhetően korábban pusztán csak Szegednek nevezett várost/városrészt megkülönböztetés jeléül Alszegednek kellett elnevezni.

Felszeged, legalábbis annak északibb része, eredetileg a királyi birtokban lévő Asszonyfalva volt; egy időben mindkét elnevezéssel szerepelt (*Azsonfalua alio nomine Felzeged*, 1405). Ez idő tájt Zsigmond király csupán az alszegedi bíróválasztás rendjét szabta meg (1412). Mivel Asszonyfalva/Felszegedet illetően a források hallgatnak bármiféle polgári önkormányzatról, okkal feltételezi Blazovich László, hogy az ottani — eltérő jogállású — lakosoknak az nem is volt. Éppen a 1420-as évek első felében „nőttek bele” a városi polgárjogba, mely folyamatnak csúcspontja a Mátyás királytól való 1469-i pecsétadományozás volt, amely kétségtelenül az egész városra (mindkét korábbi részvárosra) kiterjedt.

A korábbi kutatók evidenciának tekintették, hogy a vár (*castrum*) és a tőle délre eső város (*suburbium*) együtt és külön is Szeged néven említetik, s így a 15. században fölbukkanó Alszeged a jóval délebbre fekvő Alsóvárossal volna azonos. Blazovich László az összefüggésekből és elentmondásokból arra következtetésre jutott, hogy a rövid időre föltűnő Alszeged megnevezés csakis magára e *suburbiumra* — később Palánkra — vonatkozik.

Különösen figyelemre méltó, hogy a 14. század közepétől kialakuló Alsóvárosnak — szemben Szeged/Alszegeddel és Asszonyfalva/Felszegeddel — nem volt saját alsó szintű egyházkormányzata (plébániája). E tekintetben Alszegedhez kapcsolódott.

Alszegedet és Alsóvárost elkülönítő Blazovich László érvei meggyőzőek. Kérdés: tudja-e majd valaki cáfolni? Az önmagában elgondolkodtató, hogy alszegedi polgár vásárol földet későbbi alsóvárosi területen, s a ferencesek is elköltöznek a 15. század második felében a *suburbium* területéről Alsóvárosra.

A török időkben a jogilag egységes város részeinek eltérő lett a sorsa. A megszállók nem csupán a várat erősítették meg, de a hozzá kapcsolódó városrészt — új néven Palánkot — török és délszláv lakossággal mintegy külső várként ugyancsak sánccal és árokkal vették körül.

A magyarság a defterekben s az azóta máig Felsővárosként és Alsóvárosként emlegetett városrészekbe, valamint a kettő között — már az előző időkben kialakult — Középvárosba költözött vissza.

A Középvárosnak — talán azért is, mert a várostromok idején fölvonulási terület volt — az 1686 utáni térképeken már nyomát sem találni, s majd csak a 18. század elején települt be ismét, előbb az Eugénius árkon belül, majd azon túl is. A Belső Palánktól megkülönböztetendő nevezték Külső Palánknak, sőt Németvárosnak (Teutschestadt) is.

A 18. század közepén telepedett be szegényebb emberekkel Rókus (eredetileg: Kukorica-város). Bár a városkormányzat egységes volt, e városrészeknek nem csupán társadalmilag, de a polgári képviselőlet tekintetében is jelentékeny volt a szerepe. A választott községben (*electa communitas*) a súlyuknak — a bennük lakó városi polgárok számarányának — megfelelően képviseltették magukat — II. József időszakából elteltintve — e 60 tagú testületben. Amikor pedig 1842-ben az addig csupán a 12 tagú városi tanács gyakorolta országgyűlési követküldési jogot mellette e megcsontosított választott községre is kiterjesztették, e két szerv tagsága által alkotott választói tes-

tületrész (52) még a Belváros (Palánk) 13, Felsőváros 14, Rókus 7 s Alsóváros 8 elektorával (42) egészült ki.

A „külvárosokban” — a Belvároson kívül — kisebb perértékű polgári, valamint kihágási perekben albíróból s négy-négy esküdtöbbl álló albíróságok jártak el, melyek a polgári kor elején az alkotmányos években (1848/49, 1861, 1867–1871) még tevékenykedtek. A független állami igazságszolgáltatás kiépülésével szűntek meg.

Az országgyűlési népképviselőtről szóló 1848: V. tc. Szegednek meghagyta két országgyűlési követ (képviselő) választására való jogát; őket azonban nem valamely városi testület, hanem a törvény által jogosított választópolgárok választották meg. Az ugyancsak népképviselői alapon választott közgyűlés (1848. évi XXIII. tc.) emígyen osztotta be a választókerületeket:

„I. Palánk belváros és Felső külváros, a felső tanyákkal;

II. Alsó külváros és Rókus külváros, az alsó tanyákkal, Szentmihálytelekkel és Róskével.”

Érdeemes fölfigyelni arra, hogy a 'belváros' szó, amely a 'külváros' ellentétéként jelenik meg, itt akár kettőzéseként is értelmezhető. Utóbb a Belváros megjelölés, amely egy 18. század végi (1790) állapotokat visszaadó, Kratochwill Mátyás rajzolta térképen (A.3.4.) a Külső Palánk nevéként szerepel először, ezután ki is szorítja a Palánk megjelölést. Mindenesetre 1867-ben a városrészenként összeállított szavazócédulákon még Palánk néven említik, ám a Belváros megjelölés mégis „fölnő” hozzá, s feleslegessé is teszi. Jellemző: a 20. század derekán megépített lakótömb tábláin e régi városrész megőrzésre méltó neve már így szerepel: „Palánk”. Idézőjelben!

A városrészi és külterületi beosztáson alapuló országgyűlési választókerületi beosztás valószínűleg konzerválta a városrészi határokat. Hozzá igazították 1871-től a törvényhatósági választókerületeket, nemkülönben az utóbbiaknak megfelelően kialakított rendőrbiztosai és orvosi körzeteket. A Torontálból 1890-ben idecsatolt Újszegedet jó ideig a Belváros kiegészítő városrészének tekintették.

E történeti városrészekkel a városnak három tanácsi kerületre való tagolásakor (1954–1971) már egyáltalán nem számoltak. [Vö. Antal Tamás: A tanácsrendszer és jogintézményei Szegeden (1950–1990). Szeged, 2009. 70–71.] Azok intézményi emléke a fordulat óta így is tovább él. A hovatartozásnak a választókerületek és szavazási körzetek megállapításánál történt figyelmen kívül hagyása miatt a polgárok tiltakoztak is („Alsóvárosiak vagyunk, mégis Móravárosban szavazunk”. Délmagyarország, 2014. szeptember 17.).

Az ősidők óta lakott helynek számító Szeged első okleveles, valamint törvényi említései (1183, 1222) országos királyi sóraktározási funkciójával kapcsolatosak.

A szegedi hospesek (*fideles nostri hospites de Zegedino*, 1247) s utódaik, akik IV. Bélától Buda és Fehérvár szabadságait nyerték el, bekerülve ezzel a legfejlettebb királyi városok közé. Blazovich László Reizner nyomán topográfiai adattárban a szegedi polgárok vámmenteségi jogának Zsigmondtól való megerősítéséhez köti Szeged királyi városi mivoltát (*cives nostros de Zegedienses*, 1389). A 'hospites'-t itt valójában a városra (civitas) utaló 'cives' váltja föl. Nem lehet kétségünk: már 1247-ben a királyi birtokban lévő Szeged városának 'vendég' jogállású tagjai mint városlakó polgárok nyerték el Vártó adományát. Mellettük a városnak föltehetően lehettek más jogállású: a révnl és a sóraktározásnál szolgáló lakosai is; hacsak nem a vendégek töltötték be e szerepkört is.

Szeged/Alszeged, nemkülönben a mellé csatlakozó Asszonyfalva/Felszeged polgárai külön-külön, majd együttesen nyerték el kiváltságaikat, mígnem azokat II. Ulászló 1499. június 4-én egységbe foglalta, míaltal Szeged Reizer János értelmezésében szabad királyi várossá, újabb — Blazovich László által is képviselt — interpretáció szerint királyi szabad várossá lett. II. Lajos által e kiváltságolt jogállásban 1523. május 27-én megerősítettett.

Messze vezetne, ha a királyi kiváltságolt városok 15. századi egységesülésének folyamatát taglalnánk; annyi bizonyos: a magyar rendiségben a 16. században már szabad királyi városokként tartja őket számon az alkotmány- és jogtörténet. Szeged ezt — véleményem szerint — 1514. november 19-én törvénybe való cikkelyezésével és elidegeníthetetlen királyi jószágá váló minősítésével elérte.

A török időkbeli kettős, sőt hármas helyzetet a szabad királyi városi rangnak — Debrecenel együtt történt — ismételt törvénybe cikkelyezése (1715), majd pedig az 1719. május 21-i kiváltságlevél oldotta föl: erősítette meg Szegedet szabad királyi városi mivoltában.

„Zökkenők” később is voltak; gondoljunk arra, hogy a Bach-korszakban városunkat Csongrád vármegyébe — a megyefőnök alá — tagolták be. S az 1918/19-i forradalmak sem kedveztek jogállásának, ámbár Szeged polgármestere, tanácsa és hivatalai folytonosan működtek.

Elvileg és jogilag 1719-től kezdve, történetileg lényeges zökkenőkkel is bár, a szabad királyi városi jogállása megmaradt, sőt a municípiumok rendezése (1871/72) nyomán is a megtartott egykori rendi cím az önálló polgári kori törvényhatóságot takarta. E jogállásában — ha szabad királyi városként való megnevezése a közigazgatás újjászervezéséről szóló, Bibó István fogalmazta 1030/1945. ME sz. kormányrendelettel el is veszítve — a tanácsrendszerig (1950) megmaradt.

A tanácsrendszerben Szeged az új Csongrád megye járási jogú városa lett (1950–1954), majd megyei jogú városként funkcionált (1954–1971), később a megyével sajátos viszonyban lévő megyei várossá minősítették le (1971–1990); a fordulat óta — az utóbbi időben egyre szűkülő hatáskörrel — ismét megyei jogú városként él (1990–). Immáron azonban maguk a megyei hatáskörök is teljesen kiüresedtek.

Alkotmány- és jogtörténeti értelemben fejlődése alapvetően így is egyenes vonalú: királyi város/szabad királyi város — törvényhatósági jogú város — megyei jogú város!

Jelen ismertetésben aligha adhattam vissza azt az adatgazdagságot, amellyel Szeged város-történeti atlasza meglepheti az olvasót. A rövidségükben is magvas tanulmányok és a térképanyag mellett az adattár az a rész, amely — részben korábbi kutatásokat is összegezve — nagyon nagy számú, időbeliségben és térbeliségben pontos kiindulási adattal szolgál a várostörténet későbbi kutatóinak. Így is lehetnek pótolható hiányai. Kettő ezekből.

Az Utcák c. részt 1972-ig Apró Ferenc írta Péter László Szeged utcanevei (1973) alapján. Más irányú kutatásaimból magam is publikáltam hozzá kiegészítéseket (Utcanév-adalékok [1986] = A Város és polgára, 1999. 97–103.), ám ez elkerülhette figyelmét.

A Szeged topográfiai térképe 2010 (A.4.1.) nyilvánvalóan korábbi mappa fölhasználásával készült, különben az utcák nem az 1990 előtti néven lennének rajta; így pl. a Lenin krt. (Tisza Lajost krt.) vagy a Rózsa Ferenc sugárút (Fő fasor). A térkép maga jó; csak ezt az időszerűtlenséget valahol meg kellett volna írni.

A Magyar Várostörténeti Atlasz 3. kötete: Szeged könyve kitűnő alkotás. Jó szívvél ajánlhatom az olvasó figyelmébe. Egy esztendő alatt mind a 400 példánya gazdára talált. Valamikor bizonyosan lesz új kiadása.

Ruszoly József

Tamás Ágnes

NEMZETISÉGEK GÖRBE TÜKÖRBEN

19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon

Kalligram, Pozsony, 2014. 394 o.

„Gyakran volt már mondva, hogy az úgynevezett közjogi kérdés, vagyis az Ausztriával fennálló viszonyok mellett nekünk nincs fontosabb ügyünk, mint a nemzetiségi kérdés; de nagy fontosságával még nem számoltunk el. (Mocsáry Lajos: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Budapest, 1886. 3.)

A nemzetiségi kérdést tárgyaló monográfiák és tanulmányok nagy számából ítélve úgy tűnik, történeti irodalmunk a Mocsáry Lajos által sugallt jelentőségéhez mérten tárgyalja a 19. századi Magyarország nemzetiségi kérdését. Ugyanakkor koránt sem egyértelmű, hogy ezt a kérdést e nagyszámú munkák adekváтан tették-e fel minden esetben. Többségük ugyanis a problematikát politikátörténeti vagy — hagyományos értelemben vett, a „fő gondolkodókra” koncentráló — esztörténeti szempontból közelíti meg, kevés figyelmet fordítva a kérdés társadalomtörténeti vonatkozásaira. [A társadalomtörténeti szempontú megközelítéshez egyebek mellett példaértékű munka Deák Ágnes monográfiája a neoabszolutizmus korszakának nemzetiségpolitikájáról (*Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860.* Budapest, 2000.), valamint Berecz Ágoston közelmúltban megjelent angol nyelvű munkája a román és szász iskolákban zajló magyar nyelvoktatásról (*Ágoston Berecz: The politics of early language teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Budapest, 2013).] Mi több, a társadalmi szint némely jelenségét többször adottanak, evidensnek tételezik. Így gyakran találkozunk olyan kijelentésekkel, miszerint a magyar kormány azért választotta a nemzetiségekkel szemben az „erős kéz” politikáját, hogy levezesse a Béccsel szembeni érdekvédelem bukásaiból származó általános frusztrációt; vagy: az „egyeséges politikai nemzet” elve műkö-

désképtelen történelmi-jogi fikció volt. Meglátásom szerint ezek az adottnak vett tényezők sokkal összetettebb és érdekesebb kérdéseket jelentenek, mint azok a politikatörténeti események, melyekhez magyarázatul használják őket. Miért lehetett a nemzetiségekkel való agresszív bánásmóddal kárpótolni a közvéleményt a Béccsel való alkudozások kudarcaiért? Miért nem tudott elmélyülni az „egységes politikai nemzet” koncepciója? Ezek a kérdések a parlamenti csatározásokon túlmutatva, a mentalitások és gondolkodásmódok rendkívül összetett és nehezen vizsgálható területére irányítják a figyelmet.

Mindezt mérlegelve Tamás Ágnes munkája üdvözlendő vállalkozás, melyben a szerző a magyarországi és ausztriai nemzetiségekről (ide értve a cigányságot és a zsidóságot is) élő korabeli sztereotípiákat vizsgálja a 19. század második felében kiadott élcloppokon keresztül. Az élcloppok óriási közönséget szolgáltattak ki és ábrázolásaikban az olvasó számára már eleve ismerős sztereotípiákat jelenítettek meg és formáltak tovább, így lehetőséget adnak arra, hogy reprezentatív eredményekkel kerüljünk közelebb — többek között — a recenzió bevezetőjében említett kérdésekhez. A szerző munkájához már rendelkezett magyarországi előzményekkel: Buzinkay Géza anekdotákat tanulmányozva, míg Vörös Kati a zsidóság vizuális megjelenítését vizsgálva kutatta a kérdést. (Buzinkay Géza: *Mokány Berczi és Spitzig Izig, Gőre Gábor meg a többiek... a magyar társadalom figurái az élcloppokban 1860 és 1918 között*. Budapest, 1988. Vörös Kati: *Judapesti bulváron. A zsidó fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élcloppokban a 19. század második felében*. Médiakutató, 4. évf. (2003) Tavasz, 19–43.) Hanák Péter a németekről és a zsidóságról alkotott sztereotípiákat vizsgálva megfogalmazta azt a tételt, miszerint a többi nemzetiségről csak előbbi kettőhöz nagyon hasonló, túlságosan általános képet kaphatunk. (Hanák Péter: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében*. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988.) Tamás Ágnes vitatja Hanák megállapítását. Munkájában nemcsak magyarországi élcloppokat vizsgál, hanem ezeket összehasonlítja az osztrák „Figaro” című lappal, a kötet lezárásaként pedig kitekintés szintjén az olvasó bepillantást nyerhet szlovák, román és cseh élclopp magyaroságképeibe is.

A kötet négy nagyobb egységre tagolható. Elsőként a szerző az elemzés tágabb történelmi kontextusát vázolja fel a nemzetiségi kérdés magyarországi és ausztriai rendezésének bemutatásával. Ezt követi a kutatás módszertanának és forráskorpuszának prezentálása, majd maga az elemzés. Végül pedig a nemzetiségi lapokra kitékintő fejezet és egy rövid konklúzió zárja a munkát.

A történelmi kontextust bemutató fejezet koncepcióját nem tartom szerencsésnek. A nemzetiségi kérdés törvényi rendezésének nagyvonalú bemutatása helyett célszerűbb lett volna a korszak politikai, történelmi, néprajzi irodalmára és az ebben fellelhető nemzetiségek képekre koncentrálni. Az 1868-as rendezést, a horvát kiegészést, az 1879-es törvényt és a további jogi fejleményeket elegendő lett volna lábjegyzetben felsorolni. A sztereotípiák kutatásának ugyanis sokkal közvetlenebb, fontosabb kontextusát jelentheti például Grünwald Béla hírhedté vált munkája a Felvidékről, (Grünwald Béla: *A Felvidék*. Budapest, 1875.) melyben a szerző — egyébként az élcloppokhoz hasonlóan — a szlovákságot rövid nyakú, alázatos, együgyű parasztként festi le, vagy kortárs történelmi munkák nemzetkarakterológiára vonatkozó passzusai; de talán leginkább ide kívánkoznának — jóllehet a szerző által vizsgált periódushoz képest későbbiek — az 1910-es évek legelején keletkezett nemzetiségi ismertető könyvtár darabjai. (Pl. *Pechány Adolf: A tótokról*. Budapest, 1913; *Moldován Gergely: A magyarországi románok*. Budapest, 1913; *Neugeboren Emil: Az erdélyi szászok*. Budapest, 1913.)

A következő fejezetben a szerző a kutatás módszertanát mutatja be. Tamás Ágnes a klasszikus összehasonlító módszert alkalmazza munkájában, mely adott periódus különböző régióinak társadalmát hasonlítja össze (50.). A szerző világossá teszi, hogy az általa alkalmazott összehasonlítás aszimmetrikus, érdeklődésének középpontjában a magyarországi nemzetiségekről alkotott sztereotípiák állnak, amit a korpusz számbeli eltérése is jelez: öt magyarországi élcloppal szemben csupán egyetlen osztrák lap áll. Az elemzéshez Tamás Ágnes felhasználta Csepeli György kategóriarendszerét a sztereotípiákról, melyeket a téma követelményeinek megfelelően a saját kategóriáival egészített ki. Így végül öt elemzési szempont szerint végezte a vizsgálódást: láthatóságra, nevekre vonatkozó sztereotípiák (ehhez kapcsolva a nemzeti nyelvek megjelenítését); foglalkozik még a nemzeti szimbólumok megjelenítésének valamint a különböző tematikák vizsgálatával. A szerző rámutat arra, miszerint e szempontrendszer azért is tekinthető adekvátnak, mert több kurrens nemzetdefiníció alapelemeit képezi is egyben. A fejezet valódi módszertani tudatosságról tanúskodik, ugyanakkor sajnálatos, hogy a szerző az összehasonlító elemzés továbbgondolt fajtái által nyújtott lehetőségeket nem mérlegeli benne. A különböző nemzetiségi sztereotípiák

felbukkanásának és átvételének vizsgálatához például kifejezetten ideális módszerek tűnik az *histoire croisée* elnevezésű megközelítés, amelynek lényege éppen az interakciók és az egymásra hatások vizsgálata az összehasonlítható objektumok között. (Erről lásd: Werner, Michel – Zimmermann Bénédicte: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. Korall 8. évf. (2007) 28–29. sz. 5–30.)

Tamás Ágnes meggyőző forráskorpuszt állított össze. Nagy népszerűségnek örvendő, különböző politikai preferenciával rendelkező lapokat választott: a kormánypárti Borsszem Jankót, a szélsőbalos Ludas Matyit, a balközép Üstököst, a Bolond Miskát, az 1893-ban alapított antiszemita lapot, a Herkó Pétert, végül pedig osztrák részről a politikailag függetlenségre törekvő Figarot. Az időbeli keretek kiválasztás is logikus: az 1860-as valamint az 1890-es évtizedek legelső és legutolsó évfolyamát vette vizsgálat alá, amivel több érdekes tényezőt lefed. Egyrészt vizsgálhatja az élclapokban végbement műfaji változásokat. Másrészt a nemzetiségi politika markáns állomásait is jelöli az évfolyamok (a hatvanas évek közeledése, a nemzetiségi törvény megalkotása, majd a kilencvenes években a millennium közeledte és az „erős kéz” politikájának felerősödése). A forráskorpuszt bemutató fejezetben a szerző kitér a szerkesztési elvekre és módszerekre, valamint a beazonosítható előfizetők térbeli elhelyezkedésére. A nyelvi és nem nyelvi eszközökkel élő, a nemzetiségi problematikát érintő alkotások száma emelkedett a lapokban az elemzett időintervallum folyamán. A láthatósági sztereotípiákkal kapcsolatban egyértelművé válik, hogy az élclapok szerzői a románságot ábrázolják a legnegatívabb módon. Az önkép és a másokról alkotott kép komplementer jellege itt érhető tetten a leginkább. A szlovákok ábrázolására általában a majomszerű vonások jellemzőek, ami alsóbbrendű voltukra kívánhatott utalni, ugyanakkor vonatkozásukban a lapok nem tekinthetők egységesnek: a Borsszem Jankó és a Herkó Péter barátságos parasztokként mutatja be őket. A szerbek ábrázolásában változás tapasztalható. Míg a hatvanas években harcias, kegyetlen gesztusokkal jelenítik meg őket a rajzolók, a század kilencvenes éveire már vézna alakokként tűnnek fel. A legtöbb szövegszerű utalás a cigányság testi jellemzőire vonatkozik. Az osztrák Figaro homlokkerében a magyarországi tematikától eltérően és a politikai körülményeknek megfelelően a csehek állnak: torzított formájú, agresszív férfiakként ábrázolják őket. A magyar lapokban a csehek csak a szlovákokkal a pánszlávizmus égisze alatt történő összefogástól való félelem kapcsán jelennek meg, ekkor a szerzők átveszik az osztrák ábrázolási mintákat. A lelki tulajdonságok megjelenítését vizsgálva a szerző markáns változásokat mutat ki a románsággal kapcsolatban. Míg a hatvanas évek elején egyfajta mosolygató vallásos tudatlanságot tulajdonítanak nekik a szerzők, az évtized végére ez civilizálatlan barbársággá változik, majd a kilencvenes évekre a lázongó, magyarellenes hazafiatlan képe dominál. A szlovákokat ugyancsak tudatlanságra és ostobaságra utaló jelzőkkel illetik, míg a délszlávokkal kapcsolatban a vérszomj, a kegyetlenség és az erőszak jelennek meg. A zsidósághoz társított lelki tulajdonságok az üzlettel, kereskedelemmel kapcsolatosak (fősvény stb.), míg a cigányság ábrázolásában legfontosabb a szegénység. A kilencvenes években továbbá megjelenik a munkakerülő cigány képe is. Az élclapokban felbukkanó nemzetiségi nevekkal kapcsolatban Tamás Ágnes azt is vizsgálta, hogy mennyiben tükröznek valós névadási gyakorlatot. Ezzel némileg ellentmond a kötet bevezetőjének, amelyben leszögezte, hogy nem célja vizsgálni a sztereotípiák valóság alapját.

Nemzetiségi nyelvekkel kapcsolatos írásokban a magyar szerzők gúnyolják a románság — a dákoromán kontinuitás elméletével összefüggő — latinosító törekvéseit valamint a hibás magyarsággal beszélő szlovákokat. A bécsi lap ezen a téren is csupán a csehekkel foglalkozott, a civilizálatlanság jelének titulálva a cseh nyelvet. Ezen a ponton némi hiányérzet támadhat az olvasóban, hogy a szerző utalás szinten sem tér ki e jelző jelentős eszméletleni hátterére és az ezzel kapcsolatos, a 19. század legelejétől zajló vitákra. (Erről lásd pl. *Agnew, Hugh LeCaine: Czechs, Germans, Bohemians? Images of Self and Other in Bohemia to 1848*. In: Wingfield, Nancy (Ed.): *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsbour Central Europe*. New York, 2003. 56–81.)

A vicclapok kedvelt műfaját, a talalós kérdéseket elemezve Tamás Ágnes rámutat arra, hogy míg a hatvanas években az egységes Magyarország fogalma az egységes politikai nemzet fogalmára utalt, a kilencvenes években már nyelvileg egységes nemzetet értettek alatta. Mindazonáltal az élclapok alapján a szerző kevésbé tart valószínűnek egy nemzetiségi-magyar kiegyezést a hatvanas években, mint azt a korabeli politikai röpiratok sugallják.

A nemzetiségi élclapokra való kitékintés zárja a kötetet. A szlovák ábrázolásokban a magyarok a zsidóságnak tulajdonított jellemzőkkel bírnak, utalva ezzel arra a felvidéki lapokban elterjedt látásmódra, amely a magyarságot az asszimilált zsidósággal azonosította. A magyarokat

továbbá erőszakos zsarnokként jelenítették meg, akikkel szemben a szorgalmasan dolgozó, békes nemzetiségek képét állították. A román szerzőknél is megtalálható a zsarnok magyar képe, míg szerb lapokban ezzel ellentétben a magyarságot gyengének ábrázolták, s a nemzetiségi kérdés súlya alatt, közelgő összeomlását jóslták.

Összegzőképpen Tamás Ágnes rámutat arra, hogy a magyar nemzetfogalom változása végigkövethető az élelapokban. Emellett világosan kimutatható az is, hogy a másokról alkotott kép humoros-barátságos ábrázolása egyre inkább sértővé válik. Míg az osztrák Figaróban lényegében konstans ábrázolási stílust találhatók, a magyar lapokban az ábrázolás egyre gúnyosabbá változott. Általánosságban pedig elmondható, hogy az osztrák szerzők az általuk megjelenített nemzetiségek (csehek és lengyelek) külső és belső tulajdonságait kevésbé csúfították el, mint magyar kollégáik, ehelyett inkább politikájukon gúnyolódtak.

A fent el-elejtett kifogásaimmal együtt úgy vélem, történetírásunk gazdagodott Tamás Ágnes könyvével. A mentalitások és gondolkodásmódok vizsgálatának irányába mutató felvetését követendőnek tartom ahhoz, hogy a 19. századi nemzetiségi kérdést valóban a maga fontosságának és sokoldalúságának megfelelően tárgyaljuk.

Tarafás Imre

BESATZUNGSKINDER

Die Nachkommen alliierter Soldaten in Österreich und Deutschland

Barbara Stelzl-Marx, Silke Satjukow (Hg.)

Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2015. 538 o.

A MEGSZÁLLÁS GYERMEKEI

Szövetséges katonák utódai Ausztriában és Németországban

2012 szeptemberében nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek a bécsi Diplomáciai Akadémián. A tanácskozás az ún. *Besatzungskinder*, a második világháború utáni évtizedben, Németországban és Ausztriában szövetséges megszálló katonák és helyi fiatal nők hosszabb-rövidebb, gyakran szerelmi kapcsolatából, vagy szexuális erőszak következtében született gyermekek sorsával foglalkozott. A nagyszámú szakembert és érdeklődőt vonzó program tudományos vezetői, *Barbara Stelzl-Marx*, a grazi Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung helyettes vezetője, a Karl-Franzens-Universität docense és *Silke Satjukow*, a magdeburgi Otto-von-Guericke-Universität újkortörténeti tanszékének professzorasszonya az ott elhangzott előadások nagyobb részének írásos változatát, illetve önéletrajzi szövegeket — számos újabb tanulmánnyal és visszaemlékezéssel kiegészítve — adják közre a vasikos kötetben.

A háborús időkben és a háborúkat követő megszállás időtartama alatt született gyermekek iránti érdeklődés fókuszába — első világháborús előzmények után, illetve a demilitarizált Rajna-, illetve a Ruhr-vidék szövetséges megszállása idején, majd a Wehrmacht katonái által Európa nagy részén hátrahagyottak sorsának kutatása mellett — az utóbbi években kerültek az 1945 és 1955 között, a németországi és ausztriai szövetséges megszállási zónákban született, diszkriminációnak és megbélyegzésnek kitett, mára idős, gyökereiket kutató emberek. A „*megszállás gyermekei*” fogalom a német nyelvterületen egyértelműen őket jelöli, a kötet végén található terjedelmes irodalomjegyzék a kutatók szorgalmáról és az emlékezni, illetve emlékeztetni akarók egyre nagyobb számáról tanúskodik. Sajnos, a délszláv háborúban megerőszkolt bosnyák és horvát nők gyermekei újabb témát adnak a kutatóknak, de az ő sorsuk remélhetőleg nem lesz évtizedeken át elhallgatott tabukérdés.

A megszállás gyermekei „*az ellenség gyermekeinek*” számítottak — bár a szövetséges katonák *de jure* nem voltak már ellenségek — és édesanyjukkal együtt a diszkrimináció számos formáját voltak kénytelenek hosszú éveken keresztül elviselni. Főleg a szovjet, a színes bőrű francia, illetve fekete amerikai katonák gyermekei jelentettek a nemzetiszocialista propaganda hatásaként továbbélő rasszista, ideológiai és erkölcsi előítéletek rabjai számára támadási felületet, de a háború utáni társadalom és a megszálló hatalmak a többiekkel sem bántak kesztyűs kézzel. A konferencia és az érintetteket is megszólaltató tanulmánykötet célja az volt, hogy a történészek mellett a szociológia, pedagógia és pszichológia művelőinek bevonásával elsőként nyújtson átfogó képet ezeknek a gyermekeknek a helyzetéről, szocializációs és életkörülményeiről Ausztria és Németország megszállási zónáiban és — a kortörténetírás korábbi hiányosságát felszámolva — a szélesebb nyilvánosság számára is elérhetővé tegye az eredményeket.

A kötet szerkesztőinek közös bevezető tanulmánya megállapítja, hogy a második világháborút követő első évtizedben becslések szerint Németországban mintegy 400 ezer, Ausztriában további 30 ezer olyan gyermek született, akiknek az édesapja valamelyik megszálló hatalom katonája volt. Ezeknek csak egy igen csekély százaléka ismerte el az apaságot, még kevesebben fizettek tartásdíjat. Nem meglepő, hogy a gyermekek nagy része csonka családban, siralmas anyagi és szociális viszonyok között, törvénytelennek és ellenségnek stigmatizálva, társadalmi megvetéssel és pszichikai terheltséggel küzdve nőtt fel, miközben életük egyik központi kérdése az apjuk, illetve a családi gyökerek és a saját identitás utáni, gyakran fájdalmas kutatás lett. Ehhez állami segítséget a mai napig nem kapnak. A szerzők távlati célja, a Harmadik Birodalom „*tettes*” társadalmainak háború utáni vonatkozó vizsgálatát az áldozatok társadalmában végzett hasonló, összehasonlító kutató- és elemző munka követhesse.

Sabine Lee és *Ingvill C. Mochmann* — a második világháború és a Wehrmacht, a vietnami háború és az „*amerázsiák*”, továbbá a boszniai háborúban tömegesen elkövetett erőszak áldozatainak példáján keresztül — arra hívják fel a figyelmet, hogy amióta léteznek háborús összetűzések, azóta születnek ezekben a háborúkban gyerekek. A nők elleni szexuális erőszak kevés kivétellel szinte minden háborúskodás velejárója volt. Ezért aztán, bár a kora újkor óta meglévő forrásokban a szerelmi kapcsolattól a szexuális szolgáltatásokon át a „*túlélési prostitúció*” keresztül az erőszaktevétségig terjed a katonák és civil nők közötti kapcsolatok jellegének skálája, ezek döntő többségének exploitatív, erőszakos volta nem vitatható. A korábbi, országoktól s konfliktusoktól függő, gyakran diszkrimináló meghatározások helyett 2006-ban vették be a szakirodalomban *A háború gyermekei* (*Children Born of War*, németül *Kinder des Krieges*) fogalmat. A kutatások az ellenséges katonáknak, illetve a megszálló alakulatok tagjainak a helyi nőkkel folytatott kapcsolatából született utódai mellett a gyerek katonalányok, illetve a békehadtestek katonáinak gyermekeire, erre a nagyrészt rejtett néppességcsoportra és a probléma számos dimenziójára fókuszálnak.

A következő tanulmány szerzői kvartettje — tudományos műhelyekben zajló korábbi, a lipcsei és greifswaldi egyetemek együttműködésében jelenleg is folyamatban lévő, illetve tervezett kutatási projektek eredményeinek és módszereinek felvázolásával — azt mutatja be, milyen pszichoszociális következményekkel járt a megszállás gyermekeként felnőni Németországban. *Miriam Gebhardt* a német nők ellen a háború végén és az azt követő évtizedben elkövetett szexuális erőszak kérdését vizsgálja. A becslések szerint mintegy 860 ezer megbecstelenített háromnegyedét a Vörös Hadsereg katonái követték el, de világtörténelemben valaha volt legnagyobb tömeges szexuális erőszakban a nyugati hatalmak katonái, franciák, illetve amerikaiak és britek is jelentős számban vettek részt. Feltételezések szerint minden századik megerőszakolásból született gyermek.

A szerző három historiográfiai tézis érvényességét is megvizsgálja és arra a következtetésre jut, hogy a megerőszakolás áldozatai körében a történetekkel összefüggésben jelentkező bezártságérzés, a halálfélelem, a közvetlen környezet és más nők általi elutasítottság feldolgozását szinte lehetetlenné tevő poszttraumás terhelési zavar tüneteit az egyéb háborús tapasztalatok, a bombázások, harci cselekmények, a közeli hozzátartozók elvesztése és az otthonból való elűzés, a háborút követő kemény mindennapok okozta trauma csak fokozta. Emellett a nőknek sem indítékuk, sem lehetőségük nem volt a tömeges magzatelhajtásra, ugyanakkor a háború utáni, empátiára képtelen és politikai kalkulációtól sem mentes társadalomban teljességgel elhallgattatni sem tudták a történetekről beszélni akarókat.

A következő három fejezet a szovjet, a francia, illetve — legnagyobb terjedelemben — az amerikai és brit megszállás gyermekeivel foglalkozik (utóbbiakról még nem születtek átfogó kutatások, az első eredményeket *Karin M. Schmidlechner* ismerteti a kötetben). Az első témával kapcsolatban Barbara Stelzl-Marx arra utal, hogy az egykori Szovjetunióban mind a nyugat-európai szovjet megszállás, mind a Wehrmacht-katonák gyermekeinek sorsával összefüggő szisztematikus kutatások máig nem kezdődtek meg. A hivatalos szovjet álláspont, a diszkrét szerelmi kapcsolatok hallgatóságos tolerálása, ugyanakkor bármilyen felelősségvállalás határozott elvetése a többi megszálló hatalom eljárásával megegyezett. Szintén azonos a társadalom kirekesztő, diszkrimináló magatartása, de fél évszázad alatt lassú változás állt be ezen a téren. Míg például az osztrák Szövetségi Tanács ülésén 1960-ban még általános derűtlenséget keltett, amikor egy szónok arról beszélt, hogy „*aligha volt még olyan háború, amelyben az egyik, vagy a másik fél ebben vagy abban az országban ne hagyott volna hátra valamit*”, 2007 óta a megnövekedett érdeklődésnek és empátiának köszönhetően Ausztriában találkozókat tartanak a megszállás — korábban a legjobb esetben „*a szovjetek ajándékának*” tekintett — gyermekei. Hasonló szervezetek működnek Né-

metországban, de az Egyesült Államokban is. Legtöbbször a gyermekek vagy az unokák indultak a saját múltjuk nyomába, de — a leszármazottaikat a megváltozott politikai viszonyoknak köszönhetően keresni kezdő apákhoz hasonlóan — általában sikertelenül.

Persze vannak példák a megszálló katonát, illetve utódját barátságosan befogadó családi és tágabb környezetre, származására büszke (egyáltalán nem csupán amerikai apától született) gyermekekre, olykor későbbi családgyejesítésekre is voltak, akik már a háború után „*a jövő világ-polgárait*”, egy liberális és a világra nyitott Németország garanciáit látták a megszállás gyermekeiben. Silke Satjukow reményét fejezi ki a második, a németországi helyzetet bemutató tanulmánya végén, hogy milliónyi olyan gyermek született ebben a háborúban, akik pusztán a létezésük okán megkérdőjelezik, sőt *ad absurdum* viszik a „*gyűlölet, a pusztítás, a halál és a megsemmisítés*”, azaz bármiféle háborús cselekmény értelmét. A megszállás gyermekei — ha nem is kerültek nevelőszülőkhöz vagy állami gondozás alá — nagyrészt mindenféle támogatás nélkül, rossz anyagi körülmények között, kiközösítve és megbélyegezve nőttek fel. Volt, akit az iskolai osztálya előtt nevezett a tanára ringyófattyúnak, hivatalos megnevezésük is német/osztrák állampolgárságukat nem vitatva azt hangsúlyozta, hogy házasságon kívül születtek a megszállás idején. Még az Egyesült Államokba házasodó nőket, az „*ami menyasszonyokat*” is erkölcsileg eltévelyedett, nemi betegségeket terjesztő szajhának tartották, előéletüket az amerikai szervek alaposan megvizsgálták. Erről tanúskodik *Eva Maltschnig* tanulmánya.

A legnehezebb helyzetben — természetesen az édesanyák mellett — talán az afroamerikai, az Egyesült Államokban is diszkriminációnak kitett apáktól (illetve a fekete francia, továbbá marokkói katonáktól) származó gyermekek voltak. Egy részüket édesanyjuk intézetbe adta, tenegrentúli adoptálásra küldte (illetve francia apától származó gyerekeket szervezeten repatriáltak múltjuk nyomainak eltüntetésével Franciaországba, tudjuk meg például *Rainer Gries* írásából), volt, akinek az édesanyja a bőrt fehérítő krémet vásárolt, másnak éjjel hajhálót kellett viselnie, nehogy feltűnjön a másságot nem toleráló, rasszista sztereotípiákkal bőven átitatott társadalom „*örök tegnapijainak*”. Több írás foglalkozik az ő sorsukkal.

Annette Brauerhoch tanulmányában a *Toxi* című, 1952-ben készült, az előítéletek ellen küzdő nyugatnémet filmet mutatja be. Toxi egy öt éves kislány, akinek az édesanyja meghalt, fekete bőrű édesapja pedig visszatért az Egyesült Államokba. Az elhagyott gyermek egy hamburgi család fogadja be, és a vele szemben kezdetben meglévő fenntartások ellenére meghódítja mindenki szívét. A történet végén, karácsony estéjén édesapja is megjelenik és magával viszi Toxit, így minden probléma megoldódik. Természetesen a valóság nem volt ennyire rózsaszínű, még a kötet borítóján egy gyermekkori barátnőjével látható *Helmut Köglberger* számára sem. A nagymamájánál felnőtt kislány, aki még afroamerikai édesapja nevét sem ismerte, az 1960–70-es években a LASK Linz és az Austria Wien labdarúgója és kétszeres gólkirálya volt. 1965-ben Magyarország ellen volt először osztrák válogatott és többször a csapatkapitányi karszalagot is viselhette. Később Nairobiban a *Hope for Future* projekt keretében labdarúgó-akadémiát irányított. Mégis sikerre karrierje során végig az volt az érzése, hogy teljesítményével kompenzálnia kell a származását.

A tizenhat tanulmányt tizenhárom önéletrajzi szöveg követi. Olvashatunk olyan történetet, amelyben nem csupán a lány vette fel a kapcsolatot édesapjával a Szovjetunióban, de szülei is újra találkoztak több mint negyven év után. Mások hosszú kutatás után féltestvéreiket ismerhették meg. Gyakran visszatérő elem az édesanya, illetve a család által évtizedeken át eltitkolt valódi gyökerekkel való kései, felnőttkori szembesülés. Megrázó történetek a sokáig láthatatlan, eltitkolt és tabuizált generáció tagjairól.

Fiziker Róbert

Szita Szabolcs

A GESTAPO TEVÉKENYSÉGE MAGYARORSZÁGON 1939–1945

A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején

Corvina Kiadó, Budapest 2014. 287 o.

Szita Szabolcs új kötete az 1933 és 1945 között létező náci titkos államrendőrséggel (Geheime Staatspolizei-Gestapo) kapcsolatos legújabb kutatásainak summázata.

A második világháborút kutatók, közelebbről pedig a magyar holokauszt egyik legjelentősebb szakértőjeként számon tartott szerző könyve voltaképpen tíz bő évszét ezelőtt megjelent

munkájának (*Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből.* Bp. 2002.) felújított, jegyzeteiben némileg kibővített változata.

Szita Szabolcsra jellemző, hogy összefoglaló munkáiban témáját igyekszik széles beágyazottságban elhelyezni. Teszi ezt azzal a szándékkal — s ez egyben egyfajta ars poeticája is —, hogy a tanulóifjúság, elsősorban a középiskolás és egyetemista generáció, részben pedig a fiatal értelmiségiek számára ne csak a szűken vett témáról adjon kimerítő információt, de ennek örve alatt megismertesse olvasóit a nemzetközi folyamatokkal, szélesebb társadalmi-politikai-ideológiai összefüggésekkel egyaránt.

Jelen munkája tudományos igényű szakmonográfiának fogható fel, ám a fentiek szellemében ezúttal is roppant közérthető stílusban, ugyanakkor forrásokkal gazdagon illusztrálva és a szükséges lábjegyzeteken (amelyek száma így is 644 lett) túlmenően az olvasót nem megterhelve igyekezett a Gestapo magyarországi tevékenységének szerteágazó témakörét megragadni.

Már a cím is meglepődést kelthet az olvasóban, hiszen a — történeti interpretációkkal ellentétben — a benne szereplő hat éves intervallum jelzi, hogy nemcsak az ország 1944. március 19-én történt német megszállása után, de már évekkel korábban is jelen volt hazánkban a náci titkosrendőrség, még akkor is, ha „a Gestapo magyarországi tevékenysége a megszállás első három hónapjában volt a legkiterjedtebb.”(7. o.)

A mintegy 280 oldalra rúgó kötet első fejezete (11–43. o.) a terrorszervezet létrejöttét, felépítését és általános történetét adja mindenekelőtt a német szakirodalomra támaszkodva. Bár Szita Szabolcs azt írja, hogy a szervezet „gyökerei a porosz hagyományba nyúlnak”, ez valójában azt jelenti, hogy a porosz miniszterelnökké kinevezett Hermann Göring 1933. április 11-én hozta létre a Gestapo-t, amely Heinrich Himmler irányítása alatt a náci rendőrállam kiépülésében is egyfajta mintaszerepet töltött be. A szerző meggyőzően mutatja be a Gestapónak — a náci terrorrendszerben többször szervezettel nehezen követhető — történetét, fejlődését. Ennek magyar vonatkozásából vizsgálata tárgyának az 1939-ben létesített rendőrségi csúcshivatal, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt-RSHA) keretében kifejett működését kell kiemelni, hiszen az RSHA adminisztrációja alá tartozó terrorszervezetek (a Gestapo mellett az SD és a szövevényesen átláthatatlan struktúrájú és működésű SS túlnyomó része), amint a következő fejezetekből egyértelműen kiderül, 1944 tavaszától közösen léptek fel a magyar lakossággal szemben. Továbbá részletes képet kap az olvasó az általa működtetett besúgóhálózat kiterjedt németországi mibenlétéről is. Hozzá kell azonban tenni, hogy e fejezet túlságosan hosszúra nyúlik ahhoz képest, hogy a címet mit ígér s ugyancsak ez az etap az, amely a magyarországi viszonyoktól függetlenül „lebeg” a kötetben belül.

A munka második fejezetének (44–78. o.) első része a titkosrendőrség második világháború alatti európai kiterjedéséről értekezik s innen jut el a Gestapónak az Anschluss utáni magyarországi működéséhez. Pontosabban — sajnos szakirodalmi- vagy forráshivatkozás nélkül — meg tudhatjuk, hogy már 1936-tól fogva készültek ügynökjelentések rendszerellenes megnyilvánulásokról és a feléledő szélsőjobboldali pártokról, mozgalmakról. (53–54. o.). Lényegesebb viszont, hogy a szerző elsőként vázolta részletesen az 1938 és 1944 közötti német titkosrendőrség és hírszerzés hazai jelenlétét. Az ezirányú, kétoldali kooperációban Sztójay Dömének, a vezérkari főnökség osztályvezetője, majd utódja, Hennyey Gusztáv játszottak fontos szerepet [59] A Gestapóval a magyar belügyi szerv egyeztetett az 1941 augusztusi kárpátaljai deportálás ügyében, de azt mondhatjuk, hogy a német fél permanens bizalmatlansága mellett is az együttműködés folyamatosan erősödött; a szerző meggyőző példák során keresztül bizonyítja, hogy a Gestapo ügynökei jól kiépített titkos hálózatot hoztak létre, amelynek oszlopos tagjai között találjuk Ruskay Jenő leszerelt tábornokot, Baky László volt csendőrtisztet, és Hain Péter detektívfelügyelőt – utóbbi két személy az 1944-es holokausztban is tevékeny szerepet vállalt.

A következő fejezet (79–136. o.) a német megszállás utáni históriát taglalja. Ebből egyaránt pontos képet kapunk a német megszálló egységek szervezetéről, illetve az RSHA alá tartozó többi szervezetről. Szita Szabolcs részletesen tájékoztat arról — elsősorban itt is német szakirodalom és források, valamint néhány visszaemlékezés alapján —, hogyan bénították meg szinte azonnal az ellenállást és a társadalom minden csoportját érintő letartóztatási hullám révén megfélemlítették a lakosságot. Emellett megismerjük a „terror topográfiáját”, vagyis a Gestapo és az RSHA alá tartozó náci szervezetek budapesti térfoglalását is. A szerző természetesen foglalkozik a tavaszi és nyári gettósításban, illetve deportálásában való részvétellel is. E fejezet legfőbb érdeme, hogy — mintegy párhuzamos mikrovizsgálatként, addig feltáratlan forrásokra is építkezve — bemutatja az 1944 tavaszán a Gestapo őrizetébe került, Bécsbe deportált magyar zsidó foglyok (katona-

tisztek, arisztokraták, mágnások és egyszerű zsidó emberek) sorsát, valamint a német rendvédelmi szervek által felügyelt, a budai Gyorskocsi utca börtönbe hurcolt heterogén fogolycsoportok történetét.

A fenti vizsgálat átvezet a könyv következő — a kötet témájához csak részben kapcsolódó s ezért igen rövid — fejezetéhez (138–151. o.), amely a protonáci Hain Péter által irányított, 1944 áprilisában felállított Állambiztonsági Rendészet (az úgynevezett „magyar Gestapo”) működését elemzi.

A következő fejezet (152–175. o.) A Gestapónak a magyar zsidó vagyon „árjásításában” való szerepét veszi górcső alá. E kérdéskör a szakirodalomban (Ungváry Krisztián, Botos János, Kádár Gábor és Vági Zoltán révén) (Lásd elsősorban: *Botos János: Ez a kifosztás lesz a végső!? Az 1938–1945 között elkobzott zsidó vagyonok értéke.* Bp. 2011. 73–96. Az „árjásítás” sokszor ellentmondó rendeletekalkításai és a pénzügyi elosztás folyamataira vonatkozóan elsősorban: *Kádár Gábor–Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Bp. 2005.; *Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Pécs–Budapest. 2012. 557–602.) az utóbbi évtizedben meglehetősen jól feltárt terület, ezért meglepő, hogy Szita Szabolcs nem az említett szerzők eredményeire épített, hanem a szekunderirodalomra, illetve saját magyar és orosz levéltári vizsgálataira. Ezzel együtt is kiderül, hogy az SS hol egyszerű eltulajdonítással, hol pedig zsarolással, megvesztegetéssel jutott óriási vagyonhoz. A Kurt Becher SS-Obersturmbannführer vezette tevékenységet a szerző helyesen és szókimondóan „rablóhadjártnak”, „garázdálkodásnak” nevezi, amellyel az állami vagyon jelentékeny szelete az SS prominenseinek birtokába jutott. Itt jegyezzük meg, hogy a kötet egészét tekintve Szita egyébként sem fukarkodik az értékitéletet kifejező jelzők, sarkos megfogalmazások használatától. A szaktudományos munkáktól elütő, szokatlan jelenség ezúttal — legtöbbször — mégsem bántó, inkább a szerzőnek a zsidóüldözéssel, terrorral, kizsákmányolással szembeni személyes attitűdjét és a tragikus témához való erkölcsi alapállását jelzi.

Jól ismert, és ezúttal is bemutatja Kasztner Rezső újságírónak, a Zsidó Segély- és Mentőbizottság vezetőjének tevékenysége, aki alkusorozatok révén az SS-nek fizetett hatalmas vagyonoért cserébe sikerült az auschwitzi pusztulásból „kivásárolnia” néhány ezer zsidó személyt, akiket 1944 decemberében sikerült is Svájcba menekíteni. Szita Szabolcs új források bevonásával, példák sorozatával plasztikus képet fest a kifosztás folyamatáról. Különösen értékes a szerzőnek a Nemzetköz Vöröskereszt genfi levéltárában végzett kutatására támaszkodó mikrovizsgálat, amelynek során feltárta Mauthner János nagyvállalkozónak mint bécsi Gestapo-túsznak a történetét. Ezáltal közelebb hozta az olvasókhoz az SS-nek azt az eddig kevésbé ismert tevékenységét, amelynek során a kirablás fejében nyugatra menekülő zsidó mágnás családok egy-egy tagját túszként őrizetben tartották azért, hogy „a semleges külföldre érkezett családtagok magatartását szabályozzák.” [169.] A kötet újabb fejezete (176–195. o.) az 1944 júniusától a nyilas hatalomátvételig tartó periódus összefoglalása: ebben az időszakban „a Gestapo mind terhesebb szorítása” elérte a jobboldali kormányzat ingerküszöbét is, Horthy és köre azonban képtelen volt megszabadulni a náci megszállással együtt járó nyúgtól. Ebben nem csekély szerepet játszott — Szita Szabolcs mindezt hitelesen ismerteti — a kormányzat háta mögött a német terroregységekkel összejátszó különféle nyilas csoportok és személyek aknamunkája. Megjegyezzük — bármennyire is fontos és érzékletes — a kötet témájához nem illeszkedik a magyar foglyoknak a mauthauseni koncentrációs táborbeli életét taglaló alfejezet. Az utolsó előtti fejezet (196–239. o.) címe („Szálasi Ferenc uralma, a végjáték”) a Szálasi-kormány alatti Gestapo-történetet ígéri. Tartalma azonban kevésbé szól erről, ehelyett jobbára a szakirodalom alapján e periódus holokauszt-történetét foglalja magában. Megállapításunk alól kivételt jelent a Hain Péter által vezetett rendőrség politikai osztályának rendvédelmi tevékenysége, sietős németországi kitelepülését ábrázoló alfejezet, amely a Gestapóhoz fűződő szoros, együttműködő viszonyt is tisztázza. Nehezen érthető ugyanakkor, miért volt szükséges meglehetősen kimerítően (mintegy harminc oldal terjedelemben) szólni a kötet témájához nem szükségképpen kötődő nyilaskeresztes Számonkérő Különítményről, valamint a november 3-tól, a komáromi csillagerődéből újfent meginduló deportálásról, miközben a Gestapo dunántúli működését csupán öt oldal mutatja be. A monográfia utolsó fejezete (240–250. o.) a Gestapo „utóéletéről” szól. A recenzens csak dicsérni tudja, hogy a szerző gondot fordított arra, hogy a Gestapo-foglyok háború utáni sorsát is nyomon kövesse. Erre legalkalmasabbnak a korábban részletesen bemutatott Gyorskocsi utcai Gestapo-rabok 1945-ben létesített tömörülése, a Gestapo Fogházviseltek Köre tevékenységének vizsgálása tűnt. Szita feltehetően azért is tartotta a bemutatást lényegesnek, mert általa jól érzékelhető, miképpen viszonyult a röviden demokratizálódás, majd az újabb totális diktatúra a baloldali-polgári tömörüléshez, illetve a zsidókérdéshez. A

Gestapo Fogházviseltek Köre kezdeti színes tevékenysége (regisztráció, emléképolás, népbírósági perekhez dokumentáció összeállítása, könyvkiadási tevékenység) az ÁVO, majd ÁVH zaklatásainak köszönhetően fokozatosan ellehetetlenült. A kiépülő diktatúrában a zsidók szenvedéseiről nem lehetett többé szót ejteni. A ráadásul demokratikus, polgári értékrendű szervezetet, s általában „a Gestapo volt foglyait” 1947 őszétől már „csend övezte”. (249. o.)

A kötet felépítésének bemutatása, eredményeinek hangsúlyozása mellett szót kell ejteni hiányosságairól, fogyatékoságairól is. Amint esett róla szó, a monográfia bizonyos részei túlmutatnak annak tematikáján. Olyannyira igaz ez, hogy a recenzensnek az a benyomása (legalábbis a döntő, 1944-es év kapcsán) hogy a szerző túllépte témája kereteit s a Gestapo mellett a tőle sok esetben elválaszthatatlanul működő SS (és részben az SD) történetét is belesűrítette. Nem teljesen érthető, hogy pl. a zsidó vagyon elrablása miért a Gestapo történetébe illik bele, hiszen ez közismerten Himmler egyik „bizalmi emberének”, Kurt Becher SS-Obersturmbannführernek irányításával zajlott (153. o.). Több ízben megfigyelhető, hogy holokauszt-specialistaként a szerző sokszor elkalandozik. Így pl. a mauthauseni védőőrizetes magyaroknak egyébként a szerző máshol már publikált alap kutatásaira támaszkodó bemutatása miért érdekes.

Érdeemes néhány szót szólni munka formaiságáról is. Szita Szabolcs könyve csekély számú, jelentéktelen súlyú elütést, hibát tartalmaz. Körükbe tartozik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának helytelen írásmódja („Magyar Nemzeti Országos Levéltár”, 54. o.), az akkor már József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem korábbi elnevezésének használata („József Nádor Műegyetem”, 188. o.). Nincs ugyanakkor az idegen mozaikszavaknak elkülönített feloldása. Ebből adódóan a szerző, az értő olvasást nem segítő, a törzsszóvegből levő előfordulás után zárójelben tünteti fel külföldi mozaikszavak teljes terjedelmű kiírását, de sajnos nem mindig (pl. a Gestapo esetében a német kifejezést nem adja meg stb.) Mivel Szita széles olvasókörzéség figyelmére tart számot, kívánatos lett volna a Források és feldolgozások részben nem ömlasztve, hanem — a tudományos művek esetében bevett módon — a kiadott kútfőket a szakirodalomtól elkülöníteni, a szakirodalmon belül pedig könyvekre, cikkekre-tanulmányokra bontani. Még inkább indokolatlan, hogy miért maradt ki a (levéltári) források nagyobb egységeinek felsorolása. Sajnálatos az is, hogy a bibliográfiába számos pontatlanság csúszott bele (pl. Rajniss Ferenc naplókiadásakor nem adta meg a szerkesztő, Sipos Péter nevét.; A rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb című, Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzéseit közreadó, 2009-es forráskiadás esetében Kovács Tamás nem szerkesztőként, hanem szerzőként szerepel s a kötet alcíme is lemaradt.; a szerző saját maga által jegyzett, Raoul Wallenberg zsidómentő tevékenységéről szóló 2012-ben publikált könyve esetében csak az angol kiadást jelöli, stb.) Mindennek korrekciója nagyban segíthette volna az egyébként színvonalas kötet használatát. Hiányoljuk, hogy a szerző egyes fejezetekben minimális mértékben építette bele az elmúlt évek szakirodalmi termését (például Karsai Lászlónak az utóbbi években Szálasi Ferencről és politikájáról szóló publikációit). Hasznos ugyanakkor a különlegesen sok személynevet magában foglaló kötet előforduló személynevek névmutatója (255–263. o.; 273–287. o.), és a munka korábbi kiadásához képest jelentősen frissített, igényes kép- és dokumentum mellékletek is.

Fontos lett volna a munka módszertanának bemutatása, hiszen jól látszik, hogy a szerző elsősorban a hatalom szempontú megközelítést választotta szerző, ennek megfelelően munkája a szervezet által termelt iratokra támaszkodik, és jóval kevésbé érvényesül az áldozati csoport narratívája. Ezt húzza alá, hogy a magyar relációban lényeges (s egyébként más kutatók által sem gyakran hasznosított) video-interjúkat, dokumentumfilmeket ritkán találunk, visszaemlékezésekkel is csupán elvétve találkozunk. (A személyes tárgyakról mint történeti forrásokról már nem is beszélve). Ez az attitűd egyébként — amint néhány évvel ezelőtt Gyáni Gábor történész rámutatott (*Gyáni Gábor*: Helyünk a holokauszt történetírásában. Kommentár 3 (2008/3) 13–23. A probléma nemzetközi keretéhez lásd: *Dalia Ofer*: The Community and the Individual: The Different Narratives of Early and Late Testimonies and Their Significance for Historians. Holocaust History in Context. Emergence, Challenges, Polemics & Achievements. Ed. David Bankier and Dan Michman. Jerusalem 2008. 519–535.) — a holokauszt kutatókat általánosságban jellemzi, noha a hazai közgyűjteményekben is rejtőző, több száz publikálatlan memoár és napló mellett éppen az utóbbi években lendült fel Magyarországon is a holokauszttal kapcsolatos forráspublikálás.

Szita Szabolcs összefoglalása bizonyos aránytalanságai, gyengeségei ellenére is a benne rejlő hatalmas, összefogott tudásanyag okán hasznára válik a korszakkal foglalkozó történészeknek és jó szívvel ajánlható a második világháború és a holokauszt iránt érdeklődő a laikus közönségnek. Ko-

herens művéből ugyanis markánsan kitűnik a lényeg, amelyet az epilógusban a szerző maga így summázott: „A kötetben feldolgozott tények, adatok, ismert és ismeretlen összefüggések sorából kiviláglik, hogy a Gestapo a hitleri birodalom egyik erős tartópillére volt. Ez az irgalmatlan mechanizmus Magyarország megszállása után képes volt a magyar nemzeti ellenállás megbénítására, több ezer hazafi elfogására, bebörtönzésére, százezrek deportálására. Személyi állományának tettei mögött mindig felismerhető a XX. század egyik szörnyetege, a nemzetiszocializmus. A Gestapo számára mit sem jelentettek olyan fogalmak, mint a szabadság, az emberi jogok, az emberi méltóság vagy az emberiség. Korlátlan hatalmat akart, és a legtöbbször el is érte.”

Szécsényi András

SRBI I RAT U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE

Zbornik radova. Serbs and War in Yugoslavija 1941

Thematic Collection of Articles

Glavni i odgovorni urednik, Editor- in-chief Dr Dragan Aleksić

Institut za noviju istoriju Srbije, Muzej žrtava genocida, Institut za Slavistiku Ruske Akademije

Nauka. The Institut for Recent History of Serbia, Museum of Genocide Victims, Belgrad,

Institut of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Beograd, 2014. 631 o.

A SZERBEK ÉS A HÁBORÚ JUGOSZLÁVIÁBAN 1941.

Tanulmánykötet

Szerbia, illetve Jugoszlávia 20. századi történelmének egyik legvitatottabb korszakát, a második világháború eseményeit, pontosabban a háború első esztendejének történetét választotta témájául a Szerbia Újkortörténeti Intézete által nemrég megjelentetett tanulmánykötet. Dragan Aleksić, a kötet szerkesztője, a korszak elismert szakértője abból indult ki, hogy az 1941-es esztendő eseményei, a gyors katonai összeomlás, az ország felosztása, az ellenállás és a polgárháború kibontakozása nem csupán az ország elleni katonai agresszióval magyarázható, de „*egy hosszan tartó belső krízis*” eredménye is volt. Mint a bevezetőben írja, a jugoszláv állam hivatalos ideológiája, a nemzeti egység gondolata a harmincas évek végére látványos vereséget szenvedett, a centralizmus feladása, az állam dualista hatalmi szerkezet irányába történő átalakítása ennek hivatalos elismerését jelentette. A Horvát Bánság megalakítása azonban nem csillapította a belső nemzeti ellentéteket, ellenkezőleg, Szerbián belül is felerősítette azokat vitákat is, hogy a szerb nemzetnek Jugoszlávián belül, vagy azon kívül van-e jövője. Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a parlamentáris rendszer, azaz a demokrácia nem oldotta meg az ország súlyos nemzeti, szociális, gazdasági és egyéb problémáit, már az 1941 áprilisi katonai vereség előtt felerősítették a szélsőséges jobb és baloldali mozgalmakat. A háború alatt pedig, mutat rá Aleksić, a megszállt szerb területeken (s tegyük hozzá Horvátországban is) kizárólag a szélsőséges jobboldali eszmék és mozgalmak kaptak lehetőséget a legális, bár a németek által erősen korlátozott politikai beleszólásra.

A második világháború korábban is a jugoszláv történetírás érdeklődésének középpontjában állt, és nincs ez ma sem másként az utódállamok historiográfiájában. A szemlélet azonban radikálisan megváltozott – a partizánmozgalom kizárólagos, többnyire megszépített ábrázolása helyett a szerb történetírásban is utat tört a korszak új szempontok szerinti vizsgálata, elsősorban a „*nemzeti látószög*”, és helyet kaptak a korábban tiltott, vagy éppen csak megtűrt témák is. Ilyenek például a megszállás alatti mindennapi élet, a Draža Mihailović-féle ellenállási mozgalom elsősorban antifasiszta, hazafias jellegét hangsúlyozó kutatások, de említhetjük a kollaboráns Nedić-kormány tevékenységét vizsgáló köteteket, tanulmányokat is, illetve általában a szerb kollaboráció, vagy éppen a partizán megtorlások kérdését. (E hatalmas mennyiségű irodalomból csak illusztrációként említünk néhány általunk fontosnak tartott újabb monográfiát: Dragutin J. Ranković: *Svakodnevi život pod okupacijom 1941–1944: iskustvo jednog Beogradanina* (priredili Nataša Milićević i Dušan Nikodijević) Beograd, 2011. Kosta Nikolić: *Strah is nada u Srbiji 1941–1944: svakodnevi život pod okupacijom*. Beograd, 2002. Srdan Cvetković: *Između srpa i čekića u Srbiji 1944–1953*. Beograd, 2006. Nataša Milićević: *Jugoslovenska vlast i srpsko građansvo 1944–1950*. Beograd, 2009. Momčilo Mitrović: *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945*. Beograd, 2007. Kosta Nikolić: *Istorija ravnogorskog pokreta: 1941–1945*. Tom 1–3. Beograd, 1999. Kosta Nikolić i Bojan B. Dimitrijević: *General Dragoljub Mihailović: 1893–1946:*

bibliográfiája. Beograd, 2011. Ratni govori generala Nedića srpskom narodu (priredio *Miroslav Kostić*). Beograd, 1991. *Bojan B. Dimitrijević*: Vojska Nedićeve Srbije: oružane snage srpske vlade 1941–1945. Beograd, 2011. *Olivera Milosavljević*: Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944. Beograd, 2006. *Bojan Đorđević*: Srpska kultura pod okupacijom. Beograd, 2008. *Ljubinka Škodrić*: Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944: sudbina institucije pod okupacijom. Beograd, 2009. Aleksandar Stojanović Srpski civilni/kulturni plan vlade Milana Nedića. Beograd, 2012.) E tanulmánykötet címe pedig eleve arra utal, hogy Jugoszlávia történetét, hasonlóan a többi új délszláv állam (horvát, szlovén, bosnyák stb.) történetírásához, Szerbia szempontjából közelítik meg. S habár a könyv címében az 1941. esztendő szerepel, a tanulmányok kronológiai határa ennél jóval tágabb, s gyakorlatilag átfogja az első Jugoszlávia egész időszakát, mivel, mutat rá a kötet szerkesztője, az 1941-es vereség előzményei ide nyúlnak vissza.

A kötet 27 tanulmányt és három nagyobb tematikai egységet foglal magába: a jugoszláv válság és a háború megpróbáltatásai; Jugoszlávia szomszédai és a nagyhatalmak a Jugoszlávia elleni háború kirobbanásának idején; valamint Szerbia a megszállás alatt. E nagyobb tematikai egységeken belül a szerzők olyan kérdéseket elemeznek, mint például a jugoszláv politikai erők helyzete a háború előestéjén, a megszállás és a kollaboráció, valamint a szerb állam átszervezésének problémája, az egyes szomszédos országok és a nagyhatalmak Jugoszláviára vonatkozó tervei, a tömeges megtorlások problémája, a menekült kérdés, Szerbia és a Független Horvát Állam viszonya, a menekült kormány tevékenysége, hogy csak néhány érdekes problémára utaljak. A kötet hat ország történéseit sorakoztatja fel, a 27 tanulmányból tizenegyet külföldi, orosz, bolgár, szlovén, horvát, német, lengyel és magyar szerzők írtak, valamennyien a nemzetközi balkanisztika ismert kutatói, illetve tehetséges fiatalok. A tanulmányok a szerb mellett németül, oroszul és angolul olvashatók. Valamennyi tanulmány akárcsak rövid ismertetésére e recenzió keretei között nem térhetünk ki, ezért két nézőpontból válogattuk ki azokat az írásokat, amelyeket néhány szó erejéig szeretnénk bemutatni. Egyrészt felhívánk a figyelmet azokra a tanulmányokra, amelyek a szerb és a nemzetközi történetírás szemléletváltozására, új eredményeire utalnak, illetve azokra, amelyeknek így, vagy úgy, de magyar vonatkozásuk van.

Aleksandar Stojanović, Szerbia Újkortörténeti Intézetének (Institut za noviju istoriju Srbije) fiatal munkatársa és Christian Kurzydowski, a Londoni Egyetem Goldsmith College (Goldsmiths College University London) lengyel doktorandusz hallgatója egy-egy szélsőjobboldali szerb politikus nézeteit és tevékenységét elemzi. Stojanović a Nedić-kormány vallás- és közoktatási miniszterhelyettesének, a Magyarországon ismeretlen Vladimir Velmar-Janković (aki egyébként 1918 előtt a budapesti Thököliánumban végezte tanulmányait), szélsőséges nacionalista, rasszista nézeteit, míg Christian Kurzydowski Dimitrije Ljotićnak, a Zbor nevű szerb nacionalista szervezet alapítójának, a Milan Nedić tábornok vezette „*népi megmentés kormány*” fő ideológusának gondolatait mutatja be. Kurzydowski arról ír, hogy Ljotić nézeteinek kialakulására jelentős hatást gyakoroltak az orosz szlavofilok és az ortodox keresztény miszticizmus, különösen Alekszej Homjakov, Nyikolaj Bergyajev, valamint Lev Tolsztoj. Kiemeli, hogy a szerb hadsereg második balkáni háborús szenvedései a francia Pascal organizmusa és az Action Française ideológusa, Charles Maurras felé terelik figyelmét. Az ő hatásukra dolgozza ki a monarchiára, az egyén és a közösség viszonyára, az autoriter hatalomra, valamint a társadalom hivatásrendi felépítésre vonatkozó nézeteit.

A Magyarországon is jól ismert orosz kutató, Leonid Gibianszkij, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének (Insztitjut szlavjanovegyenija RAN) munkatársa a Szovjetunió Jugoszláviával kapcsolatos külpolitikáját elemzi az áprilisi katasztrófát megelőző időben. Habár időről időre megjelennek olyan munkák, amelyek a brit titkosszolgálat mellett a szovjetek márciusi puccsban történő részvételét is felvetik, mindmáig nem kerültek elő olyan források, amelyek ezt alátámasztanák – hangsúlyozza. A Simović vezette kormány hatalomra jutása után, folytatja a szerző, a szovjet külpolitika felgyorsult, ám továbbra is ellentmondásos maradt Jugoszláviával kapcsolatban. Április 6-án kora reggel Moszkvában, a szovjet vezérkar tárgyalásokat folytatott Simić moszkvai jugoszláv követtel és fegyverek, valamint haditechnika azonnali szállításában állapodtak meg. De Sztálin, ugyancsak ezen a reggel, tekintettel a szovjet-német kapcsolatokra, elhatározta, hogy megtagadja az új jugoszláv kormánnyal kötött egyezmény nyilvános diplomáciai elismerését. A szovjet-német kapcsolatokra való tekintettel a Szovjetunió nem ítélte el Németország Jugoszlávia elleni agresszióját, a szovjet sajtó is néma maradt. Egyedül Magyarország bekapcsolódására reagált Moszkva, amikor Visinszkij külügyminiszter kijelentette, a szovjet kormány nem helyesli a magyar kormány döntését. Gibianszkij hangsúlyozza, mindmáig vita-

tott, hogy a szovjet–jugoszláv szerződés megkötésével mi is volt Moszkva valódi szándéka. Felveti, a szerződés megkötésével Moszkva talán kedvezőbb pozíciókat szeretett volna megszerezni a németekkel szemben a Balkánon, hogy aztán erre támaszkodva újabb alkuba bocsátkozhassanak Hitlerrel, ezt a feltételezést azonban, teszi hozzá, mindmáig nem sikerült megfelelő forrásokkal alátámasztani.

Katrin Boeckh, a regensburgi/ müncheni Kelet-és Dél-Európa Kutató Intézet (Institut für Ost-und Südosteuropaforschung) munkatársa Németország Jugoszláviával kapcsolatos terveit elemezve abból indul ki, hogy a náci vezetés az 1941 tavaszi balkáni háború mérlegét korántsem egységesen ítélte meg. A balkáni sikerek, mint a Szovjetunió elleni háború „gyors tesztje” egyrészt erősítették magabiztosságukat, másrészt a sikernek nem volt tartósabb hatása, mivel Jugoszlávia a német élettérnek csupán a perifériáján helyezkedett el. A szerző felveti azt a korántsem új gondolatot is, hogy a németek talán azért nem vetettek be nagyobb erőket Tito partizánjai ellen, hogy az ellenállás két szárnya egymást semmisítse meg.

Szerb Tudományos Akadémia Jovan Cvijić Földrajzi Intézetének (Geografski Institut „Jovan Cvijić” SZANU) kutatói, Željko Bjeljac, Marija Drobnjaković és Milan Radovanović a vajdasági migrációs folyamatokat elemzik a Jugoszlávia elleni háború előestéjén és közvetlenül utána. Tanulmányuk alapforrását azok az 1931-es népszámlálási adatok alkotják, amelynek eredményeit annak kedvezőtlen anyanyelvi, etnikai és vallási adatai miatt csak 2004-ben hozták nyilvánosságra, tudományos feldolgozásuk pedig csak nemrég kezdődött el. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a Vajdaság (Bácska, Bánát és Szerémség) 1941-es migrációs folyamatainak elemzését nagyon meglehizti, hogy annak területét három különféle állami-politikai entitás, azaz Magyarország (Bácska), az usztasa horvát állam (Szerémség), illetve a németek által megszállt Szerbia (Bánát) között osztották szét. A migráció fő mozgatója 1941-ben, állapítják meg, az adott államok kisebbségpolitikája volt, és elsősorban a területükön élő szláv telepések, illetve általában a szerbek elűzésére irányult. Ezért külön figyelmet szentelnek az 1919 és 1931 között végrehajtott telepítéseknek, mivel ezek a szláv, zömmel szerb és crnagorac vajdasági agrártelepések (mintegy 20 ezer család, kb. 100 000 fő) válnak majd az új államok erőszakos kitelepítésének célpontjává. Szamba veszik az optálás miatt bekövetkezett migrációt is – amely elsősorban a vajdasági magyarok létszámát csökkentette, legalább 40 ezer fővel, akiknek létszáma 1934-ben, a marseilles-i merénylet miatti kiutasításokkal 4 ezerrel tovább csökkent. A Bácskából 1941 áprilisában kitelepítették ezt a kolonista szláv populációt, és mintegy 16 ezer bukovinai magyart, moldvai csángót és vitézeket, telepítettek be, majd a Horvátországgal megkötött telepítési egyezmény keretében 395 boszniai magyar család (1552 fő) érkezett a Bácskába, illetve Baranyából a magyar hatóságok mintegy 5 800 jugoszláv telepest telepítettek ki. Az általuk közölt számok egyébként megegyeznek a magyar történetírás által ismert számokkal. A tanulmány írói szerint a független Horvát Államból elűzött mintegy 200 000 szerbből 40 ezer volt szerémségi. A Bánátban politikai okok miatt nem volt jelentős szláv migráció, kitelepítés. Itt a németek a terület szinte teljes zsidó lakosságát (mintegy 15 ezer fő) irtották ki. A kötet szerzői a Vajdasági Autonóm Tartomány által 2009-ben közzétett, sokat bírált, „Az igazság útján” (*Na putu ka istini*) című kötet adatai alapján azt írják, hogy a Vajdaság civil áldozatainak száma 1941–1945 között 70 890 fő volt, ebből 42 106 fő volt szerb nemzetiségű (59,4%), a többi nemzetiségre vonatkozó adatokat, így a magyarokét sem közlik. Közülük a szerzők szerint 1941-ben 7813 főt végeztek ki, akiknek többsége, 38,28%-a bácskai és baranyai volt, azaz a terület Magyarországhoz történő visszacsatolásakor esett áldozatul. 32,88%-uk bánáti, míg 28,84%-uk szerémségi volt. Kár, hogy az áldozatok számára vonatkozó újabb kutatási eredményeket a szerzők nem hasznosították.

A kötet magyar szerzője, a magyar–jugoszláv kapcsolatok és Jugoszlávia történetének elismert hazai művelője, Hornyák Árpád, „Magyarország részvétele Jugoszlávia 1941-es feldarabolásában” című tanulmányával szerepel a kötetben. Hornyák elsősorban a Délvidék visszafoglalásának előzményeiről értekezik. Abból indul ki, hogy az 1941-es események fő oka az első világháborút lezáró trianoni békében gyökerezik, amelyet Magyarország ugyan aláírt, de azt sem a politikusok, sem az ország polgárai nem fogadták el. Öt szempontot vizsgál, amely megítélése szerint alapvetően befolyásolta Magyarország és Jugoszlávia, illetve általában Magyarország szomszédaihoz fűződő viszonyát: az adott országok mennyire voltak elégedettek határaikkal; a másik ország mennyiben segítette, vagy gátolta Magyarország nemzeti céljainak, értds határmódosításának megvalósítását; milyen volt a kisebbségek szerepe, súlya a két ország kapcsolatában; mennyire befolyásolták a gazdasági kérdések, vagy ahogyan a szerző fogalmaz, a „kölcsönös gazdasági függés” a két ország viszonyát; s végül az adott országok törekvései mennyire illeszkedtek a térség-

ben érdekelt nagyhatalmak törekvéseibe. A szerző ezeket a szempontokat figyelembe véve elemzi Magyarország és a királyi Jugoszlávia két világháború közötti kapcsolatait. A hazai történetírásban jelenleg uralkodó állásponttal szemben Hornyák úgy véli, hogy Magyarország nem a Szovjetunió elleni 1941. június 27-ei hadüzenettel lépett be a háborúba, hanem már április 11-én, mivel, érvel, az ekkor Jeruzsálemben székelő jugoszláv emigráns kormány május 4-én bejelentette, hogy április 11-e óta hadiállapotban lévőnek tekinti magát Magyarországot.

Zoran Janjetović, Szerbia Újkortörténeti Intézetének munkatársa (Institut za noviju istoriju Srbije), Jugoszlávia kisebbségtörténetének elismert kutatója, a Bánát helyzetét mutatja be. Akárcsak egyéb munkáiban, ezúttal is túllép a leegyszerűsítő, fekete-fehér, bűnös-ártatlan dichotómiákon és árnyaltan közelíti meg témáját. Elsősorban a német népcsoport háború alatt játszott szerepére koncentrálnál és számos ponton vitába száll egyrészt a korábbi jugoszláv historiográfia néhány állításával, illetve a német emigráns visszaemlékezések túlzásaival. Cáfolja például azt a jugoszláv, illetve szerb historiográfiában korábban elterjedt nézetet, amely szerint a jól szervezett ötödik hadosztalnak titulált németek 1941. áprilisában szervezett fegyveres támadást készítettek volna elő Jugoszlávia ellen. Janjetović különbséget tesz a Németországtól valóban fegyvereket kérő Janko Sepp, azaz a német kisebbség vezetőinek politikája, és a bánáti német paraszti tömegek magatartása között. Szerinte a hatalmi vákuum időszakában megszervezett nemzetőrség, illetve a német paramilitáris sportszervezeteket nem a jugoszláv állam elleni „szervezett fegyveres támadás” célját szolgálták. Mivel a háború után a németek kollektív felelősségre vonása összekapcsolódott a hazaárulás vádjával, ezért azt nem tartja bizonyítottnak. (A recenzens itt megjegyzi, hogy a jugoszláv államigazgatás összeomlásának első napjaiban a magyarok által lakott falvakban, sőt Nagybecskerekben is szerveztek fegyveres nemzetőrséget, és várták a magyar csapatok bevonulását. A magyar nemzetőrséget a helyi németek szerelték le.) Német hivatalos forrásokra támaszkodva a szerző azt írja, hogy a bánáti német népcsoport fegyveres segítségével Berlin egyáltalán nem számolt, ilyen terveket velük nem egyeztettek. Szól a Bánát Szabad Állam (Freistadt Banat), illetve a Mohácstól Belgrádig húzódó Duna-menti autonóm német állam megteremtésére vonatkozó tervekről is, amit Berlinben Jugoszlávia felosztása után határozottan leintettek. A tanulmány további részében a szerző a megszállt Szerbia részét képező Bánát közigazgatásának, helyi politikai, kulturális intézményeinek kiépítésével foglalkozik, amelyben a német népcsoport mindvégig vezető szerepet játszott, illetve kivételezett helyzetet foglalt el. Ezt a szerepet a szerző a magyarokkal történő összetűzésekkel ellenpontozza és hangsúlyozza, hogy a szerb kormány minimális befolyást gyakorolt a bánáti folyamatokra, míg Berlin, illetve a belgrádi német katonai parancsnokság annál inkább. Fontos szerep hárult a bánáti németekre a partizán mozgalom szétverésében, mutat rá, – egyrészt a Deutsche Mannschaft egységeinek, másrészt a Waffen SS „Princ Eugen” hadosztálya révén, amelybe a belépés, korántsem volt önkéntes. E helyen érdemes lett volna megemlíteni azt is, hogy a magyar kormány utasítására a bánáti magyarok vezetőinek sikerült megakadályozni a magyarok Waffen SS-be történő erőszakos toborzását. Tekintettel a Bánát sajátos helyzetére, a szétszabdalt országnak kizárólag ezen a részén nem került sor a jugoszláv telepések kitelepítésére, míg a zsidók deportálása és megsemmisítése már 1941 augusztusában megkezdődött. A tanulmány végén a szerző leszámol a bánáti ellenállással kapcsolatos korábbi mítosszal, s megállapítja, hogy az ellenállási mozgalmat 1942 elejére gyakorlatilag felszámolták. Tegyük hozzá, hogy bácskai ellenállással szinte egy időben. A nemzetiségek közötti feszültségek és a terület státuszának bizonytalanságai ellenére, zárja gondolatait Janjetović, 1941 és 1944 között a Bánátban viszonylagos nyugalom uralkodott, így ez a terület jelentős mértékben hozzájárult a németek háborús törekvéseinek gazdasági támogatásához.

Silvija Krejaković, a Kraljeví Nemzeti Múzeum (Narodni muzej, Kraljevo) munkatársának *”Mítosz és valóság között: tömeges megtorlás Kraljevóban, 1941 október”* című írása azért érdemel figyelmet, mert újraértelmezi a Wehrmacht által Jugoszlávia területén végrehajtott legnagyobb megtorlás, a kraljeví táborba zárt civilek és túsok kivégzésének körülményeit, és leszámol az ennek kapcsán korábban gyártott mítosszal, a kivégzettek számát felmagyító manipulációkkal. Részletesen bemutatja az 1941 nyarán kibontakozó csetnik és kommunista ellenállási mozgalmakkal szemben hozott német megtorló intézkedéseket (egy halott német katonáért 100, egy sebesült német katonáért pedig 50 túszt kivégeztek), amelyet 1941 szeptemberétől a civil lakossággal szemben alkalmaztak. Elemzi a kivégzések misztifikálásának korabeli gyökereit, a mítoszteremtés okait és forrásait is. Tanulmánya végén a szerző megállapítja, hogy a kivégzett túsok nevének azonosítása alapján a német hadsereg október 15-e és 20-a között Kraljevóban nem 6 ezer, hanem 2 190 főt végzett ki.

Alekszej Timofejev (Szerbia Újkortörténeti Intézete, Institut za noviju istoriju Srbije) „*Szovjet hatás a megszállók elleni harc megindulására és a polgárháború kitérőre Jugoszláviában 1941*” című tanulmánya azt bizonyítja, hogy a szerb történetírás nemcsak a korábbi jugoszláv korszak politikai béklyóitól szabadult meg, de képes a nacionalista történetírás szűk keretein is túllépni. A szerző elsősorban szovjet források, pontosabban a Komintern anyagainak alapján vizsgálja a Szovjetunió és az ekkor már egyértelműen a szovjet politikai érdekeknek alávetett Komintern felkelés kirobbantásában játszott szerepét. Ezt a kérdést a jugoszláv, de a szerb történetírás is egészen máig, tekintettel a két ország között 1948-ban kirobbant éles konfliktusra, jórészt elhallgatta és a partizán ellenállás történetének csaknem kizárólagos főszereplőjévé Titót tette meg. A szerző abból indul ki, hogy a „spanyolok”, azaz a spanyol köztársaságiak oldalán harcolt jugoszláv kommunisták a partizán mozgalom legszilárdabb bázisát, legfelkészültebb harcosait alkották, ezért részletesen bemutatja a polgárháború után Németországban élő „spanyolok”, mintegy 250 fő nem éppen szokványos hazatérését, valamint a Francia Kommunista Párt és a Komintern ebben játszott szerepét. Majd részletesen, a források bőséges idézésével mutatja be a Komintern háborúval kapcsolatos nézeteinek, illetve az egyes kommunista pártoknak küldött utasításainak alakulását 1939 tavaszától a Szovjetunió elleni német támadásig. A Komintern és a Szovjetunió álláspontja ekkor teljesen egybeesett, és az „angol, francia imperialisták” háborús terveivel szembeni ellenállástól a „német megszálló erők dezintegrálásán” keresztül vezetett a fegyveres felkelés támogatásáig. A tanulmány további részében a szerző részletesen foglalkozik a JKP és a különböző szovjet hírszerző szervek, valamint a Komintern közötti kapcsolatokkal, s megállapítja, hogy a Szovjetunió elleni német támadásig ezek a kapcsolatok meglehetősen szorosak voltak, a hírszerzés több csatornán keresztül is folyt, így a JKP igen kevés önállósággal rendelkezett. 1941. július 22-e után azonban, tekintettel a hadi helyzet alakulására, ezek a kapcsolatok igencsak meglazultak, teret engedve a jugoszláv kommunisták nagyobb önállóságának. Mint a szerző filológiai elemzéssel kimutatja, a JKP fegyveres felkelésre buzdító kiáltványa, amely, mint ismeretes, a Szovjetunió elleni német támadás után született, lényegében a Komintern kiáltványának szövegével azonos. A június 22-ig végrehajtott diverzáns akciók mögött, szögezi le a szerző, nem a szovjet hírszerzés és a partizánok, hanem az angol titkosszolgálat és a szerb nacionalisták álltak.

A kötet alapján a recenziens úgy látja, hogy a Szerbia Újkortörténeti Intézetében folyó kutatások egyrészt szervesen kapcsolódnak a korszakra vonatkozó nemzetközi kutatásokhoz, másrészt egyértelműen jelzik a szerbiai történetírás megújulását.

A. Sajti Enikő

Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária

VADHAJTÁSOK

A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon, 1948–1956

Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 227 o.

A sztálini természetátalakítási terv eredményei napjainkig országszerte megtalálhatóak, mikro- és makrokörnyezetünkben városok, ipartelepek, vízlépcsők, csatornák és egyéb létesítmények formájában csakúgy jelen vannak nyomai, mint egy-egy növény elterjedési területének nem szándékolt, hosszú távú befolyásolásában.

A sztálini természetátalakítást „földrajzi nihilizmusnak” nevezi a környezettörténet-írás, a történettudománynak az a fiatal hajtása, amely Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az 1980-as évek közepén jelent meg. A környezettörténelem — más fordításban történeti ökológia — globális kérdések iránt elkötelezett, ember és természet viszonyát annak történetiségében vizsgáló megközelítést alkalmazó történetírói irányzatként elsősorban a társadalomtörténettel párbeszédben találta meg hangját. Szemléletének meghonosítása Magyarországon R. Várkonyi Ágnes nevéhez fűződik, de talán éppen az ő főként az újkorra koncentrált kutatásai miatt a sztálini természetátalakítás magyarországi története Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária kutatásaiig nem kapott elegendő tudományos figyelmet. Várkonyi ugyan hazai történetírói előzményekre

építve, elsősorban Hajnal István ide vonatkozatható írásait számba véve a környezettörténetet a nyugat-európai trendnek megfelelően a társadalomtörténet vérkeringésébe kötötte be és elsősorban a környezeti folyamatok tartóssága, a braudel-i értelemben vett *longue durée* alapján választotta ki történeti ökológiai kutatásainak tárgyát, Borvendég és Palasik ezzel szemben a politikatörténet és részben a gazdaságtörténet irányából közelít. A *Vadhajtások szerzői* vélhetően úgy gondolják, elegendően hosszú időtartam még nem áll rendelkezésre a sztálini természetátalakítási terv következményeinek objektív megítéléséhez, ámbar „A természetátalakítási tervek utóélete” című fejezet kísérletet tesz arra, hogy mérlegre tegye az átalakítás eredményeit; a sztálini természetátalakítás következményei azonban kétségtelenül a még mindig velünk élő történelem részei, legtöbb esetben szubjektív nézőpont kérdése, hogy eredményeit „vívmánynak”, a modernizáció egy sajátos válfajának, vagy katasztrófálisnak látjuk. A kötet bevezetője csak utalásszerűen említi, hogy a szerzők kutatásukat mindazonáltal a környezettörténet-írás körébe sorolják (14. o.), a politika- és gazdaságtörténet bevonásának indoklását, illetve a társadalomtörténeti vetület explicit hiányát azonban nem érinti szerzői reflexió.

Ezek után a sztálini természetátalakítás magyarországi megvalósításának kísérlete olyan környezetünkben lezajló történésként kerül tárgyalásra, amely globális szinten a modern korban nem teszi ugyan egyedülállóvá a kelet-közép-európai országokban több helyütt végbement mesterséges beavatkozás magyar változatát, de mindenképp egyedinek mutatja a régiókban sokkal lassabban bekövetkező környezeti átalakulások sorában. A természet átalakítása a történelem kezdetei óta folyamatosan zajlik, a természet a történelemnek sokáig azonban csupán csendes szereplőjeként jelent meg. Amilyen mértékben veszíti el egyensúlytartó praxisait a társadalom természethasználata, olyan mértékben válik a természet a történelemnek kiszolgáltatottjává, majd kiszámíthatatlan veszélyforrásává. S ilyen értelemben a sztálini természetátalakítási kísérlet magyar adaptációja az ember és természet közti egyensúlyvesztés egyik egyedi példája. Ez indokolhatja a *longue durée* helyett az eseti specifikumok számbavételét: a diktatúra sajátosságainak bemutatását a Rákosi-korban, a tervgazdálkodás megvalósításának, ezen belül az új, szocialista városok létrehozásának történetét feltáró részt és a természetátalakító tervekről szóló párt-határozatok és politikai döntések ismertetését.

A „vas és acél országának” felépítését célul tűző, környezeti szempontból is irracionális döntések következtében a Szovjetunióban meghonosodott gyakorlatra hivatkozva kezdődött el 1949-ben egy olyan méretű természetátalakítás Magyarországon, amely a bezárkózó ország autarkiját volt hivatva szolgálni. A politika (és még inkább a mögötte meghúzódó ideológia) a természetet nemcsak átalakítani, hanem leigázni is igyekezett: a természetátalakítás annak eszközévé vált, hogy Magyarország — „a szocialista tábor” többi államához hasonlóan — függetlenné váljon a kapitalista világtól. A politika erőszakot tudott tenni a tudományon, a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése után új, szovjet mintára hivatkozva átalakult a kutatóintézeti hálózat és a természettudományos kutatások módszertana is: központi szerepet kaptak T. Gy. Licszenko szovjet biológus nézetei. Az addig általánosan elfogadott genetikai elmélettel szemben Licszenko azt állította, hogy a szerzett tulajdonságok átörökíthetők, így a környezet megváltoztatásával alkalmazkodásra kényszerített élőlények rövid időn belül átadják tulajdonságaikat utódaiknak. Ezt tudományos bizonyított igazságként elfogadva éghajlatidegen környezetben próbáltak meghonosítani olyan növényeket, amelyek genetikailag egyáltalán nem voltak arra alkalmasak, az időt nem a kétpólusú világ szovjet felének politikai igényei szerint mérték. A természetet azonban voluntarizmusmal nem lehet legyőzni, rajta nagy költséggel és óriási emberi erőforrás felhasználásával is csak rész sikerrel és ideiglenesen lehetett erőszakot tenni, és sok esetben legfeljebb a propaganda számolható be korszakosnak kikiáltott, de később pürrhosznak bizonyuló győzelmekről. Mint Borvendég és Palasik megállapítják: „Minden kísérlet a korabeli sajtóban Sztálin hatalmas békeműveként, az imperialista államokra mért kiheverhetetlen csapásként jelent meg.” (139. old.)

A *Vadhajtások* törzsanyagát ennek a „békeműnek” a bemutatása teszi ki, a szerzők mintegy „szovjet füveskönyvet” tárva elének, végigkalauzolnak bennünket az új növények meghonosításának kísérletein. A búzaneszítés viszontagságait a rizstermesztés részisikereinek bemutatása követi, majd az ipari növények termesztése körüli ámokfutás leírása: gyapottermesztés Békés és Szolnok megyében, gumipitypang a Nyugat-Dunántúlon és többek között, új ipari rostonövények — kenaf, rámi és selyemmályva — például Iregszemcsén. A citrusfélék, füge és egyéb, szubtrópusi gyümölcsök meghonosításának ígérete egy gyakorlatilag éhező ország háttere előtt bontakozott ki. A költséges próbálkozás az amerikai mogyoróval és a teacserjével pedig végképp megerősítik az olvasóban azt a kezdettől latensen megfogalmazódó véleményt, amit akadémikus természettu-

dósok ugyanúgy tudtak, mint egyszerű parasztemberek: a Kárpát-medence éghajlati viszonyai között ezeknek a növényeknek a termesztése egyszerűen nem lehetséges, a velük való kísérletezés hatalmi arroganciával kikényszerített, kudarcra ítélt próbálkozás és értelmetlen pénzszerzés. Azonban a tekintélyelvű rendszereknek való elébe menő engedelmesség társadalmi praxisai az ötvenes évek félelemmel terhes légkörében elfedni voltak kénytelenek ezt az egyszerű igazságot. Az emberek gyűjtötték és beküldték a kísérletekhez a citrommagot, a képeken lelkes asszonyok szedegetik a gyanúsán dúsan termőnek tűnő gyapotcserjékről a pamacsokat és szovjet parasztküldöttség tanácsaira odaadón figyel a magyar tszcs-tagság. A cél — amint azt a kötet szerzői a propagandát tárgyaló fejezetben meg is fogalmazzák — nem csupán az új növények meghonosítása volt, „hanem a szocializmus mindenhatóságának tudatában akarták megbizonyítani, hogy a természet legyőzhető és kényük-kedvük szerint alakítható”. Ezáltal pedig az emberek tudatát akarták átalakítani. Akiknél ez nem sikerült, azokra a meghurcoltatás különböző válfajai vártak, amint ezt a „Hátrányok és meghurcoltatások” című fejezet állambiztonsági anyagok feltárással jól illusztrálja. Fontos azonban tudatosítanunk a szerzők konklúzióját: „Magyarországon nem tudunk arról, hogy bármelyik érintett tudományterület kutatója kifejezetten azért került volna bíróság elé, mert megkérdőjelezte a szovjet tanokat...” (146. old.). A természetátalakításnak tehát a társadalom átalakítása volt a végső célja, a kötet azonban e ponton már nem vizsgálódik tovább.

A természet, mint történeti vizsgálatok tárgya interdiszciplináris felkészültséget igényel, hiszen fel kell használnia az élettudományok és természettudományok eredményeit is, miközben saját diszciplinája szabályai szerint rendszerezi és értelmezi azokat egy történeti kor és egy földrajzi hely konkrét vonatkozásában. Ilyen értelemben a *Vadhajtások* szerzői alapos, minden lehetséges kérdésre választ kereső, korrekt munkát nyújtanak át olvasóinknak: a herbárium okos, pontos, objektív leírásokkal és sok értékes, érzékenyítő képpel segíti a befogadást. Mindezek lehetővé teszik, hogy a kötet a történelemszociológián kívül szélesebb közönség érdeklődését is felkeltse, hiánypótló lehessen történeti műtfeldolgozásunk piacán. A sztalini természetátalakítás magyarországi történetének szaktörténeti kutatása azonban a társadalomtörténeti megközelítés irányába folytatódhatna, a természetátalakítás voltaképpeni céljának, a társadalom átalakításának vizsgálata felé. A sztalini természetátalakítás történeti kutatásának *Vadhajtásokban* megfogalmazott eredményei — a környezettörténet-írás e jelentős kezdeményezése — így nyerhetnék el az őket feltétlenül megillető történettudományi helyüket.

Petrás Éva

Vörös Boldizsár

TÖRTÉNELEMHAMISÍTÁS ÉS POLITIKAI PROPAGANDA

Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet,
Budapest, 2014. 336 o.

Ha Illés Béla furfangos és kedélyes módon nem történelemhamisít, nem születhetett volna meg ez a kiváló könyv. Ez a legfőbb haszon. Az anekdotázni szerető Illésnek személyes haszna volt a történelemferdítésből: nőtt általa a hazai és nemzetközi hírneve, s az életében tízszer kiadott hamis sztoriból anyagilag is jócskán profitált: az 1950-es években az egyik legjobban kereső írók közé számított.

A kitalációból a legtöbb hasznot a politika húzta: a kommunista párt a hatalomszerzés időszakában éppen úgy hasznát vette Illés Béla elmeszüleményének, mint a Rákosi-féle kemény diktatúra éveiben. A kommunistáknak úgy jött az író által tálalt kohlomány, mint éhezéskor egy falat kenyér. A közjük tartozó író valótlanúságteremtéssel politikai igényt elégített ki. A hivatалosság — az állami és a pártpropaganda — az igaznak elhitetett mesével a létezőnek óhajtott szovjet–magyar barátság gyökereit vélte megtalálni. A történelmi fikció hasznossági potenciálja a Kádár-korban sem merült ki. A hatalom a hazugsággártó író kíméletlen leleplezésének engedélyezésével immár engedékenységet, a tudomány vitás kérdései iránti nyitottságát bizonyíthatta. Illés Béla érdemei olyannyira állandósultak az államszocializmus évtizedeiben, hogy a kitalált hős létező magyarbarát orosz tisztként nem csupán nyomtatott formában, hanem utcanévként és dom-

borműbe foglalt emléktáblaként a rendszerváltozásig hirdette a két nép az orosz és a magyar – egymás iránti rokonszenvét és egymásra utaltságát.

A hamisítás az ábrázoló művészethez kapcsolódik elsősorban. A 20. század közepén nagy port vert fel a Vermeert zseniálisan utánzó holland festő ügye. (*Lord Kilbracken: A Van Meegeren-dosszié*. Gondolat, Budapest, 1973.) A hamisítás esztétikai, etikai vonatkozásairól Radnóti Sándor 1995-ben megjelent könyve ajánlható. (*Hamisítás*. Magvető, Budapest, 1995.)

Történelemhamisításról azóta beszélhetünk, mióta történetírás van. Úgyis mondhatnánk: nem lehet nem hamis történelmet írni, hiszen a megtörtént a későbbiekben eleve reprodukálhatatlan. Ha hamisításon szándékos-szándéktalan ferdtést — megrendelői/uralkodói intenciót vagy történetírói becsfalyból eredő torzítást/torzulást — értünk, valamennyi történetírói munka valamiféle hamisítvány. A múltat évezredek óta újrajrják.

A 19. századtól a történelemírás tudománnyá lett, elhatárolódott a szépirodalomtól. A szakmai szabályokon, mindenekelőtt a forráskritikán alapuló történettudománynak ekkortól elvileg nem lehet köze a művészi ábrázolásnál megengedett/elvárt kitalációhoz, az alkotó fantáziához: a nem fikciónak a fikcióhoz. A formába öntés módját tekintve a határok már nem ilyen szigorúak: ha a historikus a szakmabeliek és a szűk érdeklődői körön kívüli olvasókra vágyik, le kell mondania a nehezen követhető tudományos nyelvről, a szakma rigorózus formai elvárásairól, például az ellenőrizhetőséget szolgáló lábjegyzetekről.

Kivételes eset, amikor a tudomány és az irodalom olyan módon gabalyodik egybe, mint Vörös Boldizsár választott fő témája esetében. Illés Béla létezőnek, valós történelmi szereplőnek próbálta beállítani kitalált hősét, az 1848–1949-es magyar szabadságharcban az ellenség soraiból az oldalunkra állt cári katonatisztet, Alekszej Guszev kapitányt/századost. A mesélő kedvű író ráértett a politikai korszellemre: a hatalomra törekvő, majd a hatalmat megszerző pártja propagandagénye elnézi neki, sőt elismeréssel honorálja, ha a bevezetőben már említett „ügy” érdekében olyan dokumentumot kreál, amelyre a politikát alátámasztó tudományos munkák épülhetnek. Vagyis Guszev kapitány és megteremtője, Illés Béla csak első megközelítésben a könyv főszereplői. A valódi aktorok maguk a diktatúrát létrehozó és működtető politikusok és szakember kiszolgálók — a második világháborút követően a hatalom megszerzésére törekvő, majd az új rendszert szovjet mintára működtető kommunisták —, akik érdekeiknek megfelelően formálták azt a múltat, amelytől legitimációjuk erősödését remélték. E sokrétegű téma izgalma érzett rá Vörös Boldizsár, amikor hosszú éveket szentelt annak, hogy a Guszev-történetnek a legpróbb részletekig utána járjon. Tudomásom szerint kitalált történelmi figura politikai és tudományos fel- és kihasználásáról még nem született olyan alapos, korszerű eszközökkel megírt, olvasható szakmunka, mint Vörös Boldizsáré.

A *kitalált hagyomány* fogalom a híres angol történész, Eric Hobsbawm *találmánya* a múlt század nyolcvanas éveiből. A letűnt idők egyes eseményeinek jelenbe illesztésére 19. századtól, a nemzetállamok létrejöttétől különösen megnőtt az igény. A hatalom irányítói és irányítottjai egyaránt vágytak valamiféle múltbeli megerősítésre: érezhették a bizonytalanságot, amit a létrejövő új, a kialakulatlanosság egyik sajátja. A tradícióteremtés lehet spontán és szabályozott folyamat: mindkét esetben módosul, vagy módosítják a múltban történteket. A hagyománykreálók felnagyítják, más összefüggésbe helyezik, kicifrázzák, amit a múltból a jelenhez kapcsolódónak vélnék. A tradícióteremtésre kapható művészek és írástudók (írók és tudósok) politikai-ideológiai intencióra történelmet hamisítanak. Minél diktatórikusabb egy rendszer, annál inkább sikeres a történelem egyoldalú ferdtése. Vörös Boldizsár a fenti folyamat egyik kevésbé ismert mellékszálát, a hihető történelmi esemény kitalálását és annak hatását, történetét vizsgálja, a koholt mulatemény hagyománnyá válásának folyamatára érdekli. Illés Béla két nagy karriert befutó koholmányát tárja fel. Elsőként azt a kitalációt, mely szerint I. Péter cár támogatta a Rákóczi-szabadságharcot, majd a már említett Guszev-sztorit.

Sok ismerettel gazdagodunk, amire eljutunk a könyvben ahhoz az ötágú csillagot idéző ábráig, amely a Guszev-fikció szerkezetét tárja elénk az 1940–1950-es évek fordulóján. (284.) A csillag szívéből indulnak ki a „csúcsokig” a nyilak, majd más nyilak onnan hatnak vissza a középre, melyben ez áll: „Illés Béla és munkatársai művei”. Az oda-vissza ható „sugarak” öt érintettje: szépirodalmi alkotások, tudományos-történelmi munkák, oktatási-nevelési anyagok, budapesti emléktábla, budapesti utcanevek. E séma az érdekfeszítő oknyomozás állomásait, eredményeit is felidézi, amelyek közül — mintegy étvágygerjesztőül a könyv elolvasásához — néhányra kitérek.

A dokumentumtisztelő történészek érdeklődtek Illés Béla forrásai iránt. Az író azzal próbált kibújni a kelepceből, hogy azt állította, az iratok eredeti lelőhelye, a Minszki Kormányzósági

Levélár leégett, a Leningrádi Hadtörténeti Múzeumban pedig elkallódtak a másolatok. Amikor közeledett az 1848-as forradalom és szabadságharc századik évfordulója, a politikusok és a politikához kötődő hivatalnokok minden követ megmozgattak azért, hogy az eredeti iratokat, vagy legalábbis azok hiteles másolatát bemutathassák a centenáriumi kiállításon. Szekfű Gyulát, aki akkor moszkvai követ volt, a külügyminisztérium utasította a szükséges lépések megtételére. A Szovjetunióban is sokak munkaidejét rabolta el a nem létező iratok keresése.

Az írói fantázia szülte orosz tiszt a tankönyvekben is megjelent. Maga a történelemkompiáló író kezdeményezte a tanulók okításának, mai nyelven politikai szocializációjának ezt a módját. (Vörös Boldizsár alaposságára példa, hogy lábjegyzetben megadja a témára vonatkozó kurrens szakirodalom legjavát.) Az eljárás hatékonyságát mutatja, hogy ma is lehet találkozni olyanokkal, akikben zseni ifjúkorukban mély nyomot hagyott a tankönyvi történet, s különösen annak illusztrációja, amelyen a százados tanteremre emlékeztető bírósági díszletek között állva, teátrális gesztusokkal kísérve — mindkét karját magasba emelve — érvel a magyarok igaza mellett és a cári elnyomó politika ellen. Az egyik fegyveres ór tíz lefokozott katonát vigyáz, akiket vezetőjük maga mellé állított. A padokban ülő hallgatóság, fiatalok, öregek, nők és férfiak — némelyek kezüket összekulcsolva — együttérzéssel és aggodalommal figyelik Guszev lázítással feléő hősies vallomását. (150.) Illés Béla még 1947 őszén írta Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek: „... ha Alekszej Guszevet te is úgy értékeled, mint én ..., gondoskodjál róla, hogy a magyar iskolákban is megismerjék a magyar nép szabadságáért hősi halált halt orosz tiszt történetét.” (145.) Az általános iskola V. osztályosainak szánt, 1948-ban először megjelent *Magyar könyvben* némileg rövidítve és átdolgozva közölték Illés szövegét, s a jobb elsajátíthatóság érdekében rávezető kérdésekkel, majd az azokra adandó helyes válaszokkal is kiegészítették az illusztrált olvasmányt. Még az antiklerikális propagandára is ügyeltek („Kinek az oldalán volt a pap?” – ez volt az egyik, a tanulói feldolgozás során megválaszalandó kérdés.) A vallásos fertőzés megakadályozása érdekében a pozitív hősök megszólalásaiban először kis betűvel írták az Isten szót, majd az 1952-es és az azt követő kiadásokból — 1956-ig — magát a szót is kihagyták. (148.) A szakköröknek az olvasmány dramatizált változatát is ajánlották, s 1954-ben a március 15-i ünnepek színvonalát emelő szövegek közé is beemelték. A történelemtankönyvekben 1948 és 1956 között a nyolcadikosok, valamint a másodikos gimnazisták találkozhattak a soha nem létezett orosz tiszttel.

A Guszev-történet dagadt mint a kisgömböc. Még nyugati író is megihletett. A holland Theun de Vries Guszevről szóló életrajzi regénye hazájában 1950-ben, Magyarországon *Felségsértés* címmel 1952-ben jelent meg. Az író 1948 telén egy hetet töltött nálunk, majd 1950-ben újra Magyarországra jött. Szívesen olvastam volna többet a feltehetően baloldali (kommunista?) de Vries témaválasztásának indítatásáról, bár így is fantasztikus az a nyomozói teljesítmény, kutatói kitartás és alaposság, ami Vörös Boldizsár sajátja. (A szerző hivatkozok ugyan Tabák András *Ezredvégyben* megjelent írására — a *holland író és a képzelt kapitány* —, de talán többet is hasznosíthatott volna belőle.)

A történelemhamisítás hasznából, abból a bonyolult és elgondolkodtató összefüggésrendszerből, amit Vörös Boldizsár könyve ábrázol, mi, olvasók részesülünk leginkább: a szerző olyan tudással vértéz fel bennünket, aminek birtokában talán könnyebben tudunk ellenállni a politikai és a kulturális machinációknak, manipulációknak.

Standeisky Éva

Somorjai Ádám OSB

TÖRÉSVONALAK MINDSZENTY BÍBOROS EMLÉKIRATAIBAN ELTE BTK, Budapest, 2013. 290 o.

Mindszenty József bíboros a 20. századi magyar történelem egyik emblematicus figurája. Emblematicus akkor is, ha a róla kialakult/kialakított képek a 20. század több magyar történelmi személyiségéhez hasonlóan végtelenül felelnek egymással. Két Mindszenty-kép mindenképpen létezik: az egyik a korabeli hivatalos Magyarország által sugallt (sokak fejében ma is élő) kép, amelyik a bíborost a rendszer ellenségének; konok, öntörvényű főpaprak, csak a saját igazságáért küzdő személynek mutatja be. A másik képet pedig döntő mértékben az 1989–1990-es rendszer-váltás utáni merőben más politikai viszonyok, s azokra támaszkodva a primás emlékiratai for-

máztak és formázza. Az eredmény: Mindszenty kritikátlan felmagasztalása, idollá alakítása. A két kép között/mellett szól a történész csöndes hangja, amely igazából egyik tábor közönségének sem felel meg. Csekély vigasz, hogy a múlt valóságát ez mutatja. Alázatosan szólva: ez áll hozzá a legközelebb.

Somorjai Ádám bencés szerzetes erkölcszociológusként erre a történészi feladatra vállalkozott, amikor Mindszenty bíboros emlékiratait tette vizsgálatának tárgyává. A magyar történettudomány elsősorban Adriányi Gábornak, Gergely Jenőnek, Izsák Lajosnak, Balogh Margitnak köszönhetően jelentős eredményeket ért el a Mindszenty-kutatás kapcsán, és ebbe a sorba méltán illeszthető Somorjai Ádám történészi munkássága is.

A 2013-ban megjelent *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* című munkájából megtudjuk, hogy a kutatási témával az egyházi előjárói bízták meg. A recenzius ugyan vitatkozik azzal az állásponttal, hogy „az égi születésnap rekonstruálása szempontjából” a halál előtti utolsó 10–15 év a döntő (19.), mégis elismeri, hogy a szerző Mindszenty életpályájának egy igen fontos szakaszát vizsgálja, és teszi láthatóvá a bíboros emlékiratainak azon „törésvonalait”, melyek eligazíthatják annak tanulmányozásában az olvasót.

Amint a *Törésvonalak* című könyvből is kiderül, a szerző módszertanilag is támaszkodni tudott arra a tanulmánykötetre, mely 2012-ben Horváth Jenő és Pritz Pál szerkesztésében *Emlékirat és történelem* címen jelent meg, és melynek bevezető tanulmányában olvashatjuk, hogy az emlékiratokban „csak az éles szemű, szakmailag tájékozott olvasó képes meglátni a szöveget varratait.” (Pritz Pál: Bevezető. In: *Emlékirat és történelem*. Szerk. Horváth Jenő–Pritz Pál. Bp., 2012. 11.) Somorjai Ádám szakmai felkészültsége és levéltári kutatásai képessé tették őt arra, hogy meglássa a „szöveg varratait” vagy saját szóhasználatával a „törésvonalakat”.

Somorjai a műben több helyütt is leszögezi, hogy kutatása még messze nem lezárult, és inkább csak pillanatkép a folyamatban lévő munkájáról. Célja, hogy meghívja az olvasót az újragondolásra, egy társasjátékra. A kötet ennek megfelelően felépített és már megjelent tanulmányok szerkesztett változata. Ennek jegyei bizony ott vannak a könyv lapjain: az egymást követő fő fejezetek logikusan épülnek egymásra, ám az egyes fejezetek közötti gondosabb szerkesztéssel a felesleges ismétlődések elkerülhetőek lettek volna. Aztán azt is láthatjuk az íráson, hogy a szerző a történet végéről kezdi vizsgálódásait, ugyanis az emlékiratoknak azon részeit mutatja be, melyek Mindszenty életének utolsó éveire vonatkoznak, ám sok szempontból igen meghatározóak.

Az emlékirat — mint ahogy azt Somorjai Ádám is leszögezi — szubjektív műfaj, írója sok esetben igazolni akarja magát a külvilág felé, és éppen ezért a recenzius nem tartja releváns történeti kérdésnek, hogy a bíboros emlékirata szentírás-e vagy sem. Természetesen sem kis-, sem nagybetűs Szentírásról nincs szó, hanem a lényeges kérdés véleményünk szerint az, hogy a hagiográfusokkal szemben a történész mit tud tenni.

Erre jó példát látunk *Az emlékiratok szövegének törésvonalai/Az emlékiratok e két elfejezetének új olvasata* című részben, ahol a szerző igen aprólékosan, részletesen végigveszi az emlékiratok szövegét és megjegyzéseivel korrigálja annak tartalmi egyenetlenségeit. Úgy gondoljuk, hogy módszertanilag ezen az úton haladva lehetne a munkát folytatni az emlékiratok további részének kritikai vizsgálatával.

Somorjai két igen fontos fejezetet választott ki: „*Tárgyalások a pápa megbízottjával*” és „*Amiért nem mondhattam le*”. Az elsőnek a háttérét 1971 nyarának eseményei adják. Ekkorra, mind a magyar kormány, mind az Egyesült Államok és a Vatikán illetékesei is úgy gondolták, hogy véget kell vetni Mindszenty amerikai nagykövetségen való tartózkodásának. A magyar állam azzal a feltétellel volt hajlandó a bíborost az országból kiengedni, hogy az nem fog politizálni, s így emlékiratát nem jelentetik meg. Az 1945 utáni magyar–vatikáni diplomáciatörténet jelentős eseményéről van szó, annak kellő mélységű bemutatásához kívánatos lett volna, hogy a szerző legalább felvázolja az 1960-as évek vatikáni Ostpolitik-ját; utaljon az 1964-es részleges megállapodásra, melynek a korabeli szentszéki politikában kimagaslóan fontos a helye, a korabeli magyar külpolitika jelentős sikere volt; és rámutasson a II. vatikáni zsinat szerepére, amelyek mind-mind fontos lépések voltak a Mindszenty-ügy megoldásához is.

Bár a köztörténeti beágyazottságot hiányoljuk, az 1971-es Pro Memoriák kérdésében Somorjai több ilyen részletet azért alaposan górcső alá vesz. A szerző hívja fel első ízben a figyelmünket arra, hogy az Adriányi Gábor által közölt 1971. június 25–26–27-i Pro Memoria szövegéből hiányzik a 27-i rész (*Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978*. A Mindszenty-ügy. h.n., 2004. 89–95. Hiányoljuk, hogy Somorjai Ádám nem hivatkozza, hogy a Pro Memoriák teljes szövegét Adriányi Gábor közölte, és azok eredeti példánya is nála található.)

Amíg nem tudjuk, hogy az mit tartalmazott, messzemenő következtetéseket sem tudunk abból levonni, de feltételezhetően fontos lehet a kiutazás körülményeinek vizsgálatához. Ugyancsak Somorjai Ádám kutatásainak köszönhetően tudunk arról, hogy van még egy Pro Memoria 1971. július 14-én és 16-án, amelyben Mons. Zágon József prelátnak Mindszenty tudomására hozza: nincs abban a helyzetben, hogy kiutazását további feltételekhez kösse. Itt is szükséges lett volna a horizontot kinyitni arra a szakirodalomból már ismert tényre, hogy Mons. Giovanni Cheli július 14-én jött Budapestre tárgyalni az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével és alelnökével, Horváth Jánossal és Miklós Imrével. Ezzel válik nyilvánvalóvá, hogy Mindszenty lehetőségei miatt pécsettéldnek meg. Logikailag téves Somorjai azon megállapítása, hogy a júliusi Pro Memoriát egy 1963-as amerikai följegyzés egészen ki, melyben arról van szó, hogy a Mindszenty által szabott feltételek állandóan változnak. Természetesen egy korábbi följegyzés egy későbbit nem egészíthet ki, de abból a szempontból sem tartjuk szerencsésnek a párhuzam megvonását, hogy 1963–1971 között nem elsősorban Mindszenty feltételeinek a változásai a fontosak, hanem a világban végbemenő változások (hidegháborús helyzet oldódása) függvényében is alakulnak a bíboros feltételei. E két szempont együttes vizsgálata fontos eredményeket hozhatna.

A Mindszenty-kutatás szempontjából lényegesnek tartjuk, hogy a szerző az emlékiratok szerepét a tárgyalásokban igen világosan helyére teszi. Tisztázza, hogy az emlékiratok Mindszenty számára az évek során mást és mást jelentettek, és ez a gyökere annak a problémának, hogy a kiutazás feltételeit az egyes szereplők másként értelmezik. 1971 decemberéig a bíboros a történelmi munkáit is Emlékirataim szóval említette, és Somorjai Ádám szerint az 1971. november 23-i szerkesztői-kiadói megbeszélést követően vált ketté az emlékiratok és a történelmi munkák szóhasználat. Tehát amikor 1971 nyarán Zágon József és Mindszenty József az emlékiratokról beszéltek, nem volt egyértelmű, hogy ki mit ért azon. Ahogy arra Balogh Margit kutatásai is rávilágítanak (*Balogh Margit: Ikoná dermedt emlékirat. Mindszenty József bíboros visszaemlékezéseiről*. In: Emlékirat és történelem i. m. 264–288.) és Somorjai Ádám is alátámasztja ezt a megállapítást, Zágon csak a Magyarország múltját összefoglaló életművet látta, hiszen Mindszenty ekkor még nem írta meg a jelenre vonatkozó kötetet. Tehát a Vatikán engedélye — szól Somorjai megállapítása — nem a megjelent kötetre szólt. Ebből következőleg Mindszenty bíboros későbbi, emlékirataiban is megjelenő rosszallásai a pápával szemben alaptalanok.

A szerző több helyütt negatív élel említi, hogy Mindszenty nem volt hajlandó tárgyalni az „illegitim” Kádár-rezsimmel. „Ami azt jelenti, hogy a tárgyalás nehézségeit az Apostoli Szentszékre hárítja. Valakinek tárgyalnia kell, különben hogyan teszi meg a Szabadság tértől Hegyeshalomig azt a mintegy 180 km-t...” – jegyzi meg Somorjai. (39.) Ehhez történésként hozzá kellene fűzni, hogy a magyar kormány sem tárgyal Mindszentyvel, tehát Mindszenty semmiképp nem hárítja az Apostoli Szentszékre a tárgyalás nehézségeit, hanem diplomáciailag nyilvánvaló, hogy kiutazásához kormányközi megállapodásra van szükség, amit meg is kötnek 1971. szeptember 9-én.

A másik fontos mozzanat, amit Somorjai részletesen tárgyal, az esztergomi érseki szék megüresedésének eseménye, mint az emlékirat egyik „Achilles-sarka”. A történetet egy nagyobb ívbe helyezve, utalva VI. Pál pápa 1966-os *Ecclisiae Sanctae* kezdetű *motu proprio*jára, hangsúlyozva a magyar kormány azirányú nyomását a Vatikánra, hogy fossa meg Mindszentyt érseki címétől, lehetett volna az olvasó számára is jobban követhetővé tenni az Apostoli Szentszék magatartását. A szerző helyesen mutat rá arra, hogy az emlékiratokban milyen sok csúsztatás van e körül. Az, hogy Mindszenty egyes pápai leveleket elhallgat, míg másokat megemlít, egyértelműen mutatja a bíboros sértettségét és önigazolási szándékát. Somorjai vatikáni szemszöge ezen a ponton világlik ki talán a legjobban: „A bíboros szabadságharcos volt a kommunistákkal szemben, de ugyanígy szabadságharcos volt az őt befogadó és neki menedéket nyújtó amerikai diplomatákkal szemben, és végül szabadságharcos volt VI. Pál pápával szemben is, akit ő nem tekintett szabadnak, hiszen zsarolta a budapesti rezsim. A zsarolás egyik oka éppen az ő személye volt; ennek súlyát neki nem kellett felmérnie, hiszen a döntést a pápára testálta, hogy annak ódiumát is ráterhelhesse.” (240.) A történész itt (mások, így Balogh Margit nyomán) megemlíthetné, hogy a pápa meglehetősen tapintatlansággal éppen Mindszenty bírósági eljárásának a 25. évfordulóján hozta nyilvánosságra az esztergomi érseki szék megüresedését (akkor is, ha Somorjai szerint nem napra pontosan erről van szó), ám másik oldalról pedig természetesen figyelembe kell venni VI. Pálnak a kényszerhelyzetét is, és azt is, hogy döntését feltételezhetően fájdalommal hozta meg. A lényeg (ha a történész nem a ma szemszögéből, hanem a korszakba belehelyezkedve vizsgálódik) az, hogy VI. Pál ezzel a magyar katolikus hívek helyzetét is segítette, mert a II. vatikáni zsinat és

a folyamatban lévő helsinki konferencia reményt adhatott a szocialista országokban is a vallás-szabadság tiszteletben tartására.

A szakirodalomban eddig még nem merült fel, hogy Mindszenty József emlékirata nem a saját szellemi műve lett volna. Somorjai Ádám ellenben ezt most megteszi. Feltevése szerint a bíboros titkára, Vecsey József társszerzője a memoárnak. Állítását több szempontból igyekezink igazolni: egyrészt az emlékiratokban hosszabb szövegek találhatóak Vecsey József 1959-es, 1970-es, 1972-es írásaiból. Másrészt az eredeti magyar szöveg németre fordítását és szerkesztését ő végezte, és a két szövegben vannak különbségek. Somorjai állítását nem tartjuk megalapozottnak, hiszen a bíboros miért ne használhatta volna visszaemlékezései megírása során Vecsey műveit? Különösképpen igaz ez Mindszenty édesanyjáról szóló részeknél, ha tudjuk, hogy a bíboros letartóztatását követően Mons. Géfin Gyula és Vecsey József gondoskodtak az édesanyjáról. A német szövegváltozat (és ennek alapján az angolé és az olaszé) különbözőségei pedig abból adódtak, hogy egyszerűen más-más volt az olvasói elvárás, a kiadói szándék és a befogadóképesség. Tehát nem arról van szó, hogy az emlékiratok ne Mindszenty József önálló szellemi teljesítménye lenne.

Mindszenty helyét a historiográfia még nem jelölte ki. Somorjai Ádám tárgyba vágó kutatásai, most kezünkben lévő munkája egyértelműen ezt segíti. Nem a történész tehet arról, hogy hangja nem hallatszik messzire. Ő „csak” teszi a dolgát.

A szerző szavaival zárjuk gondolatunkat: „Az egész nemzedéket megroppantó korban, a kommunista diktatúrával szemben nem győzhetett. Viszont kitartott hűségben élete végéig, és harc közben esett el. Ezzel az új képpel elveszíthetünk ugyan egy hőrost, de veszteségünk rögtön nyereséggé változik, mert hiszen mirőlünk van szó, egyről közülünk.”(52.)

Marchut Réka

A MAGYAR KATOLIKUS PÜSPÖKKARI TANÁCSKOZÁSOK TÖRTÉNETE ÉS JEGYZŐKÖNYVEI 1945–1948 KÖZÖTT

Válogatta, bevezette, sajtó alá rendezte Beke Margit

Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti Források I.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,

Budapest, 2015. 605 o.

Miért kell egy nem egészen két évtizeddel ezelőtt megjelent forráskiadványt újra kiadni? A válasz prózai: az 1996-ban az Argumentum Kiadónál 1996-ban, a Dissertationes Hungaricae ex historiae Ecclesiae sorozat XIV. köteteként napvilágot látott munka elfogyott, már évek óta nem kapható, antikváriumban sem. A nagy érdeklődés, legalábbis részben, Mindszenty József személyével magyarázható, aki éppen a második világháború utáni négy esztendőben állt hercegprímásként a magyar katolikus egyház és annak vezető testülete, a püspöki kar élén. Az újrakiadást indokolja az a tény is, hogy a püspökkari tanácskozások jegyzőkönyvei a 20. századi magyar egyháztörténet legfontosabb forrásainak tekinthetők, értéküket Gergely Jenő — egyetemi óráin és több írásában is — egyenesen a minisztertanácsai jegyzőkönyvekéhez hasonlította. Adriányi Gábor előszava szerint „az itt közölt jegyzőkönyvek nélkül a magyar katolikus egyház 1945 utáni történetét tárgyi-lagosan és alaposan megírni nem lehet” (9. o.). E második kiadás, amely egy új egyháztörténeti sorozat nyitó kiadványa, nem egyszerű újranomása az elsőnek, hiszen sor került a dokumentumok ki egészítésére és — a történettudomány igényeinek megfelelően — jegyzetekkel való ellátására is.

A kiadvány szerkesztője — ahogy két évtizeddel ezelőtt is — Beke Margit, az Esztergom–Budapesti Főegyházmegegye Egyháztörténeti Bizottságának elnöke, a Primási Levéltár egykori igazgatója. Beke Margit a téma egyik legautentikusabb kutatójának tekinthető, hiszen nevéhez fűződik a püspökkari tanácskozások 1919 és 1944 közötti jegyzőkönyveinek, illetve Mindszenty József szentbeszédeinek kiadása is.

A kötet a szerkesztő alapos — és az első kiadásénál bővebb — bevezető tanulmányával indul, amely részletesen bemutatja a püspökkari konferenciák sajátosságait és történetét, nemcsak a címben körülhatárolt négy esztendőben, hanem a kezdetektől az 1948-as záró dátumig. Így az olvasó képet kap a — korban már több évszázados hagyománnyal rendelkező — intézmény fejlődéséről csaknem a II. Vatikáni Zsinatig, amely kötelezően előírta a püspökkari konferenciák létrehozását.

A bevezető tanulmányt az 1945 és 1948 közötti püspökkari tanácskozások 24 hiteles és teljes terjedelemben közölt jegyzőkönyve követi. Ezután a függelékben a korszak azon tanácskozásainak dokumentumai találhatók, amelyeknek jegyzőkönyve nem lelhető fel: 1947-ből egy pro memoria, illetve 1948 utolsó három püspökkari konferenciájáról — a kiépülő kommunista diktatúrára jellemző módon — hat állambiztonsági jelentés. Az összesen 28 püspökkari tanácskozás jelzi, hogy a főpapok a tárgyalt időszakban jóval gyakrabban üléseztek, mint a Horthy-korszakban vagy manapság. Nyilvánvalóan a második világháborút követő néhány év kiélezett politikai légkörének tulajdonítható, hogy az 1945 előtt szokásos őszi és tavaszi ülések mellett más időpontban is tanácskoztak. Különösen kirívó 1948 júniusa, amikor lényegében hetente tartottak rendkívüli ülést, hogy az iskolák államosítására irányuló kormányzati törekvésre késedelem nélkül reagálhassanak.

A közölt dokumentumok segítségével megbízhatóan rekonstruálni lehet, kik vettek részt és miről tárgyaltak a vizsgált időszak püspökkari tanácskozásain. A jegyzőkönyvekbe felvett témák sokszínűek: politikai, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális, illetve természetesen a vallás-gyakorlással összefüggő kérdéseket is érintenek. Kirajzolódik a katolikus egyháznak mint a kommunista diktatúra utolsó ellenlábasának küzdelme a társadalom fölötti totális ellenőrzésre törekvő állammal szemben. Az olvasó árnyalt képet kap az 1945 és 1948 közötti püspöki karról, amelyek tagjai még abban az időben szocializálódtak, amikor az állam támogatta a katolikus egyházat, de amelynek már olyan korban kellett döntéseket hozni, ahol egyre nyilvánvalóbbá vált az ateista és antiklerikális kommunizmus kormányzati térnyerése. Jól érzékelhető a tanácskozások két legaktívabb szereplőjének Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érseknek és Czapik Gyula egri érseknek számos esetben eltérő álláspontja a kiélezett helyzetben szükségesnek tartott lépések megtételéről.

Beke Margit mellett Balogh Margit munkáját is dicséri a 750 tételt meghaladó jegyzetapparátus, amely különösen a korszakot kevésbé ismerő olvasónak jelent nélkülözhetetlen segítséget. Ugyancsak Beke Margit érdeme a gazdag, több mint 50 oldalt kitevő mellékletanyag. Ez utóbbiban öt táblázat található: az 1945 és 1948 közötti püspökkari tanácskozások időpontjairól és helyszíneiről, a korszakban az egyházmegyéket vezető ordináriusokról, a püspöki kar által a kormány tagjainak, illetve a pápának küldött memorandumokról, a hívek előtt felolvasandó körlevelekről és a sajtó által nyilvánosságra hozott nyilatkozatokról. Az első kiadáshoz képest a mellékletek között helyet kaptak az ordináriusok rövid életrajzai is. A forráskiadványban való eligazodást nagymértékben segíti a rövidítések feloldása, az idegen szavak és kifejezések magyarázata, valamint három mutató (földrajzi név-, személynév- és tárgymutató). Mai digitális világunkban a keresést még könnyebbé tette volna egy cd-melléklet, amely legalább a jegyzőkönyveket tartalmazza. Remélhetőleg egyszer ennek kiadására is sor kerül.

A forráskiadványt nagy haszonnal forgathatják történészek, egyetemisták és az 1945 utáni egyháztörténet, illetve Mindszenty bíboros személye iránt érdeklődő laikus olvasók, ahogy ezt az első kiadás már bizonyította. Minden szempontból kiváló szakkönyvet vehet kézbe az olvasó: a belső tartalommal együtt jár az igényes kivitelezés: a keménytáblás borító, a jól strukturált oldalképek és a szép tipográfia. Beke Margit munkája a Katolikus egyház zsinatai és nagygyűlései (1790–2010) OTKA-program keretében megjelenő sorozat első kötete, várjuk a továbbiakat is.

Gianone András

TÖRTÉNETÍRÓI DILEMMÁK, SZEMÉLYES TÖRTÉNETEK ÉS KIHÍVÁSOK

Kovács Kiss Gyöngy szerk.

A történész műhelye.

Komp-Press Kiadó, Korunk, Kolozsvár, 2015. 256 o.

Mi a történész feladata és mi a történetírás helye a tudományok között? Melyek a történész és a történetírás közötti viszony fő meghatározói és hol tart jelenleg a történettudomány? – ezekre és más ezekhez hasonló a kérdésekre keresték a választ a kolozsvári *Korunk* műhelyéhez közel álló magyarországi és erdélyi történészek *A történész műhelye* című, újonnan megjelent kötetben.

Az eredetileg húsz történésznek elküldött felhívásában Kovács Kiss Gyöngy, a *Korunk* főszerkesztője többek között az Európa-centrikus történelemszemléletnek a globális és regionális megközelítésekkel való felváltásáról, a történelemtudomány ismeretelméleti problémáiról, a professzionális és a „dilettáns” történetírás közötti feszültségekről, az internet megjelenésével fellépő új kommunikációs helyzetről, valamint a címzetek történetírói ars poeticájáról tett fel kérdéseket. A szakma élvonalához tartozó húsz történész közül eredetileg tizenkilencen vállalták a közreműködést, végül azonban csak tizennégy válasz érkezett be. A kérdésekre adott válaszok megformálásában szabad kezet kapó kutatók szövegeinek minden változtatás nélküli közléséből áll össze a kötet, amely Kovács Kiss Gyöngy rövid bevezetésével és felhívásával kezdődik.

A válaszadók között találjuk a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül Gyáni Gábort, Marosi Ernőt, Romsics Ignácot és Zsoldos Attilát; doktoriai közül Csorba Lászlót, Hermann Róbertet, Kövér Györgyöt, Miskolczi Ambrust, Rainer M. Jánost és Tomka Bélát. Az MTA külső tagjai közül a kolozsvári Egved Ákos és Kovács András válaszolt a felkérésre. Emellett Fodor István régész, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója és a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen oktató művészettörténész-levéltáros Sipos Gábor, az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke küldte el írását a szerkesztőnek.

A válaszadók a felhívásban szereplő témakörökből szabadon választották ki azokat, amelyekről mondanivalójuk volt, s ezt többen saját személyes történetükkel egészítették ki, illetve abba ágyazták be. A kötet így átfogó képet ad napjainak magyar történettudományának helyzetéről, problémáiról és dilemmáiról. Esetenként az egyes szerzők személyes karrierjéről és a különböző — általuk fontosnak ítélt — szakmán belüli kihívásokról, térszonalakról is olvashatunk. A szövegekben óhatatlanul megjelenik a rendszerváltás előtti történetírás értékelése, és ennek rendjén az akkori ideológiai elvárások rendszere, a marxizmus nyelvezetének kötelező használata és a kutatás szabadságának korlátozása.

A válaszokban megjelenő történetelméleti értelmezések és a személyes történetek több fontos és érdekes kérdéssel foglalkoznak. Ezek közül három tűnik legmeghatározóbbnak és olyannak, amelyet többen is érintettek: a transznacionális és nemzeti történetírás problematikája, a történetírás posztmodern értelmezése és annak kritikája, és végül a történetírás, mint professzionális tevékenység, valamint az ezzel érintkező emlékezetpolitikai törekvések és a különböző dilettáns történeti munkák tényreése.

Gyáni Gábor a nemzeti és a transznacionális történetírást állítja szembe írásában. Szerinte a nemzeti történetírások — mivel „késpéznznek veszik a múlt időbeli folytonosságának magától értődő adottságát, és vitathatatlan referenciális keretként hivatkoznak a modern nemzetállami territóriumok időbeli létezésére” (71) — nem tűnnek már elegendőnek a történelmi múlt kielégítő leírására és értelmezésére. Gyáni szerint a modern nemzetállamban a történetírásra az a szerep hárult, hogy a közösségi identitást tartalmi elemekkel töltsse fel, és ezáltal a „törvénytisztelő polgárban” — olykor inkább csak képzelt — folytonosságot teremtsen a múlttal. A transznacionális történetírás éppen azzal kapcsolatban hozott igazán újat, hogy nem fogadja el a nemzetállamot, mint vitathatatlan viszonyítási alapegységet – véli Gyáni.

Tomka Béla — miután felvázolta a nemzeti történetírást meghaladó módszerek és szemléletek néhány fajtáját (társadalomtörténeti kutatások, interdiszciplinaritás, az összehasonlító módszerek használata) — arra mutatott rá, hogy a történész saját közösségének szempontjait érvényesítő interpretációi sokkal nehezebben lepleződnek le, mint a történeti hazugságok. Így szerinte a történetírás számára az jelenti a fő kihívást, hogy a történetíró saját nemzete történetét tágabb kontextusba helyezze, és általános humanisztikus szempontokat érvényesítsen, valamint a nemzeti történetírást meghaladó módszerek használata révén elkerülje azt, hogy a történelem partikuláris érdekek eszközévé váljon.

A történetírás ismeretelméleti problémáit érintő írások alapján megállapítható, hogy a posztmodern irányzatok magyar képviselői és a klasszikusabb történelemszemléletet magukénak vallók között egyfajta feszültség áll fenn. Ilyen feszültség fedezhető fel Romsics Ignác írásában, aki kifejti, hogy az ő meglátásában abszolút mértékben objektív történetírás ugyan elképzelhetetlen, ebből viszont nem következik az, hogy valamennyi értelmezés egyenrangú, s hogy a történetírás ne lenne képes a múlt hiteles ábrázolására. Gyáni Gábornak egy *Századokban* megjelent írására (Gyáni Gábor: *A posztmodern és a magyarországi történetírás*. Századok 2013. 1. sz. 177–188.) reflektálva Romsics kifejti, hogy egyetért Gyánival abban, hogy történelemszemlélete „az episztemológiai fundamentalizmus” és a posztmodern történetírás között helyezkedik el. Ugyanakkor leszögezi, hogy az általa szélsőségesnek nevezett posztmodern irányzatok krédója, mely

szerint „a történelem nem tudomány, hanem regény, nincs módszertana és nem magyaráz meg semmit” (202), számára elfogadhatatlan. Azoknak, akik ezt hiszik, azt tanácsolja, hogy inkább hagyjanak fel szakmájuk művelésével. Csorba László szerint sem igaz az a posztmodern feltevés, hogy végső soron nincs különbség a fikció és a történetírás között. A történész szerinte is a szépíróétól eltérő utat választ, amikor úgy dönt, hogy az igazat írja le, és a megismert valóság keretei között, a szakma módszertani szabályait tiszteletbe tartva éli meg a történészi szenvedélyt: a „gúzsba kötve táncolás mámorát”. Az idevágó filozófiai irodalomból Csorba is és Romsics is első-sorban Paul Ricoeur nézeteire hivatkozik. A posztmodern nézetekkel kapcsolatban Miskolczi Ambrus is kritikát fogalmaz meg. A posztmodern — főleg annak provinciális változata — véli: „képzavaros szöfűzésekben, semmit átpoetizálni akaró közhelyekkel, szcientizáló zsargonokkal egyszerre próbál relativizálni és abszolutizálni”, ami „semmiből semmibe vezető szövegmisztika” (169).

A történetírás mint professzionális tevékenység és a dilettantizmus, valamint az állami emlékezetpolitika közötti feszültségekre ugyancsak többen reflektáltak. Fodor István a rendszerváltás utáni szakmai vitákról azt állapította meg, hogy az őstörténetet illetően ezek a viták más szintre tevődtek, s mintegy új fejezetet nyitottak a historiográfiában: „felerősödött a dilettáns óskor-kutatás”. Fodor arra is rávilágít, hogy ez nem csak országokon belül előforduló jelenség, hanem a nemzeti történetírások között is vitákra ad okot. Erre példaként a különböző eredettörténetek egymással való ütközését hozza fel: a környékbeli népek történetírásait véve alapul, és azok elképzeléseit térképre vetítve néhány népnek, így például a magyarnak szinte hely sem marad a térképen.

A dilettantizmus Rainer M. János írásában is fontos problémaként jelenik meg. A szakmát ért 1989 utáni kihívások közül kiemeli a múltról született mitikus-kultikus történetek felerősödését. Ezzel kapcsolatban kijelenti, hogy ezek, annak ellenére, hogy a szovjet időkben végig léteztek, csak a rendszerváltás után kerültek újra vissza a közbeszédbe. Szerinte azért nehéz megküzdeni ezekkel, mert a szakma egy része — a szovjet rendszer legitimálása miatt — hiteltelenné vált. Súlyosbító körülményként veszi számba, hogy a magyar történetírás éppen ekkor került nyugati hatásra az episztemológiai kétely és a plurális történelmek gondolatának a hatása alá. Ezért is tűnnek erőtlennek a szakmailag megalapozott álláspontok a délibábos elméletekkel szemben. Ezzel összefüggésben Miskolczi Ambrus úgy véli, hogy a történészi szakmára nem a történettudománnyal rivalizáló sarlatánságok jelentik a legnagyobb veszélyt, hanem a historiográfiai unalom. Miskolczi szerint a sarlatánságok elterjedése tulajdonképpen erre adott reakció.

Többen reflektálnak a történész és a mindenkori politikai hatalom közötti ellentmondásos viszonyra is. Miskolczi Ambrus — többek között — Szeffű Gyula és Makkai Sándor életútján és történészi tevékenységén keresztül érzékelteti, hogy a három rendszert is kiszolgáló, de ugyanakkor mindenkinek „oda is mondó” Szeffű és a kommunista elnyomást a műveiben finoman támadó Makkai milyen módszereket használtak arra, hogy együtt éljenek a többnyire elnyomó hatalommal. Úgy véli, az elégedetlen történész „a saját kora valóságát támadja, amikor a múltat idézi”, vagyis delegitimál, míg az elégedett éppen ellenkezőleg, legitimál.

A dilettáns történetírás melletti másik fontos kihívásként Rainer az állami emlékezetpolitikát említi, amelyeket szerinte a Magyarországon amúgy is előszeretettel historizáló politikai hatalom napjainkban saját helyzetének, illetve politikai táborának a megerősítésére használ. A szovjet időkben elfojtott nézetek virulenciáját nagyban elősegítette, a 2010 utáni konzervatív-nemzeti emlékezetpolitika. Az elmúlt években létrehozott új intézmények azzal a céllal működnek, hogy „a baloldali történeleminterpretációt elsöpörjék” – hívja fel a figyelmet. Rainer szerint ez jelenti a magyar történetírás legnagyobb problémáját. Különösképpen nehezményezi, hogy a politikai megrendeléseket teljesítő elzárkózóknak attól, hogy demokratikus módon szakmai vitákat folytassanak a tevékenységükről. Rainer szerint a kívánatos pozitív emlékezetpolitika eléréséhez magának a magyar társadalomnak kellene kimozdulnia a holtpontról, amelyben jelenleg található.

A kötetben megjelennek azok a szakmai viták is, amelyek a rendszerváltás után, esetleg az előtt határozták meg, hogy merre fog tartani a történelemtudomány. Az 1945 után kiépülő kommunista rendszer szakmai vitáira a szovjet példák alkalmazását erőltető pártideológusok és a szakmabeliek nyílt vagy látens ellentétei voltak jellemzőek. Jó példa erre a negyvenes évek végén és az 50-es évek elején lezajlott vita a marrizmusról, mely szerint a nyelvek nem a nyelvtudomány által kidolgozott sémák szerint fejlődnek, hanem robbanásszerű változások révén. Erről Fodor István értekezik írásában. Ennek magyarországi képviselője többek között Molnár Erik nevéhez köthető, aki 1943-ban és 1953-ban megjelent műveivel a sztálini Szovjetunió módszereit szerette volna meghonosítani a magyar őstörténet-kutatásban. A szakma professzionális képviselőinek összefogása miatt kísérelte azonban — érdekes módon — nem járt sikerrel.

Az 1989 utáni szakmai polémiákra a 2012-ben lezajlott úgynevezett Romsics-Gerő vitát — amelyet Tomka Béla írásában szakmailag alig értelmezhetőnek nevez — lehet felhozni példaként. A kötet számára készített írásában Romsics újra összefoglalja álláspontját az öt ért vádakkal kapcsolatban. Ezek lényege burkolt antiszemitizmus és a Horthy-rendszer bűnösségének relativizálása volt. Romsics szerint a modern magyar történelem érthetetlen a zsidóság saját társadalmi szerkezetének, illetve a különböző mozgalmakban való felülreprezentáltságának a tárgyszerű bemutatása nélkül. A Horthy-rendszer relativizálására vonatkozó vádak kapcsán egy általánosabb következtést is levon: úgy véli, hogy az kiegyensúlyozott szakmai vélemény, amit képviselni igyekezett, mint politikailag használhatatlan álláspont, „a szellemi lövészárkok közötti senki földjére” került.

Romsics szerint ezek a „lövészárkok” azért jöttek létre, mert a magyar történelmi emlékezet meghasadt; nincs erős kohéziója, az alapértékekben egyetértő magyar identitásközösség. Ehelyett indoktrinált jobb- és baloldali emlékezetközösségek vívják egymással adáz, és sehová sem vezető harcukat. Hasonló megosztottságot lát Zsoldos Attila is. A neves középkorkutató szerint intellektuális igénytelenségből fakad a „magát konzervatívnak valló politikai közösség” véleménye, miszerint minden, amit az egykori kommunista tudománypolitika tiltott, kizárólag helyes lehet. Ugyanezt gondolja a „magát baloldalinak leíró politikai közösségnek” arról a vélekedéséről is, mely szerint minden, aminek köze van a magyar hagyományokhoz, ab ovo szélsőjobboldali. A fiatalok körében egyre népszerűbb szélsőséges ideológiákkal szemben Romsics a demokratikus értékek megerősítését tartaná helyesnek. Úgy véli, hogy ez a jobb- és a baloldali demokratáknak egyaránt érdeke.

A fentiekben bemutatott témakörök mellett Hermann Róbert hadtörténész, Kövér György társadalomtörténész és Marosi Ernő művészettörténész is érdekes írásokat közöltek a kötetben. Hermann a magyar hadtörténetírás — szerinte a legújabb történeti összefoglalókban is méltánytalanul elhanyagolt — historiográfiájára tekint vissza, miközben a felmerülő hiányosságokat is számba veszi. Úgy véli, hogy a hadtörténeti kutatásoknak egy újabb nemzedékre lesz szüksége ahhoz, hogy az eseménytörténeti feldolgozásokat meghaladó, korszerű magyar hadtörténet születhessen. Kövér György írásából, amelyik a tiszaezlári perrel és annak körülményeivel kapcsolatos kutatásáról is szól, elsősorban társadalomtudományi kutatások folyamatos megújulása derül ki. Marosi Ernő a művészettörténet elméleti irányzataira reflektál írásában, miközben végigköveti azokat a törekvéseket, amelyek az ötvenes évektől napjainkig meghatározták a diszciplínát. Személyes tapasztalatait is felidézve megállapítja, hogy mára a művészettörténet kutatási módszere alapvetően változott amiatt, hogy azt többé nem a dolgok fölé emelkedő, objektív, a vizsgálat tárgyára nem ható eszközként fogják fel, hanem éppen ellenkezőleg, azt feltételezik, hogy a fizikai tárgy és annak az interpretációja együtt él és változik.

A kötetben Erdély is kiemelt helyet kap azáltal, hogy Egyed Ákos, Kovács András és Sipos Gábor az erdélyi történelemkutatásra, személyes tapasztalataikra és az erdélyi történelemtudomány perspektíváira reflektálnak. Egyed Ákos a székely politikai identitás 1790 és 1848 közötti változását mutatja be írásában. Kovács András válaszában az erdélyi reneszánsz kutatásához vezető útját követhetjük nyomon. Együttal abba is betekinthetünk, hogy milyen korlátozásoknak voltak kitéve a Ceaușescu-rezsim ideje alatt a magyar történészek. Sipos Gábor történész, levéltáros egy önterjűvel mutatja be az erdélyi könyvtár- és levéltárkutatás állapotát és saját személyes történetét. Szerinte a román állami levéltárak — annak ellenére, hogy történetek előrelépések — még mindig túl nehézkesek és érzéketlenek azoknak az anyagoknak a kutatók rendelkezésére bocsátásában, amelyek magyar vonatkozásúak. Problémát jelent szerinte az is, hogy ezek megőrzésében, szakszerű rendezésében és tárolásában is hiányosságokat lehet felfedezni a román állami levéltárakban. Sipos szerint az állami levéltárakban található magán- és egyházi levéltári és kéziratgyűjteményeknek a teljes visszaadására kell törekedni az azt kérő egyházakhoz és magánszemélyekhez.

A kötetnek bevallott célja a mai magyar történelemtudomány állapotának a bemutatása és ennek keretében a különböző irányzatok és műhelyek jellegzetességeinek a felvillantása. A kötet azonban nemcsak abba enged betekintést, hogy a felkért és válaszoló történészek hogyan látják a történetírást, mint tudományt, valamint magukat, mint annak művelőit, hanem abba is, hogy milyen személyes élmények határozták meg történészsé válásukat és történészi pályájukat. Az érdeklődő olvasó számára tehát nem csak történelemelméleti fogódzókkal szolgál, hanem ennél többet is nyújt: segít egy-egy történész életművének, valamint műveinek az értelmezésében, miközben a korra is reflektál, amelyekben íródtak az egyes művek.

Apor Péter

AZ ELKÉPZELT KÖZTÁRSASÁG*A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete. 1945–1989***MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest, 2014. 228 o.**

Apor Péter munkája több szempontból is hiánypótló mű. Ahogy a szerző a kötet előszavában megfogalmazta: egyik célja e kötet megírásával az volt, hogy „a történeti megjelenítések iránt újabban Magyarországon is megjelent érdeklődés” (7. o.) igényeinek megfeleljen. Jelen kötet témaválasztásánál ez azt jelenti, hogy nem a Tanácsköztársaság történetével, hanem annak 1945–1989 közötti, sajátos, elsősorban politikai céloknak megfelelően konstruált emlékezetével foglalkozik. Különösen izgalmas ez a kérdésfelvetés, mivel Assman-i értelemben véve az az időszak még a Tanácsköztársaság kommunikatív emlékezeti aktusainak tere volt, amikor elvileg — Gyáni Gábor szavait kölcsönözve — az olvasók tanúi lehettek volna annak, hogy a versengő emlékezetek formálják a leendő kollektív emlékezeteket.

Fontos, amit Apor Péter a szocialista időszakban létezett, hivatalosan irányított Tanácsköztársaság-emlékezeti aktusokkal, ünnepekkel kapcsolatban kötetének 13. oldalán hangsúlyoz: hogyan lett 1919 emlékezete — ha a jelen perspektívájából nézve normatív alapon nem pozitívan ábrázolva — része több nemzedék emlékezetének „1919 emlékezete jól érzékelhetően jelen volt az 1960-as, 1970-es évek magyar társadalmában. 1969-ben emelték a hatalmas központi Tanácsköztársaság emlékművet a korabeli Felvonulási téren.(...) A budapestiek kedvelt sétahelye, a Margitsziget minduntalan felidézte azt az 1919-es történetet, hogy (...) [az] elzárt parkot megnyitották a proletárgyermekek előtt.(...) A magyar Vörös Hadsereg legendás fegyvere, a Páncélvonat több város, így Miskolc vagy Püspökladány vasútállomásán is látható volt.” És akkor még nem is szóltunk arról, hogy az ún. Forradalmi Ifjúsági Napok — amely a hatalom 1973. március 15-ei tapasztalata nyomán, amikor a diákok aktuális politikai tartalommal, hatalom elleni lázadással is megtöltötték a nemzeti ünnepet — elsőrendű célja a kezdő és végdátum (március 15, március 21., a Tanácsköztársaság kitörésének napja) kijelölésével az volt, hogy a középiskolás diákokat az iskolákban tartva, a hatalom által ellenőrizhetően emlékezzenek meg a nemzeti ünnepekről.

Az események után közel 80 évvel fordult volna át a kommunikatív emlékezeti kollektívba, azonban ez a rendszerváltás után már nem történt meg, bár Borsányi György Kun Béla kötetének — amelyet 1979-ben már a bolti forgalomból rendeltek vissza — a tényleges megjelenése érdeklődést váltott ki a nemcsak a szakmai közönség, hanem a szélesebb olvasóközönség körében is.

Érdekes módon azóta egy kiváló kortárs szépirot, Benedek Szabolcsot ihletett meg a Tanácsköztársaság története, aki az Élcspat, avagy a Tanácsköztársaság című, 2009-ben megjelent regényében ideológiamentesen, ítékezés nélkül mutatta be a történelmi szereplőket, hús-vér valójukban. Az egyik elbeszélői szál: a forradalmi eseményeket az „élcspat” egyik tagja meséli el. A másik szál: kollektív visszaemlékezés: olyan, mintha a bukott Tanácsköztársaság résztvevői egy bécsi kávéházban elevenítenék fel az eseményeket. Balla Tibor hadtörténész 2013-ban, megjelent, kiváló kötete viszont hadtörténeti szempontból foglalkozik azokkal a magyar katonákkal, akik a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában vettek részt (A K.u.K. hadseregtől a Vörös Hadseregig : magyar katonák a Nagy Háború román és olasz frontján, valamint a Tanácsköztársaság honvédő hadjáratában). A rendszerváltás óta komplex módon a Tanácsköztársaságról, illetve annak emlékezetéről azonban egyedül Apor Péter kötete szól. A szerző éveken át dolgozott a témán, már előzetesen több tanulmányt publikált. A kötet témája az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság szövevényes történeti emlékezete. A 133 nap története 1949–1959 között nagy átalakuláson ment át, elsősorban az 1956-os forradalom hatására. Fontos tényező volt Kun Béla rehabilitálása is, amely 1956. február 22-én szerepelt szóbeli bejelentésként az MDP KV ülésén.

1919-nek kiemelkedő jelentősége lett a hivatalos emlékezetpolitikában abból a szempontból, hogy az 1956-os eseményeket ellenforradalomként jelenítette meg a hivatalos beszédmód. Az ellenforradalmi emlékezet megalkotása szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a Köztársaság téren történt eseménysor. Ahogy a szerző hangsúlyozza, a korabeli propaganda szerint október 30. mutatta meg az ellenforradalom igazi arcát, az események lényegét: a forradalmárok valódi célja az összes kommunista kivégzése volt. Az eseménysort 1919-cel úgy sikerült összekötni, hogy a Tanácsköztársaság bukásának történetével rokonítható, hogy az ellenforradalmárok lemezárólták a kommunizmusukat. A kötet célja többek között e folytonosság megalkotásának kimutatása.

A szerző szerint a hivatalos történet megalkotóinak nehézséget okozott az absztrakt történeti elemzéseket közel vinni a befogadó közönséghez.

Az 1919–1956 közötti kontinuitás megteremtése fejezetének középpontjában az áll, hogyan próbáltak a „hivatalos” történészek az ellenforradalom feltámadásának lehetősége mellett érvelni. A szerző szerint kommunista szempontból 1956 forradalma nem volt más, mint az 1919-es fehér terror második kiadása, miközben 1956 októberre az 1919-es ellenforradalmárok második eljövételét hozta. A Tanácsköztársaság emlékezete az 1950-es években nem játszott kiemelkedő szerepet — ennek oka többek között az is lehetett, hogy Kun Béla koncepciók per áldozata lett a Szovjetunióban — a történelmi folyamatok értelmezésében. A szerző szerint az 1919-es események emberközeli tételében a történészek az alábbi módszereket alkalmazták: elvont eszmék fizikai azonosságának megteremtését, valódi egyéni életek ábrázolását, a halottak maradványainak elhelyezését, és a valódi történeti módszert példázva, a történeti források kiválogatását és rendszerezését.

A mű széleskörű és alapos forrásfeltáró munkán alapul. A szerző áttanulmányozta a Magyar Nemzeti Levéltár MDP-MSZMP iratanyagából a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság, a Kegyeleti Bizottság, az Agitációs- és Propaganda Bizottság iratanyagát és a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött MKP forrásokat. A sajtóforrások közül hasznosította a Szabad Nép, Népszabadság, Élet és Irodalom, Magyarország, Észak Magyarország, Tolnai Népujság témára vonatkozó cikkeit és a korabeli történész szakfolyóiratokat is.

Tehát a kötet egy történelmi esemény emlékezetének vizsgálatát helyezi fókuszba, amit kiemelkedő fontosságúnak tartok, elsősorban a vizsgálati módszer kiválasztása, másrészt alaposága, precizitása és olvasmányossága miatt is. Legkiválóbb fejezetnek a Munkásmozgalmi Pantheonról szólót tartom, amiatt is, mert a szerző terepbejárást végzett és a kötetben publikálta és elemezte az elkészített fényképeket. Ahogyan a szerző hangsúlyozza: Az emlékmű a misztikus test középkori fogalmához hasonló sajátos történeti megjelenítést hozott létre, mely központi szerepet játszott a párt önértelmezésében. Ezáltal a történeti folytonosság megértése tényleges fizikai testek jelenlétéhez kötődött. Úgy érzem, a kötet szerkezetébe kevésbé illeszkedik az Agitátorok és a Páncélvonal elemzése.

A szerző fogalomhasználati elemzést is végzett: kiemelte, hogy a proletárdiktatúra kifejezést a Szabad Nép használta először 1948-ban, azonban ezt tartalommal a korabeli történészek úgy töltötték meg, hogy a jelenbeli rendszer jellegzetességeit vetették össze a Tanácsköztársaság jellegzetességeivel. A szerző, elemezve a korabeli kiadványokat is — amely az évfordulón szám szerint tizenkét dokumentumkötet, tíz emlékirat, huszonöt helytörténeti kiadvány, tíz részmonográfia, nyolc ünnepi album, két átfogó kötet, öt regény, több száz tanulmány és kisebb cikk — felfigyelt a Tanácsköztársaság kapcsán a „dicsőséges” jelző használatára. Ugyanis a szovjet tanácsrendszer magyarországi adaptálásának kísérlete a bukás kontextusában azért is volt figyelemreméltó a Kádár-rendszer jelenében, mivel a korabeli történészek számára kiemelkedő jelentőségű volt az ellenforradalmi narratíva megkosztrálás.

Azt, hogy mennyire fontos volt a Köztársaság tér emlékezetének fókuszba állítása az ellenforradalmi propagandában, az is alátámasztja, hogy a rendszerváltás után is az interjúszituációban az ellenforradalmi narratíva mellett érvelők mint legszörnyebb és borzalmasabb eseménysornak jelenítették meg a téren történeteket. Ma már Tulipán Éva alapos, értő kutatásaiból és kötetekben publikál eredményeiből — melyet Apor Péter is idéz — rekonstruálható, mi történt a Köztársaság téren, azonban az emlékezet működési mechanizmusait vizsgálva épp ezen eseménysor bír kiemelkedő jelenséggel, talán e területen volt a leghatásosabb a Fehér Könyvek propagandája. Bár már e kötetnek nem tárgya közvetlenül, de érdekes lenne a még élő, Tanácsköztársasággal egykoron foglalkozott történészekkel interjút készíteni arról, hogyan látják a mából emlékezetalkító szerepüket. A Munkásmozgalmi Pantheon kapcsán pedig vizsgálni azt, mit jelenthet a Köztársaság téri mártírok második generációs leszármazottainak az, hogy az ellenforradalmi narratívában hősi halottként ábrázolt felmenőik a rendszerváltás után olyan szereplőkké váltak, akiknek emlékezete már nem érdekes a nemzeti emlékezetpolitika számára.

Végezetül hangsúlyozva: úttörő munkát tart a kezében az olvasó. Remélem, követőkre talál ezen történetírói ábrázolásmód hazai történészközegünkben.

Tóth Eszter Zsófia

VERITAS ÉVKÖNYV 2014

Sorozatszerkesztő: Szakály Sándor. Szerkesztő: Ujváry Gábor
VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2015. 443 o.

A 2014 elején megalakult VERITAS Történetkutató Intézet három kutatócsoport keretében foglalkozik Magyarország 1867 és 1994 közötti történetével. Az alábbiakban ismertetendő Évkönyv az intézmény első megjelent kötete, amelyet az azóta elindult további sorozatai, a *VERITAS Könyvek* első három, illetve a *VERITAS Füzetek* első két kiadványa követett. Az Intézet publikációin túl konferenciáival és vitaestjeivel is bekapcsolódott a szakmai diskurzusba. Az Évkönyv tanulmányait többségében az egyes kutatócsoportok tagjai, illetve néhány vendégszerző (kutatóhelyeiket külön jelzem) írta. A kötetben való tájékozódást a tartalomjegyzék mellett névmutató segíti, a dolgozatokat pedig angol és német nyelvű rezümé zárja.

A tanulmányok sorát a dualizmus kori kutatócsoport, Kovács Kálmán Árpád dolgozatával indítja (13–50.). A szerző az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat összefüggéseit vizsgálja, illetve felvázolja az öntudatjelző fogalomhasználat egyházi, közjogi és kultúrtörténeti hátterét. Problémafelvetését a 19. század református irányzatainak áttekintésével kezdi, majd görcső alá veszi a magyar központi állam és a református közegyház közötti interakciókat. Így elemezi a vizsgált időszak egyházügyi törvényeit, kitérve az egyházfinanszírozás kérdésének református egyházon belüli vitájára. A századfordulós református öntudat leírásához a szerző vizsgálja a reformátusok modern tudományokhoz való viszonyulását is, a fontosabb megnyilatkozások, viták alapján. A legfontosabb öntudatjelzőket pedig összegzőként tipizálja (45–46.). Végső következtetése szerint a 19. századi református öntudatnak, a transzcendencia mellett, egy olyan komoly tartalmékkal rendelkező evilági küldetésstudata volt, amellyel a nemzeti politika színterében továbbra is számolni kellett.

Schwarzwölder Ádám tanulmányában (51–79.) foglalkozik Széll Kálmán ifjúkorával, pénzügyminiszteri tevékenységével és a válságos 1878-as évvel, legrészletesebben azonban a pénzügyminiszterségéről való 1878. szeptemberi lemondását vizsgálja. Mivel a legfontosabb forráscsoport, a politikus személyes irathagyatéka 1945-ben megsemmisült, Schwarzwölder elsőként a kortárs munkákat elemzi, amelyek mind Széllre hivatkoznak, miszerint lemondása hátterében a hadvezetés Bosznia-Hercegovinán túli hódító törekvéseinek ellenzése állt. Mindazonáltal ezt a narratívát primér források alapján egyértelműen cáfolja, mivel a pénzügyminiszter korábban is kikelt a megszálláshoz szükséges összegek miatt. A szerző úgy látja, hogy a politikus a kétségtelesen kritikusan helyzetet ekkor még a valóságosnál is borúsabban látta. Elemzése szerint Széllnek hosszú távon mégis politikai tőkéje származott az 1878-as demonstratív lemondásából, ezért ragaszkodott a századforduló után kortársainak elmondott verziójához.

Ligeti Dávid az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborúban, a keleti fronton vívott harcainak első hat hetével foglalkozik (81–98.). A tanulmány kitér a Galiciában folytatott ún. határ-csatákra, fókuszában pedig az azokat lezáró, a Monarchia által 1914. augusztus 23-án az Orosz Birodalom ellen indított általános offenzíva tárgyalása áll, amelynek részletes áttekintése hiánypótló a magyar szakirodalomban. A Monarchia négy hadserege számára elrendelt 1914. szeptember 11-i általános visszavonulást — számba véve a veszteségeket és a közvetlen következményeket — a szerző az osztrák–magyar marne-i kudarcnak nevezi. A vereség okai között rámutat a Monarchia tüzéségének gyengeségére, a hadvezetés hiányosságaira, illetve a hadseregek az ipari fejlődést csak részben követő felkészültségére. Ligeti szerint már 1914 nyarán alapjaiban rendültek meg az 1867. évi status quo alapjai és felsejlett a Magyar Királyság 20. századi végzete is.

Anka László tanulmányában Apponyi Albert jászberényi kultuszának keletkezését és változásait elemzi (99–124.). Az országos kultusszal szemben eddig alig vizsgált lokális kultusz áttekintését a monarchiabeli gyökerektől kezdi. Az időszak csúcspontjának az 1906-os nagyszabású programot tekinti, amivel Apponyi képviselőségének 25. évfordulóját ünnepelték. Mindazonáltal megállapítja, hogy a kortársait megosztó pártvezér kultusza az 1910-es évekig nem volt olyan meghatározó, mint a Horthy-korban, hiszen kultuszépítői törekvései ellenére személye és politikája nem képviselt semmilyen nemzeti integrációs erőt. A szerző kiemeli, hogy Apponyit 1920 után már országos kultusz övezte, ezért jászberényi szerepléseit már az egész nemzet figyelemmel kísérte, példaként hozva az 1931-es ünnepeket. 1933-ban bekövetkezett halála után városi kultuszának elemei megváltoztak, tárgyi eszközökkel bővültek. Anka kitér a kultusz II. világháborút követő megszűnésére, illetve az 1990 utáni újjászületésére is.

A Horthy-kori kutatócsoport Révész Tamás tanulmányával (125–146.) kezdi bemutatkozását. A Tanácsköztársaság torozó propagandájával foglalkozó hiánypótló munka egyrészt arra keresi a választ, hogy milyen célok elérése érdekében mozgósították a lakosságot és mennyire hatottak nemzeti érzéseikre, másrészt hogyan ábrázolták az ellenséget. Elemzésében a szerző megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság elsősorban a világforrádalom nevében szólította meg a katonákat, a honvédelmi retorikát pedig kimondottan a kevésbé megbízhatóknak tartott csoportok (parasztság, székely alakulatok, katonatisztek) megszólítására használták. Azonban megjegyzi, hogy a nemzeti felszabadítás eszménye csak egy volt a marxista ideológiához és a világszabadság ügyéhez szorosan nem kapcsolódó tényezők közül. A második kérdést vizsgálva megállapítja, hogy az ellenséget a nemzetközi burzsoáziával azonosították, a röplapok többségére jellemző volt az idegengyűlölet, de az egyes népek ábrázolásában komoly különbségek mutatkoznak.

Hollósi Gábor a „numerus clausus” műgyetemi bevezetésének — a hiányos forrásadottságok okán — csupán első éveit vizsgálja (147–194.). A téma műgyetemi szempontból történő szisztematikus feldolgozása a szakirodalomban újdonságot jelent. A szerző igyekszik közelebb jutni a törvény által a beiratkozás feltételévé vált, de meg nem határozott „nemzethűség” tartalmi elemeihez, a Műgyetem hallgatói és tanárai ellen a Tanácsköztársaság alatti tevékenységükhöz kapcsolódó fegyelmi ügyek vizsgálatán keresztül. Az izraelita hallgatók műgyetemi arányát tekintélyes forrásanyag alapján készített precíz táblázatok segítségével vizsgálja. Hollósi a faji és nemzetiségi kvóta alapján elismeri a törvény antiszemita vonatkozásait, de annak vizsgálatát összetettebbnek tartja. Következtetése szerint a törvényt mind a négy elemére (felvételi keretszámok bevezetése, felvételre kerülők kiválasztása, nemzethűség követelménye, népfaj vagy nemzetiség országos arányszám) alapozva szükséges értékeln.

Orosz László a bánáti sváb gyökerű Fritz Valjavec tevékenységén és magyarországi kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálja, miként állította a történész a tudományt a német érdekek szolgálatába (195–222.). Egyébiránt a szerző Valjavec életművének avatott szakértője, átdolgozott és kibővített doktori értekezése a közelmúltban jelent meg (Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Bp. 2014.). Megállapítása szerint a Valjavec által képviselt „völkisch” történetírás és a „Südostforschung”, illetve a két világháború közötti magyar történettudomány irányvonala két egymással kibékíthetetlen történeti látásmódot konfliktusa volt. Úgy látja, hogy Valjavec tudománypolitikai kontextusban szemlélte Magyarországot, így tevékenységét és kapcsolatrendszerét — a feléje irányuló olykor látványosan kifejezésre juttatott ellenszenv ellenére — sosem érzelmi irányították, a magyar történészekre sokkal inkább felhasználható eszközökként tekintett. Valjavec taktikáját különböző példákon keresztül elemzi, feldolgozva a történész németországi hagyatékát.

Murádin János Kristóf történész, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudománygyetem adjunktusa az Erdélyi Párt (EP) 1940–1944 közötti történetét vizsgálja (223–253.). Tanulmányával a „kis magyar világ”, Észak-Erdély 1940–1944 közötti időszakának megértését kívánja elősegíteni. Foglalkozik az EP létrejöttével, szervezeti kiépítésével. A kormányok és az EP relációja kapcsán fontosnak tartja báró Bánffy Dániel képviselő földművelésügyi miniszterré való kinevezését, illetve a kormánypárttal 1942-ben megkötött stratégiai szövetséget. Parlamenti tevékenységüket az erdélyi párti felszólalások alapján vizsgálja, amelyekből kiderül, hogy számukra első helyen az észak-erdélyi gazdasági fejlesztések álltak, egészen a párt 1944-ben bekövetkezett felszámolásáig. Murádin zárásként az EP utóéletével foglalkozik, jelesen annak a néhány képviselőnek Szálasi Ferencsel való együttműködésével, akik miatt később az egész pártot „fasiszta” bélyeggel látták el.

Az 1945 utáni kutatócsoport tanulmányait annak vezetője Zinner Tibor nyitja meg (255–278.). Dolgozatában a holokauszt 70. évfordulója alkalmából saját családi archívumukból közöl leveleket. Bevezetőjében a szerző az olvasó elé tárja milyen nehéz volt számára rokonsága kálváriájának közzététele, amellyel célja nem más, mint az emlékeztetés. Tanulmányában a megjelent szakirodalom és egy nagypapja tollából származó levél segítségével pontosítja a Sátoraljaújhelyről elhurcolt zsidók létszámát, melyet körülbelül 12 és félezer személyre tesz. 1944 májusából 9 családi dokumentumot közöl keletkezésük sorrendjében, szöveghűen, illetve a szükséges jegyzetekkel ellátva. A leveleket Zinner munkaszolgálatban lévő édesapjának írta több rokon a sátoraljaújhelyi és a győri gettókból. A forrásközlés adalékokkal szolgál a különböző korosztályok gettóiban élt tagjainak mindennapjaihoz, a külvilággal való kapcsolattartásuk változásához és az elhurcolás menetrendjéhez.

Kiss Dávid a Szociáldemokrata Párt (SZDP) Rendező Gárdájának (RG) történetét (1945–1948) mutatja be (279–313.). A szerző elsőként azért a szociáldemokraták párthadseregével

foglalkozik, mert az mintául szolgált a Magyar Kommunista Párt (MKP) gárdájának megszervezése során. Továbbá kiemeli, hogy a kommunista hatalomátvétel egyik lényeges elemét alkotta az SZDP és az MKP gárdának egyesülése. Részletes és adatgazdag tanulmányában Kiss foglalkozik az RG nemzetközi és hazai előzményeivel, a szervezet 1945 utáni kiépítésével és működésével. Kitér továbbá a gárda finanszírozására, funkcióira, illetve a tagok kiképzésére is. Elemzésében fontos tényezőnek tartja, hogy a pártvezetésnek közvetlenül alárendelt RG fölötti felügyeletet az MKP-val jó kapcsolatokat ápoló Szakasits Árpád és Marosán György látta el. Az RG „akcióira” nem tér ki részletesen, mivel azokkal egy későbbi tanulmányában foglalkozik majd.

Somorjai Ádám egyháztörténész, a vatikáni államtitkárság munkatársa történeti esszéjében az állami szuverenitás legitimálásának kérdéskörét tárgyalja vázlatosan Szent Istvántól egészen napjainkig (315–332.). Elemzését a nyugati keresztény államközösségbe való beilleszkedéssel indítja, amelynek keretét az utólagos reflexiók eredményeképp létrejött II. Szilveszter-i koronaküldés és a konstantini adományok összefüggései adják. Somorjai a koronaküldésnél fontosabbnak tartja, hogy a pápa koronázó főpapot adott, amellyel a magyar szuverenitás elengedhetetlen „kellékét” biztosította. Kitér továbbá Mindszenty József hercegprímás közjogi felfogására a Szent István-i hagyomány vizsgálatakor, illetve annak elemei közül újragondolásra javasolja a koronaküldés, a Magyarok Nagyasszonya-tisztelet és az apostoli királyság kérdésköreit. Záró gondolatai között felveti Magyarország múltbeli és jelenlegi nemzetközi elismertségének kérdését, javasolja a hagyományos történelemszemlélet korszerűsítését, új értelemmel való megtöltését.

Bank Barbara történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja igazi újdonsággal jelentkezik a recski internálótábor történetével kapcsolatban (333–347.). A nemrégiben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába (MNL OL) került dokumentumok alapján a szerző cáfolja a korábbi, visszaemlékezéseken nyugvó feltételezést, miszerint a tábort 1954-ben köztörvényes elítéltekkel bontatták el. Ezután a tábor további hasznosításáról különböző elképzelések voltak, 1955-ben egy javítási és bővítési munkálatokról szóló részletes tervezetet nyújtott be Garasin Rudolf bv. ezredes, azonban ez — további források hiányában — máig tisztázatlan okok miatt nem valósult meg. Ellenben az dokumentálható, hogy a tábort 1957-ben valóban lebontották. Bank következtetése szerint az 1955-ös tervezet megghiúsulásában szerepet játszhatott az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve a hadsereg leépítése is.

Tóth Eszter Zsófia a korabeli országos sajtóból is ismert Baradla barlangbaleset (1965) apropóján az 1960-as évek pannonhalmi diákéletét vizsgálja (349–363.). Tanulmányának egyik kérdése, hogy miként használta fel az állam a Pászthory Valter bencés paptanár vezette, három pannonhalmi diák halálával tragikus véget ért barlangbaleset ügyét az egyházellenes propagandában. Az elemzés forrásai közül kiemelendők a szerző életinterjúja a barlangászatokon részt vett egykori diákokkal és a feltárt állambiztonsági anyagok, köztük elsősorban „Pécsi László” fn. ügynök jelentései. A dolgozat végén fény derül „Pécsi László” kilétére is. Ezzel a szerzőnek nem a szenzációhajhász leleplezés a célja, hanem a diktatúra összetett működését kívánja megvilágítani, amelynek véleménye szerint jó példáját adja az a tény, hogy a tragikusan végződő barlangtúrát vezető tanár maga is az állambiztonság beszervezett ügynöke volt. Tóth tanulmánya végén említést tesz a Pászthory Walterrel készült életinterjúról (358.), melyet nem vont be elemzésébe. Ennek okáról nem ír, ezzel egy kis hiányérzetet hagyva az olvasóban.

Rác János az 1956 utáni angolszász sajtó tükrében vizsgálja Kádár János nyugati megítélését (365–388.). A tanulmány három tematikai egységben elemzi a gazdag külföldi (amerikai, kanadai, brit) sajtóforrásokat, amelyeknek feltárása külön kiemelendő. Rác elsőként a Nagy Imre-perrel kapcsolatos újságcikkeket vizsgálja. Elemzésének egyik legfontosabb megállapítása, hogy az angolszász sajtóban Kádár felelőssége a Nagy Imre-per tekintetében minimalizálódott, ugyanis a meghozott ítéleteket a cikkírók — az Egyesült Államok érdekeivel megegyezően — kizárólag a Szovjetunió felelősségének tekintették. Ezzel az MSZMP vezetősége is tisztában volt — tudjuk meg a szerző kutatásaiból —, így a Kádár-rendszer a nyugati sajtóban kialakult képet maga előnyére fordítva fel tudta használni, elhárítva a felelősséget. Tanulmánya második részében az első titkár külföldi sajtónak adott interjút és a róla szóló cikkeket veszi górcső alá, végül pedig Kádár angol nyelvű nekrológiáit vizsgálja. A cikkek többsége — ritka kivételektől eltekintve — pozitív színben tüntették fel az első titkárt.

Az Évkönyv utolsó két tanulmánya az 1990 utáni magyar külpolitika történetét tárgyalja, amelynek kutatása az utóbbi években kezdődött meg. Sáringer János az 1990–1993 közötti magyar diplomácia keleti és nyugati politikájának állomásait tekinti át, megvizsgálva annak prioritásait, így az euroatlanti integrációt, az európai regionális együttműködések, a jószomszédi vi-

szonyt és a határokon túli magyarság helyzetét, illetve az ország NATO-tagságának kérdését (389–412.). Témáját elsősorban magyar szempontból elemzi az MNL OL és a Semmelweis Orvostörténeti Levéltára őrizetében lévő dokumentumok alapján, továbbá néhány visszaemlékezést is felhasznál. A szuverenitás helyreállítására, illetve az ország biztonsága érdekében a főként bilaterális kapcsolatok kiépítésére törekvő antalli külpolitikát az események és az elért jelentős eredmények tükrében aktívnak és dinamikusnak értékeli. Itt kiemelendő, hogy Sáringer eddig már több hiánypótló forráskötetet is publikált a témában (Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez, 1985–1993. I–II. Bp. 2014–2015., Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I. (Veritas könyvek 3.) Bp. 2015.). A további kutatások során érdemes lenne a levéltári anyagokon kívül szisztematikusan összegyűjteni és feldolgozni a korszak még élő diplomatáinak visszaemlékezéseit és esetleges releváns hagyatékait.

A kötetet záró tanulmányban Garadnai Zoltán történész, az MNL OL munkatársa a magyar–francia kapcsolatok szempontjából vizsgálja az 1990–1994 közötti időszakot (413–431.). Elemzésének keretét a Mitterand-i keleti politika adja. A dolgozat széles forrásbázisra épül, Garadnai az MNL OL-ban őrzött iratokon kívül több alkalommal kutatta a francia Külügyminisztérium Levéltárának vonatkozó anyagait is. Megállapítása szerint a magyar–francia kétoldalú kapcsolatok 1990-től lényeges változáson mentek keresztül, amelynek eredményeként 1992-ben mindkét fél ratifikálta az entente szerződést, új korszakot nyitva a magyar–francia kapcsolatok történetében. Úgy véli, hogy a magyar kormány a francia kapcsolatot az európai és nemzetközi politikába történő integráció egyik legfontosabb útjának tartotta. Mindezt Franciaország nyíltan és egyértelműen támogatta, mindazonáltal az együttműködés — a szerző elemzése alapján — a francia fél számára leginkább a gazdaság és a kultúra területén volt fontos.

A VERITAS Intézet első évkönyve több hiánypótló munkával, új kérdésfeltevésekkel és eredményekkel, illetve további tervezett kutatási irányok megjelölésével jelentkezett. A kötet olvasását jó szívvel ajánlom elsősorban a 19–20. század történész kutatóinak, de a szélesebb érdeklődő közönségnek is.

Erdős Kristóf

Jobst Ágnes

A STASI MŰKÖDÉSE MAGYARORSZÁGON

A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989

Jaffa, Budapest, 2015. 256 o.

Az NDK és Magyarország közötti kapcsolatok történetének szerencsére már van irodalma. Ezen belül is különös jelentősége van azoknak az írásoknak, amelyek a két ország állambiztonságának kapcsolataival foglalkoznak. Ezeknek megszületésében döntő szerepe volt annak, hogy az NDK állambiztonsági iratai 1991 óta kutathatóak és a vonatkozó német intézmény, a volt NDK Állambiztonsági Dokumentumainak Szövetségi Megbízottja (Bundesbeauftragte für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen DDR, rövidebb nevén és a továbbiakban BStU) kutatási gyakorlata sokáig egész kelet-Európában példaértékűnek számított. Monika Tanzscher, Dunai Andrea, Dalos György és Schlachta Krisztina a Stasi és a III. Főcsoportfőnökség kapcsolatrendszerének különböző részaspektusaival már foglalkozott.

Jobst Ágnes arra vállalkozott, hogy a két ország állambiztonságának kapcsolatát tárja fel. Kötetének címe arra enged következtetni, hogy elsősorban azok a kérdések érdekelték, amelyek a témán belül Magyarország területére vonatkoztathatóak. A monográfia döntően a határátlépés és határőrizet kérdéseire fókuszál. A függelék nélkül 284 oldalas kötetből 34 oldal Európa kettéválasztásáról, 99 oldal „Menni vagy maradni?” címmel a határátlépésről, 30 oldal a magyar nyitás politikájáról, 77 oldal pedig a keletnémet és magyar határnyitásról szól. Az állambiztonsági együttműködések más területeit ezzel szemben csak 35 oldal tárgyalja. Ezek az arányok érdekeltek, hogy a kötet az állambiztonsági kapcsolatok feldolgozása szempontjából még nem az utolsó szó.

Jobst elsősorban a BStU illetve kisebb mértékben a Magyar Országos Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok történelmi levéltára dokumentumait használta kutatása során. Kötetének előszava szerint elsősorban a nemzetközi osztályok levélváltásait tartalmazó gyűjtődossierokat, az együttműködési szerződéseket és reszortmegállapodásokat, a rövid és középlejáratú munkaterve-

ket, valamint a szervezetekre vonatkozó parancsok és végrehajtási utasítások tartoztak vizsgálatának fókuszába.

Az NDK mint végig posztsztálinista politikai képződmény és a „Kádárizmus” különböző árnyalataiban folyamatosan változó magyar szocializmus együttműködése a különbözőségek okán sem volt egyszerű. Ennek néha humorosnak tekinthető mozzanataira Jobst is utal, például akkor, amikor Erich Mielke állambiztonsági miniszter számára még az 1957-es MSZMP állásfoglalások is túlságosan „jobbaldalinak” tűntek, olyannyira, hogy felmerült az 1956-os forradalomról szóló propagandabrosúra, az NDK-ban németül is kiadott ún. „Fehér könyv” betiltása is, amitől végül csak azért tekintettek el, mert attól tartottak, hogy ezzel még nagyobb botrányt okoznak.

A két ország különbségeire és hasonlóságaira példa, hogy az NDK-ban az állambiztonság végig külön minisztériumi rangot viselt, azaz megfeleltethető az ÁVH 1950 és 1953 közötti állapotának. Vezetési szempontból tehát az NDK állambiztonsága az érett sztálinizmus állapotát konzerválta, szemben a magyar helyzettel, ahol az állambiztonság többszörösen és biztosan a párt illetve azon belül a belügyminisztérium alárendeltségében működött.

A kötet tárgyalja a berlini magyar rezidentúra létrehozását, de a hírszerzési és kémelhárítási együttműködést csak nagy vonalakban ismerteti. Az együttműködési részterületek közül csak a bilaterális jellegű és a turizmussal kapcsolatos kérdéskör lesz részletesebben bemutatva. A többi ilyen terület (terrorelhárítás, egyházi elhárítás, ipari-technológiai hírszerzés, és az NSZK elleni hírszerzési és kémelhárítási ügyek) feltárása nyilván a jövő kutatásainak feladata. Hozzá kell tennünk, hogy a kérdéskör kutathatóságának alapfeltételét jelentő operatív anyagokhoz történő hozzáférés a BStU-ban is rendkívül nehéz.

Jobst erőssége a szervezettörténeti megközelítés és az állambiztonsági együttműködés jogi hátterének vizsgálata. Munkájának újszerűsége a Stasi magyarországi operatív csoportjának részletes vizsgálatából áll. Ez a német szakirodalomban is szinte teljesen feltáratlan terület, Magyarországon pedig csak Dunai Andrea foglalkozott vele A Stasi a Balatonnál című 2009-es tanulmányában. Jobst a témát kiterjeszti a létrehozás körülményeire, az átszervezésekre, a felettes szerv változásaira is. Emellett részletesen bemutatja a tiltott határátlépésen ért NDK állampolgárok elleni eljárások menetét. Mindezt az eljárásokban részt vevő Stasi munkatársak személyi anyagainak feldolgozása egészítette ki. Ezekből fontos mentalitástörténeti különbségek is rögzíthetők.

A könyvből részletes adatokat tudhatunk meg a Magyarországon foglalkoztatott Stasi-ügynökök számáról. Ez különösen érdekes, hiszen egy teljesen aránytalan viszonyról van szó: 1973-ban például nem kevesebb mint 141 (!) Stasi-ügynök dolgozott szezonálisan Magyarországon, míg a magyar állambiztonság vélhetően egyetlen egy hálózati személyt sem foglalkoztatott az NDK-ban azért hogy ott magyar turistákat ellenőrizzen. Olvasóként azonban örültem volna több részletnek. Jobst például csak röviden említi, hogy a Stasi az 1980-as években még arra is fordított energiát, hogy vezető magyar értelmiségiek kultúrpolitikai álláspontjáról információkat szerezzen. Egyik ügynöküket egy rostocki kiadó munkatársának adták ki, de az illető a magyar állambiztonság előtt dekonspirálódott és ebből kínos incidens keletkezett, amit az MSZMP KB szintjén tudtak csak kezelni. Érdekes lett volna ennek kapcsán megtudni a lebukás pontos részleteit, azt hogy az érintett pontosan milyen értelmiségiekhez is járt és azoknak miről mi is volt a viszonya? Az sem lett volna érdektelen, hogy az MSZMP felső vezetése hogyan kezelte egy „baráti szocialista” ország beavatkozását. Hogyan és mennyiben fogalmaztak meg kritikát az NDK-val szemben, ami esetleg túlmutatott a konkrét ügyön.

A határzár, határnyitás és határsértés kérdésköre teljesen más okokból, mint az 1980-as években, ma is aktuális. Jobst monográfiájának utolsó fejezetében az egyre inkább eszkalálódó NDK-menekültügyet járja körül. Ez szervesen összefüggött a magyar nyitás politikájával, ami az NDK-ban sem maradt észrevétlen, és amit a szerző szintén külön fejezetben ismertet. A magyar-NDK együttműködés lényegét Jobst az idegenforgalom állambiztonsági ellenőrzésében, pontosabban a tiltott határátlépések megakadályozásában látta. Emiatt a magyar-NDK viszony végig aszimmetrikus maradt: magyar turisták ugyanis egyáltalán nem szorultak rá arra, hogy az NDK-n keresztül próbáljanak nyugatra távozni – ennek semmi értelme sem lett volna hiszen ez lett volna az összes választható opció közül a leginkább kockázatos. Ezzel szemben az NDK polgárai számára a magyar határzárnál könnyebben áttörhető „vasfüggöny” Európában nem is volt elérhető.

Az aszimmetrikus viszony miatt a magyar hatóságokra egyre nagyobb teher nehezedett. Nem véletlen, hogy a magyar politikai vezetés idegenkedése az NDK politikusaival szemben eb-

ben az időszakban jelentősen megnőtt. Sőt azt is kimondhatjuk, hogy az 1980-as évek második felére a két rendszer már annyira eltávolodott egymástól, hogy az kölcsönös bizalmatlansághoz vezetett. Egy idő után az MSZMP politikusai már nem tekintették igazi feladatuknak a szocialista testvériség jegyében az NDK állampolgárok fegyelmzését. Ebből következtek azok a politikai döntések, amelyek 1989-ben geopolitikai jelentőségűnek bizonyultak és egy antagonisztikus szembenállás végéhez is vezettek.

Ungváry Krisztián

A MAGYAR KÜLPOLITIKA KRONOLÓGIÁJA 1990 – 2010

Összeállította: Nagy Miklós

Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest, 2015. 552 o.

Vaskos kötet. Alapos munka. Segédkönyv. Hasznos.

Röviden talán e négy rövid mondat — vagy inkább hat szóval — lehet és kell minősíteni a Külgazdasági és Külügyminisztérium Bátor Bánffy Miklós Könyvtára munkatársának, az Eötvös József Kollégium — akkor még így írták a ma már ismét Eötvös József Collegium nevét – egykori diákjának, Nagy Miklósnak a munkáját. A szerző — ahogy illik — magát összeállítónak nevezi, hiszen nem tett ő mást, mint átolvasott sok száz nyomtatott és elektronikus oldalt — magyarul, németül, franciául és angolul —. Böngészett napi és hetilapokat, kézbe vett MTI kiadványokat, a Külügyminisztérium belső híreit tartalmazó összeállításokat és a Magyar Külpolitikai Évkönyv 1990 és 2010 között megjelent példányait.

Amint ezek tanulmányozásával, cédulázásával végzett már csak egy kevés szerkesztői munka szükséges ahhoz, hogy elkészüljön a kötet, amely fontos kiegészítője lesz — vagy már az is — a magyar Külügyminisztérium — az utóbbi években Külgazdasági és Külügyminisztérium — a magyar külpolitika forrásait, a Külügyminisztérium szervezetét és a magyar külpolitika kapcsolatait bemutató/bemutatni szándékozó köteteknek.

Nagy Miklós úgy véli, hogy könyve e kiegészítő feladatok mellett önállóan is meg kell, hogy állja a helyét a külpolitikával foglalkozó különböző kiadványok sorában. Ezen elvárása úgy vélem helytálló. Ha valaki ugyanis a kötet által megadott időhatárok között fontos, a magyar külpolitikával kapcsolatos fontos eseményekre próbál rövid, de mégis informatív adatokhoz jutni az kezébe veheti a kötetet, amely kivitelre is szépnek, izlésesnek mondható.

S hogy megtalálható-e abban minden érdeklődésre számot tartó esemény? A legfontosabbak biztosan, de előfordulhat, hogy egy-egy jelentéktelenebbnek tűnő dolog nem. Ez nyilván az összeállító erejének és a terjedelem adta lehetőségeknek a függvénye. Természetesen ez a megállapítás inkább feltételezés, mint tényszerűen bizonyítható állítás, mert ahhoz tudnia kellene a kötetet a kezébe vevő olvasónak, érdeklődőnek, hogy mi az az esemény amire „rákeres”. Ez az a pont ahol a recenzens kicsit elbizonytalanodik, nevezetesen azért, mert úgy véli, hogy a könyvben található Index — ami személyekre teszi lehetővé a visszakeresést — talán kicsit kevés. Fontos lett volna a földrajzi névmutató, országok és települések megadásával. Mert Washingtonban, Moszkvában, Tokióban, Berlinben, Brüsszelben — és a sort folytathatnám — sok minden történt a kötetben megjelenő huszonegy esztendő alatt, ami magyar vonatkozásban is sorsfordító, sorsdöntő volt. Gondoljunk csak Magyarországon NATO-hoz történő csatlakozásával kapcsolatos tárgyalásokra, az Európai Unióba történő felvételünkhöz vezető útra, de akár a Varsói Szerződésből történő kilépésre — pontosabban annak megszűntére —, egy-egy miniszterelnöki, külügyminiszteri látogatásra.

Az olvasó természetesen minden esetben telhetetlen és szeretné, ha ismereteit egy könyv állandó forgatásával is kellően megalapozhatná, ezért úgy véli — így a kötet ismertetésére vállalkozó is —, hogy milyen nagy segítséget jelentene számára, ha az Indexben szereplő személyekre vonatkozóan rövid életrajzi adatokkal is találkozhatna. Ha a kötet a magyar Külügyminisztérium szervezeti felépítését, annak változásait is közreadná (adta volna).

Erre természetesen lehet azt mondani, hogy akkor ne egy kronológiát, hanem egy annál sokkal terjedelmesebb, tartalmasabb, a lexikonokkal vetélkedő kiadványt kellett volna összeállítania Nagy Miklósnak, aki úgy vélem arra is alkalmas lett volna, csak legfeljebb a kötet megjelenésére még néhány esztendőt várhattunk volna. Ezért ezek a felvetések maradnak olvasói/használati vágyak, amelyek azért talán valamikor teljesülhetnek. Egyébként a Külügyminisztérium

forrásait, szervezeti változásait, a magyar külpolitika alapvető dokumentumait valóban másik kötetek adták/adják közre s azoknak köszönhetően számos, itt megfogalmazott „igény” kielégítést nyer. Igaz ahhoz a könyvespolcra több, ehhez a munkához hasonló terjedelmes kiadványt kell elhelyezni, mert az ilyen munkákat — magam legalábbis — inkább veszek a kezembe, mint különböző elektronikus adathordozókon, képernyő előtt ülve „böngésem” azokat. Azt tudom ajánlani mindazoknak, akik hívei a jó segédkönyveknek ne kerüljék el A magyar külpolitikai kronológiája 1990 – 2010 című kötetet. Érdemes lapozgatni, olvasgatni! Nagy Miklós jó munkát végzett és ügyesen „csempészett be” a kronológiába esetenként olyan eseményeket/történeteket, amelyek csak részben voltak összefüggésben a magyar külpolitikával, de azokra is oda kellett figyelni, hiszen nem egy esetben egy-egy velünk szomszédos országban történetekről volt szó. A szomszédok pedig mindig is fontosak, főleg ha olyanok, akikkel volt és van miről közösen elgondolkoznunk, múltunkat, jelenünket és jövőnket illetően.

Szakály Sándor

KEMENESALJAI ÉLETRAJZI LEXIKON

Szerk. Németh Tibor

Kemenesaljai Regionális Ifjúsági Szervezet, 2014. 222 o.

Valljuk meg, hogy napjaink mindent maga alá temető globális információ áradatában egyre nehezebb felmutatni a múlt megtartó erőit, amelyek egy-egy táj — aktuális fogalommal kistérség — arculatát évszázadokon át jellemezték. Annál is inkább, mert a folyamat már hosszú ideje tart és a modern világ lépésről-lépésre szorítja háttérbe a vidék-megtartás erőit, a falusi értelmiséget: a papot, a tanítót, az orvost, a népművelőt, de még a mezőgazdászt is. Ennek egyik mellékes hatásként eltűnik a biográfiákból a falu, mint születési hely, ami még akkor is oda kötötte az embert a helyhez, ha egész élete távoli színtereken zajlott. Ezért is érdemes különös figyelmet, ha napjaink kiadványözönében felbuknak egy-egy összeállítás, ami megkísérli, hogy a múlt szellemi hozadékából merítve adjon hátteret a jelennek. Szerencsére ilyenre mindig van példa.

A vasi Kemenesalja, Celldömölk és környéke évszázadokon át — Pápa, Sopron és Szombathely árnyékában is — a magyar közélet, a kultúra, a római katolikus és az evangélikus egyház számos jeles munkásának szülőföldje, munkahelye volt, miközben jól felkészült szakemberek sorát állította a helyi intézmények élére is. Tudósok, kitűnő tanárok, újságírók, orvosok, művészek, közéleti emberek: országgyűlési képviselők, főispánok, polgármesterek születtek és éltek itt. Közülük a távoli múltba visszanyúlva 180 személy életrajzát kutatták föl a celldömölki Kresznerics Ferenc Városi Könyvtárban Németh Tibor vezetésével alakult munkaközösség tagjai.

Színes gyűjtemény állt össze, melyben a meghatározó az egész tevékenységükkel a tájhoz kötődők sora: a Berzsényiek, Dániel a költő, Lénárd 48-as honvédezzredes, a celli Géfin család tagjai, a csöngői Horváth Elek ügyvéd, a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának egyik szervezője, Marácz Lajos celli orvos, kórházigazgató, Mesterházy Sándor kemenesmihályfai evangélikus lelkész, Nagy István tanár, festőművész, Kresznerics Ferenc alsósági plébános, tudós nyelvész, Tőke János Kossuth díjas kemenesszentmártoni tsz-elnök, Tarrósy Imre celli sportvezető, Fehér Ernő községi jegyző, az 1956-os forradalom mártírja és mások, A szerkesztőt nem vezette politikai mérlegelés. Tudta, hogy a kötetben helye van a vidékhez sok szállal kötődött Mód Aladár egyetemi tanárnak, Kiss Péter, Nagy Józsefné, Gosztonyi János kommunista, Kiss Adolf és Révész Mihály szociáldemokrata politikusoknak.

Természetesen egy teljességre törekvő életrajzi gyűjtemény esetében lehetnek a gyűjtés, a válogatás kritériumait illető kérdőjelek is. Ilyen kérdések itt is felvetődnek. Azt aligha vonhatja bárki is kétségbe, hogy a Kemenesalja számos templomát képeivel díszítő mesternek, Dorffmeister Istvánnak, a Csöngét otthonának valló Weöres Sándornak, helye van a kötetbe. Petőfi ostffyasszonyfai, Kodály csöngői, Kisfaludy Károly vönöcki és csöngői látogatásai, nem szólván Eötvös Loránd sághegyí méréséről, Hadnagy Gábor festőművész vagy Döbrentei Gábor rövid kemenesaljai gyermekevei már inkább a tágabban értelmezett helyhez kötés keretébe tartozik.

A szép kivitelű, fényképekkel illusztrált, minden életrajzot bibliográfiával kíséző, helynév és foglalkozási mutatóval ellátott kötet újabb elismerésre méltó fontos dokumentuma a vasi táj történetének.

Gecsényi Lajos

BESZÁMOLÓ

a Szabad választás – szabad a választás? című konferenciáról.

2015. december 8-án került sor a VERITAS Történetkutató Intézet által szervezett ötödik tudományos konferenciára, amelynek az Országház Felsőházi Terme adott otthont. A tanácskozás témája az 1945. november 4-én lebonyolított országos választás volt, annak 70. évfordulója alkalmából. A hat elhangzott előadás több aspektusból vizsgálta Magyarország legmagasabb — demokratikus és csaknem általános választójogon alapuló — részvételi arányú választását.

A konferenciát *Szakály Sándor* főigazgató (VERITAS Történetkutató Intézet) nyitotta meg, majd *Gulyás Gergely* az Országgyűlés alelnöke köszöntette a résztvevőket.

A történelmi előadások sorát *Gyarmati György* főigazgató (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára) kezdte meg, *A magyar belpolitika erővonalai a háború befejezése utáni hónapokban* című előadásával. Gyarmati rámutatott, hogy Magyarországot mint politikai entitást újra kellett definiálni a második világháborút követően. A belpolitikai viszonyokat a főigazgató négy aspektus alapján mutatta be, a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, az önkormányzati igazgatás, valamint a pártok működésének szempontjából. Gyarmati megállapította, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés már csak azért sem lehetett az új Magyarország szuverén törvényhozó szerve, mert az megalakulásakor csak a fél országra kiterjedő joghatóságú, „hadiparlament” volt. A testület fő célját Gyarmati a „Horthy-rendszer ad acta tételében” látta.

Ezt követően az előadó a végrehajtó hatalom nehézségeit mutatta be, amelyet leginkább a gazdaság kilátástalan helyzetével illusztrált. A hadigazdálkodás következményei, valamint a jótéteteli terhek igen szűk mozgásteret engedtek a kormánynak, amelyet még tovább szűkített a szovjet politika is, például a vegyes vállalatok kialakíttatásával. Gyarmati felidézte Böhm Vilmos hírhedtté vált adomáját, amely szerint a Magyar–Szovjet Hajózási Rt.-ben „mi adtuk a hajót, a szovjetek pedig a Dunát”. A főigazgató a közlekedési nehézségek okozta lassú kapcsolattartást is aláhúzta, mint a központi igazgatást gátló tényezőt, hiszen a napi közlekedési tempó nem haladta meg az 50 km/nap sebességet, amely még a politikai elitek számára is igaz volt.

Az előadás következő tematikája a helyi területi igazgatás nehézségeit vizsgálta, rámutatva arra, hogy a pártoknak nem állt rendelkezésére megfelelő számú szakember. Gyarmati kiemelte, hogy „a közigazgatás a választási procedúra részévé vált”, az újonnan kinevezett tisztviselők pártszervezési funkciókat is elláttak, és különösen a községi szint igazgatását jellemezte esetlegesség. A vidéki igazgatást alapvetően meghatározta a földosztással összefüggő intézke-

dés-sorozat, de mivel a nyomor mértéke nem csökkent (a mezőgazdaság mindössze 50kg/fő/év mennyiségű búzát termelt 1945-ben), a választás idejére már szertefoszlott az ősi juss elfoglalásának képe.

Az előadás zárásaként Gyarmati a korszak pártviszonyait is görcső alá vette, kiemelve, hogy a későbbi Baloldali Blokk pártjai törekedtek tagságuk el-látásának javítására, de a novemberi választásokon a szó legszorosabb értelmében a lét határozta meg a tudatot, amely elősegítette a kisgazdák elsőprő győ-zelmét. Az előadás lezárásaként Gyarmati megemlítette a katolikus püspökkari körlevél hatását is.

Ezt követően *Sáringer János* tudományos főmunkatárs (VERITAS Törté-netkutató Intézet) a választásokat megelőző külpolitikai viszonyokat mutatta be *Mozgástér és kényszerpálya 1944–1945. Dráma három felvonásban* címmel. Az előadó részletesen bemutatta és kifejtette Magyarország helyzetének drá-maiságát, legfőképpen abban a tekintetben, hogy történelem és geopolitika lé-nyegében már 1943-ban Teheránban felülírta a magyar demokratizálódási le-hetőségeket. Sáringer e drámát három részben, felvonásban mutatta be. Első-ként a nemzetközi porond került terítékre. Sáringer legfontosabb tézise volt, hogy a második világháború európai eseményeit az Egyesült Államok szem-pontjából elemezve megállapította: az USA elsődleges célja egy eurázsiai köz-pontú birodalom létrejöttének megakadályozásában állt, így a Harmadik Biro-dalom széttűzése, valamint a Teheránban megállapított érdekszférák megfelel-tek ennek az érdekeknek. „Teheránban végleg eldőlt Közép- és Kelet-Európa sor-sa, mivel Washington számára Nyugat-Európa stratégiai és geopolitikai szem-pontból is fontosabb volt, mint Közép- és Kelet-Európa.” Mindez determinálta hazánk sorsát is.

Az előadás második részében az előadó a magyar külpolitikai lehetősége-ket mutatta be. Sáringer rámutatott, hogy a Kállay-kormány már 1942 nyara óta kereste a kapcsolatfelvétel lehetőségeit az angolszász hatalmakkal, és bár 1944 elején mintha az Egyesült Államok érdeklődése is megnőtt volt a Magyar Királyság iránt (Deák Ferenc amerikai különmegbízott 1944. januári lisszaboni útja), mégis előbb Teherán, majd a német megszállás megpecsételte e béketapo-gatózások sorát. A szovjet okkupációt követően is csak a szuverenitás korláto-zott mértékű helyreállításáról beszélhetünk, hiszen „a külpolitika a mozgástér nagyságától függ. Ebből következően Magyarország esetében 1944 márciusától nem beszélhetünk külpolitikáról, sőt 1947 után sem.” Sáringer kijelentette, hogy 1944 márciusától 1956. október végéig a helyes *terminus technicus* Ma-gyarország esetében a „nemzetközi kapcsolat kifejezés”, amelynek egyik eszkö-ze, a diplomácia többé-kevésbé működött ugyan, azonban igen szűk keretek kö-zött mozgott, és amelyet súlyosan megterhelt az akuttá váló szakemberhiány. Ebbe a folyamatba illeszthető az 1945. évi novemberi választás, amely a vesztes háború után csalóka reményt, délibábot adott a további polgári átalakulásra, a nemzeti eszme és szabadságjogok gyakorlására, az európaiság és a magyarság összekapcsolására, a pluralizmuson alapuló demokratikus fejlődésre. Antall Jó-zsef szavaival élve „a parlamentáris demokrácia minimuma és sajátos szerkeze-te” valósult meg 1945 novemberében.

Az előadás harmadik része Magyarország 1945 utáni nemzetközi kapcsolatait és diplomáciáját vizsgálta. A magyar külügyminisztérium — rendkívül szerény személyi és anyagi feltételek közepette — Budapesten 1945. április 11-én kezdhetette meg működését. Jóllehet kezdetben tehát a Horthy-korszak külügyérei teljesítettek szolgálatot, illetve képzettségük és nyelvtudásuk alapján mások is bekerültek, de a helyzet alaposan megváltozott a B-listázásokkal, amely súlyos szakember-hiányt eredményezett. A párizsi békeszerződés sem állíthatta teljesen helyre az ország szuverenitását, így a magyar külpolitika 1956. október végéig megszűnt létezni.

Az első szekciót *Szerencsés Károly* habilitált egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) impresszív előadása zárta le, amelynek címe *A választások eredménye a választási rendszer tükrében* volt. Az előadó a választást „a magyar nemzet hihetetlen manifesztációjaként” értékelte. Kijelentette, hogy a nemzet fel volt készülve a demokrácia felépítésére, amelyet azonban megakadályozott a szovjet Vörös Hadsereg eltérítő ereje. Az 1945-ös demokratikus szellem mellett a nép 1956-ban vérrel tett hitet, és ennek a sornak a vége az 1990. évi szabad választás volt. Szerencsés a választás eredményét részleges sikerként értékelte, hiszen minden választás annyit ér, amennyit abból a végrehajtó hatalomba át lehet vinni”. A docens megállapította, hogy nem beszélhetünk általános választójogról, hiszen jelentős társadalmi csoportok voltak kirekesztve abból („reakcióso”, „fasiszták”, besúgók, továbbá az 1937. december 31-i állapotnak megfelelően külföldi magyarok). A politikai cenzus mellett a magyar történelemben addig példátlan módon nemzetiségi cenzus is megvalósult a németiség kizárásával, amelyet tovább erősített, hogy az 1941. évi népszámlálás alapján a magukat akkor magyarnak való német anyanyelvűeket is diszkriminálták. A jelölteket emellett megrostálták, számos személyt ideiglenes internálással fosztottak meg aktív- és passzív választójogától. Az összeíró választási bizottságokban a kommunisták igen erős befolyásra tettek szert, ennek tükrében nem meglepő, hogy Tildy Zoltán nemzetközi ellenőrzést sürgett. A tisztán listás választáson 12 ezer szavazat jelentett egy mandátumot. Szerencsés rámutatott, hogy a demokratizálódási folyamatot beárnyékolta, hogy a képviselői visszahívás joga komolyan felvetődött. A szovjet politikai intenciók már előre determinálták, hogy a kormányzás a politikai eredményektől független lesz, vagyis, hogy fele-fele arányban lesznek képviselve a kiscgazdák, illetve a deklaráltan baloldali pártok. Ezt az erős korrekciót tovább erősítette az MKP hatalma a Gazdasági Főtanácsban, a politikai rendőrségben. A politikai elit legitimációját tovább csökkentette, hogy Budapest kivételével nem volt törvényhatósági választás. Az előadó rámutatott arra, hogy míg 1945-ben 92%-os volt a részvételi arány, ez 1990-re 65%-ra apadt. Az előadás zárásaként Szerencsés ismét kijelentette, hogy minden nehézség ellenére valós esély kínálkozott a demokrácia megvalósítására az 1945. novemberi választáson.

A második szekciót *Baráth Magdolna* osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) előadása vezette fel, aki a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenységéről számolt be. A SZEB keretén belül a szovjetek végig abszolút dominanciával bírtak, és kezdetől fogva markánsan avatkoztak

be a magyar belpolitikai életbe. A testületet az amerikai ellenőrző bizottságok tükröképeként hozták létre. A SZEK működése két szakaszra osztható. Az első fázis során az 1945. január 20-i fegyverszünetről a háború végéig tartó időszakban az amerikai, angol felet csak utólag tájékoztatták a szovjetek, míg a békeszerződés aláírásáig terjedő időben az angolszász megbízottak szabadon mozoghattak az országban, sőt elvben konszenzus kellett a döntésekhez. A szovjetek azonban csaknem minden belpolitikai kérdésbe beavatkoztak, Sztálin pedig deklarálta, hogy a szovjeteknek mindent joguk van látni, tudni és ellenőrizni. A SZEK vezetői például nehezményezték, hogy a magyar kormány nem egyeztetett velük a Központi Nyomozóiroda létrehozásának szándékáról. A Bizottság aktívan avatkozott be a választásokba is. Erősen szorgalmazták a közös választási lista létrehozását, de az megfigyelhető, hogy sokszor még engedékenyebbek is voltak, mint Moszkva. E folyamat pontos rekonstruálása a szovjet levéltári anyag töredékes ismerete folytán jelenleg nem lehetséges. Csak következtetni tudunk arra vonatkozóan, mekkora szerepe lehetett a SZEK-nek az összeesküvés tézisek, valamint a szálamitaktika végrehajtásában, a vegyes gazdasági társaságok létrehozásában. E folyamatokat az angolszászok végig kritizálták, és amikor 1947. szeptember 15-én a SZEK befejezte működését az USA megkérdőjelezte a testület legitimitációját.

Kiss Dávid tudományos munkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet) A *Magyar Kommunista Párt felkészülése a választásokra* címmel tartott előadást. Kiss kifejtette, hogy az MKP-nál a választások gondolata a május 1-jei ünnepet követően fogalmazódott meg, de csak az 1945. augusztus 15-i ülésen határozták meg a főbb teendőket. Lényeges szempont volt, hogy a párt vezetése ekkor is és az október 7-i fővárosi törvényhatósági választások előtt is a saját, és a velük később hivatalosan szövetségben lévő szociáldemokraták jelentős győzelmére számított. A propaganda mellett egyébként a következőkben szabták meg a teendőket: Az SZDP-val történő szövetség kiépítése a választásokra, a szak-szervezetekkel, az MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége), a MADISZ-szal (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) történő szorosabb együttműködés a választásokkal kapcsolatban. Ez utóbbi két szerv gyakorlatilag az MKP-hez szorosan kötődő volt, a másik kettőben pedig igyekeztek minél jelentősebb befolyást szerezni. A jogszabályalkotásba is jelentős mértékben beleszóltak, erre egy példa Révai Józsefnek az augusztus 30-i agitátor iskolán tartott előadása volt, amelyben már azt is „megjövendölte”, hogy a szeptember 4-én felálló Országos Nemzeti Bizottság mely pártok indulását fogja engedélyezni. Az agitáció során jelentős szerepet játszott az éllemezés kérdése, valamint a női szavazók megnyerése — a háború következményeként a nők aránya jelentősen felülreprezentált volt. A választásokra való felkészülést Farkas Mihály irányította; legfontosabb eredménye a rendező-gárda megteremtése volt. A kommunista felkészülés kudarcát elsőként az 1945. október 7-i budapesti választás jelentette, ahol a baloldal meglepő vereséget szenvedett. Minthogy november 4-ig már csak egy szűk hónap maradt hátra, az addigi agitációs kudarcot már nem lehetett kiküszöbölni.

Varga Zsuzsanna egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) előadása a *Hogyan hatott a választás eredményére a földkérdés?* címet viselte. Varga nyitó gondolatként megfogalmazta, hogy a 20. századot a földért, az annak megtartásáért, valamint visszaszerzéséért való küzdelemként is felfoghatjuk. Az agrártörténész felhívta a figyelmet arra, hogy már az I. Világháborút követően földreform-hullám kezdődött Európában a hitbizományok állami megvásárlása és a paraszti birtokok megerősítése révén (Brit-szigetek, Dánia). Térségünkben is radikális földreformra került sor, de az Osztrák–Magyar Monarchia új utódállamaiban a földreform kisebbségellenes jelleget öltött, a vesztes államokban pedig szerény mértékű maradt. A Horthy-korszakban így a magyar társadalom tovább cipelte az aránytalan birtokrendszer örökségét, mind ebből következően szükség volt földreformra 1945-ben. A társadalom felét kitevő parasztság adta kiszáradt 900 ezer főnyi tagságának derékhadát, miközben a kommunisták 1919 emléke, valamint a keleti frontot megjárt katonák és hadifoglyok tapasztalatai alapján — személyesen tapasztalhatták meg a kolhozrendszer működését — „kevés spontán támogatásra számíthattak”. Ennek ellenére a földreform élére kommunista minisztert (Nagy Imre) rendeltek, és a Nemzeti Parasztpárt révén hozták nyilvánosságra agrárpolitikájuk főbb elemeit. A földreform — Lengyelországhoz hasonlóan — két ellentétes cél mentén valósulhatott meg, a gazdasági hatékonyság, valamint a társadalmi igazságtétel mércéje szerint. Az első szempontot a kiszáradt, utóbbit pedig az NPP képviselte. A földreformot a fonthelyzet miatt Vorosilov tábornagy is sürgette. A földreform során az érintett földek 60%-át osztották ki, amely 3,2 millió ha-t jelentett, a maradék 40% állami tulajdonban maradt. A kiosztott föld átlagos nagysága mindössze 5 katasztrális hold (3 hektár) volt, mi több, 300 ezer ember jogosultsága ellenére föld nélkül maradt. A választásra gyakorolt hatás főleg az Alföldön jelentkezett, ahol a jogtalan igénybe vételek növelték a lakosság elégedetlenségét. A magyar agrárium tragédiája, hogy amikor beértek volna a földreform eredményei, azokat elsöpörte a kollektivizálás.

A konferenciát *Boross Péter* volt miniszterelnök zárta le.

Ligeti Dávid

CONTENTS

STUDIES – *Vilmos Erős*: The Second „Rákóczi in Exile” debate. (The Contemporary Reception of Gyula Szekfű’s „Bethlen Gábor”) – *Levente Pásztory*: The „Kreuger Empire” in Hungary. The Swedish Match-Production Monopoly in Hungary – *Gábor Ujváry*: „Still Hardly Anything is Known about Us Abroad” – Hungarian-German Schoolbook Disputes during WW II – ARTICLES – *József Sipos*: The Election of Endre Bajcsy-Zsilinszky as MP in 1922 – *Adrienn Tengely*: The Diocesan Synods of Eger in 1931 and 1942 – *Miklós Péter*: A Practical application of the Principle of Collective Guilt? Germans of Csanád County before the People’s Tribunal – ATELIER – *Pál Pritz*: The Warsaw Years of András Hory – *Zsolt Udvarvölgyi*: Gyula Germanus and the Hungarian Revolution of 1956: the Indian Connections (Sources, Recollections) – DEBATE – Response to a Response (*Papp István*) – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötetzet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098